2007-11-28

نووسەری کورد 2007

مێژووی ئەدەبیاتی جیهان

بوکنەر ب- تراویك/ ت: عربعلي رضائي

بەرگی یەکەم

ئەدەبیاتی کۆن و سەدەکانی ناڤین

وەرگێڕانی لە فارسییەوە

حەمە کەریم عارف

وتەیەك

خوێنەری هێژا:

ئەم کتێبە لە بنچینەدا کتێبێکی ئینگلیزی دوو بەرگییە بەناوی (ئەدەبیاتی جیهان) و لەلایەن بوکنەر ب- تراویك-ەوە نووسراوە, کە مامۆستای زمان و ئەدەبیاتی ئینگلیزییە لە زانکۆی ئالاباما ی ئەمریکا. جگە لەم کتێبە زۆر کتێبی دیکەی لە بواری ئەدەبیاتدا نووسیوە کە زۆریان لە شێوەی سەرچاوەو کتێبی دەرسیدان.

نووسەر لەم کتێبەدا پتر بایەخی بەو نووسەرو شاعیرو ئەدیبانە داوە کە زۆرترین و قووڵترین کاریگەرییان بەسەر ئەدەبیاتی وڵاتی خۆیان و جیهانەوە هەبووەو بەرهەمەکانیان بووەتە مایەی دەوڵەمەند کردنی کەلەپووری ئەدەبیات و کەلتووری جیهانی.

*وەرگێڕی فارسیی ئەم کتێبە رێزدار (**عربعلي رضائي**) بەشی ئەدەبیاتی ئەمریکاو ئینگلیز، و براوەکانی خەڵاتی نۆبڵی ئەدەبیاتی ساڵانی (1901- 1993)ی بۆ کتێبەکە زیاد کردووە.*
بەمجۆرە کتێبی ئەدەبیاتی جیهان بووە بە سێ کتێبی تەواوکەرو تەواوکراوی یەکتری:
کتێبی یەکەم لە ژێر سەر ناوی: مێژووی ئەدەبیاتی جیهان لە کۆنەوە تا سەدەکانی ناڤینە، کە ئەدەبیاتی رۆژهەڵاتی کۆن، رۆمی کۆن، , ئەدەبیاتی رۆژهەڵات و رۆژئاوای سەدەکانی ناڤین تاوتوێ دەکات.

کتێبی دووەم لە ژێر سەر ناوی: مێژووی ئەدەبیاتی جیهان لە رۆژگاری رێنیسانسەوە تا رۆژگاری ئێستایە، کە لە بەشی یەکەمدا ئەدەبیاتی ئیتاڵیاو فەڕەنساو ئەسپانیا شرۆڤە دەکات. لە بەشی دووەمدا ئەدەبیاتی نوێی ئاڵمان و رووسیا راڤە دەکات.
کتێبی سێیەم: لە ژێر سەر ناوی: مێژووی ئەدەبیاتی ئینگلیزی زمانە، کە ئەدەبیاتی ئەمریکاو ئینگلیز لە سەرەتاوە تا رۆژگاری ئەمڕۆ راڤەو شرۆڤە دەکات.

خوێنەری هێژا...

وەختێ بەندە لە خوێندنەوەی ئەم کتێبە بوومەوە، سەیرم کرد گەشتێکی پێنج هەزار ساڵەیە بە دنیای ئەدەبیاتی جیهاندا، لە ئەدەبیاتی میسری کۆنەوە پێیدا هاتووە تا دەگاتە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم و ئەم ماوە دوورو درێژە بەسەر سێ قۆناغدا دابەش کراوە:

1- قۆناغی کۆن

2- قۆناغی سەدەکانی ناڤین

3- قۆناغی تازە...

هاماج و زەمینەی مێژوویی و کە[illegible] بەرهەم و هەڵسەنگاندن و لێکدانەوەو شیکردنەوەی بەرهەمی نووسەران و شاعیران و شانۆ نامەنووسانی هە ر قۆناغێك بە جوانی و پوختەیی باسکراوە, واتە ئەم کتێبە یەکێکە لە سەرچاوە هەرە دەوڵەمەندەکانی بواری خۆی و پێویستەو دەبێ لە کتێبخانەی هەر میللەتێکدا هەبێ... ما بیربکەوە, چۆنە بەندەش قۆڵی لێ هەڵماڵم و بیکەم بە کوردی و بیکەم بە سەرچاوەیەکی کتێبخانەی کەم سەرچاوەی کوردی و بیخەمە خزمەتی ئەهلی ئەدەب و ئەدەبدۆستانی کوردەوە! بۆ نە! ئەدی کوی چاپدەکەی هەی خۆڵی بسەر؟! روو لە کێ دەنەی.. بە هەر حاڵ لە دڵەوە بڕیاری خۆمدا. پەیوەندییەکم بە برای بەڕێزم مامۆستا (شوان یابە)وە کرد, کە ئەو زەحمەتی کێشابوو و دەقە فارسییەکەی بۆ پەیدا کردبووم, دەست لە کتێبەکە بشوات, چونکە بەندە لێبڕاوم بیکەم بە کوردی.. هەڵبەتە زۆر بەخۆشحاڵییەوە کتێبەکەی پێشکەش کردم و گەلەکی هاندام کە تا زووە وەری بگێرم.. ئەوجا پەیوەندیم بە برای خۆشەویستم کاك (ئاسۆ کەریم)ەوە کرد بۆ چاپکردنی، ئەویش بێ چەندوچوون وەعدی دامێ و پشتیوانیەکی گەرمی لێکردم. ئۆخەیی.. ئیدی دەست لە دەست و هێز لە خوا ملم بەم سەفەرە دژوار و درێژەوە ناو قۆناغی یەکەمی مێژووی ئەدەبیاتی جیهانم بڕی و وا (مێژووی ئەدەبیاتی کۆن و سەدەکانی ناڤین)م بە دیاری بۆ هێناون, دیارە دیاری شوانە, و دیاری شوانیش یاشنگە یا ئاڵەکۆك.. هەڵبەتە دوو کتێبەکەی دیکەش بەدەستەوەن و خوا یار بێ و تەمەن مەودا بدات بەو زووانە چاپ و بڵاودەبنەوە..

جا گەلۆ من هەر ئەوەندەم لێوە شاوەتەوەو ئیدی کورد گوتەنی ڕێ بەڕاست و بەد بەخوا..

لە کۆتایی دا وێرای سوپاسی بێ پایانم بۆدەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی, لە ناخی دڵەوە ڕێزو سوپاسم بۆ هەردووك برای نێو براو دووبارە دەکەمەوەو هەر بەخورداربن.

حەمە کەریم عارف

کەرکوك

2007/3/11

بەشی یەکەم
ئەدەبیاتی رۆژهەڵاتی کۆن

1- ئەدەبیاتی میسری و ئاشووری-بابیلی:

کۆنترین ئەدەبیاتی جیهان دەدرێتە پاڵ خەڵکانێك کە لەدەڤەری بەپیت و بەرەکەتی کەنارەکانی نیل و دیجلەو فورات ئاکنجی بوون. میسرییەکان، ئاشوورییەکان، بابیلییەکان و ئێرانییەکان، هەر هەموویان لەئەدەبیاتی سەردەمی کۆندا بەشداریی بایەخدارییان هەبووە.

پێشینەیەکی مێژوویی:

رەگی مەدەنییەت و شارستانییەتی میسری دەچێتەوەسەر رۆژگارانی کۆن، هەندێك کەس پێیانوایە ئەم شارستانییەتە کۆنترین شارستانییەتی جیهانە[1]، پێنج هەزارساڵ پێش زایین لەقۆناغێکی پێشکەوتوودا بووە.

بەپێی دۆزینەوەکانی ئارکولۆژی و سەدان بەردەنووس ئەوە دەردەکەوێت کە میسرییانی کۆن، تەرلاسازیی، پەیکەرسازیی، نیگارکێشی، بیرکاری، ئایین، حکومەت و هونەری نووسەرایەتییان گەیاندبووە پلەیەکی بەرزی پێشکەوتن.

روانینێکی گشتی:

دۆزینەوەی بەردەنووسی رۆزیتا[2] لەساڵی 1799و پاشان کەشفکردنی رەمزی ئەو بەردەنووسە لەلایەن (جان شامپولیون[3])ەوە، رێگەی بۆ ناسینی ئەدەبیاتی چوارهەزار ساڵەی میسری خۆشکرد کە بەر لەوە جیهان لێی غافڵ بوو، زۆربەی بەرهەمێن ئەدەبی میسری لەبەین چووە، بەڵام چەند نموونەیەکی گرنگی لەچەپۆکی رووداوەکانی رۆژگار رزگاربووەو ماوەتەوە. گۆڕستانەکان، هەرەمەکان، ستونەکان، بەردەنووسەکان و گەلێك لە لەبانە نووسراوەکان، سێ جۆر خەتی (هیرۆگلیف[4]) و (هیراتیك[5]) و (دیموتیك[6])یان لەقاڵب و شێوەی بەرهەمی ئەدەبیدا لەخۆدا پاراستووە.

یەکەمین نووسین لەدەوروبەری ساڵی (6000) پێش زاییندا لەسەر بەرد نەخێشێنراوە، بەڵام ئەوەی لەبەردەستدایە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی (3700-2000) پێش زایین. زۆربەی ئەو نووسراوە میسریانەی کە دەتوانرێت بەبەرهەمی ئەدەبی بژمێردرێت، بەسەر پێنج

گـروپ یـان جـۆردا دابەشـدەکرێت، ئـەدەبیاتی پەنـد، ئـەدەبیاتی مـەزەبی، چـیرۆك و حیکایەتەکان، غەزەلیاتی ئەڤینی و شیعرێن حەماسی (رەزمی).

ئەدەبیاتی پەندو ئامۆژگاری:

(ئامۆژگارییـەکانی پتـاح حوتـپ*): ئەمـە لەسـەر تۆمـارێکی پاپیرۆسـی (لـە بـان) کـە دەگەڕێتـەوە بـۆ دەوروبـەری (2500) سـاڵی پـێش زایـین ماوەتـەوە، ئـەم بەرهەمـە کـە بـە (کۆنترین کتێبی جیهان) دەزانرێت، بریتییە لەکۆمـەڵێك بیرو ئەندێشـەی رۆشـنبینانەو بـێ ئارایشتە دەربارەی ژیان و بوونیادی ژیان و باسـی مەسـەلە باوەکانی نـاو کۆمەڵگـە، وەکو تەڵاق و پەیوەندیی عەمەلی، شێوەو شێوازی کتێبەکە قورسـەو تێگەیشتنی بۆ خوێنـەری ئاسایی دژوارو ئەستەمە.

ئەدەبیاتی مەزەبی

میسـرییانی کـۆن کـە یـەکجار مـەزەبی و سەوداسـەری جاویـدانی و نـەمریی بـوون (ئـەم سـەوداو خولیایـەی خۆیـان لەڕێگـەی دروسـتکردنی هـەرەم و گۆڕسـتانان و مۆمیـاکردنی جەستەکانەوە نیشاندەدا) رەنگە یەکەمین خـەڵکانێك بووبن کە باوەڕی خۆیـان بـە نـەمریی بنیادەمـان دەربڕیبێـت، خواوەنـدی سـەرەکییان ئـۆزیریس[7]، خواوەنـدی نیـل بـوو (کەهەندێکجار لەگەڵ رەع[8]–ی خوای خۆردا، بەیەك دادەنرێت). ئۆزیریس، چونکە لـەنێو مردووانـەوە رابـوو، بۆیـە بەنموونـەی نـەمری و خواوەنـدی ژیـانی پـاش مـەرگ و داوەری جیهانی ژێرین دەژمێردرا.

کتێبی مردووەکان (مردوونامە)

بەیـەکێك لـەگرنگترین دەقـی میسـرییانی کـۆن دێتـە ژمـاردن و لەسـەرنزیکەی دووهـەزار تۆماری پاپیرۆسی هاتۆتە نووسین و تۆمارکردن، ئەم کتێبە سەدو شەست و شەش بەشـەو لەسـەردەمی جیـاوازدا، لەنزیکـەی سـاڵانی (4266)ەوە تـا (2000)ی پـێش زایـین هاتۆتـە نووسـین. ئـەم قەواڵەنامەیـە بریتییـە لـەدوعاو وێـردو سـروودی پاڕانـەوەو ئیعتیرافنامـەو ئەمجۆرە با بەتانـە. نـاوەڕۆکی سـەرەکی کتێبەکە بریتییە لـەدەربڕنی چۆنیەتی گەیشتنی مرۆڤ بەژیانی هەتاهەتایی و نەمری. (سروودی رەع) و (بەیاننامەی بێ گوناهی) لەجوملەی بەشە بەناوبانگەکانی کتێبی نێو براون.

بەرهەمی هەمەجۆری مەزەبی:

جگـە لـەکتێبی مردووەکـان (مردوونامـە) زۆر سـرودی ئـاییني و وێـردو گـۆرانی لـەپاش میسـرییانی کـۆن ماوەتـەوە کـە مەشـهورترینیان بـریتین لـە: (فیسـتیڤاڵی ئـەنتیف) (کـە

لەدەوروبــەری ســاڵی دوو هــەزارو پێــنج ســەدی پــێش زایــین نووســراوە، لــەتۆمارێکی پاپیرۆســی (لــەبان) دەوروبــەری ســاڵی هــەزارو پێــنج ســەدی پــێش زایــین تۆمــارکراوە). ناوەڕۆکەکــەی بریتییــە لــەوەی کــە هــەر گــاڤ و دەمێکــی ژیــان غەنیمــەت و دەســتکەوتە و هەروەها (گۆرانی بۆ نیفیرهوتیپ) کە لەدەوروبەری ساڵی هەزارو شەش سەدی پێش زایین نووسراوە لەو گۆرانییەدا داوای بەرەکەت لە رەع دەکرێت.

(ســروودێك بــۆ یوزرتســانی ســێیەم) کــە لەدەوروبــەری ســاڵی ســێ هــەزار پــێش زایــین نووسراوەو کە پارانەوەو نزای یەکێك لەفیرعەونەکانە (کەنوێنەری خواوەندانە).

چیرۆك و حیکایەتان:

میسرییانی کــۆن یەکــەمین حیکایــەتی میللیــان لــەپاش خــۆ بــۆ بەجێیهێشــتووین، لەوانــە چیرۆکێن رووحــان و ئەفســانەێن جــادوو و حیکایــەتی پــڕ شەڕوشــۆڕ و ئاشــقێتی و نــەقڵ. چیرۆکێن دی بریتین لـە: (گرتنی یافا، شازادەی مـەحکوم، چیرۆکی جادوو گـەران، ئاغاو کۆیلــەو دوورخســتنەوەی ســینۆهە (حیکایــەتی دووبــرا)یــان ئــانبو و باتــا ئــەم حیکایەتــە لەدەوروبــەری ســاڵی ســێ هــەزارو دووســەدی پــێش زایــین نووســراوەو لــەتۆماری نزیکــەی ساڵی هەزارو سێ سەدی پێش زایین تۆمارکراوە.

رەنگــە کــۆنترین حیکایــەت بێــت لــەڕووی نــاوەڕۆکی (هاوســەری فوتیفــار)ەوە. ئــەم چیرۆکە ئاوێتەیەکە لـەجادوو و دۆنایـدۆن و رکابـەری، دوو ژنـی جـەفاکار دەبنـە مایـەی بەدبـەختی مێردەکانیان، بەڵام لەئەنجامدا بەسزای کـاروکردەوەی خۆیـان دەگـەن و مێردەکانیـان شـاد دەبن (کەشـتیوانی کەشـتی شـکاو)(نوسـخەی دەوروویـەری 2500پ.ز)، لـەم حیکایەتـەدا کەشتیوانێك کە تـەنیا خـۆی رزگـاری بـووە دەگاتـە (دورگـەی نیعمـەتان). مـارێکی قسـەوێژ پێشــبینی رزگــاری ئــەو دەکــات، پێشــبینییەکە تــەواو دەردەچــێت و کــابرای کەشــتیوان بەدەست و دیاریی سەیرەوە بۆ دەرباری فیرعەون دەگەڕێتەوە.

(چــیرۆکی ســتنا) لەدەورووبــەری ســاڵی هــەزارو ســێ ســەدی پــێش زایــین نووســراوەو لەنوسخەی دەورووبـەری ساڵی چوار سەدی پێش زایین تۆمـارکراوە، ئـەم چیرۆکە باسـی دزیـنی کتێبێکــی جــادوویی دەکــات کــە قوتابییــەك لەگۆڕێکــدا دەیــدزێت و پاشــان ژێــوان دەبێتەوەو کتێبەکە دەگەڕێنێتەوە بۆ شوێنی خۆی و تۆبە دەکات.

شیعرێن ئاشقانە (غەزەلیات):

میسـرییانی کـۆن ژمارەیـەکی زۆری شیعری ئاشـقانەیان لەسـەردەمانی جیاوازدا گوتـووە، ناوەرۆکی زۆر بەیان باسی سەربووردەی ئاشقێنی خوشکان و برایانـە (کـە لـەو رۆژگـارەدا

زەوجینی خوشك و برا باو بووە) ناسکی و زەریفی و جۆش و خرۆش، خەسڵەتی ئەو شیعرانەیە.

شیعرێن مەلحەمی:

لەو بەیتە حەماسیانەی کە پڕ بەمانای وشە حەماسین تەنیا یەك پارچە ماوەتەوە، ئەویش حەماسەی (پەنتا-ئور)ەو دەگەڕێتەوە بۆ دەورووبەری ساڵی هەزارو سێ سەدو بیست و چواری پێش زایین. کە بابەتەکەی بریتییە لەسەرکەوتنی رامسیس[9]ی دووەم بەسەر حیتییەکاندا[10].

پەراوێز:

(1) هەندێك لەئارکولوژیستەکان پێیانوایە کە شارستانییەتی چینی کۆنترە.

(2) بەردەنووسی رۆزیتا: تابلۆیەکە بەسێ زمانی هیروگلوفی و یونانی و دیموتیك، کە لەشاری روزیتا (رەشید)ی نزیکی رێژگەی رەشیدی رووباری نیل دۆزراوەتەوە.

(3) جان شامپولیون 1790-1832 میسرناسێکی فەرەنسییە کە لەئەنجامی کۆشش و هەوڵێکی بیست ساڵەدا توانی رەمزەکانی تابلۆی رۆزیتا کەشفبکات و چەمکی وشە هیروگلوفییەکان ئاشکرا بکات.

- پتاح حوتیپ: لەدەورووبەری ساڵی دوو هەزارو شەش سەدو پەنجای پێش زایین ژیاوە، بەڵام ناوبانگی (ئامۆژگارییەکانی) پتاح حوتیپ بۆ زۆر کۆنتر دەگەڕێتەوە، لەوەیە بۆ ساڵی سێ هەزارو هەشت سەدی پێش زایین بگەڕێتەوە.

(4) هیروگلیف: خەتی میسرییە کە یۆنانییەکان هیروگیلف-ی پێدەڵێن، ئەم خەتە لەخەتە وێنەییە سادەکانی سەدە سەرەتاییەکانەوە وەرگیراوەو لەئەسڵدا حەوت سەد عەلامەت (حەرف) بووە.

(5) هیراتیك: ئەم خەتە شێوەیەکی سادەتری خەتی هیروگلیفی-یە بۆ خێرانووسین لەبارترە.

(6) دیموتیك: خەتی دیموتیك لەئەنجامی گۆڕینی شێوەی خەتی هیراتیکەوە، لەسەدەی هەشتەمی پێش زایین هاتۆتە ئاراوە.

(7) Osiris

(8) Ra

(9) Ramses یەکێکە لە لەفیرعەونە کۆنەکانی میسر، کە لەهەزارو دووسەدو نەوەدو دووەوە تا هەزارو دووسەدو بیست و پێنجی پێش زایین حوکمڕانی کردووە.

(10) حیتییەکان: قەومێکی کۆنە کە لەهەزارەی دوومی پێش زایین فەرمانڕەوایی ئاسیای بچووك و سوریایان کردووە.

((ب))

ئەدەبیاتی ئاشووری- بابیلی

پێشینەیەکی مێژوویی:

گومان لەوەدا نییە کە دانیشتووانی کەنارە بەپیت و بەرەکەتەکانی نێوان دیجلەو فورات تا نزیکەی ساڵی دووهەزار پێش زایین، لەبارەی پێشکەوتنی هزریی و مادییەوە گەییبوونە لوتکەی شکۆو ناوبانگ، تیرە جۆراوجۆرەکانی سۆمەری، ئەکەدی، عیلامی، کلدانی و کاسی رۆڵی خۆیان لەبوونیادی مەدەنیەت و شارستانییەتی دەڤەرەکەدا گێڕاوە، ئاشوورییەکان لەنێوان ساڵانی هەزارو دووسەد تاشەش سەدو هەشتی پێش زایین قەومی حوکمڕان بوون و پاشان بابلییەکان تا نزیکەی هەفتا ساڵ دەسەڵاتییان گرتووەتە دەست، ناودارترین رابەرانیان بریتیبوون لە: (سینا خریب) کە لەساڵانی 705-681 پێش زایین حوکمڕانی کردووە (ئاشور بانی پاڵ) لە ساڵانی 669-624 پێش زایین فەرمانی رانیوە. (نەبوکەد نەسر) کە لەساڵانی 605-562 پێش زایین حوکمڕانی کردووە.

نۆڕینێکی گشتی:

قۆناغی زێڕینی ئەدەبیاتی ئاشووری-بابیلی دەکەوێتە ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی پێش زایین. ئاشوور بانیپال زانست پەروەرێکی گەورە بووەو کتێبخانەیەکی گەورەی

(بەشێوەی بەردەنووس بەخەتی بزماری) بونیادناوە کە ئەمڕۆ بەسەرچاوەی هەر هەموو بەرهەمی ئەدەبی کۆنی ئەو دەڤەرە دێتە ژماردن، ئەم کتێبخانەیە جگە لەهەواڵ و قەواڵەێن رەسمی و فەرمی، ئەفسانە، حیکایەت و نەقڵ، سرودی ئایینی، گۆرانی، وێرد، پەندو ئەفسانەی عامیانەو مێژووی جەنگەکانی لەخۆگرتبوو، بەلای کەمەوە نموونەیەك لەهەر یەکێك لەم بەرهەمانە ماوە، لەشیعردا شێوەی هاوسەنگی و کێش و قافیە باو بووە، واتە هەمان ئەو شێوەو شێوازانەی کە لەشیعری عیبریشدا باو بووە، (داستانی گیلگامێش) کە دەگەڕێتەوە بۆ دەورووبەری ساڵی دووهەزار پێش زایین، بە زۆری بەگەورەترین نووسراوی ئاشووری-بابیلی کۆنی دەزانن، گێڕانەوەی کۆنی ئەم بەیتە دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی پێش زایین و بریتیی بووە لە 3450 بەیت کە لەدوانزە تابلۆی گەورەدا لەکتێبخانەکەی ئاشوور پانیپاڵ-دا لەنەینەوا بووە، ئەو داستانە ئەمڕۆکە تەنیا نزیکەی هەزارو پێنج سەد بەیتی بەتەواوی یان بەنوقستانی لێماوەتەوە، کە لە سێ هەزار تابلۆی جیاوازی ساغ یان شکاودا ماوەتەوەو کە هەندێکی بەسۆمەرییە، هەندێکی بەبابیلی کۆنەو تەنانەت چەند ژمارەیەکیشی بەئەکەدییە.

ئەمڕۆکە واباوە کە داستانی گیلگامێش بریتییە لەکۆمەڵە بابەتێك بەمەبەستی دانانی بەرهەمێکی بەشکۆو کەم دابێژێك وەزن و کێشدار، لەکۆمەڵێك سەرچاوەی جیاوازو دوور لەیەکدییەوە کۆکراوەتەوە، هەندێك کەس رایان وایە کە هەندێك مەتنی کۆنتر هەبووەو بەچەند سەد ساڵێك بەر لەم بەیتە (منظومة) نووسراوە.

هەرچەندە کە زۆربەی سەرچاوەکانی ئەم داستانە ئەفسانەییە، بەڵام هەوڵدراوە تاقارەمانی داستانەکە لەگەڵ میرێکی یەکەمین خانەدانی پاشایەتی شاری ئوروك[1]دا بگونجێنن، ئەو میرەی کە دەیان ئەفسانەو حیکایەتی بەمێژوو و رەگ و ریشەی جۆراوجۆرەوە (بەتایبەتی سامی و سۆمەری) دەربارەی کۆکراوەتەوە.

ئەم پاڵەواننامەیە، بریتییە لەباس و شرۆڤەی سەرکەوتنە گەورەکانی گیلگامێش، گیلگامێش قارەمانێکی نیمچە خوایە، فەرزەنی خواوەندێکە بەناوی نینسون[2] و بوونەوەرێکی فانییە کە کاهینێکی خەڵکی شاری ئوروکە.

ئیدی زوڵم و زۆری قارەمانی لاوو خۆپەسند، خەڵکی ئوروك ناچار دەکات کە لەپێناوی رزگاریدا، دەستی پاڕانەوە بۆ دەرگای خواوەند ئاروروو[3] درێژبکەن. و ئەویش ئینکید[4] و وەکو هەڤرکێکی گیلگامێش، دەنێرێتە یارمەتییان، ئینکیدۆ بوونەوەرێکی بەتوانایە، بەڵام دڕندەخووە، و کینایەیە لە مرۆڤی سەرەتایی، ئەم دووە، لەئەنجامی شەڕێکی سەختدا کە بەسەرکەوتنی گیلگامێش کۆتایی دێت، دەبن بە دوو دۆستی گیانی بەگیانی (لەتابلۆی 1 و 2)دا تۆمار کراوە، رووداوی دواتر (لە تابلۆی 3-5) تۆمار کراوە، دەربارەی سەفەری ئەم دوو دۆستەیە بۆ رووبەڕووبوونەوەی خۆم بابا[5]ی پاسەوانی ئەو بێشەیەی کە ئێرنینا[6]ی

تێدا دەژی، خۆم بابا دەشکێ و دەکوژرێت، تابلۆی شەشەم باسی حەزکردنی عیشتارە لەگیلگامێش، بەڵام کاتێ گیلگامێش رووی ناداتێ، توورە دەبێت و کارێکی وەها دەکات کە (ئانو[7]) باوکی کەڵەگایەك بۆ لەناوبردنی گیلگامێش بنێرێت، بەڵام گیلگامێش و ئینکیدو کەڵەگاکە لەناودەبەن، و ئەم رووداوە وەکو ئوستوورەو ئەفسانەی تەبیعەت لێکدراوەتەوە، گیلگامێش، نیشانەی خوای لاوی هەتاوی وەرزی بەهاران و عیشتار خواوەندی عیشق و بەرهەمهێنانە، لەتابلۆکانی (7 و 8)دا ئینکیدۆ تووشی نەخۆشییەکی قورس دەبێت و دەمرێت. جا گیلگامێش بۆئەوەی دووچاری هەمان چارەنووسی دۆستەکەی نەبێت، رێگەی دۆزینەوەی ئوتوناپیشتم[8] دەگرێتەبەر، ئوتوناپیشتم ئادەمیزادێکە کە چۆنییەتی خەلەسین لەمەرگ فێربووە، لەئەنجامی گەڕانی زۆرو رووداوی هەمەجۆرەوە دەیدۆزێتەوە (ئەمە لەتابلۆی 9 و 10 تۆمارکراوە) ئوتوناپیشتم چیرۆکە بەناوبانگەکەی تۆفانی بابیلی بۆ دەگێڕێتەوە (تابلۆی 11) کە ئەمە تەواو لەسەربووری تۆفانەکەی نوح دەچێت، وەکو چۆن لەتەوراتدا باسکراوە(کتێبی پەیدا بوون 5–10)، ئوتوناپیشتم حەزدەکات یارمەتیی گیلگامێش بدات و نیشانەی ئەو گیایە سەیرەی دەداتێ کە بەخواردنی مرۆڤ گەنج دەکاتەوەو گیایەکە لەبنکی دەریادایە. هەرچەندە گیلگامێش گیایەکە بەدەست دێنێ، بەڵام مارێکی لێپەیدا دەبێت و گیایەکەی لێدەفڕێنێت و دەیخوات، لەدوا تابلۆدا گیلگامێش سێبەرەکەی ئینکیدۆ دەبینێت و ئینکیدۆ لەچارەنووسی بێزەوەری مردووان ئاگاداری دەکاتەوە.

بەیتی گیلگامێش تەنیا پاڵەواننامەیەکی (حماسە) سەرگەرمکەر نییە دەربارەی پاڵەوانییەکی کۆن، بەڵکو بایەخێکی رەمزی و ئیستیعاری زۆری هەیە، لەم بەیتەدا باسی تەقەلای مرۆڤ بۆ دۆزینەوەی مانای ژیان و بێهودەیی هەوڵی راکردن لەمەرگ دەکرێت، ئەنجامگیری فەلسەفی بەیتی نێوبراو ئەمەیە کە مادامێکی مەرگ هیچ چارێکی نییەو ژیانی پاش مەرگیش خەمناك دێتەبەرچاوی خەیاڵ، بۆیە مرۆڤ دەبێت لەخەمی لەزەتدا بێت و ئەوپەڕی سوود لەژیانی دنیایی خۆی وەربگرێت.

(ئەفسانەی تیامەت) کە مێژووەکەی دیار نییەو بەم شێوەو فۆرمەی ئێستای، بۆ دەورووبەری ساڵی شەش سەدی پێش زایین دەگەڕێتەوە). بریتییە لەزنجیرە شیعرێك دەربارەی دروستکردنی جیهان، دەربارەی تیامەت-ی یەکەمین دایکی جیهان و ئاپسو[9]ی یەکەمین باوکی گێتی، کە پێکەوە یەکەمین زنجیرەی خواوەندانیان پێکهێنا. ئەم ئەفسانەیە باسی جەنگەکانی نێوان خواوەندان دەکات. مەردوك[10]ی خواوەندی هەورەتریشقە بەسەر تیامەتدا سەردەکەوێت و دەیکوژێت. هەواڵێن پەیدا بوونی خواوەندان و جەنگی خواوندان، لەو هەواڵانە دەچێت کە لەسیفری پەیدابوون و لەئەفسانەکانی یونان و ئەسکەندیناوەدا باسکراون.

(**ئاداپاو بای باشوور**) كە دەگەڕێتەوە بۆ دەورووبەری ساڵی هەزارو پێنج سەدی پێش زایین، ئەفسانەیەكی عامیانەیە دەربارەی ماسیگرێك كە لەحاڵی توڕەییدا باڵی بای باشوور دەشكێنێت، بۆ بارەگای خوای مەزن ئانۆ بانگ دەكرێ و سەركەوتووانە دەكەوێتە داكۆكی و بەرەڤانی لەخۆی.

(**سرودو وێردێن بابیلی**) (لەسەردەمێن جیاوازدا تۆماركراون). ئەم بەرهەمانە لەباری فۆرم و بابەتەوە لەمزمارەكانی عیبری دەچن و بەشێوەیەكی گشتیی نزا، شیعرێن حەسرەتبارو سرودی ستایش لەخۆدەگرن. لەنێو ئەم بەرهەمانەدا ئەم شیعرانە شایانی باسن:

(ڕەحم لەمن بكە)، (جگە لەتۆ هیچ خوایەك نییە تاڕێگەی ڕاست نیشان بدات)، (نورێك لەبەهەشتەوە).

پەراوێز:

(1) **ئوروك** uruk: شارێكی كۆنی سۆمەرییە، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی دوو هەزارو سێسەدی پێش زایین. كە باشووری بابل بووە، بەگوێرەی تەورات ئوروك شارێكی مەملەكەتی نەمرود بووە، لەوڵاتی شنعار.

(2) **نینسون**، Ninsun: دایكی گیلگامێشە، خواوەندێكە لەئوروكدا ئاكنجی بووەو بەئاوەزوو زانایی بەناوبانگ بووە.

(3) **ئارورو**Aruru: خواوەندی ئەفراندن و خوڵقێنەری ئینكیدو بووە.

(4) **ئینكیدو** Enkidu: گووڕاوێك بوو لەگڵ و گیانی یەزدانان كە تەبیعەتی مرۆڤانی هەبوو.

(5) **خوم بابا** Khumbaba: بەباوەڕی خەڵكی عیلام خواوەندێك بووە، ئیدی یا ئانا تولی بووە یاسوریە.

(6) **ئیرنینا** Irnina: ناوە سومەرییەكەی ئیشتار بووە كە خواوەندی ئاسمان و پاسەوانی ئوروك بووە.

(7) **ئانو** Anu: خواوەندی سۆمەری بووە، بابی خواوەندان و خوای ترۆپكی ئاسمانان بووە.

(8) **ئوتوناپیشتم** utnapishtim: شای داناو كاهینی گەورەی وڵاتی شوروپاك بووە، ئەو تاقە ئادەمیزادێك بووە كە لەسەر رووی زەوی ژیانی جاویدانی هەبووە.

(9) **ئاپسو** Apsu: واتە ئوقیانووس كە لەسەرەتادا بابی هەموو شتەكان بووە.

(10) **مەردوك** Marduk: خواوەندی شاری بابل بووەو پاش دامەزرانی ئیمپراتۆریەتی كۆنی بابل، بووە بەسەرگەورەی هەموو خواوەندەكان.

2- ئەدەبیاتی هیندی

پێشینەیەکی مێژوویی:

لەدەورووبەری ساڵی دوو هەزاری پێش زاییندا، دەستەیەك لەقەومانی ئاریایی، واتە لقێك لەنەژادی سپی، لەباکووری خۆرئاواوە هێرشیان بردە سەر هیند تا بەر لەسەرکەوتنی داریوش لەساڵی پێنج سەدو دوازدەی پێش زاییندا، زانیارییەکی ئەوتۆ لەمەڕ واریقات و سەربهوردی وان لەبەردەستدا نییە، بەڵام وێڕای ئەمەش، دیارە کە لەسەردەمانی پێش مێژوودا، شارستانییەتێکی زۆر کۆنیان هەبووە، وا دیارە ئایین و فەلسەفەو ئەخلاقیات و ئەدەبیاتیان گەیی بووە قۆناغێکی بەرزی پێشکەوتن، گاوتمە (گوتاما) بودا (563-483 پێش زایین) گۆڕانێکی قووڵی بەسەر باوەڕی ئایینی و دەستووری عیبادەتی ئەواندا هێناوەو پاشان ئامۆژگارییەکانی ئەو بووە بەبناغەی یەکێك لەپێنج ئایینە سەرەکییەکەی جیهان.

نۆڕینێکی گشتی:

بەشی هەرە سەرەکی و زۆربەی ئەدەبیاتی هیند بەسەنسکریتی، واتە بەکۆنترین زمانی ئاریایی نووسراوە. ژمارەیەکی کەمی شیعری لیریکی و دەقی مەزەبیش بەزمانی پراکریت،

واتە بەشێوەزاری ناوچەیی سەنسکریتی نووسراوە، مێژووی ئەدەبیاتی هیندی بەسەر دوو قۆناغدا دابەش دەبێت: 1-قۆناغی ڤیدایی کە لە دەورووبەری ساڵی 1500-200 پێش زایین بەردەوام دەبێت و بەرهەمهێن ئەم قۆناغە بەزۆری لەشیعرێن مەزەبی و لیریکی پێکدێن(وا دیارە هەندێ هەوڵی تەواو سەرکەوتووانە لە رای چەسپاندنی ستایلی پەخشاندا دراوە). 2- قۆناغی ناسراو بە سەنسکریتی کە لەدەورووبەری ساڵی دوو سەدی پێش زایینەوە دەستپێدەکات و تا دەگاتە سەدەکانی ناڤین و بگرە تا رۆژگاری ئەمڕۆش..درێژەی هەیە لەقۆناغی سەنسکریتیدا شێوەو فۆرمی جۆراوجۆری ئەدەبی وەك شیعری حەماسی (دلاوەری) و لیریکی و پەندو ئامۆژگاری، شانۆنامە، حیکایەتی جن و پەرییان، حیکایەت و سەبووری پەند ئامێز، چیرۆکی ئەڤینداری و فەلسەفە جێگیر دەبێت، ساڵنامەو تەقویمی ئەدەبی تاوەکو پێش ساڵی پێنج سەدی پێش زایین، زیاتر لەسەر بنەمای مەزەندەو قەرساندن بووە.

بەرهەمێن ئایینی

شیعر:

کۆنترین بەرهەمی ئەدەبی پیرۆزی هیندی لەچواربەشەکەی ڤیداکاندا (کتێبانی زانست) دەبینین:

1-ریگ ڤیدا(دەورووبەری 1400پ.ز):

ئەمە دەفتەرێکە هەزارو بیست وهەشت سرودی ئایینی سەبارەت بەستایشی خواوەندانی جۆراوجۆری تەبیعەت لەخۆگرتووەو زۆربەی ئەم سرودانە ناسنامەی دیاریان نییە. مەزەبی زاڵ لە(رێگ ڤیدا)دا ئایینی وەحدەتی وجودی هندۆسە، و بابەتی سەرەکییان پەرستنی براهمایە، واتە خواوەندی جاویدان، (سرودی ئافەرین) بەرجەستەترین شیعری دەفتەری (ریگ ڤیدا)یە.

2-سامەڤیدا یا (کتێبی ئاهەنگان):

مێژووی ئەم کتێبە دیار نییە، بەشێوەیەکی گشتیی بریتییە لەموناجات و ئادابی مەزەبی و بەزۆری دووبارەکردنەوەی سروودەکانی ریگ ڤیدایە.

3-یەجورڤیدا یا (کتێبی ستایشان):

مێژووی ئەم کتێبەش دیار نییە. ئەم کتێبەش بریتییە لەموناجات و ئادابی مەزەبی و دووبارەکرنەوەی رێگ ڤیدا، بەڵام زۆر سیاق و مەتنی پەخشانیشی لەخۆ گرتووە.

4-ئاتەرڤاڤیدا یا (کتێبی جادوو):

مێژووی ئەم کتێبە دیار نییە، بەڵام لەسێ ڤیداکەی دی تازەترە.

زۆر سـرودی ئـاینی، جـادوو تەلیسـم، وێـردو تیۆریـانی دەربـارەی گـرتنی جنۆکـان و جادووگەری لەخۆ گرتووە.

پەخشان:

براهماناس

(مێژووەکەی دیار نییە، رەنگە بگەڕێتەوە بۆ دەورووبەری ساڵی هـەزاری پێش زایین) ئـەم بەرهەمە بریتییە لەشرۆڤەی سرودە ئایینییە ڤیداییەکان و داب و سرووتە مەزهەبییەکان کـە رەنگە کۆنترین دەقی بەپەخشان نووسراوی هیندۆ ئەوروپایی بێت.

ئوپانیشاد:

(مێژووەکـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ دەورووبـەری سـاڵانی 800-500 پێش زایین ئـەم بەرهەمـە بریتییـە لەسـەدو هەشـت نامـە دەربـارەی ئـایینی براهمـەن. وێـڕای ئـەوەی کـە ئوپانیشـاد سیستەمێکی کۆکی هزری فەلسەفییە، زانیارییەکی زۆریشی لەمەڕ مایا (جیهـانی وەهـم) و نیرڤانـا (فـەنابوون لـەرۆحی جیهـان)دا لـەخۆگرتووە، ئۆپانیشـاد کـاری کردووەتەسـەر ئەمرسون و شوپنهاوەر.

سوتراکان:

(دەورووبەری ساڵانی 500-200 پێش زایین) بریتییە لەکۆمەڵێك پەیڤی یەجگار کورت، کە زیاتر شرۆڤەی نامەفهومن دەربارەی یاساو ئەحکامی ئایینی.

بەرهەمی نائایینی

بەیتە مەلحەمییەکان:

هەرچـەندە ئـەم بەیتانـە، بەبەرهـەمی نائـایینی دێنـە ژمـاردن، بـەڵام ئـەم دوو بەرهەمـە مەلحەمییە زۆر بابەتی ئەفسانەیی و ئایینی هیندیان لەخۆگرتووە.

مەهابهاراتا:

(دەورووبەری ساڵی پێنج –سەدی پێش زایین).

درێژترین داستان (مەلحەمە)ی جیهانەو(نزیکەی دووسەد هەزار بەیتە، نزیکەی هەشت ئەوەندەی هەردوو داستانی ئیلیادەو ئۆدیسەیە)، و بریتییە لەهەژدە کتێب، هەوێنی ئەم بەیتە داستانی (کە نزیکەی هەشتا هەزار بەیتە) دەربارەی جەنگێکە لە سەر حکومەتی هندی باکووری لە نێوان (کورو)وەکان و (کەنمایندەی هێزی خراپەن) و (پاندو) وەکانە، کە نمایندەی هێزی چاکەن. هەندێ بەشی دیکەی ئەم بەیتە بۆ ئەفسانان، شەرح و شرۆڤەی پەیڤان، و کۆمەڵێك نامەی ئایینی و فەلسەفەو بابەتی جەنگی و سوارچاکی تەرخان کراون، ئەم بەیتە دەسکاری زۆر کراوەو زۆر شتی بۆ زیادکراوەو ئەمەش وایکردووە کە هەندێجارتێگەیشتنی زۆرئەستەم و زەحمەت بێت دوو نموونەی زیادکراوی ئاشکرا بریتین لە:

1- **بهاگاڤادگیتا**:

(سرودی خوایی) ئەمە شیعرێکی دیرێژو پەند ئامێزە، کە لەو شیعرەدا کریشنا (کە دەکاتە نوێنەری مرۆڤانی، ویشنو کە یەکێکە لەخواوەندە مەزنەکانی هیند) لەگەڵ ئارجوانادا (کەنمایندەی هێزی چاکەیە) دەکەوێتە باسی فەلسەفەو ژیان.

2- **نالاو دامایانتی**:

ئەمە چیرۆکێکی دڵرفێنە دەربارەی سەبرو وەفاداری لەزەوجیندا، ئەمرسونی نووسەری ئەمریکایی لە ژێر کاریگەری بهاگاڤادگیتا بووە.

3- **رامایانا**:

(لەدەورووبەری ساڵی پێنج سەدی پێش زایین دەستی پێکراوەو لەدەورووبەری ساڵی دووسەدی پێش زایین تەواو کراوە). ئەم داستانە (مەلحەمە) نزیکەی نەوەدو شەش هەزار بەیتەو بریتییە لەحەوت کتێب .

ئەم بەیتە بریتی لەسەربهوردی ژیانی راماو (نموونەیەکی مرۆڤانی ویشنووە) سیتای هاوسەری، سەرگەردانی راما وەفاداری سیتا لەهەنبەر وەسوەسەی راڤانا (روحی شەڕانی) و سەرەنجام مردنی راڤانا بەدەستی راما ئەم بەیتە زۆر لەمەهابهاراتا کورتترو خۆشترە بۆ خوێندنەوە.

نمایشنامان

زانیاری زۆر کەم لەمەڕ سەرچاوەو زێدی نمایشنامەی هێندی لەبەردەستدایە، مێژوونووسانی ئەدەبی دەربارەی رادەی کاریگەری یۆنانییەکان لەسەر شانۆی هیندی

هاوڕەئی نین. ئەوەی لەراستییەوە نزیکە ئەمەیە کە دەبێت لەخودی هیندا بۆ سەرچاوەی نمایشنامەو شانۆی هیندی بگەڕێی، چونکە یەکەمین شانۆی واقیعی لەڕێوڕەسمی پەرستنی ویشنو-کریشناوە وەرگیراوەو هەڵهێنجراوە. شانۆ بەمانا
چەمکی تەواوەتی شانۆ بوونی‌نەبووە، بەڵکو چیرۆکانی شانۆیی لەتەلاری میوانداری و یا تەلاری سەمای کۆشکی فەرمانڕەوایاندا جێبەجێدەکران، لەبارەی سەرنجی مێژووییشەوەرەوتی کاروانی شانۆنامە روون نییە،تەنیا ئەوە دەزانین کە لەو شەست و چەند شانۆنامەیەی کە گوایە لەنێوان سالانی سەدی پێش زایین و شەش سەدی زاییندا نووسراوە، زۆربەیان هی سالانی پاش چوار سەدی زایینین. شانۆنامەی هیندی ئاوێتەیەکە لەشادی و خەم، لێ هەموو شانۆنامەکان کۆتاییەکی خۆشیان هەیە، هەر شانۆنامەیەك بەپێشەکییەك دەستپێدەکات و بەسەر چەند دیمەن و پەردەیەکدا (یەك تا دە) دابەش دەبێت، زۆربەی شانۆنامەکان لەڕووی پلۆتەوە هەندێ ئالۆزن و کاراکتەرسازی واقعی،نەدیمانی حەنەکبازی دەرباری , دیالۆگانی ئاوێتە لەپەخشان و شیعری غەزەلییان هەیە، ئەوەی بوە باعیسی لەناوبردنی شانۆی هیندی وادیارە بەکارهێنانی هەردوو زمانی سەرنسکریتی (بۆ چینە بالاکانی کۆمەڵگە) و زمانی پراکریت (بۆ چینە میللییەکانی کۆمەڵگە) بوو لەشانۆنامەکاندا.
(**عەرەبانەی گڵ**) (دەگەڕێتەوە بۆ سالی سەدەمی پێش زایین، بەلام بەم فۆرم و شێوەیەی ئێستا دەگەڕێتەوەبۆ دەورووبەری سالی چوارسەدو پەنجای زایینی) ئەم شانۆنامەیە دراوەتە پالْ (شاسوودراکا) و بریتییە لە دە پەردە، قارەمانی ئەم شانۆنامەیە ژنێکی سۆزانییە کە ژیانی بازرگانێك لەبەر میهرەبانی و دلاوایی رابردووی وی رزگار دەکات، لەم شانۆنامەیەدا هەستە واقیعییە مرۆڤانییەکان بەباشی وەسفکراون.
(**شکونتەلا، یا ئەڵقەی تەقدیر**)

(دەورووبەری سالی پێنج سەدی زاییینی) شانۆنامەیەکی شیعرییە و داروەتە پالْ (کالیداسا) کە بەشکسپیری هندوان ناسراوە، لەغیابی پاشایەکدا بەناوی دووشیانتا، حەکیمێکی براهمانی نەفرەت لەشکۆنتەلای هاوسەری دەکات، لەئەنجامی ئەم تووك و نەفرینە، کاتێ پاشاو هاوسەرەکەی دەگەنە یەکدی، دووشیانتا شەکونتەلا ناناسێتەوە، بەتایبەتی لەبەرئەوەی کە شەکونتەلا ئەو ئەڵقەیەی کە دوشیانتا پێیدابوو، ونکردووە، شەکونتەلای نائومێد بەئاسماناندا دەفڕێت، رۆژێ ماسیگرێك ئەنگوستیلە کە (ئەڵقەکە) دەدۆزێتەوەو بۆ پاشای دەباتەوە ئیدی نەفرەینەکە بەتالْ دەبێتەوەو دوشیانتا دووبارە شەکونتەلای بیر دەکەوێتەوە، پاشای خەمگین سالانێکی زۆر عەودالی شەکونتەلا دەبێت و هەموو شوێنێکی بەدوودا دەگەڕێت تاسەرەنجام لەکێوێکی پیرۆزدا دەیدۆزێتەوەو ئیدی

هەموو شتێ بەخێرو خۆشیی دەگەڕێت، ئەم شانۆنامەیە فۆرم و قاڵبێکی هونەری بتەوی هەیە، وەسفی کاراکتەرەکان، بەتایبەتی شەکونتەلا، یەجگار سەرکەوتووە.

حیکایەت و چیرۆکان

هیندوانی کۆن لەحیکایەتخوانیدا بەتواناو بەهرەدار بوونە، سەرچاوەی زۆربەی ئەو حیکاتە میللیانەی کە لەسەرانسەری جیهاندا بەشێوەو قاڵبی جۆراوجۆر بڵاوبوونەتەوە، حیکایەت و چیرۆکی هیندییە، گرنگترین ئەم چیرۆکانە، کە زیاتر بەمەبەستی ئامۆژگاری یان ئایینی نووسراون، بریتین لە:

(جاتاکا–jataka)

(دەورووبەری ساڵی سێ سەدی پێش زایین). بریتییە لەپێنج سەدو پەنجا حیکایەتی خەیاڵی کە تایبەتن بەلەدایکبوونی بوداو سەرەتای ژیانی بوودا کە لەگینە خۆی ئەو بەسەرهاتانەی گێڕابێتەوە، گەلێك لەم حیکایەتانە چیرۆکی گیاندارانە (فابیل) و زۆربەشیان چیرۆکی میللی پەندو ئامۆژگارین.

(پەنچەتەنترە) یان (پێنج کتێب)

(دەورووبەری ساڵی سێ سەدی پێش زایین). کۆمەڵە حیکایەتێکە بەزمانی سەنسکریتی، کە لەوەیە وەکو کتێبێك بەمەبەستی فێرکردنی شازادان دانرابێت. هەموو حیکایەتەکان لەیەك قاڵبدا هاتوونەتە گێڕانەوە: حەکیمێکی براهمانی بەمەبەستی فێرکردنی شەش شازادەی لاو، ئەم حیکایەتە پەندئامێزانە دەگێڕێتەوە.

ئەم کتێبە پێنج بابی هەیە: 1–دابڕانی دۆستان. 2–گرتنی دۆستان. 3–شەڕی کوندو قەلان. 4–لەدەستدانی مەزیەتی وەرگیراو. 5–ئەنجامدەری کاری خۆسەری، حیکایەتەکانی ئەم کتێبە لەزمانی گیانلەبەرانەوە دەگێڕدرێنەوەو سەرچاوەی گەلێك لەحیکایەتەکانی سەدەکانی ناڤین و بەتایبەتی چیرۆکانی رومیایی یە.

(هیتو پاشا) یا (کتێبی پەندێن چاك) (مێژووی دانانی نادیارە، دەکەوێتە دوای پەنجە تەنترە) بریتییە لەچوار کتێب کە چل و سێ حیکایەتی لەخۆگرتووەو بیست و پێنج حیکایەتی لەکتێبی پەنجەتەنترەوە وەرگیراوە، حیکایەتەکانی ئەم کتێبە لەچاو حیکایەتە کۆنترەکانەوە، کورتترو بەناوەرۆکترن.

(شوکاساپتاتی) یا (هەفتا چیرۆکی توتی)

(مێژووی دانانەکەی نادیارە) بریتییە لەکۆمەڵێك حیکایەتی پەرییان.

هۆزانێن لیریکی

جگە لەبەرهەمی ئاینی و سرودێن ستایشی ئاینی، زۆربەی شاعیرانی هندی کۆن لەسەدەی یەکەمی پێش زایین بەملاوە، زۆر شیعری لیریکیان گوتووەو لەزۆربەی ئەم شیعرانەدا جوانی و جۆش و خرۆش شەپۆل دەدات.

ڕابەرانی ئەم لیریکا بێژانە بریتیین لە:

1- کالیداسا (350-500 زایین)

کە بەشیعری ناسك و پڕ سۆز و گوداز بەناوبانگە، بۆ نموونە شیعری (مگادوتا) و (پەیکی هەور).

2- جایادیڤا (لەدەورووبەری 1200 زاییندا ژیاوە)

کە گرنگترین بەرهەمی: (گیتا گوڤیندا) (ئاوازی گاگەل) کە شیعرێکی لیریکی مەیلەو درامییە لەبواری ئاشقینی کریشنادا.

3- ئەدەبیاتی چینی

پێشینەیەکی مێژوویی:

ڕەگ و ریشەی نەژادو شارستانییەتی چینی بەتەواوەتی نەزانراوە. توێژینەوەکانی ئەم دواییانە ئەوە نیشاندەدەن کە لەگینە نزیکەی بیست هەزار ساڵێك پێش زایین شارستانییەتێك لەمەغولستاندا هەبووبێت، لە حیکایەت و ئەفسانەندا باسی حوکمڕانی و کاری کشتوکاڵی و بەرکاهێنانی عەرەبانەی پێچکەدار لەدەورووبەری ساڵی دوو هەزارو هەشت سەدی زاییندا کراوە، بەڵام بەدڵنیاییەوە لەو سەردەمانەدا کە ئەورووپا لەحاڵی نیمچە وەحشییەتدا دەژیا، شارستانییەتی چین گەیی بووە قۆناغێکی پرشنگدار، دەربارەی مێژووی چین، تاوەکو سەدەی هەشتەمی پێش زایین قەواڵەیەکی ئیحتوباردار، لەبەردەستدا نییە، لەوەش بەدواوە تاسەرەتای خانەدانی تانگ (دەورووبەری ساڵی شەش سەدی زایین) مێژووی چین بەشێوەیەکی گشتیی مێژوویەکی پڕ ئاژاوەو تاڵان و بڕۆو وردە شەڕانە، دەتوانرێت ئەم سەردەمە بەسەر سێ قۆناغدا دابەشبکرێت:

1. قۆناغی فیودالی (700-200 پێش زایین).
2. قۆناغی بنەماڵەی هان (200 پێش زایین-200زایین).
3. قۆناغی بنەماڵانی بچووك (200-600 زایین).

نۆڕینێکی گشتی:

مەودای ئەدەبیاتی چینی کۆن یەجگار فراوانەو زۆربەی فۆرمە ئەدەبییە زانراوو باوەکان لەخۆ دەگرێت: واتا مێژوو، فەلسەفە، لیریکا، چیرۆك، شانۆنامەو نامە، لەخۆدەگرێت، زۆربەی ئەدەبیاتی کۆنی چینی پەیوەستە بەسێ ئایین لەچوار ئایینە سەرەکییەکەی ئەو وڵاتە-ئایینی کۆنفوسیوس، ئایینی تاوو، ئایینی بودا، و (مەسیحیەت کە دواتر بۆ چین دزەی کردوو چوارەمین ئایینە)، ئێمە ئێستاکێ ناوو بەرهەمی زۆر لەفەیلەسوفان، شرۆڤەکاران، شاعیران، مێژوونووسان، فەرهەنگنووسان و پەیامبەرانی سەردەمانی کۆنی چینمان لەلایە.

فەلسەفە:

لایۆتزو (600-531 پێش زایین) حەکیمێکی گەورەی چینییە، بەرهەمی تایو-د-جینگ واتە(شێوە یا ڕێگەی ژیان) دەدرێتە پاڵ ئەو (لەوەشە ئەمە هەڵەبێ)، ئەم بەرهەمە بونیادی تاویزم واتە ئایینی ئایدیالیستی و ئینفیعالی چینییەکان کە لەسەر بناغەی نەفی عەمەل ڕۆنراوە پێکدێنێت.

کونفوسیۆس: یا کونگ فو-تزو (551-179 پێش زایین) فەیلەسوف، سیاسەتوان، مامۆستاو دامەزرێنەری ئەدەبیاتی چینییە، هەرچەندە بەگەورەترین رابەری ئایینی چین دەژمێردرێت، بەڵام بەخۆی پتر شەیداو سەودا سەری بنەمای کۆمەڵایەتی، ئەخلاقی و سیاسی بوو تا بابەتێن ئایینی رووت، لەواری پراکتیکیدا شتێکی ئەوتوێ دەربارەی ماهیەتی خوا یا ژیانی پاش مەرگ، نەدەگوت و زیاتر دڵبەندی چۆنیەتی کار بوو لەزەمانی حازردا، یەجگار تامەزرۆی فێربوون بوو، هێندە مکوڕ بوو لەسەر فێربوونی زانستان، تا سەرەنجام بوو بەزاناترین زانایانی زەمان و ڕۆژگاری خۆی، پاراستن و بڵاوکردنەوەی دابوونەریت و یاساو ڕێسایانی بەئارمانجی هەرە دیاری خۆی دەزانی، بناغەی زانیاری و ئامۆژگارییەکانی ئەو بریتی بوو لەگەڕانەوە بۆ پەندی پێشینان و پەیڕەوکردنی ئامۆژگارییەکانی ئەوان.

(پێنج کتێبی کلاسیك) (دەورووبەری ساڵی پێنج سەدی پێش زایین) ئەم بەرهەمە بە(پێنج کتێبی کلاسیك) بەناوبانگە لەلایەن خودی کونفوسیۆس-ەوە لەدەورووبەری ساڵی پێنج سەدی پێش زایین کۆکراوەتەوەو ڕێکخراوە.

کتێبی گۆڕانکاری (یی کینگ):

ئەم کتێبە دەدرێتە پاڵ وەنگ وەنگ (دەورووبەری ساڵی 1140 پێش زایین) ئەم بەرهەمە لەپێکهاتەی ئەندازەیی شەش خەت پێکهاتووە، لەگەڵ شەست و چوار گوتاردا کە بریتین لەکۆمەڵێك ڕوونکردنەوە دەبارەی پێکهاتەی کتێبی ناوبراو، چینییەکان ئەم کتێبەیان بۆ

پێشبینی و غەیببێژی بەکاردەهێناو هەندێکیان پێیان وابوو کە فەلسەفەیەکی نهێنی و قوڵی تێدایە، بەڵام کەس پەی بەو رازو نهێنیانە نەبردووە.

ئادابنامە (لی کی):

کتێبێکی چەند بەرگییە دەربارەی ئاداب و نەریتی تێکەڵبوون و معاشەرەت کە لەلایەن دوو ئامۆزای تایی-یەوە (دەوروبەریساڵی سەدی پێش زایین) دووبارە نووسراوەتەوە، بنەماو هەوێنی کارەکەی ئەو جووتە ئامۆزایە کۆمەڵە بەڵگەنامەو قەواڵەیەك بووە کە تەسەور دەکرا لەلایەن کونفوسیوسەوە نووسرابن، بەرهەمێکی کلاسیکی شەشەم بەناوی دەستووری خانەدانی چو (چولی)، هەیە کە لەسەردەم و رۆژگارانێکدا بەهاوتای ئادابنامە دانراوە.

کتێبی مێژوو (شوکینگ):

سەرچاوەکانی ئەم کتێبە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی 2400-750 پێش زایین، لەو کتێبەدا باسی بنەمای ئایدیالی سیاسی و پرەنسیپی حکومەتی دڵخواز و خوازراو دەکرێت.

کتێبی چامەکان (شی کینگ):

بریتییە لە 305 شیعری هەڵبژاردە (واباوە کە ئەم شیعرانە هەڵبژاردەیەکە لە کتێبێکی سێ هەزار شیعری کە لەسەدەکانی کۆندا نووسراوە).

کتێبی چامەکان رەنگدانەوەی پێشکەوتنی هزر و و هەستی پێشینانە، شیعرەکانی ئەم کتێبە بریتیین لەو شیعرە لیریکی و چامانەی کە لەشوێن و بۆنەی جۆراوجۆردا گوتراون، هەڵبەتە کتێبی چامەکان لەو رووەوە کە رەنگدانەوەیەکی روونی ئاداب و رسوماتنامەی چینیانی کۆنە، بایەخێکی یەکجار فرەی هەیە.

ساڵنامەی بەهارو خەزان (چون چی یو):

شەیدایانی ئەم بەرهەمە کلاسیکییە بۆیە ناویان ناوە ساڵنامەی بەهارو خەزان، چونکە ستایشەکانی وەکو بەرهار دڵگیرو تەڕو تازەیەو رەخنەکانی وەکو خەزان ساردو خەمینە، لەم کتێبەدا بابەتی فەلسەفی ئەوتۆ بەدی ناکرێت، بەڵام لەباری نیشاندانی مێژووی زێدی کونفوسیوسەوە لەساڵانی 722-484 پێش زایین، بایەخدارە.

گوتارو گفتوگۆکان (لون یو):

لەدەورووبەری سالآنی 450–375 پێش زایین دانراوە. ئەم کتێبە لەبیست و چوار فەسڵ پێکهـاتووەو بریتییـە لەگوتـەکانی کونفوسـیوس، کـە موریـدەکانی کۆیانکردووەتـەوەو بەباشترین سەرچاوەی ناسینی کونفوسیوس دەژمێردرێت.

مینسیوس یا مینگ تزو (372–288 پێش زایین)

سیاسـەتوان و –فەیلسـوف و مامۆسـتا بـووەو حـەوت کتـێبی فەلسـەفی لەسـەرە بنـەمای ئامۆژگارییـەکانی کونفوسـیوس دانـاوە، مینسـیوس کـە پایەیـەکی ئـەخلاقی کـەمتری لەمامۆستاکەی هەبوو، زیاتر رموودەی ئابووریی سیاسی بوو.

چوانگ–تزو (لەدەورووبەری سالّی 350 پێش زایین ژیاوە:

خـاوەنی کتێبێکـی گـەورەی ئەفسـانەو نـەقڵ و حیکایـەتان زۆر بـوو، کـە هەنـدێ بەشـی فەوتاوە.. ئەم پیاوە هێرش دەکاتە سەر ئاییینی کونفوسیوس و بەرەڤانی لەئاییینی تاو دەکات، خاوەنی شێوازێکی دڵگیرو, تەنزو توانجی وی زیرەکانەیە.

هۆزان

لـەپاش مـەرگی کونفوسـیوس، قوتابخانەیـەکی شـیعری نۆبـاو هاتـە ئـاراوە کـە لـەڕووی دەربـڕینی زینـدوو، کێشـی ئـازادو رەمـزو ئیسـتیعارەوە مایـەی سـەرنجە، هـۆزانێن کـۆنی چینی قافیەدار بوو (بەر لەسالّی شەش سەدی زاییینی)، درێژی بەیتەکان جیاواز بوو، بەلآم بەزۆری چوار یان پێنج هیجایی بوو، لـەپاش سـالّی شـەش سـەدی زاینییـەوە ئیدی بـەیتی حەوت هیجایی باوی سەند، (بڕوانە کتێبی چامەکانی کونفوسیوس لـە بەشـی تایبـەت بـەو دا).

چویوان (لەدەورووبەری سالّی سێسەدو پەنجای پێش زایین ژیاوە):

شـاعیرو سیاسـەتوان بـوو، شـیعرێکی درێـژی هەیـە بـەناوی (گرفتـاری و دەردیسـەری) کـە باسی ژیـان و بەسـەرهاتە سـەیرەکانی خـۆی دەکـات، ئـەم شـیعرە پـڕە لـەڕووداوانی خـەیاڵ ئەنگێزی وەکو سەفەر بەگالیسکەی ئەژدیهاو سەردانی کاکێشان.

می شنگ (لەسالّی 140 پێش زایین مردووە):

لەڕووی فۆرم و قاڵبی شیعرەوە لە (چویوان) کۆنەپارێز تر بوو، می شنگ کە لەبـەر شیعرە پێـنج هیجاییـەکانی و غەزەلـە ئاشـقانەکانی بـەنێو بانگـە، بەتـەواوەتی لـەژێر کاریگـەری کتێبی چامەکانی کونفوسیوسدا بوو.

وانگ تسان (177–217 زایین):

شاعیرێکی هزرڤان بوو، کتێبێکی دەربارەی شیعر هەیەو گەلێك شیعری حەسرەتباری دەربارەی سەرگەردانیەکانی خۆی نووسیوە.

لیولینگ (لەدەوروبەری ساڵانی 250 زایین ژیاوە:

شاعیرو یەکێك لەحەوت حەکیمانی (قوتابخانەی شاعیرانی بادەنۆش) بوو، ناوو شۆرەتی بۆ ئە وشیعرانە دەگەڕێتەوە کە لەستایشی شەراب و ئایینی تاودا نووسیونی.

تایوچی ین یا تایویوان مینگ (365–427 زایین):

شاعیرێکی مامۆستا بوو، زیاتر بەوە شۆرەتی پەیداکرد کە دەستی لەپۆستێکی گرنگی دەزگایەکی حکومەتی کێشابووەوە، چونکە نەیدەتوانی (رۆژانە لەپێناوی پێنج پەیمانە برنجدا سەر بۆ ئەم و ئەو دابنەوێنێت). شیعرەکانی زیاتر رەمزی، سیاسی، فێرکاری و وەسفییەو هەندێکیانی راستەوخۆ لەبەر گوتووە، گەلێك لەسروودو شیعرەکانی بەڵگەی هەستی قوڵ و راستگۆیی و جۆش و خرۆش‌و کارامەیی ئەون لەواری شاعیریدا.

وانگ چی (لەدەوروبەری سالی 600 پێش زایین ژیاوە):

گەلێك بەرهەمی جوانی بەشیعرو بەپەخشان نووسیوەو جوانترینیان (چیرۆکی سەردانی سەرزەمینی مەستان)ە.

مێژوو

سو–ماچی ین (145–87 پێش زایین)

(باوکی مێژووی چینە)، بەرهەمی گەورەی وی بیرەوەریی مێژوویی (شی چی)یە کە مێژووی چین لە ساڵانی 2697 ەوە تا ساڵی 100 پێش زایین لەخۆ دەگرێت، ئەم کتێبە کە بریتییە لە 130 فەسڵ، پێنج بابی هەیە: 1.ساڵنامەی خاقانەکان. 2.خشتە زەمەنییەکان. 3.سرووت، مۆسیقا، ئەستێرەناسی، قوربانیان، سیاسەتی ئابووری. 4.ساڵنامەی نەجیب زادانی تیولدار. 5.ژیاننامەی پیاوانی ناودار.

پان پیایو، پان کو، پان چایوی خوشکیان (دەورووبەری پەنجای زایین)

ئەم سیانە کتێبێکی مێژوویيان هەیە دەربارەی خانەدانی هان، ئەم کتێبە ڕووداوەکانی سالآنی 100 پێش زایین -1 زایین)ی لەخۆ دەگرێ, بەرهەمێکی مەزنە لە 120 بەرگدا.

سەفەرنامە

فاهسی ین یان فا-هی ین (لەسالآنی نێوان 399-414 زایین ژیاوە):

ئەم گەڕیدە حیکایەتخوانە لەساڵی 414 زایینی سەرفەرنامەی هندی نووسی، کە هەواڵی سەفەری زەمینی خۆیەتی لەجەرگەی چینەوە تا ولآتی هیندو ئەوجا درێژەی سەفەرەکەیەتی بەکەشتی بۆ سیلان و جاوەو گەڕانەوەی بۆ شانتونگ، شێوازی پەخشانەکەی کورت و دژوارە، بەلآم زانیارییەکانی دەربارەی چینی کۆن و هیند، و ئاییني بودا، بۆ توێژەران یەجگار بەنرخە.

__پێشینەیەکی مێژوویی:__

خەڵکی فەلەستینی کۆن سامی نەژاد بوون و پەیوەندی نزیکیان لەگەڵ عەرەب و ئاشوورییەکاندا هەبوو.لە کتێبی موقەدەس ئیبراهیم (باپیرە گەورەو دامەزرێنەری قەومی جولەکە) لە ئەسڵدا کلدانی بووە. قەومی بەنی ئیسرائیل بە هۆی قات و قڕی و وشکە ساڵییەوە لە فەلەستینەوە بۆ میسر کۆچدەکەن و بۆ ماوەی ساڵانێکی زۆر لەوێ ئاکنجی دەبن. سەرەنجام بۆ فەلەستین دەگەڕێنەوەو دەکەونە ژێر رکێفی حکومەتی "داوەران"ەوە کە هەم رابەری سوپایی بوون و هەم رابەری ئاینی.

بە بەردەوامی شەڕو شۆڕی بچووك لە نێوان عبرانییەکان و قەبیلە نەیارەکاندا روو دەدات، تا لە ئەنجامدا شاهان جێی داوەران دەگرنەوە. گەورەترین شاهانی ئەم قەومە داود (دەوروبەری 990 پێش ز)و سلێمانی (960 پێشز) کوڕی داودن. کە لە سەردەمی ئەواندا بەنی ئیسرائیل توانا و شان و شەوکەتێکی زۆر بە دەست دێنن.

لە دوای پاشایەتی سلێمان قەڵەمڕەوی حکومەت تێکدەچێ و دابەش دەبێ –لە باکوور ئیسرائیل دروست دەبێ و لە باشوور یەهودیە دێتە ئاراوە، ئۆرشەلیم دەبێ بە پایتەختی یەهودیە. جەنگ لەگەڵ دەرودراوسێیاندا بەردەوام دەبێ.

لە ساڵی 721 پێشز دا ئیسرائیلییەکان دەکەونە ژێر دەستی ئاشوورییەکان، و دانیشتوانی دەوڵەتی باشووریش لە ساڵی 586 پێشزدا دەکەونە ژێر دەستی بابیلییەکان. لە ساڵی 538ی پێشزدا، بە فرمانی کۆرشی شای پارس لە ئەسارەت رەها دەبن و بۆ فەلەستین دەگەڕێنەوە، شارەکانیان ئاوەدان دەکەنەوەو زنجیرە سەرکەوتنێکی بەرچاو بەدەست دێنن.

لەو سەردەمانەی کە یۆنانییەکان و رومییەکان بە نۆرە بوون بە زلهێزی جیهان، فەلەستینیان خستە ژێر چنگی خۆیانەوە. سەرەنجام تیتوس–ی ئیمپراتۆری روم لە ساڵی هەفتای زاینیدا، ئۆرشەلیمی وێرانکردو هەموو هیواو ئومێدێکی خۆیبوونی سیاسی بەنی ئیسرائیلی بە بادا دا.

__نۆڕینێکی گشتی:__

هەر هەموو ئەدەبیاتی کۆنی عیبری لە راستیدا ئاوێتەی مەزەب و ئاینە. جولەکە لە کۆنی کۆنەوە ئاشقە مەزەب و ئاین بوونەو هەردوو بەرهەمە مەزنە ئەدەبییەکەیان، واتە: – کتێبی موقەدەس و تەلمود– باسی ماهیەتی پەروەردگارو یاسا خواییەکان و حوکم و پێوەرە ئەخلاقیەکان دەکەن. قەومی یەهود (جولەکە) کە لە سەرەتادا ئانیمیست بوون و باوەڕیان بە فرە خوایی هەبوو بەرە بەرە پەرەیان بە یەکێك لە بەرزترین چەمکەکانی خواناسی بەخشی. لە رۆژگارانی سەرەتا و رابردوو باوەڕیان وابوو کە یەهڤە (خوای تیرەی ئیسرائیل) رووگرژ، رقن، هەوەسبازو خوێن رێژە. ئەم چەمکە بە درێژایی چەند سەدەیەك پەرەی سەندو گۆڕا، ئیدی دادپەروەری، رەحمەت، پیرۆزی، پارێزکاری و گەورەیشی درایە پاڵ.

زۆربەی بەشەکانی (سەردەمی کۆن– Old testament) لە سەرەتادا بە زمانی عیبری بووە کە لقێکە لە بنەماڵەی زمانانی سامی باکووری رۆژئاوا و پەیوەندی بە زمانانی ئارامی و فینیقییەوە

هەیە. ئەم زمانە هەر چەندە لە رووی رێزمان و بونیادی رستەوە سادەیە، بەڵام توانای ئەوەی هەبوو کە بە روونی و رەوانی دەرەقەتی دەربڕینی (سەردەمی کۆن) واتە (تەورات) بێت. چەند بابێکی تەورات بە ئارامی نووسرا. (سەردەمی تازە) واتە ئینجیل پێدەچێ هەوەڵجار بە یۆنانی نووسرابێ.

ئەدەبیاتی عیبری کۆن هەر چەندە بە شێوەیەکی ناچاری ئاوێتەی مەزەب و ئاین بوو، بەڵام زۆر دەق و نووسینی دیکەی وەکو: مێژوو، سروود، ئەفسانەی میللی، حیکایەتی نمایشی، ژینامە، نامە، چیرۆکی کۆن، و زۆر بابەتی دی لە خۆ دەگرت.

__کتێبی مقەدەس Bible:__

ئەم کتێبە پتر لە هەر کتێبێکی تر لە جیهاندا دەخوێنرێتەوە، پتر لە هەر کتێبێکی تر بۆ سەر زمانان و شێوە زارانی هەمە جۆر وەرگێڕدراوە. لە زمانی ئینگلیزیدا، ئەو تەرجەمەیەی کە بە تەرجەمە شاجیمز "1" (1611) ناسراوە، وێڕای ئەو هەڵانەی کە تیایدایە، بە رەسەنترین وەرگێڕانی ئەدەبی کتێبی مقەدەس لە قەڵەم دراوە. ئەم کتێبە لە راستیدا بریتییە لە 66 کتێب (بە کتێبە دەستکردەکانەوە دەگاتە هەشتا کتێب). کە مێژووی هەر یەکێکیان (بە گوێرەی ئەو شێوەیەی ئێستای) دەگەڕێتەوە بۆ نێوان سالآنی 750 پێشزو دەوروبەری سەدی زاینی. کتێبی مقەدەس بریتییە لە سێ بەش: تەورات، ئینجیل و ئاپوکریف (سفرە دەستکردەکان)، کە ئەم بەشەش لە وەرگێڕانە ئینگلیزییەکەی شاجیمزدا فەرامۆش نەکراوە.

__سەردەمی کۆن (تەورات):__

کۆنترین بەشی کتێبی مقەدەسەو بریتیە لە شەریعەتی موساو هەندێ نووسینی جولەکەکانی دیکە، تەورات لە سی و نۆ سفر، واتە کتێب پێکهاتووە کە دابەش دەبێ بەسەر شەش دەستەدا: مێژووی رۆژگاران، کتێبی پەیامبەران، هۆزانین لیریکی، چیرۆکی نمایشی، ئەدەبیاتی پەندو ئامۆژگاری و چیرۆکان. هەڵبەتە هەندێ تەقسیم بەندی دیکەش هەن، لەوانە دابەشکردنی کتێبی مقەدەس بەسەر: قانون، مێژوو، شیعر، پەیامبەرانی ئولول عەزم و پەیامبەرانی (واتە پەیاممبەرانی خاوەن کتێب) نە ئولولعەزم، هەڵبەتە ئەم دابەشکردنە نە لە باری ریزبەندی لوجیکییەوە دروستەو نە لە رووی ریزبەندی مێژووییەوە.

__مێژووی رۆژگاران:__

ئەم کتێبانە باسی مێژووی جولەکان (وێڕای چەند بۆشاییەك) لە سەرەتای دروستبوونی جیهانەوە تا نۆژەن کردنەوەو ئاوەدانکردنەوەی ئورشەلیم پاش گەڕانەوەیان لە تاراوگە بە دەستی بابلییەکان، دەکات.

شەش کتێبەکەی مێژووی رۆژگاران، واتە سفری پەیدا بوون، سفری دەرچوون، سفری لاویان، سفری ژماران، سفری دوانی و سەحیفەی (کتێبی) یوشع، کە بە کۆی شەش کتێبان ناسراون

یەکەمین تەورات پێکدێنن. لەم شەش کتێبە، پێنج کتێبی یەکەمیان (تەورات یا شەریعەتی موسا، تا سالانێکی زۆر بە هەڵە دەدرانە پاڵ موسا، مێژووی شەش کتێبی یەکەمین تەورات بەم شێوەیەی ئێستای دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری ساڵی 350 پێشز، لەوەیە هەندێ بەشی لە سەرەتاکانی ساڵی 950 پێشز نووسرا بێ.

کتێبی پەیدا بوون (دروست بوون):

یەکەمین یازدە بابی کتێبی پەیدا بوون شرۆڤەیەکە دەربارەی خوڵقاندن: خوڵقانی جیهان و مرۆڤ (1-2)، دابەزینی ئادەم و حەوا (3) کوشتنی هابیل بە دەستی قابیل (4)، تۆفانی نوح (5-10)، بورجی بابیل (11). بابەکانی دیکە بریتیین لە چوار چیرۆك بە ریز دەربارەی ئیبراهیم (12- 23). ئیسحاق (24- 26)، یەعقوب (26- 36)، و یوسف (37- 50) .

لە بابەکانی دیکەدا زۆر چیرۆکی بەناوبانگ تۆمارکراوە لەوانە: چۆنیەتی بەنەمەکبوونی ژنەکەی لوت (19)، قوربانی بوونی ئیسحاق بە دەستی ئیبراهیم (22). زەماوەندی یاقوب لەگەڵ لییەو راحیل (29). پەیژەی یاقوب (28)، فرۆشتنی یوسف لە میسر (37)، سەربوری ژنەکەی فوتیفارو یوسف (39)، خەونی فیرعەون (41)، و سەفەری یاقوب بۆ میسر(45).

کتێبی دەرچوون:

ئەم سفرە (کتێب) باسی هیجرەت و کۆچی ئیسرائیلیان لە میسرەوە بۆ فەلەستین بەرابەرایەتی بە هێزی موسا دەکات. هەندێ لە رووداوە گرنگەکانی دیکەی ناو ئەم کتێبە بریتین لە: دۆزینەوەی موسا لە سەبەتەی حەسیردا (2)، بەلاکانی میسر (7-11)، بناغەی دروستبوونی جەژنی نانی فەتیر (12)، سرودی موسا (15)،ناردنی مەن(16)، دە فرمان (20). بەشی دووەمی ئەم کتێبە زیاتر تەرخانە بۆ یاساو راڤەو شروڤەو سرووت و رێو رەسمان.

کتێبی لاویان:

ئەم کتێبە سیستەمی حقوقی و ئایینی دەگرێتەخۆو ئەو داب و نەریتانە دەردەبڕێ کە پەیوەستن بە عیبادەت، قوربانی، پاکبوونەوەو رەفتارو هەڵسوکەوتی ئادەمیزدان. سەرچاوەی یاساو حوکمەکانی بەشێك لەم کتێبە (حوکمە پیرۆزەکان، بابی 17- 26) پەیوەستە بە سەردەمی بندەستی و ئەسارەتی جولەکە (721- 538 پیشز). لەم بابانەدا زیاتر تەئکید لەسەر دروستکاری و نیازچاکی کراوە تا رەچاوکردنی وردەکاری سروت و رێو رەسمی پەرستنکاری.

کتێبی ژماران:

لەم کتێبەدا باسی سەرژمێرییەکی نا موعتەبەری ئیسرائیلیان و یاساو فەرمانانی ئایینی و، کۆمەڵێك حیکایەت دەربارەی موسا کراوە. دیارترین حیکایەتی ناو ئەم کتێبە بریتییە لە

دەرهاتنی ئاو "2" لەو تاوێرەی کە موسا دارعاساکەی پێدا کێشا (20)، هەروەها هاتنە زمانی کەرەکەی بەلعام-ی پەیامبەری سەرزەمینی دۆڵی دوو رووبار "3".

کتێبی دووانی:

بناغەی ئەم کتێبە نووسراوێکە بە نێوی (کتێبی قانون) کە لە ساڵی 621 پێشز، لە پەرستگەی ئۆرشەلیم دۆزرایەوە، کتێبی دووانی زیاتر دووبارە کردنەوەی کتێبی لاویان ـە، بەڵام کۆمەڵێ حیکایەتی تازەشی تێدایە کە تایبەتە بە سەرگەردانی عیبرانیان لە ساراو بیاباندا. ئەم کتێبە بە مردنی موسا (بابی 34) کۆتایی دێت.

کتێبی یوشع:

کتێبێکی مێژووییە بریتییە لەسەر بهوردی یوشع کە لە پاش مەرگی موسا، رێبەرایەتی عیبرانیان لە ئەستۆ دەگرێ. لەم کتێبەدا چیرۆکی چوونە کەنعان و جەنگ لەگەڵ تیرەو قەبیلە نەیارەکاندا بە جۆرێ باسی کراوە، پێدەچێت مەبەست لەوە دروستکردنی قارەمانێکی جەنگاوەری میللی بووبێ. هەندێ لە فەسڵە بەرجەستەکانی کتێبی یوشع بریتین لە: کەوتنی ئابلوقەی شاری ئەریحا (6)و کوژانەوەو ئاوا بوونی مانگ و هەتاو.

کتێبی داوەران:

(کۆنترین شێوەی ئەم کتێبە دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری ساڵی 850 پێشز... ئەم شێوەیەی ئێستای دەگەڕێتەوە بۆ 550 پێشز):

لەم کتێبەدا مێژووی بەنی ئیسرائیل یەکسەر لە دوای مەرگی یوشع-ەوە دەگێڕدرێتەوەو ژیان و جەنگەکانی جولەکان لە سایەی رێبەرایەتی داوەراندا باس دەکرێ. بەشە گرنگەکانی کتێبەکە بریتین لە: سەرکەوتن و سروودی دەبور (4-5) کە لەگینە لە ساڵی 1100 پێشز نووسرابێ. جەنگەکانی جیدعون (6-8)، حیکایەتی ئابیملك (9)، چیرۆکی کیژی یەفتاح (11)و چیرۆکی شەمشون (13-16).

کتێبی یەکەمی سموئیل (دەوروبەری 550 پێشز):

درێژەی مێژووی ئیسرائیلیان لە سەردەمی داوەران و شائول-ی یەکەمین پاشای ئیسرائیل، لەم کتێبەدا باس کراوە. لەنێو جوانترین حیکایەتین ئەم کتێبەدا دەکرێ ئاماژە بۆ ئەمانەیان بکرێ: بانگردنی سموئیل (3)، پیرۆزاندن و چەورکردنی شائۆل (9-10)، جەنگی داود لەگەڵ جولیات دا (17)، پەیمانی داود لەگەڵ یوناتان دا(18-19)، قەستی گیانی داود لەلایەن شائول 500 وە (20-27).

کتێبی دووەمی سمۆئیل (دەوروبەری550 پێشز) :

لەم کتێبەدا زیاتر باسی دەسەڵاتو پاشایەتی داوده. زەماوەندی داود لەگەڵ بتشبع دا(11-12) وهەرای ئابشالوم (13-18) لە فەسڵە جوانەکانی ئەم کتێبەن .

<u>کتێبی یەکەمی پاشایان (دەوروبەری 550 پێشز):</u>

ئەم کتێبە باسی مێژووی سەردەمێك دەگێڕێتەوە کە لە مەرگی داودەوە تا هاتنە سەر تەختی ئەحازیا (تەختی پاشایەتی ئیسرائیل) لەخۆ دەگرێت. مەبەست و ئامانجی ئەم کتیبە سەلماندنی ئەم خاڵەیە کە خوا دۆستانی خۆی رزگار دەکاتو دژمنان بە سزای خۆیان دەگەیەنێ.

گرینگترین بەشی ئەم کتێبە دەربارەی: بینای پەرستگەی سلێمان (6), سەردانی شابانۆی سەبەء بۆ ئۆرشەلیم (10)، دابەشکردنی قەڵەمڕەوی حکومەت (12), وپێشبینی و موجیزاتەکانی ئیلیا-یە (17-22).

<u>کتێبی دووەمی پاشایان (دەوروبەری 550 پێشز):</u>

مێژووی هەمە لایەنی روخانی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ئیسرائیل (721 پێشز)و مەملەکەتی یەهودا (586 پێشز) دەگێڕێتەوە مەبەست لە نووسینی ئەم کتێبە هەمان مەبەستو ئارمانجی کتێبی یەکەمی پاشایانە، بە نێوبانگترین بابەکانی ئەم کتێبە دەربارەی موجیزاتی ئەلیەشع (بابی 1-8)، روخانی مەملەکەتی یەهودایە (25).

<u>نەحمیا (دەوروبەری 300 پێشز):</u>

ئەم کتێبە بریتیە لە بیرەوەرییە شەخسییەکانی نەحمیای رابەرو پێشەوای سیاسی جولەکان، لە سەردەمی گەڕانەوەیان لە ئەسارەتی بابیل، کتێبەکە باسی نۆژەنکردنەوەو ئاوەدانکردنەوەی قەڵاتو شوراکانی ئۆرشەلیمو ریفۆرمە ئاینییەکانی نەحمیا دەکات.

<u>کتێبی پەیامبەران:</u>

پەیامبەری سەردەمی کۆن کاری بە کەهانەتو پێشگۆییەوە نەبوو، بەڵکو بەپێشەوای ریفۆرمی کۆمەڵایەتیو مەزەبی دەژمێردرا، قسەکانی خوای دەگوتەوە، خەڵکی لە کردارە ناپەسنو نابەجێیەکانیان هۆشیار دەکردەوەو هەڕەشەی فەوتانو بەڵایانی لەوانە دەکرد کە لە کاری خۆیان ژێوان نەدەبوونەوە. ئیلیاو ئەلیەشع بە یەکەمین دوو پەیامبەر دێنە ژماردن، بەڵام هیچ نووسراوێکیان نەدراوەتە پاڵ. واتە هیچ نووسینێکیان لە پاش بەجێ نەماوە. گۆڕانکارییەکی زۆر لە رێبازو گۆشە نیگای جێگرانی ئەوان هاتە ئاراوە -عاموس هەڕەشەکانی بە دەنگی زۆر بەرز دەکردو هوشع بە دەنگی ئارامو هێمن داوای لە خەڵکی دەکرد کە رێگەی خوا بگرنە بەر، ئیرمیا خەمبارو رەشبین بوو، و پەیامبەری گومناو (ئەشعیای دووەم) زۆر گەشبینو یەزدان پەنا بوو، وێڕای ئەمەش، هەموویان خەڵکیان بۆ دروستکاری هاندەدا، و هەندێ جاری ئەوەندە پڕ خەیاڵو زمان پاراو بوون کە شیعری زۆر درێژیان دەهۆنییەوە. لێرەدا کورتەیەك لەمەڕ

مەنشورترین کتێبی پەیامبەران باس دەکەین. کتێبەکانی دیکە (کە تەنیا ناویان دەبرێ) بریتین لە: سەفەنیا، ناحوم، عوبەیدیا، زەکەریا، یوئیلو ملاکی.

عاموس:

(دەوروبەری نێوان سالآنی 765- 750 پێشن، کۆنترین کتێبی تەواوە لە کتێبی مقەدەسدا)

عاموس بە زمانێکی توندو بنجبڕ حکومەتی ئیسرائیلیان هوشیار دەکاتەوەو ئاگاداریان دەکاتەوە کە ئەگەر بە پەلەو بێ دوا کەوتن نەکەونە ریفۆرمی کۆمەلآیەتی، ئەوا دەولەت بە تەواوەتی لە نێو دەچێت. عاموس زیاتر وەکو یەکەمین پەیامبەرێك کە پشتیوانی لە دادپەروەری خوا دەکات، رێزی لێدەگیرێ.

هوشع (دەوروبەری 740 پێشن):

تۆنی ئەم کتێبە زۆر لە عاموس نەرمترە. هوشع تەئکید لەسەر عەفوو بەخششی خوا دەکات نەك لەسەر دادپەروەری خوا، قسەکانی پاڕانەوە ئامێزن نەك هەڕەشەئامێز. عەشقی خوا بە گەورە دەزانێو چاوی لە عەفوی خوایە.

میکاء (دەوروبەری 720 پێشن):

ئەم کتێبە بۆچوونەکانی عاموسو هوشع-ی ئاوێتەی یەکدی کردووە: میکاء نەك هەر سزادانی بەدکاران، بەلکو هاتنی سەردەمی ئازادیو شادمانیش پێشبینیو پێشگۆیی دەکات. رەنگە یەکەمین دانراوێك بێ کە هیوای ئاشتی گشتی دەربڕی بێ.

ئەشعیاء (740- 701 پێشن):

ئەم کتێبە بریتییە لە 39 باب ئەشعیاء کە بەشێوەیەکی گشتی بەگەورەترین پەیامبەری دەزانن، جگە لەوەی پێشەوایەکی ئاینییە، بە ئەهلی سیاسەتیش لە قەلەم دەدرا. یەکێك بوو لە هەوادارانی هاوکاری لەگەلْ ئاشورییەکاندا.دەگێڕنەوە دەلێن کە لە سەردەمی پاشایەتی مەنەسادا شای تاوانکاری یەهود، ئەشعیایان بە هەڕە دوولەت کردووە، ئەشعیا رۆشنبینییەکی ئەوتۆی دەربارەی پەروەردەی تەواوی ئەخلاقی خەلکی نەبوو. بەلآم ئومێدی بە فریارەسێك بوو کە سەرەنجام وەك مەسیحایەك لە بوونی ئەودا دەردەکەوێت،وەك رابەرێکی هێندە بە توانا کە بتوانێ برایەتی و ئاشتی لە سەرانسەری جیهاندا بلآو بکاتەوە.

حەبەقوق(دەوروبەری 600 پێشن):

رەنگە کۆنترین باسی عیبری دەربارەی مەسەلەی خراپە لەم کتێبەدا هاتبێ. حەبەقوق بەپێشبینی ئەمەی کە لە دوای زولمی ئاشور، زولم و ستەمی بابیل دێت، لە بیری ئەوەدایە کە ئایا رۆژێ دێ کە بەدکاران بەڕاستی بە سزای خۆبگەن و دروستکاران پاداشت وەربگرن، بەلآم زۆر زوو و بە دلنیاییەوە وەلآمی ئەرێ دەداتەوە: هەر چەند لەوەیە ئەنجامدانی عەدالەتو دادپەروەری تا

ماوەیەکی زۆر دوا بکەوێو کۆسپی بێتە رێ. حەبەقوق بە زمانێکی راستگۆیانە, و نە توند, خراپە کۆمەڵایەتی و ئاینییەکانبەر هێرش دەدا.

ئیرمیاء (600-586 پێشن) :

کتێبێکە دەربارەی پێشبینی و پێشگۆییە خەمهێنەکان. ئیرمیاء، دژی راپەرینی خەڵکی لە بابلیەکان وەستاو پاشان لە کاتی روخانی ئورشەلیمدا لە ساڵی 586 پێشز ئەسیر بوو، یەخسیری کۆمەڵە پەناهەندەیەك کە بۆ وڵاتی میسر هەڵاتن. هیچ ئومێدێکی بە بوژانەوەو تازە بوونەوەی ژیانی قەومەکەی خۆی نەبوو، بەڵام پشتی بە دروستکاریو راستگۆیی خۆیەوە دابوو.

شیننامە (دەوروبەری 586 پێشن):

بە هەڵە ئەم بەرهەمە دراوەتە پاڵ ئیرمیای پەیامبەر، ئەم بەیتە کە تەنیا لە رووی روحی پەیڤەوە پەیامبەرانەیە، بۆ روخانی ئورشەلیم دەلاوێنێتەوە. لە رووی فۆرمەوە یەجگار هونەرمەندانەیە، بە عیبری رەسەن نووسراوەو شیعرێکە کە هەر بەیتێکی بە پیتێکی جیاواز دەست پێدەکا.
بەیتەکانی بە شێوەی سێ بەند یا دوو بەند هۆنراونەتەوەو رێك خراونو کۆی قەسیدەکە بە جۆرێ دابەش کراوە کە یەك زنجیرە لاوانەوە لە ناو یەك شیننامەدا پێکدێنێ.

حزقیال (585 پێشن):

کتێبێکە کە لە بابیلداو بە دەستی خاخامێکی دوور خراوە نووسراوە.. ئەم کتێبە زۆر تەئکید لەسەر بایەخی ئەنجامدانی رێوڕەسمی ئاینی دەکاتو ئەمەش بووەتە مایەی بەرز کردنەوەو بەهێزکردنی ورەی قەومی جولەکە.
بە هەر حاڵ نوسەر چاکەکاری بریکارییانە قەبوڵ ناکات و ئەو باوەڕە رەت دەکاتەوە کە کوڕ گوناحو خەتای باوك هەڵدەگرێ. مرۆڤ تەنیا لە خودی خۆی بەرپرسەو خوا دەرهەق بە هەر کەسێك بە گوێرەی کردارو رەفتاری ئەو کەسە داوەری دەکات. کتێبەکەی حزقیال کارێکی فرەی کردۆتە سەر سمۆئیل دانیال، دانتە، میلتن، ویلیام بلیكو زۆر کەسی دی.
پەیامبەرانی نەناسراو (بابەکانی 40- 66 کتێبی ئەشعیا، بەو شێوەی کە لە وەرگێڕانەکەی شاجیمزدا باس کراوە، دەوروبەری ساڵی 540 پێشن):
ئەم کتێبە کە دەدرێتە پاڵ دانەرێکی یەخسیر، بەرهەمێکی پڕ جەزبەو وەجدە. نووسەر تەفسیرێکی تازە بۆ مێژووی جولەکە دەکات: دەردو رەنجی مرۆڤ سزایەکی خوایی گوناحو تاوانەکانی مرۆڤ نییە، بەڵکو هۆیەکە بۆ فێربوونو رزگاری تیرەی بەشەر. و نموونەی مەسیحی ئاشتی -نموونەی قەومی تیرەی ئیسرائیلیان- دێنێتەوە کە بە دەردو ئازارەکانی خۆی کە فارەی هەموو مرۆڤان دەدات. واتە لە جیاتی هەموو تیرەی بەشەر رەنجدەداو ئازار دەکێشێت. بیتس، نووسەری ئەم کتێبە بە (یەکەمین مەسیحی، پێنج سەدەی پێش عیسا) دەژمێرێ. ئەو باوەڕی بە

خوا هەیەو قدوسیەتی خوا دووپات دەکاتەوە. نووسەر لە نووسینەکەیدا وێنەی سەردەمێکی زێڕینی تازە دەگرێت.

هۆزانێن لیریکی

شیعری عیبری کۆن، هەندێك لە هەمان ئەو فۆرمو شێوانە بەکاردێنێ کە لە شیعری ئەڵمانیدا بەرچاو دەکەوێ. وەکو هاوئاهەنگی بونیادو خەیاڵو دووبارە کردنەوە، هاوسەنگی. شیعرەکان نە قافیەو سەروایان هەیەو نە کێشی تەواو، بەڵام ریتمی دیارو تایبەتیان هەیە.

هەڵبەتە هەندێ پارچەو کۆپلە شیعری لیریکی، بە پەرش و بڵاوی لەناو زۆربەی کتێبانی پەخشاندا دەبینرێ، وەکو: ئاوازی دەبورە,لە کتێبی داوەران و هەندێ کتێبی پەیامبەرانیشدا وێنەی شیعری تەواو هەیە، بەڵام کۆ شیعری گەورەی شیعری لیریکی کتێبی مزمارەکانە.

<u>مەزامیر (مزمارەکان):</u>

کەشکۆڵێکە سەدو پەنجا سرودێکی لە خۆگرتووەو لە دەوروبەری ساڵی 150 پێشز نووسراوە. لەگینە چەند سرودێك لەو سرودانە هی داود بن (دەوروبەری ساڵی هەزار پێشز)، هەندێکیان لە سەردەمی حکومەتی شاهان و لە کاتی ئەسارەتدا نووسراون، و ئەوانی دیکە هەر هەمووی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پاش یەخسیری و ئەسارەت. مزمارەکان لە رووی تۆن و ناوەڕۆك و شێوازەوە زۆر هەمە جۆرن، هەندێ لەو شیعرانە لایەنی شەخسی تێدا زاڵە (23– 121)و بڕێ لە سرودەکان دەربارەی دەستووری یاسای نوێژە (24)، هەندێکیان توندو رەخنەئامێزە (137)، ژمارەیەکیشیان درێژن (19– 42)، بێگومان تا ئێستا هیچ کەشکۆڵێك بەو راستگۆیی و بێگەردی و جۆش و خرۆش و گەرمو گوڕییەی مزمارەکان نەهاتۆتە ئاراوە.

شانۆنامە

ئەگەرچی لە فەلەستیندا هیچ شانۆیەك نەبووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دوو نموونە لە بەرهەمی شانۆیی ماوەتەوە:

<u>کتێبی ئەیوب (دەوروبەری ساڵی 350 پێشز):</u>

ئەم کتێبە شانۆنامەیەکی فەلسەفی و مەیلەو شیعرییە کە پێدەچێت لە رووی فۆرمو ناوەڕۆکەوە لە ژێر کاریگەری تراژیدیای یونانیدا بووبێ. ئەم کتێبە بە مەبەستی نواندن و نمایش نەنووسراوە بەڵکو تەرخانکراوە بۆ مەسەلەی بەدی و بەدکاری.

شەیتان (ئەهریمەن) مۆڵەت لە خوا وەردەگرێ کە ئەیوبی دروستکارو شادمان، بە گەڕی و گولی، بە مەرگی مناڵەکانی، بە نەهێشتنی سەروەت و سامانەکەی تاقی بکاتەوە. سێ دۆستی ئەیوب، واتە سوفر، ئیلفاز، و بلدەد (کە بە تەوسەوە تەسەلاکارانی ئەیوبیان پێ گوتراوە) لەو باوەڕەدان کە ئەم بەڵاو نسیبەتانە یا سزای تاوانکارییە یا خوا ویستوویەتی ئەشق و ئەمەکی ئەیوب تاقی بکاتەوە. ئەیوب ئیعتراز دەگرێ و دەڵێ کە راستگۆو دروستکارە، ئەشق و مەحەبەتی بۆ خوای

پەروەردگار پایەدارو بەرقەرارە، بەڵام لە چۆنیەتی سزای خوایی دوو دڵە، و سەر لەوە دەرناکات کە بۆچی بێ گوناحان ئازار دەدات. ئەنجامی فەلسەفی ئەم کتێبە بەوە دەشکێتەوە کە دەنگێك لە نێو گەردەلوولەوە هاوار دەکات (38– 41): چۆنیەتی سزای خوایی لە سنووری تێگەیشتنی ئادەمیزاد بە دەرەو مرۆڤی خۆپەرست ناتوانێ پەی بە مەبەستەکانی خوا ببات. ئیدی ئەیوب سەری تەسلیم بوونو ملکەچی دادەنەوێنێ.

دوو بەش بۆ ئەم شانۆنامەیە زیادکراوە. بەشی یەکەم (32– 37) گوتاری تاقەتبەری ئیلیەهۆ،ی چوارەمین تەسەلاکار، لە خۆ دەگرێ، کە نەك هیچ بابەتێکی تازە ناخاتە سەر باسی فەلسەفی کتێبەکە، بەڵکو لایەنی دراماتێکی شانۆنامەکەش لەنگ دەکات. بەشی دووەم (42) لەگەڵ ئەو ئەنجامگیرییەی کە لە ئایەتانی 38– 41 وە هەڵدەهێنجرێ ناکۆکە: ئەیوب چاك دەبێتەوەو سەروەتو سامانو شادمانی خۆی بە دەست دێنێتەوە.

<u>غەزەلی غەزەلان یا غەزەلەکانی سلێمان (350 پێشن):</u>

بریتییە لە کۆمەڵە شیعرێکی ئاشقانەو نیمچە شانۆیی، کە بۆ ئەوە دانراوە تا لە ئاهەنگەکانی شاییو زەماوەندا بە گۆرانی بگوترێتەوە. پێدەچێ ئەم شیعرە جوانو پڕسۆزو ئەشقامێزانە بە زمانی زاوا (لە دەوری سلێماندا)و بووك (لە دەوری شمولیتدا) لەلایەن شایەرو ئاشقانەوە گوترابنەوە، تا ئەمڕۆکەش هەندێ لە توێژەران وەکو پێشینان پێیان وایە کە ئەم کتێبە نموونەیەکە لە ئەشقی مەسیح بۆ کڵێسا، شیعرەکان هی سلێمان خوێنو ئەو ئەشقەی کە باسکراوە ئەشقی مەعنەوییە.

ئەدەبیاتی پەندو ئامۆژگاری

ئەم کتێبە(دەوروبەری ساڵی 300 پێشن)کۆمەڵێك پەندو ئامۆژگارییە بە هەڵە داویانەتە پاڵ سلێمان. لێ وا دیارە ریشەو سەرچاوەی میللی و جەماوەرییان هەیە. هەندێ لەم پەندانە لایەنی ئەخلاقیان هەیە، بەڵام زۆربەیان شەرحو شرۆڤەی کاروباری شەخسین.

<u>کتێبی کۆمەڵگە: (دەوروبەری ساڵی 150 پێشن):</u>

ئەم کتێبە کە بە هەڵە بە هی سلێمان زانراوە، کۆمەڵە گوتارێکە پڕ لە نائومێدی، جەبرو ئختیار، و گومانو دوو دڵی (جگە لە هەندێ پەند و بەند سەبارەت بە ستایشی حیکمەت کە دواتر خراوەتر سەر کتێبی ناوبراو) زمانو تۆنی کتێبەکە زمانی پیرەمێردێکی رەشبینە کە بوون بەشتێکی بێهودەو بێ مانا دەزانێ "هەموو شتێك بێهودەیە".

حیکایەتو چیرۆکان

چەندین چیرۆك (کە رۆژگارێك بە چیرۆکی واقیعی زانراونو ئەمێستا بەگشتی بە دەستکرد دەژمێردرێن) لە تەوراتدا هاتوون کە هەر یەکێکیان ئامانج یا پەیامی تایبەتی خۆی هەیە.

کتێبی روت (دەوروبەری 350 پێشن):

چیرۆکێکی کورتە، لە رووی ناوەڕۆکەوە نا رەزاییەکی زیرەکانەیە سەبارەت بە حەرامکردنی زەوجین لە نێوان ئەندامانی یەك خێزاندا.روت ژنی موئابی (کە دەبێ بە هاوسەری بوعەز)لە دەوری نەنکی حەزرەتی داودا,گەورەترین حکومرانی بەنی ئیسرائیل , دەردەکەوێ.
شۆرەتی ئەم چیرۆکە لەوەدایە کە روت ئاشقێنی لەگەڵ زڕدایکی خۆیدا دەکات. "داوام لێ بکە کە تۆ بەجێ نەهێڵم".

کتێبی یونس (دەوروبەری 275 پێشن):

ئەم کتێبە کە لێکدانەوەی نا دروستی زۆری بۆ کراوە، دەربارەی حەزرەتی یونسە کە خوا رای دەسپێرێ بچێ بۆ نەینەواو پەیامی خۆی لەوێ رابگەیەنێ و ئەنجامی بدات. یونس سەرپێچی دەکات، بەڵام پاشان ژێوان دەبێتەوەو پەیامی خۆی ئەنجام دەدا. یونس بۆ جاری دووەم، کاتێ کە خوا لە نەینەوا دەیبەخشێ، سە رپێچی لە ئەنجامدانی فەرمانی خوا دەکات. زۆربەی خاڵە ئەخلاقی و مەزەبییەکانی وەکو: نا پەسەندی و ناشیرینی یاخی بوون و خۆ سەری و خۆپەرستی یونس، ئامادەیی خوا لە هەموو جیهاندا، چاکی تۆبە، و زەرورەتی سەبری مەزەبی و نەژادی0 بە گوێرەی ئەم باسە بێ ئەنجامە کە چۆن دەشێت ئادەمیزادێك بۆ ماوەی سێ رۆژ لە ناو سکی ماسیەکدا هەڵبکا، نایەنە بەر تەسەور.

کتێبی دانیال: (دەوروبەری ساڵی 150 پێشن):

ئەم چیرۆکە رەمزییە کە لەسەر بناغەی حیکایەت و ئەفسانانی کۆن رۆنراوەو دەربارەی یەخسیری دانیالە بەناوبانگە. مەبەست لەم کتێبە هان دان و دنەدانی جولەکان بووە لە ماوەی جەنگی مەکابیونەکاندا، و کتێبەکە بە پێشبینی کردنی ئایندە کۆتایی دێت. بەناوبانگترین پاژەکانی ئەم کتێبە بریتیە لە: چیرۆکی خستنە ناو گوڵخەنی شدرك، مێشك و عەبدنعو "4" (3)، میوانداری بەلشسەر (5)و توڕدانی دانیال بۆ ناو بیری شێران (6)

کتێبی ئیستیر (دەوروبەری 150 پێشن):

دواترین کتێبە لە چاو کتێبەکانی دیکەی تەوراتداو لە رووی ئەخلاقییەوە لە هەموویان لاوازترە.
مەبەستی ئەم کتێبە خۆشکردنی زەمینەی مێژوویی بووە بۆ جەژنی فوزیم-ی جولەکان"5".
چیرۆکە کە شەقڵێکی خوێنڕێژی و کینە کێشی هەیە، بەڵام هونەرمەندانەو دڵگیرانە نووسراوە.
ئیستیر، شابانۆی ئاخشوروش (خەشایار شا) بە کەشفکردن و لە قاودانی پیلانێك کە هامان-ی تاوانکار بۆ قەتڵو عامی جولەکەکانی ناوەتەوە، موردەخای مامی و جولەکەکان رزگار دەکا.

سەردەمی نوێ (ئینجیل):

بریتییە لە چیرۆکی سەرهەڵدانو پێشکەوتنەکانی سەرەتای مەسیحیەت. ئەم کتێبە چوار ژینامەی عیسا (چوار ئینجیلەکە)، کاری پەیامبەران، بیستو یەك نامەی ئایینیو موکاشەفەی یوحەنای لە خۆ گرتووە کە هەموویان بەسەر یەکەوە دەکەنە 27 کتێب. زۆربەی ئەم کتێبانە(یا لەوەیە هەموویان)لە بنەڕەتدا بە یۆنانی دانراون، بەڵام ڕەنگە چوار ئینجیلەکە لە سەرەتادا بە ئارامی بووبن. هەموو ئەم کتێبانە لە ساڵانی 40 بۆ 125 ز نووسراون.

ئینجیلەکان

یەکەم چوار کتێبی سەردەمی تازە (ئنجیلی مورقس، ئینجیلی مەتی، ئینجیلی لوقا، و ئینجیلی یوحەننا) ژیانو مەرگو رابوونەوەی عیسا مەسیح دەگێڕنەوە. ئەم چوار ئینجیلە لە رووی پرەنسیپو ناوەڕۆکەوە وەکو یەکن، بەڵام لە وردەکاریو پاژەکاندا جیاوازن.

<u>ئینجیلی مورقس:</u>
وەرگێڕانە یونانییەکە دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری ساڵانی 70-100ز، و وەرگێڕانی نوسخە گوم بووە ئارامییەکەی ڕەنگە بۆ دەوروبەری ساڵانی 40- 70 ز بگەڕێتەوە).
کۆنترین و کورتترین , شایەدا بە ئیحتوبارترین ئینجیلە مورقس بە سەرچاوەی ئینجیلەکانی مەتیو لوقا دەژمێردرێ، و ئەم سیانە بە ئینجیلانی هاوشێوەو هاوتا ناسراون. خەڵکی کتێبی مورقس بە هی یوحنا مورقس دەزانن، کە یەکێك بووە لە هاوڕێیانی پوترسی یاوەر لە روم. ئەم ئینجیلە تەنیا سێ ساڵی کۆتایی ژیانی عیسا –پەندو ئامۆژگارییەکانی، و هەستانەوەی لە دوای مەرگ– لە خۆ دەگرێت، نووسەر ئەم چیرۆکەی، کە زۆر زوو بە هەموو شوێنێکدا بڵاوبووەوە، لەبەر ئەو لەزەتو دڵگیریو موجیزاتەی کە چیرۆکەکە پێی بەخشیوە، داناوە. نووسەر هیچ کاتێك دەربەستی جوانی پەیڤ نەبووە، سڕینەوەو دووبارە بوونەوەو پەلە پروزێیەکی زۆر بە کارەکەیەوە دیارە. بۆچوونی گشتی لەسەر ئەم کتێبە ئەمەیە کە بەشی کۆتایی کتێبەکە (بابی 16: ئایەتەکانی 9- 20) هی نووسەرە ئەسڵییەکە نییەو دواتر خراوەتە سەر کتێبەکە.

<u>ئینجیلی مەتی</u> (وەرگێڕانە یۆنانیەکەی بۆ ساڵی 80 ز دەگەڕێتەوە، نوسخە ئارامییەکەشی لەوەیە بۆ ساڵی 55ز بگەڕێتەوە).
دەدرێتە پاڵ مەتی یاوەڕو تا رادەیەکی زۆر لەبەر ئینجیلەکەی مورقسدا نووسراوەتەوە. لەم کتێبەدا رووی قسە لە بەنی ئیسرائیلەو دوو مەبەستی سەرەکی لەبەر چاو گیراوە:

1- سەلماندنی ئەم خاڵە بۆ جولەکان کە عیسا ئامانجی هەموو پێشبینییەکانی پەیامبەرانی کۆنە، واتە مەسیح حەقیقەییە.

2- تۆمارکردنی ئامۆژگارییە ئەخلاقییەکانی عیسا.

ئەم کتێبە بە سەرجەلەنامەی یوسف، مێردی دایکی عیسا دەست پێدەکات، و چیرۆکی لە دایکبوون، ژیان، لە خاچدان، رابوونەوە، و هەڵکشانی عیسا بۆ ئاسمانان دەگێڕێتەوە.

هەروەها سەربهوردی پیاوانی زاناو کۆچی یوسف و مریەم و عیسا بو میسر لەم ئینجیلەدا باس کراوە. ئینجیلی مەتی لە چاو ئینجیلی مورقسدا بە شێوەیەکی بژاردەترو وردتر هاتۆتە دانان و نووسین.

ئینجیلی لوقا (وەرگێڕانە یۆنانیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری ساڵی 90 ز، وەرگێڕانی نوسخە ئارامییەکەی رەنگە بۆ دەورووبەری ساڵی 65ن)
لەلایەن لوقاوە نووسراوە. کە پزیشك و هاوڕێی پۆڵس بووە لە سەفەرە بانگەشەییەکاندا، لوقا ئەم کتێبەی بۆ یونانی و رومییەکان نووسیوەو سەرچاوەی ئەم کارەشی هەردوو ئینجیلی مورقس و مەتی بووە. لەم ئینجیلەدا لایەنی بەشەری عیسا دووپات دەکرێتەوە. لوقا شیعر دۆستە. تۆن و زمانی ئینجیلەکەی ئەو هێمن و بەشەر دۆستانەیە. لەم کتێبەدا باسی ژیانی عیساو واریقاتی لە دایکبوونەکەی دەکات (بابی دووەم: ئایەتی 1- 20).

ئینجیلی یوحەنا (ئەم شێوەیەی ئێستای دەگەڕێتەوە بۆ سالانی 100- 125ن):
رەنگە بە هەڵە ئەم ئینجیلەیان دابێتە پاڵ یوحەنای یاوەر،بەلاّم بە رواڵەت دەبیّ بە ماوەیەکی زۆر، پاش ئەو دانرابیّ، کاریگەری فەلسەفەی یۆنانی و ئەسکەندەرانی، بە تایبەتی لە باسی پەیڤدا، لەم کتێبەدا ئاشکرایە.تەئکید لەسەر ئولوهیەت و خوایەتی عیسا و ئەمەی کە، عیسا رەمزی پەیڤە، هەروەها ئیمان و باوەڕ(وەکو خاڵی بەرامبەری کاران)، بەرجەستەبوونی عەشقی خوا لە ئەشقی ئادەمیزادا، یەکێتی سۆفیانە لەگەڵ هەقدا دەکات. ئەم کتێبە دوای پێشەکییەك، بە یەحیای تەعمیدکار دەست پیّ دەکات کە عیسا دەشواو تەعمیدی دەکات، ئەوجا دێتە سەر باسی پەیام و مەرگ و رابوونەوەی عیسا لە پاش مەرگ، بەلاّم هیچ باسێکی چوونە ئاسمانی عیسای تێدا نییە.

مێژووی کلێسا

نامەی کرداری پەیامبەران (60- 90ن):
نووسینی لۆقای دانەری سێیەمین ئینجیلە. گێڕانەوەیەکی مێژوویی زیندوی پەرەسەندن و بلاّوبوونەوەی مەسیحیەتە لە ئاسیای بچووك، دورگەکانی میدیترانە، یۆنان و روم. بابەتەکانی بریتیین لە: بەردباران کردنی ئستیفانووسی یەکەمین شەهیدی مەسیحی، گەلێك پەڕچووی کۆن، هەوڵەکانی کلێسای لاو، بە مەسیحی بوونی پۆڵس و سەفەرە تەبلیغییەکانی، هەروەها هاتنە خوارەوەی روحل قودس و جەژنی پەنجامین.

نامەکانی پۆڵسی پەیامبەر (مێژووی دانانی هەموو ئەم نامانە دەگەڕێتەوە بۆ دەورووبەری سالانی 50- 65ن):

لەو سیازدە نامەیەیە کە دراونەتە پاڵ پۆڵس، شەش دانەیان بایەخ و بەهای تایبەتیان هەیە. ئەم نامانە هەر چەندە گروپ یا خەڵکانێکی تایبەتی دەدوێنێ، و لە رووی جوگرافییەوە سنووردارن، بە شاکاری ئەدەبیاتی جیهان دەژمێردرێن و لە دڵگرترین ئەو نامانەن کە تا ئێستا نووسراون. ئەم نامانە سەرچاوەی گەلێك لە باوەڕو ئامۆژگارییەکانی دواتری مەسیحیەتن. تۆن و زمان و شێوازی ئەم نامانە بە گوێری پێگەو هەستی دانەر لە دەمی جۆراو جۆردا دەگۆڕێ هەندێکیان وشك و راستەوخۆو بەڵگەدارە، و بڕێکی تریان توندو دڵگیرو تەنانەت پڕ سۆزو گودازە. ئەو باسە لۆجێکی و وردا نەی کە هەندێ جار لەم نامانەدا دێ ، تێگەیشتنیان قورس و زەحمەت دەکات.

دوونامە بۆ تسالونیکیان:

ئەم دوو نامەیە پۆڵسی یاوەر لە ئەسینا بۆ کڵێسای لاوی تسالونیکیان–ی نووسیوە. پۆڵس لەم نامانەدا باوەڕی خۆی سەبارەت بە هاتنەوەی سەر لە نوێی مەسیح دەر دەبڕێ و خەڵکی رادەسپێرێ و هاندەدا کە تا زووە روو بکەنەوە دینداری و پارێزکاری تا بەڵکو بتوانن هاوڕێ لەگەڵ مەسیحدا رابن و ژیانی ئەبەدی بە دەست بێنن.

نامە بۆ غەلازیان:

ناونیشانی نامەیەکە کە پۆڵس لە روم، بۆ مەسیحیانی ئاسیای بچووکی نووسیوە. لەم نامەیەدا کە بە بەیاننامەی ئازادی مەزەب بەناوبانگە, ئارەزووی کڵێسای غەلازیان بە تەئکید لەسەر پەیرەوی کردنی شەریعەتی موساو توندڕەوی لە واری رەچاوکردن و جێ بەجێکردنی رێوڕەسمی ئاینیدا مەحکوم دەکات. نامەی غەلازیان دەربری باوەڕی پۆڵس بە ئازادی و چەمکێکە کە ئەو لەمەر مەسیحیەت وەکو ئاینێکی جیهانی نەك ئاینێکی ناوچەیی نیشان دەدا.

نامەی یەکەمی پۆڵس بۆ قرنتیان لە (فیلیپی دانراوە):

پۆڵس لەم نامەیەدا وەلامی گەلێك لەو پرسیارانە دەداتەوە کە کڵێسای کورنت–یان هێنا بووە گێرو گاز. لەو نامەیەدا بە توندی رەخنە لە خۆپەسندی و مەقام و پایەخوازی دەگرێ و بێ هودەیی هەر چاکەو فەزڵ و بەخششێك کە هەڵقولاوی (مەحەبەت) نەبێ ئشکرا دەکات (بابی 13– فەسلی مەحەبەت).

باوەڕی بتەوی بە دەرکەوتنەوەی مەسیح هەیە، بۆیە پێشنیاز دەکات کە خەڵکی بە سەڵتی بمێننەوە تا بتوانن بایەخێکی زۆرتر بە کاروباوری ئاینی بدەن. پۆڵسی پەیامبەر لەم نامەیەدا کە یەکێکە لە درێژترین نامەکانی سەردەمی نوێ و لە دەوروبەری ساڵی 55ز نووسراوە، جۆری هەڵسوکەوت و رەفتاری مەسیحیان روون دەکاتەوەو ئاگاداریان دەکاتەوە کە زینا لەگەڵ مەحرەمان دا نەکەن. و باوەڕی بتەوی خۆی بە هەستانەوەی عیسا دووپات

دەکاتەوە (بابی 15)و باوەڕی خۆی بە فەنا نەبوونی ئادەمیزاد نیشان دەدات: "ئەی مەرگ چزی تۆ لە کوێیە و ئەی گۆڕ نینۆکی تۆ لە کوێ؟" (بابی 15: 55).

نامەی دووەمی پۆڵس بۆ قرنتیان:

ئەم نامەیەش وەکو نامەکەی یەکەمی پۆڵس، لە فیلیپیو بە یۆنانی نووسراوە. ئەم نامەیە لە رووی بەرەڤانی مەیلەو تاڵی دانەر لە خۆی، مایەی سەرنجە (بابی 10- 13) ئەو بەرەڤانییەی کە زاهیری ئەنجامی یاخی بوونی گروپی هەوادارانی کڵێسای قرنتیان بووە دژی رێبەرایەتی پۆڵس. ئەم بەرەڤانی نامەیە سەرکەوتوو بووەو نۆ بابی یەکەمی نامەکە دەربارەی ئاشتی و ئاشتبوونەوەو نەهێشتنی ناکۆکییە.

نامەی پۆڵس بۆ رووميان:

پۆڵس ئەم نامەیەی پێش دوا سەفەری خۆی بۆ ئۆرشەلیم، لە کورنتدا بۆ مەسیحیانی روم نووسیوە. لەم نامەیەدا پۆڵس بە تەواوەتی راوبۆچوونی خۆی دەردەبڕێ. پێی وایە کە ئیمانو باوەڕ مایەو هەوێنی رزگارییە. بەم پێیە خوا کەسانێك بە راست و لەسەر هەق دەزانێ کە باوەڕی تەواو بەو خوایە بێنن کە مەسیح بانگەوازی بۆ کردووە. ئەم باوەڕە لە راستیدا تەواوکەری ئەو راو بۆچوونانەیە کە لەمەڕ مەحەبەت، لە نامەی یەکەمی پۆڵسدا بۆ قرنتیان پیشان دراون. ئەم نامەیە یەکێکە لە درێژترین و قووڵترینو تیۆریترین نووسراوی پۆڵس. بە شێوەیەکی گشتی، ئەم نامەیە روحو جەوهەری پەیڤ دەربارەی حیکمەتی خوایی دەگێرێتەوە –"هەموو رێگاکان دەچنەوە روم".

نامەێن نووسەرانی دی:

جگە لە نامەکانی پۆڵس، هەشت نامەی دیکە لە ئینجیلدا هاتوون کە تەنیا سیانیان بایەخی تایبەتیان هەیە (پێنج نامەکەی دی بریتین لە : نامەی یەکەمو دووەمی پەتروس، نامەی دووەمو سێیەمی یوحەناو، نامەی یەهودا).

نامە بۆ عیبرانیان (سالأنی 70- 80ز):

پەندنامەیەکە دانەرەکەی نادیارە.(لە راستیدا بە شێوەی نامە نییە)کە سەردەمانێك بە هەڵە بەهی پۆڵسی یاوەر لە قەڵەم دەدرا، ئەم نامەیە لەسەر شێوەو شێوازی نامەکانی پۆڵس نووسراوە، بەڵام زۆر سوارترو رەوانترو تۆنەکەی خۆشترە.

رووی ئەم نامەیە لە مەسیحیانی عیبرانی (جولەکە)یە. باسە سەرەکییەکانی ئەم نامەیە بریتییە لە: فەزیلەتی عیسەویەت بەسەر یەهودیەتدا، و دووپاتکردنەوەی بۆچوونەکەی پۆڵسە سەبارەت بە پاکبوونەوە لە رێگەی ئیمانو باوەڕەوە.

نامەی یەعقوب (دەوروبەری 40- 90ز):

دراوەتە پاڵ یاقوبی برای عیسا (ڕەنگە بە هەڵەش درابێتە پاڵ ئەو). ئەم نووسراوە نامەیەکی کراوەیە یا پەندنامەیەکە بۆ دوانزە قەبیلە پەراگەندەکەی بەنی ئیسرائیل. وا پێدەچێت ئەم نامەیە زادەی کاردانەوەی یاقوب بێ بەرانبەر بەو باوەڕەی پۆڵس کە باوەڕوئیمانی بەمایەو هەوێنی رزگاری دەزانی. یاقوب تاکید لەسەر ئەوە دەکات کە کارو کردەوەی چاك مایەی رزگاری مرۆڤە: "کار بە قسان بکەن نەك هەر گوێی لێبگرن" (بابی یەکەم، ئایەتی 23). هەروەها یەعقوب بە روونیو ڕەوانی ڕەخنە لە بێدادی کۆمەڵایەتی دەگرێت.

<u>نامەی یەکەمی یوحەنا (دەوروبەری 100- 125ز):</u>

دراوەتە پاڵ قەشە یوحەنا، کە "بۆ خاتوونێکی دیندار" نووسراوە. ئەم نامەیە وەڵامێکە بۆ بیدعەتەکانی مەزەبی غنوسی"6" دەربارەی ماهیەتی عیسا. یوحەنا هیچ گرفتێکی لەمەدا نییە کە یەکێتی عارفانەی مرۆڤ و خوا, لە بوونی مەسیحدا دیاری بکات.

<u>موکاشەفەی یوحەنای پەیامبەر (دەوروبەری ساڵی 90ز):</u>

ئەم کتێبە کە بە هەڵە دراوەتە پاڵ یوحەنای یاوەر، بە ئەگەری نزیك لە یەقین، لەلایەن سۆفیەکی گومناوی ئیفیسوسییەوە دانراوە. ئەم کتێبە نامە ئاسایە، رووی دەمی لە هەوت کڵێسا ئاسیای بچووکە. وێڕای ئەوەی کە ئەم نامەیە بە رواڵەت موکاشەفەی عیسا مەسیحە، بەڵام لە رووی فۆرمی پەیڤو زمانەوە پتر عیبریە تا مەسیحی، رەنگدانەوەی ئارەزووی هەمیشەیی یەهودیانە بۆ رزگاربوون لە کۆتو بەندی ستەمو زۆرداری. ئەو حەزو ئارەزووەی کە لە گەلێك لە کتێبانی پەیامبەرانی سەردەمی کۆنو لە کتێبەکەی دانیاڵ-شدا باسکراوە. موکاشەفەکەی یوحەنا یەکسەر لە پاش توند بوونی چەوسانەوەو ئازاردانی مەسیحیان کە بە فەرمانی دوومیتیان"7" دەستی پێکرد، دانراوە. ئەم موکاشەفەیە پێشبینی روخانی روم، هەستانەوەی عیسا، رابوونی پەیامبەران یەخسیرکردنی ئیبلیس، حوکمڕانی هەزار ساڵەی مەسیح، شەڕی کۆتایی(حارمجدون) نێوان هێزی خواییو ئیبلیس (بە سەرکەوتنی هێزێن خوایی)، رۆژی پەسلان، و بونیادنانەوەی تازەی ئۆرشەلیم، دەکات.

هەر چەندە موکاشەفەکەی یوحەنا، لە باری سەرنجی ئەخلاقیاتەوە لە هەموو کتێبەکانی دیکەی سەردەمی نوێ (ئینجیل) نزمترە، بەڵام بە شاکارێکی ئەدەبی دەژمێردرێ. رەمزییەتی عارفانەو جارجار ئاڵۆز وەسفی گەشو زندووی نەبەردی نێوان خێرو شەڕ،ئەو وێنە سامناکەی کە دەربارەی کۆتایی دنیا دەیگرێ دەیخاتە ریزی گەورەترین بەرهەمی وەسفیەوە.

<u>ئاپۆکریف (کتێبە دەستکردەکان):</u>

ئەمە ناونیشانی پاشکۆکانی هەموو کتێبەکانی هەردوو سەردەمی کۆنو نوێیە (تەورات و ئینجیل).

ئاپۆ کریف-ی سەردەمی کۆن بریتییە لە چواردە کتێب کە لە هەردووك وەرگێڕانی هەفتا "8" کەسەو ڤوڵگات "9"دا هاتوون. بەڵام جولەکانی فەلەستین ئەم کتێبانە بە وەحیو سروشی تەواو نازانن. و لە دەقە ئەسڵییە عیبرییەکەشدا داخڵ نەکراون. پرۆتستانەکان لە قۆناغی ریفۆرمی ئاینیدا ئاپۆکریف-یان لە کتێبی موقەدەس دەرهاویشتووەو ئیعترافیان پێنەکردووە، بەڵام لە گێرانەوەی شاجیمز دا زیاد کراوەو خراوەتە نێوان هەردوو سەردەمی کۆنو سەردەمی نوێوە. کاتولیکەکان جگە لە دوعای منسیو ئیسدراسی یەکەمو دووەم، هەموو کتێبەکانی دیکەی ئاپۆکریف بە قانونی دەزانن.
کتێبەکانی ئاپوکریف بریتییە لە چوار کتێبی مێژوویی، پێنج چیرۆك، دوو کتێبی حیکمەت و پەند، یەك نامە، یەك کتێبی قەولانو یەك کتێبی دوعاونزا. کتێبەکانی دی بریتین لە: پاشماوەی فەسڵەکانی ئیستیر، باروخ (لەگەڵ نامەکەی ئیرمیا)، هاوڕێیانی دانیل، بەغلو ئەژدیهاو، دوعای مەنسی"10".

مێژوو

<u>ئیسدرسی یەکەم (دەوروبەری 390ن):</u>

دەربارەی شەرحی گەڕانەوەی جولەکەکانە لە ئەسارەتی بابلییەکانەوە بۆ فەلەستین. ئەم کتێبە لە بنەڕەتدا نووسینەوەو داڕشتنەوەی کتێبانی دووەمی مێژووی رۆژگاران، عەزرا، و نەحمیایە. لەبەر ئەمە لە روانگەی رەسەنایەتی ئەدەبییەوە بایەخێکی ئەوتۆی نییە, لەگەڵ ئەمەشدا چیرۆکە شیرینەکەی زۆر بابل "11" دەگێڕێتەوە کە بە یارمەتی داریوش (550-486 پێشن) پاشای ئێران، دەکەوێتە نوێکردنەوەی پەرستگەکەی بەیتول مەقدیس هاوکاریو پشتیوانیەکەی داریوش کاتێ دەبێ بە راستی کە زور بابل لە مونازەرەیەك دا دەربارەی (زانینی بە هێزترین دەسەڵاتی جیهان) سەردەکەوێ. لەم مونازەرەیەدا رەقیبەکانی ئەو یەك لە دوای یەك ناوی شەرابو شا دەبەن، زور بابل ژن لە شەرابو شا بە دەسەڵاتتر دەزانێ، بەڵام لە هەمان کاتدا رایدەگەیەنێ کە حەقیقەت لە هەموو ئەوانە بەهێزترە.

<u>ئیسدراسی دووەم (دەوروبەری 380 پێشن):</u>

ئەم بەرهەمە کە بە درێژەی ئیسدراسی یەکەم دەژمێردرێ، لە رووی مێژووییەوە لاوازەو لە باری ئەدەبییەوە یەجگار دڵگرە. گرنگترین فەسڵێن ئەم کتێبە بریتییە لە : خەونەکان، موکاشەفە ئاسمانییەکان، و پێشبینیانی پەیوەست بە کەوتنی تاوانباران و رزگاری دروستکاران.

<u>مەکابیانی یەکەمو دووەم (دەوروبەری380 پێشن):</u>

ئەم دوو کتێبە، مێژووی جولەکانی فەلەستین لە ساڵانی ناوەڕاستی سەدەی دووەمی پێش زایینداَ لە خۆ دەگرن. کتێبی دووەم تەقریبەن ساڵانی 185 تا 168 پێشز دەگرێتەوە- واتە

سـەردەمی پـێش یـاخی بـوونی جولـەکان دژی ئـانیتوخوس ئەپیفانسـی (163 پێشـز) شاسلوکی سوریە، کە هەوڵی دەدا یەهودییەت لە نێو بەرێ، و ئەمەش بووە هۆی یاخیبوونی مەکابیان. کتێبی یەکەم خودی یاخی بوونەکەی (168– 135 پێشز) شەرح و شرۆڤە دەکات. یـەهودای مـەکابیی رابـەری یـەهودیان، لـەم راپەڕینـەدا سـەر دەکـەوێ، جولەکـەکان ئـازادی ئاینی و سیاسی خۆیان وەدەست دێننەوەو لە سـالّی 142 پێشز ماڵباتی کاهینـانی جولەکە دادەمەزرێنن کە تا ساڵی 40 پێشز بەردەوام دەبێ.
ئەم مێژووە شەقڵی توندی خەیالاّت و ئارەزووە ئاینییەکانی نووسەری وەرگرتوە، بەڵام لێوان لێویشە لە رووداوی سەیرو وێنەی دڵبزوێن. یەهودای مەکابی بە قارەمانێك لـە قەڵـەم دەدرێ کە سەرکەوتن، نەك لە سایەی هێزو بوێری زاتی، بـەڵکو لەبـەر رۆشـنایی ستایشـی یـەهوە بـە دەست دێنێ.

چیرۆکان

<u>یەهودیەت (دەوروبەری ساڵی 150 پێشز)</u>:
چیرۆکێکی خەیاڵییە دەربارەی ژنێکی جولەکەی خواناس، کـە کـاتێ بتولیـای زاگـەی لەلایـەن هێزەکانی بەختنەسرەوە گەمارۆ دەدرێ (بە کۆمەکی جوانی و زانایی و زیرەکـی خـۆی) خـۆی دەگەیەنێتـە نـاو چـادرەکەی هالوفرەنسـی فەرمانـدەی هێـزی هێرشـکەری ئاسـوریەکان، بـە رواڵەت وا خۆی دەنوێنێ کە تەسلیمی هـەواو هەوەسـی فەرمانـدە کـە دەبێت و متمانـەی ئـەو بەدەست دێنێ، و ئەنجام دەتوانێ لە غورابی خەوی مەستیدا سەری لەلاشە جیا بکاتەوە.
یەهودیەت، بە قارەمانی خۆشەویستی جولەکەکان لە قەڵەم دەدرێ و سەربهوردی ئەو بووە بە هەوێن و نێوەڕۆکی زۆر شیعری دڵگیرو تابلۆو نیگاری جوان.

<u>شوشناو پیران (دەوروبەری 130 پێشز)</u>:
چـیرۆکێکی کـورتی دڵگـیرە دەربـارەی شوشـنا. کـە ژنێکـی جـوان و داوێنپاکـەو دوو پـیری تاوانبـاری سـەر بـە تیرەکـەی لێـدەبرێن فریـوی بـدەن. پیرەکـان کـە دەبیـنن شوشـنا زۆر سـەر سـەختەو بۆیـان نایەتـە رەدا، بوختـانی داوێـن پیسـی بۆ هەڵدەبەسـتن. شوشـنا لـە سـەرەتادا حوکمی مەرگ دەدرێ. بەڵام دانیاڵ کە پیرەکان دەدوێنێ بۆی دەردەکەوێ کە بوختان دەکەن، ئیدی شوشـنا تـەبرێ و پیرەکـان بـە مـەرگ مـەحکوم دەکـات.ئـەم چیرۆکە پاشـەکەوتی زمـان و حاڵەتی چاوەڕوانی تیایە.

<u>توبیت (مێژووی ئەو چیرۆکە دیار نییە</u>، بە مەزەندە دەگەڕێتەوە بۆ نێوان سالاّنی 350 پێشز 75ز):
ئـەم چیرۆکە خەیاڵئـەنگێزە، کـە نیشـاندەری دەسـەلاّت و ئیحتوبـاری میسـریان و پارسـیانە، باسی جولەکەیەکی ئیمانداری دوورخراوە بەناوی توبیت، و کوڕە لاوەکەی بە نـاوی توبیـاس

دەكات. توبيت كە بينايی و دارايی خۆی لە دەست داوە، توبياس بۆ ولآتی ماد دەنێرێ تا ئەو زيوانەی بۆ بێنێتەوە كە لەوێندەر هەيەتی. بە درێژايی سەفەرەكە روفائيلی فريشە لە شێوەی هاوولآتيەكی توبياسدا دەردەكەوێ‌و رێنوێنی توبياس دەكات. ئەم دووە تووشی سارا دەبن، سارا كیژێكی جولەكەيەو جنۆكان دەستيان لێوەشاندووەو لە رۆژی زەماوەندكەيدا هەر حەوت شووەكەيان كوشتووە. توبياس بە رێنوێنی رۆفائيل جنوكەكان لە لەشی سارا وەدەردەنێ‌و زەماوەندی لەگەڵدا دەكات. توبياس و سارا بە نيوەی دارايیەكەی بابی ساراوە بۆلای توبيت دەگەڕێنەوە و بەزەرداوی ((زراو)) ی ماسی چاری نابينايیەكەی دەكەن. رۆفائيل-ش پاش هێنانەوەی زيوەكان لەولآتی ماد, خۆی ئاشكرا دەكات و كاراكتەرەكانی ديكەی ناوچيرۆكەكە هاندەدا كە سوپاسگوزارو شوكرانە بژێری چاكيەكانی خودابن.

ئەدەبياتی پەندو حيكمەت:

<u>حيكمەتی يەسوع (150پيشن)</u>

<u>(لە جوملەی كۆمەڵە كتێبێكی ئاپۆكريفە لەمەر سوپاس و ستيايشی حيكمەتی خوا):</u>

بريتييە لە كۆمەڵێك پەندی شاعيرانەی كورت. بنەمای حيكمەت و ئامۆژگاری ئەم كتێبە, وەكو كتێبی ((پەندان)) لە قانوونی موقەدەس دا زياتر سادەو سەرەتايیە تا قوڵ وگەورە بێ, ئەمە دووپات دەكاتەوە كە تاعەتی خوا مايەی شادی و كامەرانيە :

واتە هەمان ئامۆژگاريەكانی تەوراتە. هەڵبەتە ئەم كتێبە هەندێ پەندی بەرزو باڵاشی تێدايە.

<u>حيكمەتی سلێمان (ساڵ 50 پێشز، شوێن ئەسكەندەرييە):</u>

كۆمەڵە پەندو ئامۆژگارييەكی ديكەيە. زمان‌و تۆنی ئەخلاقی ئەم كتێبە بە هۆی كاريگەری رۆشنبيريی يۆنانيەوە، تا ئەندازەيەك لە كتێبی پەندان يا كتێبی كۆمەڵگە باڵاترەو لە باری پراكتيكيەوە لە رەسەنايەتی ئەخلاقی مەسيحيەت نزيك دەبێتەوە.

<u>تەلمود</u>

تەلمود بە مانای بەرينی وشە تۆماری كۆی ياسا مەدەنی‌و شەرعييەكانی جولەكەيە. ئەم وشەيە لە بنەڕەتدا بەو بەشە دەگوترا كە بە گمارا بە ناوبانگ بوو.

تەلمود چوار بەشە:

1- <u>ميشنا (لە دەوروبەری ساڵی 200ز نووسراوە):</u>

كۆمەڵە پەندو ئامۆژگارييەكی رەببانی جولەكەيە بە زمانی عيبری كە زياتر لە تەوراتەوە وەرگيراون.

2- <u>گمارا:</u>

ئەمە بە زمانی ئارامییە، کە شرۆڤەو پەراوێزی مینشایە.

3- <u>هەلاخا:</u>

کۆمەڵە یاساو ڕێساو سروتێکە کە پڕە لە وردەکاری.

4- <u>هەگادا:</u>

گەلێك چیرۆك، پەند، نوکتە، و نەقڵو حیکایەتی لە خۆ گرتووە کە بۆ ڕوونکردنەوەی هەندێ خاڵی قانونیی هاتووە. (ئەم کتێبە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ڕۆمانی تازەی ئەوروپاو سەدەکانی ناڤین هەبووە).

دوو دەقی چاك کراوی تەلمود هەیە، یەکەمیان تەلمودی فەلەستینییە، کە لە دەوروبەری ساڵی 408ز لەلایەن زانایانی فەلەستینییەوە ئامادە کراوەو دووەمیان تەلمودی بابلییە، لە ساڵی 500 ز نووسراوە.

کاریگەری ئەدەبیاتی عیبری

هەر جۆرە هەوڵێك بۆ نیشاندانو دەست نیشانکردنی کاریگەری گەورەی ئەدەبیاتی عیبری – بەتایبەتی کتێبی موقەدەس–و تەنانەت سووکە ئاشناییش لەگەڵ ئەو کاریگەرییەدا، بە ناچاری وبەداخەوە لە کەموکوڕیو کێماسی بەدەر نابێ. ئەگەر بمانەوێ لیستێك بەناوی ئەو نووسەرانە بکەین کە بە تەواوی کاریگەری ئەدەبیاتی عیبریان بەسەرەوە بووە، ئەوا دەبێ لیستێك بە ناوی هەموو نووسەرانی ئەوروپاییەوە، لە سەردەمی ئوگوستینو"12"سەوە تا ئەمڕۆکە دروست بکەین کاریگەری گەورەی کتێبی موقەدەس بەسەر واروکایە بەربڵاوەکانی ئەدەبیاتی ئەوروپاییەوە، وەکو وارێن فەلسەفە، ئایین، ستایل، بابەتو ناوەڕۆك,دەبینرێ. بۆ نموونە لە واری ڕەخنەی ئەدەبیی ئینگلیزیدا، دەتوانرێ ناوی زۆر بەرهەم ببرێ کە لە سایەی کاریگەریو ئیلهامی کتێبی موقەدەسدا نووسراون. کاریگەری کتێبی موقەدەس لەسەر ئەدەبیاتی ئینگلیز ئەوەندە سەیرە کە بە تاقی تەنیا بە هاوتای کاریگەری هەر هەموو فاکتەرەکانی دیکەیان زانیوە. لە ئەدەبیاتی ئینگلیزدا، کتێبی موقەدەس ئیلهام بەخشی زۆر کتێبی دیکەیە. وەرگێڕانی کتێبی موقەدەس بۆ سەر زمانی ئینگلیزی داوێکی قایمە کە لقە جۆراوجۆرەکانی نەژادی ئینگلیزی پێکەوە گرێ دەدات. بە کورتی کتێبی موقەدەس بە مایەی یەکێتیو بەردەوامی ئەدەبیاتو شارستانیەتی ئینگلیز دەژمێردرێ، چونکە پرتەوو پرشنگی ئەم کتێبە ئاسمانیە سەرانسەری قۆناغەکانی ئەدەبو ڕۆشنبیری ئینگلستان ڕوناك دەکاتەوە، شارەزابوونی نزیك لە کتێبی موقەدەس باشترین شێوەی هەڵسەنگاندنو نرخاندنی ئەدەبیاتی ئینگلیزییە.

<u>پەراوێز:</u>

1- شـاجیمز (1566- 1625) لـه سـالانی 1603- 1625 شـای ئینگلیسـتان بـووه. گەورەترین وەرگێڕانی ئینگلیزی کتێبی موقەدەس لە زەمانی ئەودا، بە دەستی تاقمێك لە ئەهلی کلێسا ئەنجام دراوە کە بە دەقی شاجیمز ناسراوە.

2- دارعاساکەی موسا: موسا دەستی هەڵبڕی و دوو کەڕەت دار عاساکەی بە تاوێرەکەدا کێشاو ئاوێکی زۆری لێهاتە دەرێ کە جەماعەتو حەیواناتەکانیان لێیان خواردەوە.

3- کەرەکەی بەلعام: ئەوسا خوا زمانی کەرەکەی بەلعامی پژاند، کە بە بەلعامی گوت ئەرێ من چم لە تۆ کردووە کە سێ جاران لێت دام.

4- شدرکو میشكو عبدنعو، سێ ناوی بابیلین، بە عیبری عەزریاو خنیاو میشائیل-یان پێ دەڵێن، ئەمانە هاوڕێی دانیال بوونە.

5- فوریم یا پوریم:

یەکێکە لە جەژنەکانی جولەکە کە ڕێکەوتی ڕۆژانی چواردەو پازدەی ئازار دەکات (مانگی شەشەمی تەقویمی ئاینیی جولەکەیە)و بەوپەڕی خۆشیو شادییەوە بەرپا دەکرێ. بەریوایەتی کتێبی ئیستیر ئەم جەژنە یادکرنەوەی رزگاری یەهودیانی ئێرانە لە قەتڵو عام.

6- غنوسی:

ناوی کۆمەڵێك گروپی ئاینی پێش مەسیحیەتو سەدەکانی هەوەڵی زایینییە، لەناو ئەم گروپانەدا جۆرە مەعریفەتێکی روحانی بە مایەی رزگاری مرۆڤ هاتۆتە ژماردن، یەکێك لە پرەنسیپە گرنگەکانیان باوەڕ بوون بە دوالیزمە، واتە جووتە پرەنسیپی خێرو شەڕ.

7- دومیتیان (51- 96م):

ئیمپراتۆری روم بوو کە بە دەسیسەی ژنەکەی کوژرا.

8- وەرگێڕانی هەفتا کەسە:

کۆنترین وەرگێڕانی یونانی تەوراتە. ئەم وەرگێڕانە لە زەمانی بەتلیموسی دووەمی پاشای میسر (285- 246 پێشن) بەهیمەتی 72 کەسی ناو 12 تیرەکەی جولەکە، لە ئەسکەندەریە ئەنجام دراوە.

9- ڤولگات:

وەرگێڕانی لاتینی کتێبی موقەدەسە لە سەدەی چوارەمی زایینی دا کە بە دەستی قەشە هیرونوموس (340- 421ز) ئەنجام دراوە.

10-ئاپوکریف: دوانزە کتێبی ئاپۆکریف-ش رۆژگارێك لە خانەی کتێبەکانی ئینجیلدا دانراون، کە بریتین لە: کتێبی یەعقوب، ئینجیلی نیقودیموس، بەرزبوونەوەی یەعقوب، کارەکانی پۆڵس و توکلا، نامەکانی ئابگار بۆ مەسیح، نامەکانی پۆڵس بۆ خەڵکی لائودکیەو ئەسکەندەرییە، نامەی سێیەمی پۆڵس بۆ قرنتیان، ئامۆژگاری پەیامبەران، سێ کتێبی هرماس شوان، و گوتەکانی عیسا مەسیح.

11-زوربابیل (لە ساڵی 520 پێشز ژیاوە):

شازادەیەکی خانەدانی داودی، حاکمی ئورشەلیمە.

12- **ئوگوستینوس** (354- 420ز)

ئیجتیهادکاری کڵێساو نووسەر بوو، خەڵکی تا گاشتەیە (لە ئەفریقای باکوور).

بەشی دووەم

ئەدەبیاتی یونانی کۆن

سەردەمی هۆزانی مەلحەمی

(900- 700 پێشز)

پێشینەیەکی مێژوویی:

خەڵکی یونان تەنیا لە دەڤەری باشووری نیمچە دوڕگەی بالکان (هیلاس) ئاکنجی نەبوونە، بەڵکو لە ناوچەکانی کەنارێن ئاسیای بچووک، بەشێك لە ئیتالیا و دوڕگەکانی دەریای ناوەڕاست و ئیجە)ی وەکو کریت و سیسیل-ش. ئاکنجی بوونە. لە خاك و سەر زەمینی بالکاندا شاخ و کێوی زۆر هەبوو و ئەمەش ئەو وڵاتەی تەواو پارچە پارچە کرد بوو، و زەمینەیەکی لە باری بۆ دروست بوونی دەڤەرێن بچووك خۆشکردبوو. ئەم دەڤەرانە کە لە رێگەی دەریاوە پەیوەندیان بە هەندەرانەوە هەبوو, دایمە لە شەڕا بوون لەگەڵ یەکترا.

دانیشتووانی هەوەڵی نیمچە دوڕگەی بالکان بریتی بوون لە سێ قەوم:

1- پلاسگییەکان یا هیلادییەکان:

(ئەمانە دانیشتووانی ئەسڵی نا یونانی بوون) کە بە کۆنترین دانیشتووانی سەرزەمینی یونان دەژمێردرێن، و لە گینە پەیوەندیان بە دانیشتوانی ئاسیای بچووکەوە هەبوو بێ و لە نەژادی هندو ئەوروپایی نەبوونە. سەرچاوەی ئەو زانیاریانەی دەربارەی ئەوان لەبەر دەستدایە بریتییە لە حیکایەت و ئەفسانانی کۆن و لێکۆڵینەوە ئارکولۆژییەکانی شلیمان و"1" ئیڤانز"2"

2- ئیجەییەکان- کریتییەکان:

رەنگە لە بنەڕەتدا میدیترانەیی بووبن و لە گینە لە دەوروبەری ساڵانی 1800-1400 پێشز لەگەڵ پلاسیگیەکاندا تێکەڵ بووبن.

3- هیندو ئەوروپاییەکانی باکوور:

ئەمانە بە ئاخایئیان، دانانیان و هیلنیان بەناوبانگن، وادیارە ئەم قەومە لە ساڵانی دوو هەزار -هەزاری پێشز لە باکووری یونانەوە کۆچیان کردووە.

لە ساڵی 1150 پێشز بە دواوە سێ گروپە نەژادی تا رادەیەك، واتە دورینەکان، ئایولیەکان و یونیەکان لە وڵاتی یوناندا ئاکنجی دەبن:

1- دورینەکان:

لە پلوپونز، گەلی کورنت، باشوری ئاسیای بچووك، کریت، سیسیل، و هەندێ ناوچەی ئیتاڵیادا دەژیان و شارە گەورەکانیان بریتی بوو لە ئەسپارتە و کورنت و سیراکۆز. ئەم قەومە خەڵکێکی جەنگاوەرو شەڕکەرو پارێزکارو دیندار بوون و زمانێکی سادەو زبریان هەبوو.

2- ئایولیەکان:

لە بوتیا، لسبوس و باکووری رۆژئاوای ئاسیای بچووکدا دەژیان. ئەم قەومە خەڵکێکی کراوەو جوانی پەرست و خەیاڵپەروەر بوون و بە زمانێکی ناسك و خۆش دەپەیڤین. ئەمانە کارێکی زۆریان کردە سەر شیعری شەخسی جۆشدارو پڕسۆزو گوداز.

3- یونیەکان:

لـه ئاتيـكو يوبيـاو ناوچـەكانی ناوەنـدی ئاسـيای بچـووك ئـاكنجی بـوون، ئـاتين و خيـوس گـرنگترين شـاريان بـوون. يونيـەكان خـۆش تەبيعـەت و بـە سـەليقەو خـەيالْ پـەروەر بوونـە، زمانەكـەيان رەوان و دلْگيرو خـۆش بوو،بايـەخی ئـەوان لـە واری ئەدەبياتـدا دەگەڕێتـەوە بـۆ زمانەكەيان كە بوو بە زمانی هەموو يونانيان و زمانی ئەدەبی كلاسيكی يونان لـە مەلحەمـەوە بيگرەو بە شانۆنامەدا پێيدا وەرە تا دەگاتە شيعری ليريكی و پەخشانی هەمە جۆر.

مێژووی يونان بەسەر چوار بەشدا دابەش دەبێ:

1- سەردەمی پلاسيگييەكان يا هيلاديەكان:

(3000- 1800پێشـن). زانيارييـەكی زۆر كـەم لەمـەڕ مێـژووی يونـانی پـێش سـالْی 1800 پێشز لەبەر دەستدايە. لەوەيە ئـەم سـەردەمە سـەردەمی يـەكێك لـە شارسـتانيەتەكانی چـاخی بـەرد يـا چـاخی برونـز بێ،واديـارە هـەر لـەم سـەردەمەدا دانيشـتوانی ئەسـلْی دەكەونـە بـەر هێرشی قـەومانی هينـدو ئـەورووپايی باكوور، يـا لـە قوڵی كريتـەوە لەبـەر هێـرش و پـەلاماران دەشكێن.

2- سەردەمی كريتی- مينوسی (1800- 1400 پێشن):

كريت كە هێزێكی دەريايی گەورەی هەبوو، لەم سەردەمەدا بە زلهێز دەژمێردرا. رۆشـنبيری و شارستانيەتی كريتی (كە هەندێ سێبەری شارستانيەت و رۆشنبيری ميسری پێوە ديار بوو) رۆشـنبيری و شارسـتانيەتی زالْ بـوو. گـەلانی ئـەم سـەردەمە واديـارە لـە دەوروبـەری سـالْی 1400 پێشزدا دەكەونە ژێر دەسەلاتی هندو ئەورپيە باكورييەكان.

3- سەردەمی موكەناييەكان (دەوروبەری سالانی 1400-1100 پێشن):

فەرهـەنگ و مەدەنيـەتی ئـەم سـەردەمە درێـژەی فەرهـەنگ ومەدەنيـەتی سـەردەمی كريتـی- مينوسـييە. سـەرهەلْدانی حكومـەتێن بچـووك, شـەڕو نەبـەردان, وهێرشـی باكورييـەكان, لـە تايبەتمەندييەكانی ئەم سەردەمەن.

4- سەردەمی دورينەكان (1100-900 پێشن):

بـە سـەردەمی شـەڕی گـەورەو كـۆچ و كۆچـبەری دەژمێـردرێ (چـاخی ئاسـن). هنـدو ئەوروپاييـەكان دەبـن بەسـێ گروپـەوە, واتـە دورينـەكان و يونيـەكان و ئايوليـەكان. لـەم سەردەمەدا زۆربەی هەرە زۆری شوێنەواری شارستانيەت و فەرهەنگی ئيجەيی لـە ناوچوو. لـە دەوروبـەری سـالانی 1000-8000 پێشـز ئـەلف بـای فينيقـی جێـی ئـەلفبای ئيجـەيی دەگرێتەوە.

لـە سـەدەكانی هەشـتەم و نۆيـەمی پێشـز يۆنـان هەلومـەرجێكی ناسـەقامگيری هـەبوو. لەلايەكەوە گيرۆدەی تالان و برۆ لە باكوورەوە، لەلايـەكی ديكـەوە گرفتاری كـۆچ و كـۆچبەری بوو لە دەڤەرێن جياوازەوە. هەر چەندە لەم قۆناغەدا هێشتا شتێك لە ئارادا نەبوو بە نـاوی يەكێتيی نەتەوەييەوە، بـەلام تيرەكـان لـە حـالْی يـەكێتی و خۆناسـيدا بـوون وەكـو يەكەيـەكی، ئـەم تيرانـە لـە هەلومـەرجی فيۆدالْيـدا لـە هـەولْ و كۆششـی ئـەوەدا بـوون كـە پـەرە بـەو داب و نەريت و رێوڕەسمانە بدەن كە مايەی شانازی و فەخری مالْبات و تيرەو تايفەيی بوو.

بە ویراسەت یا بازیل سەرکردایەتی تیرەکان دەکرا، کە ئەم سەرکردایەتیە دەسەڵاتی رەهای سیاسی هەبوو، ئەمە جگە لەوەی ئەرکی فەرماندە، قازیو کاهینیشی دەگرتە دەست. بازیل لەلایەن شورای ئەشرافەوە، کە دەوری راوێژکاریی هەبوو، پشتیوانی دەکرا، شورایەکی (ئەنجومەن) دیکەش هەبوو کە کۆڕ یا ئەنجوومەنی خەڵکی (ئاگورا) پێی دەگوترا. ئەندامانی ئەم ئەنجوومەنە دەسەڵاتی سیاسیان نەبوو، بەڵام لە هەندێ حاڵەتی تایبەتیدا کە پرسیان پێدەکرا، هەقی رای پۆزەتیف یا نێگەتیفیان هەبوو. ئەشراف لە ماوەی سەدەی هەشتەمدا دەسەڵاتی ئەو سەرکردایەتییەیان کەم کردەوەو سیستەمی دەوڵەتی شار –کە پاشان بایەخێکی فراوانی پەیدا کرد– هاتە سەرکار.

چینە کۆمەڵایەتیەکانی ئەم سەردەمە بریتی بوون لە ئەشراف (فیودال)و هاوشاریانی ئازادو کۆیلە، ئەشراف بەشی هەرە سەرەکی سەروەتو سامانیان لە دەستدا بوو، زۆربەی مەسرەفی شەڕ لە ئەستۆی ئەوان بوو. هاوشاریانی ئازاد زیاتر بە کاری کشتوکاڵیو ئامادەکردنی بژێوی و دروست کردنی ئەوزارێن سادەو ساکارەوە خەریك بوون، کۆیلەکانیش هەمان کارەکانی هاوشاریانی ئازادیان ئەنجام دەداو عادەتەن بە شێوەیەکی مرۆڤانی مامەڵەیان لەتەکدا دەکرا. سیستەمی کۆمەڵایەتی ئەم سەردەمە باب سالاری بوو، بەڵام دایکانیش زۆر حورمەت دەگیرانو تا رادەیەکی زۆریش سەربەخۆ بوون، ژیانی خێزانداری پیرۆز بوو، میوانپەرىو نانبدەیی دەرهەق بە بێگانان ئەرکی سەرشان بوو.

کاری سەرەکی خەڵکی بریتی بوو لە کشتوکاڵ، ماڵات بە خێوکردن، ئامادەکردنی سەنعەتی سادەو ئەوزاری جەنگی، میوانداریو خۆشگوزەرانی، سرودو گۆرانی، شانۆی سوار چاکیو پێشبرکێو فیستیڤاڵ لە ناویاندا باو بوو, زۆریان بایەخ بە وەرزش دەداو پەروەردەکردنو مەشقدادانی وەرزشکاران لە جوملەی چالاکییە دیارەکانی ژیانی رۆژانەیان بوو. لە ئەنجامدا چوار جۆرە گەمەی میللی هاتە ئاراوە کە بریتین لە: پێشبڕکێی ئولومپیك لە ئیلیس، پوتیایی لە دیلفی، ئیستمی لە کورنت، و نمەیی لە نمە، یەکەمین ئولومپیاد لە ساڵی 776 پێشز بەرپا بوو.

ئاینو مەزەب ئاوێتەی ژیانی یونانیان بوو.خودا یانی ئەوان وەکو مرۆڤ وابوونو تۆزێ لە مرۆڤ باڵاتر بوون. ئەم خواوەندانە هەوەسباز، بێ ئەخلاق، و هەندێ جار بەدکرداریش بوون، زۆر هەستی مرۆڤایەتی وەکو حەسودیو توڕەییو هەوەسبازیو تۆڵەئەستێنیان تێدا بوو. ئەوان نیازی خۆیان لە رێگەی پێشگۆیانو غەیبگۆیانی پەرستگاکانەوە (کە دوو گرووپی بەناوبانگیان بریتی بوون لە غەیبگۆیانی پەرستگەی زیوس لە دۆدۆن، پەرستگەی ئاپۆلون لە دلفی) جێبەجێ دەکرد. خەڵکی یۆنان باوەڕیان بە ژیانی ئەو دنیا هەبوو –ژیانێکی ئاڵۆز لە هادیسدا(جیهانی ژێرین)بۆ خەڵکی ئاسایی, سزا لە تارتارۆس (بەشێکی تایبەتییە لە هادیس)بۆ تاوانکاران,و رەحمەتی بێ سنوور لە ئیلیسۆم بۆ پاڵەوانان.

نۆڕینێکی گشتی:

سەرکردەی تایفەکان لە سەدەی هەشتەمو نۆیەمی پێش زاینیدا لەدوای پەرەسەندنی داب و نەریتان روویان کردە ئەفسانەکانی سەدەکانی پێشوو واتە روویان کردە سەردەمی پڕ رەونەق و شکۆداری قارەمانێتی و پاڵەوانێتی. ئەم سەرکردانە پشت و پەنای داستانبێژانێک بوون کە سەربهورد و ئفسانەی سەیریان دەرهەق بە سەرکەوتنەکانی گەورە پیاوان دەهۆنییەوە , گەورە پیاوانێ کە خۆیان بە نەژادی خوایان و هاونشین و هاوشانی خودایان دەزانی. ئەفسانەو بەیتەکان بەشێکی گەورەی ئەدەبیاتی بۆماوەیی پێکدێناو پشتاوپشت لە نەوەیەکەوە دەگەییە نەوەیەکی دیکەو ئیلهام بەخشی هۆمەرە لە داهێنانی ئەدەبیاتی سەردەمی داستانی دا.

هۆمەر:

زانیارییەکی زۆر کەم لەمەڕ ژیانی هۆمەری (لە دەوروبەری 850 پێشزدا ژیاوە):

گەورە مەلحەمە بێژی یونان بە ئێمە گەییوە. هومەر بە زمانی یۆنیایی شیعری گوتووە، بۆیە لە گینە لە دەڤەری یونیادا ژیا بێ. بە قسەی پێشینان هۆمەر کەسێکی نابینا بووەو خەڵکی ئەزمیر یان خیوس بووە (هەروەها شارانی کولوفن، سالامیس، رودس، ئارگوس، و ئاتینش بە زێدی وی ناوبراون)، بەڵام لەوە دەچێ لە ناوچەی یونیا، لە ئاسیای بچووك هاتبێتە دنیاوە.

دەربارەی هۆمەرو ئیلیادەو ئودیسە هەمیشە دوو پرسیار لە گۆڕێ بووە:

1- ئایا ئەم دوو بەیتە هەردووکیان لەلایەن هۆمەرەوە دانراون؟

2- ئایا هۆمەر هەندێك لە بەشەکانی ئیلیادەو ئۆدیسەی داناوە؟

ئەم دوو پرسیارە هەوەڵجار کسنون"3" و هلانیکوس"4" خستیانە روو، و تا ئێستا بە دەقی خۆیانەوە ماون. تۆژینەوەی هەڵوەشانەوە گەرایان لەسەر بنەماو بناغەی جیاوازی ئەم دوو بەیتە لە رووی شێوازی دەربڕین، پوختەیی، تۆن، مەیلی ئاینی، و چۆنیەتی هونەری رۆنراوە. نەیارانی ئەم تیۆریە (کە یەکەم کەسیان ئاریستارخوس"5" 222- 150 پێشز بوو) مەسەلەکەیان بەو جۆرە شیدەکردەوە کە گوایە ئودیسە تەقریبەن بە ماوەیەکی زۆر پاش ئیلیادە نووسراوەو ئەمە جگە لەوەی کە لێکچوونی نێوان ئەم دوو بەیتە زۆر لە جیاوازییەکانیان دیارترە.

دانانی ئەم دوو بەیتە لەلایەن شاعیرانی جیاوازەوە. بۆ یەکەم جار لەلایەن فردریك ولف-ی ئەڵمانیەوە لە ساڵی 1795دا لە کتێبی پێشەکی هۆمەردا خرایە روو، بەڵگەی وڵف بەپێی ئەم تیۆریە بوو کە:

1- زمانی یۆنانی تا بەر لە ساڵی 700 پێشز زمانی نووسین نەبووە.

2- هۆمەر لە دەوروبەری ساڵانی 850 پێشز ژیاوە.

3- ئەم دوو بەیتە لەوە درێژترو ئاڵۆزترن تا بشێت بخرێنە زومرەی بەرهەمە ئەدەبییەکانی سەرتاوە.

4- لەوە درێژترن کە دەماودەم لە نەوەیەکەوە بگاتە نەوەیەك‌و "گوێگری خۆیان هەبێ".
5- بەیتەکان پڕن لە ناکۆکی. ولف پێی وایە کە بە دەستووری پیسیستراتوس (حوکمڕانی دیکتاتۆری ئاتین، کە لە ساڵی 527 پێشز مردووە) هەر پارچەیەکی لە شوێنێ کۆکراوەتەوە، و پاشان لەلایەن شاعیرانی جۆراو جۆرەوە خراونەتە قاڵبی دوو بەیتی تەواوە, واتە ئیلیادە و ئودیسەیان لێ دروست کراوە. هیرمان"6" بەشی سەرەکی هەردوو بەیتەکە بە دانراوەی هۆمەر دەزانێ‌و باقیەکەشیان بەهی شاعیرانی دی دەزانێ. لاکمان"7" ئیلیاد بە هەژدە بەیت(مەنزومە) دەزانێ‌و هەر بەیتێکی بەهی شاعیرێك دەزانێ.

ئەو بۆچوونەی کە بەلای هەمووانەوە پەسندە ئەمەیە کە هۆمەر سەرچاوەی زۆری بەکار هێناوە، هەمووی ڕێك خستووەو مشت‌و ماڵی داوەو ئەوجا لە شێوەی دوو بەیتدا ڕێکی خستوونەتەوەو هۆنیویەتێوە. دەشێت دواتر دەستکاری کرابن. جیاوازی ریتمی زمان‌و شتەکانی دیکەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئۆدیسە زۆر پاش ئیلیاد هۆنراوەتەوە.
دەماو دەم کردنی ئەم دوو بەیتە (مەلحەمە) گەورەیە ئەگەرچی بۆ ئەمڕۆ بە دوور دەزانرێ بەڵام مەحاڵ نییە. بە هەر حاڵ ڕەنگە ئیلیاد و ئۆدیسە پاش ساڵانی ناوەڕاستی سەدەی شەشەم دانرابن.

بەیتەکانی هۆمەر

<u>ئیلیاد:</u>

<u>پێشینەیەکی مێژوویی:</u>

لێکۆڵینەوەکانی هنریش شلیمان لە ساڵی 1870دا ئەوەیان ساغ کردەوە کە شاری مێژوویی ئیلیون (تروا) کەوتۆتە سێ میلی باشوری ڕۆژئاوای تەنگەی دەردە نیلەوە لە ئاسیای بچووك, ئەم شارە لە ساڵی 1184 پێشز لەلایەن ئاخییەکانەوە داگیرکراوە.

<u>پێشینەیەکی ئەفسانەیی:</u>

پلیوس-ی شای تسالی, وتیتیس"8", هەموو خواوەندان و ئیزەد بانۆیان جگە لە ئیریس"9" (دیسکورد) بۆ ئاهەنگی زەماوەندەکەی خۆیان دەعوەت دەکەن. ئیریس لەم ڕەفتارە تورە دەبێ, بە هەر حاڵ خۆی دەگەیەنێتە دەعوەتەکە و سێوێکی زێرین, کە دەستەواژەی ((پێشکەشە بە جوانترین ژنان))ی لەسەر هەڵکەندرابوو بۆ ناو میوانەکان غل دەکاتەوە. هیرا"10"، ئاتینە"11"، و ئافرۆ دێتە "12" هەر سێکیان سێوەکە بە هی خۆیان دەزانن‌و داوا لە زیوس دەکەن بکەوێتە بەینیانەوەو حوکم بدا کە سێوەکە بە نەسیبی کامیان دەبێ. زیوس بە زیرەکی خۆی لەم داوەرییە ڕزگار دەکات‌و ئەم ئەرکە بە پاریس-ی کوڕی پریام-ی شای تەروا (تەروادە) دەسپێرێ. هیرا، بۆ دەم چەور کردنی پاریس، بەڵێنی پایەو سەروەت‌و سامانی دەداتێ. ئاتینە بەڵێنی دەداتێ کە لە جەنگدا سەری بخات، بەڵام

ئافرۆدیتە قەولی دەداتیٚ کە هیلین-ی جوانترین ژنی جیهانی بکات بە هاوسەر. پاریس-ی گەنج و میهرەبان، سێوەکە پێشکەش بە ئافرۆدێتە دەکات، و بە هاوکاری ئەو (ئافرۆدێتە)، هیلینی ژنی مینلایوس-ی شای ئەسپارتە دەرفێنیٚ و لەگەڵ خۆیدا بۆ تەروای دەبات. بە گوێرەی پەیمانێکی کۆن، سەرکردەی تایفەکانی یونان کۆبوونەوەیەك دەکەن تا یارمەتی مینلایوس بدەن و دووبارە ژنەکەی بە دەست بێنێتەوە. سوپایەك بە فەرمانـدەیی ئاگا مەمنوون-ی حوکمڕانی موکەناو برایەکەی مینلایوس بەڕێدەکەویٚ. ئەم سوپایە پاش گێرمەو کێشەی زۆر، ئەنجام دەگاتە کەنارەکانی تەرواو شارو دەڤەرەکانی دەوروبەری گەمارۆ دەدات، ئەم گەمارۆیە پتر لە نۆ ساڵان دەخایەنیٚ، کە سەر گوزە شتەکانی ئیلیاد لەو زەمانەوە دەست پێدەکات.

<u>حیکایەتەکە: (واتە حیکایەتی ئیلیاد):</u>

ئاگامەمنون، کروزییس-ی یەخسیری تەروادەیی وەکو دەستکەوتێك لەلای خۆی گل دەداتەوە. هەر چەندە کروزس-ی بابی کروزییس و کاهینی پەرستگەی ئاپۆلون پێشنیازی ئەوە دەکات کە باج بدات، بەڵام ئاگامەمنون مل بۆ ئازادکردنی کیژە نادات، لەسەر داوای کروزس، ئاپۆلون سزای یونانیەکان دەدات و تووشی تاعونیان دەکات. ئەنجام ئاگامەمنون دەست لە کەللە رەقی و خۆسەری هەڵدەگرێت و کروزییس ئازاد دەکات، بەڵام لە جیاتی وی بریزییس-ی ماشوقەی ئاخیلوس (کوڕی پلیوسو توتیس و باشترین جەنگاوەری یونانی) یەخسیر دەکات. ئاخیلوس تووڕە دەبیٚ و نایەویٚ بەشداری شەڕ بکات. شەڕ بەرە بەرە توند دەبیٚ، تا پاترۆکلوس-ی دۆستی نزیکی ئاخیلوس، بە ئەمانەت زرێیەکەی لیٚ وەردەگریٚ و لە جەنگدا بە دەستی هیکتۆر-ی سەرکردەی جەنگی تەرواو کوڕی پریام دەکوژریٚ. ئاخیلوس لەم رووداوە تووڕە دەبیٚ و لەگەڵ ئاخیلوسدا ئاشت دەبێتەوە، دووبارە دێتەوە مەیدانی شەڕو لە شەڕێکی تەن بەتەندا هیکتۆر دەکوژێت (و دەست بەسەر تەرمەکەیدا دەگریٚ). ئەنجام، لەبەر شەفاعەتی پریام و بە وەرگرتنی غەرامەت تەرمەکە دەداتەوە. بەیتی ئیلیاد بە رێوڕەسمی ناشتنی جەنازەکەی هیکتۆرو پاشماوەی ئێسکە پەیکەرەکەی کۆتایی دێت.

<u>ئۆدیسە:</u>

<u>زەمینەی مێژوویی:</u>

ئەم بەیتە زەمینەی مێژوویی نییە.

<u>پێشینەی ئەفسانەیی:</u>

پاش مەرگی هیکتۆر، ئاخیلوس بە دەستی پاریس دەکوژریٚ. یونانیەکان لەسەر پێشنیازی ئۆدیسیوس یا ئۆدیسە (ئولیس"13") ئەسپە دارینەیەکی ناو بە تاڵی گەورە ئامادە دەکەن، پڕی دەکەن لە جەنگاوەران و وا دەنوێنن کە لە گەمارۆی شار ماندوبوون و دەیانەویٚ

بگەڕێنەوە، سینون-ی جاسوسی یۆنانی، کە وەکو سەربازێکی هەڵاتوو خۆی نیشان دەدات، خەڵکی تەروا فریو دەدات تا ئەسپەکە بۆ ناو شار ببەن. شەوێ جەنگاوەرەکان بە کۆمەکی سینون لە ناو ئەسپەکەوە دێنە دەرێو دەروازەکانی شار دەکەنەوە.
سەربازانی یونانی کە گەڕاونەتەوە، دێنە ناو شارەوە، تەڕوا وێران دەکەنو هیلین لەگەڵ خۆدا هەڵدەگرنو بەرەو وڵاتی خۆ دەگەڕێنەوە.

حیکایەتی ئۆدیسە:

لە چنینی حیکایەتی ئۆدیسەدا ڕووداوێکی سەرەکی پەیگیری دەکرێ:

1- گەڕانی تلماخوس بە دوای ئۆدیسیوسدا.

2- سەرگەردانیەکانی ئۆدیسیوس

3- کێشمانەکێشی پنلوپە لەگەڵ خوازبێنی کەرەکانیا ئەم ڕووداوانە لەگەڵ

4- کۆتایی بەیتەکە دا، کە ڕووداوانی ناوبراو بەجۆرێکی هونەرییانە پێکەوە دەچنرێن.

1- تلماخوس، بە دوای دۆزینەوەی ئۆدیسیوس-ی بابی دا لە ئیتاکاوە بۆ پیلاس، و ئەسپارتە دەڕوات، بەڵام گەڕانەکانی بێهودە دەبێ.

2- ئۆدیسیوس لەگەڵ کەسوکارو دەستو پێوەندەکانیا بەرەو ئیتاکای قەڵەمرەوی حکومەتەکەی خۆی دەکەوێتە ڕێو لە ڕێگەدا تووشی زۆر "14" ڕووداوان دەبێ لەوانە: شەڕ لەگەڵ سیکون-ەکاندا، شەڕی کونار خۆرەکان، شەر لەگەڵ پولوفموس"15"-ی سپکلوپ"16"دا، تێکشکانی کەشتییەکەی بە هۆی خاڵی بوونی موشەدەمەکەیان "17" لە با، دیداری سیرسە"18"، ئەو ژنە جادوو گەرەی کە هاوڕێیانی ئۆدیسیوسی دەکرد بە بەراز، بەڵام بە هۆی ئەو گیایە جادوییەوە کە هیرمیس"19" ئامادەی دەکات دەبنەوە بە ئادەمیزاد: گفتوگۆ لەگەڵ روحی مردواندا، هەڵاتن لە دەستی سیرنەکان"20"، ئەو پەرییە جوانانەی کە بە ئاوازی دڵڕفێن دەبنە باعیسی مەرگی دەریاوانان، رزگار بوون لە چنگی سکیلاو"21" کار بیدس"22"، ئەو دێوە دەرياییانەی کە لە گەلی نێوان سیسیلو ئیتالیادا بۆ شکار خۆیان لە بۆسە دەدا، کوشتنی ئەو کەڵەگا پیرۆزانەی کە هی هەتاو بوون، و لە تۆڵەو سزای ئەوەدا کەشتیەکەیان گیرۆدەی تۆفانو لافاوێکی ترسناک دەبێو دەشکێ، مانەوەی حەوت ساڵەیان لە دورگەی ئوگوگیا لەلای کالیپسو"23" شکانی کەشتیەکەیان بە دەستی پوزیدون"24"و لەسەر داوای پولوفموس، دیدار لەگەڵ ئالکینوس-ی شای فیاسینەکاندا،و حەرەکەتی دووبارە بەرەو ئیتاکا.

3- پنلوپەی هاوسەری ئەمەکداری ئۆدیسیوس ساڵانێکی دوورو درێژ خۆی لە قەبوڵ کردنی داوای خوازبێنیکەرە زۆر و زەبەندەکانی دەدزێتەوە. خوازبێنی کەران زیاتر

سەروەت و سامانی ئودیسیوس بە بادا دەدەن و تەنانەت پیلانی کوشتنی تلماخوس-ی (کوڕی ئودیسیوس)ش دادەنەن.

4- ئودیسیوس و تلماخۆس بۆ ئیتاکا دەگەڕێنەوەو نەخشەیەك دژی خوازبێنی کەرانی دادەنەن، پنلوپە بێ ئەوەی ئاگای لە گەڕانەوەی مێردەکەی بێ، قاییل دەبێ ببێ بە هاوسەری ئەو کەسەی بتوانێ کەوانە کۆنەکەی ئودیسیوس رابکێشێت. ئودیسیوس بە جلێکی ترەوە دێ و گرێوەکە دەباتەوە، خوازبێنی کەرەکان دەکوژێت و ئەوجا خۆی ئاشکرا دەکات. کەسوکاری کوژراوەکان خۆ بۆ تۆڵەسەندنەوە تەیار دەکەن، بەڵام ئاژاوەکە بە ناو بژیوانی ئاتینەو زیوس کۆتایی دێ.

<u>**پرەنسیپەکانی مەلحەمەخوانی بە گوێرەی بنەمای بەیتەکانی هۆمەر:**</u>

أ- دەبێ سەربهوردی پاڵەوانێك (هەڵبەتە پاڵەوانێکی نەتەوەیی) بکرێ بە بابەتی مەلحەمەکە،

ب- کۆمەك خواستن لە خواوەندانی هۆزان و هونەر (بە تایبەتی لە کالیوپە)"26".

ج-دەستپێکردنی بەیتەکە لە ناوەڕاستی حیکایەتەکەوەو پاشان گێڕانەوەی ڕووداوەکانی بەشی یەکەم (مەلحەمەی ئیلیاد لە دەیەمین ساڵی شەڕدا دەست پێدەکات، مەلحەمەی ئودیسە بە ویستی ئودیسیوس بە حەرەکەت لە کالیپسووە دەست پێدەکات.

د-سود وەرگرتن لە خەسڵەتێن جێگرو هەمیشەیی وەکو ئاتینەی چاو سەوز، نوزیکای بازو چەرمگ، ئاخیلوس-ی خۆشبەز.

هـ-لێکچوونی مەلحەمی، لێکچوونی درێژ، ئەو لێکچوونانەی کە دەربارەی کارو ڕووداوەکان بە کار دەبرێ و زیاتر لە تەبیعەتەوە وەردەگیرێ.

و-سوود وەرگرتنی زۆر لە مەنەلۆگ، وەکو قسەکانی ئودیسیوس لە دەعوەتەکەی ئالکینوسدا،

ز-تەدەخولی خواوەندان لە کاروبارە مرۆڤانییەکاندا.

ح-کێش و وەزن، سود وەرگرتن لە کێشی ڕەزمی بە حری شەش پایەیی کە هەر پایەیەك لە سێ بڕگە پێك دێ، بڕگەی یەکەم درێژو دوو بڕگەکەی دی کورتن.

کورتەیەکی ڕەخنەکان:

پتر لە دوو هەزار ساڵە کە هۆمەر بە یەکەمین کەسایەتی گەورەی ئەدەبی رۆژئاوا دەژمێردرێ، و تێپەڕبوونی ڕۆژگاران هیچی لە گەورەیی پێگەی ئەو لە ئەدەبیاتدا کەم نەکردۆتەوە.

وێڕای ئەمەش لە بەیتەکانی هۆمەردا نەگونجان و ناهاوسەنگی،و کەم و کوری زۆرن.جگە لەمەی کۆپلەی تاقەتبەری زۆرە وەکو پێرست و لیستی خەسڵەتێن کەشتیەکان لە ئیلیادە، وەسفی زرێکەی ئاخیلوس لە ئودیسەدا. دووبارە کردنەوەو کاوێژکردنەوەش زیان بەن

چیرۆکەکە دەگەیەنێ...بەیتەکان نەك هەر لە هەزری بالای مەزەبی بەدەرن، بەڵکو خواوەندەکانیش لە ئەخلاق بە دوورن یان دژە ئەخلاقن و هەندێ جار مایەی ریشخەنن.
هەڵبەتە لە پاڵ ئەم عەیبانە دا،لە رووی بونیادەوە یەجگار بەرزن هاوسەنگییەکی زۆر لە نەخشەی حیکایەتەکەدا هەیە، کاراکتەرەکان بەرامبەر و هاوتان، بەیتەکە لە ناوەڕاستەوە دەست پێدەکات و ئەمە کەڵکەڵەی چاوەڕوانی زیاد دەکات. وشەکانی ئیلیادو ئودیسە دەوڵەمەندو سوارو رەوانە، بەیتەکان لێوان لێوی فۆرمی بەیانیی زندوو و بە هێزن. هەر چەندە لایەنی مەزەبی–ش لە بەیتەکان وێنە دەگیرێ، بەڵام پێگەیەکی بەرزی نییە، لێ قارەمانانی داستان (مەلحەمە) بە نموونەی بەرزی ئاکاری ئەخلاقی دەژمێردرێن، وەکو شەهامەت و بوێری، ئەقڵ و ئاوەز، راستگۆیی خودی، سەبرو دادپەروەری.دوا ئەنجام هۆمەر رۆشنبینییەکی قوڵ و دەوڵەمەندی لەمەڕ سروشت و تەبیعەتی مرۆڤ هەیە. گەلێك لە کاراکتەری داستانەکانیشی کەسانی جیهانی و بێ زەمانن.

هیسیود

هیسیود (لە دەوروبەری ساڵی 800 پێشز ژیاوە)، شاعیرێکی داستان بێژی یونانە لە گوندی ئاسکرا–ی سەر بە بویتا، لە نزیکی کێوی هیلیکون لە دایك بووو هەموو تەمەنی لەوێندەر بردۆتە سەر. هیسیود بە خۆی دەڵێ کە پاش مەرگی بابی، پرسیس–ی برای بە فێڵ و دەهۆ بەشە میراتەکی ئەو بۆ خۆی دەبات. جگە لەمە کەمترین زانیاریمان دەربارەی ژیانی هیسیود هەیە.

بەرهەمە ئەدەبییەکانی:

کاران و رۆژان (ئیرگا):

قەسیدەیەکی درێژە لەسەر کێشی رەزمی دانراوەو چوار بەشە، بەشی یەکەم (1– 382) بریتییە لە کۆمەڵێك پەندو ئامۆژگاری کە پرسیس و ئەو قازیانە دەدوێنێکە دەستیان هەبووە لە مەحرومکردنی هیسیود لە بەشە میراتی خۆی، شاعیر، پرسیس لە خەمساردی و نەزانی ئاگادار دەکاتەوە. بەشی دووەم (383– 694) کۆمەڵە رێنوێنییەکە دەربارەی کشتوکاڵ و دەریاوانی. بەشی سێیەم (695– 764) بریتییە لە کۆمەڵە ئامۆژگارییەکی گشتی و ئاکارو ئەخلاقی باو، و پتر لایەنی عەمەلی هەیە. بەشی چوارەم (765– 828) بریتییە لە کۆمەڵێك خورافات دەربارەی رۆژانی بەخت و رۆژانی شوم.

###ماڵباتی خودایان:

گێڕانەوەیەکی شاعیرانەیە لەسەر وەزن و کێشی رەزمی، هەوڵێکە بۆ جۆرە سیستەم بەخشینێك بە ئەفسانان. هیسیود ماڵباتی خودایان دەژمێرێ و دەکەوێتە دەربڕینی جەنگی نێوان تیتانەکان و خواوەندانی ئۆڵەمپی و ئەفسانەکانی پاندوراو پرومتەیوس (یا پرومتە)، و

شرۆڤەیەك سەبارەت بە چوار سەردەمی ژیانی ئادەمیزاد بە دەستەوە دەدات: سەردەمێن زێڕ، زیو، حەوجۆش و ئاسن.

بایەخی هیسیود:

هۆمەر شیعری بۆ پاشایان دەگوت و هیسیود بۆ گوندییانی دەگوت. هیسیود وێڕای ئەوەی کە شاعیرێکی وشك، کورت بین، کۆنەپەرست، خورافات پەروەر، خۆپەسندو تەقریبەن خەیاڵسز بوو، توانی ئەو کارەی کە خۆی بۆ تەرخان کردبوو، ئەوەی بە خۆی پێی دەگوت نیشاندانی(حەقیقەت نەك تەزویر) بگەیەنێتە سەر، هەندێ جار (بڕێك تروسکەی راستەقینەی شیعری) نیشان دەدا. هیسیود بەیتێکی بە نێوی (بیرەوەریانی دێهاتی راستەقینە) لە پاش بەجێ ماوە. پیاوێکی سادەو ئەهلی عەمەل بوو و هەمیشە "لایەنی راستی لە بەرانبەر کەچی دا دەگرت". کاران و رۆژان-ەکەی کۆمەڵێك پەندی پڕ مانای تێدایە کە هێشتاش هەر لەسەر زا رانن (وەکو نیوە گەورە ترە لە گشت) و "خودایانی نەمر لە بەرانبەر فەزیلەتدا شەرمەزارن" کتێبی (ماڵباتی خودایان)ـەکەی گەنجینەیەکی گرانبەهای ئەفسانانە، رەنگە (ئەگەر چاوپۆشی لە بەرهەمەکانی هۆمەر بکرێ) کۆنترین نموونە بێ.

بەیتە مەلحەمیە وەرزییەکان (دەورییەکان)(دەوروبەری 800-550 پ.ز)

ئەمڕۆکە لەو بەیتانەی کە بەیتێن مەلحەمی دەوری یا وەرزیی بەناوبانگن تەنیا هەندێ ناونیشان و کۆپلەی پەراگەندە ماوەتەوە. ئەم شیعرانە لە بنەڕەتدا بە مەبەستی تەواو کردنی مەلحەمەو داستانەکانی هۆمەر دانراون، ئەوەی سەبارەت بە تەروا-یە، بە دەستی پروکلۆس -کە ناسنامەو سالانی ژیانی نەزانراوە- هاتۆتە کورت کردنەوەو گۆڕین و هەندێ جار شتیشی بۆ زیاد کراوە.

دەوری Thebancycle:

ئەو داستان و مەلحەمە سەرەکیانەی کە دەورەی پالەوانی تب پێکدێنن بریتین لە: ماڵباتی خودایان. کە باسی دروست بوونی ئاسمان و زەوی دەکات. تبییەکان، ئودیپدیا،و ئیپیگونەکان، کە سەربهوردی ئودیپوس (ئودیپ) دەگێڕنەوە.

دەورەی تەروا:

داستانە (مەلحەمە) سەرەکییەکانی ئەم دەورەیە (وەرزە) بریتین لە: کوپریا، ئیلیادی بچووك، تالانکردنی تەروا، گەڕانەوەی ئاترید، و تیلگونیا، کە باسی پێشینەی چیرۆکی تەروا لە سی سالی بەر لە جەنگی ئیلیادەوە تا زەمانی مەرگی ئودیسیوس دەگێڕنەوە.

داستانە سەربەخۆکان

ناونیشان یا هەندێ کۆپلە (لەسەر کێشی رەزمی) لە دە مەلحەمەی دیکە بە دەست هاتووە، کە هیچیان ناچنە خانەی وەرزە مەلحەمیەکانەوە. سیان لەم دە داستانە بەسەرهاتی هەر کول دەگێڕنەوەو دووانیان چیرۆکی تب.

مەلحەمەی گاڵتەجاڕی

<u>جەنگی بۆقو مشکان"27" (رەنگە بگەڕێتەوە بۆ سالانی 400 پێشن):</u>

نووسەرەکەی نادیارە. ئەم شیعرە کورتە لاسایی کردنەوەیەکی گاڵتەجاریانەی داستانەکانی هۆمەرو پەیڕەوانی هۆمەرە، بۆقانو مشکان بە ویقارو سامەوە لەگەڵ قارەمانانی هۆمەردا دەکەونە شەڕ، ئەم جەنگاوەرانە پاش ئەوەی پیس زامدار دەبن یا تەنانەت دەکوژرێن دووبارە لەسەر شانۆ دەردەکەونەوە، بەمجۆرە پەیوەندی نێوان گیانلەبەرانو خودایان بە شێوەیەکی ئاوێتە لە گاڵتەجاڕیو لە جدیەت دەبێتە مایەی تەوسو گاڵتەجاڕی. پلۆت یا نەخشەی شانۆنامەکە لاسایی کردنەوەیەکی هەجو ئامێزی جەنگێکی مەلحەمیە. مشکێك لە چنگی پشیلەیەك هەڵدێ، و تووشی پاشای بۆقان دەبێ. پاشا بە رێزەوە داوا لە مشکەکە دەکات کە سواری پشتی بێ تا لە گۆلاوێك بپەڕێتەوە. لە کاتی سەفەرەکەیاندا مارێکی ئاویان لێ پەیدا دەبێو دەترسن، قورباقەکە بێ بیرکردنەوە خۆی لە ئاوەکەدا نقوم دەکات، و مشکەکە غەرق دەبێ. مشکان تورە دەبنو شەڕ لەگەڵ بۆقاندا رادەگەیەنن, بە توێکڵی لۆبیاو گوێزو گەلای کاژ دەکەونە ئامادەکردنی زریو قەڵغانو نێزە، بۆقانیش بە گوڵی خەتمی، کەلەرم، چەوەنەر، و نەیجەی دەریاییەوە ئامادەو تەیار دەبن.

گوتاری بەجۆشی فەرماندەکان جەنگاوەران بۆ شەڕ هاندەدا. ئەنجوومەنی راوێژکاری خواوەندان پێکدێ تا بریار لەسەر لایەنگری یەکێك لە بەرەکان بدرێ. کاتێ ئاتنە پشتیوانی لە هیچ لایەکیان ناکات، مشکەکان جلەکانی دەخۆنو کونی دەکەن. و بۆقەکان بە قرەقڕ تووشی سەریەشەی دەکەن، لەم کاتەدا تاقمە مێشێك پڕوپاگەندەی هێرشو پەلامار بلاودەکەنەوە، و شەڕێکی گەورە دەست پێدەکات. زۆر قارەمان لەناو دەچن، لەم کاتەدا کۆمەڵە قرژاڵێکی زۆرو هەورە تریشقەو بروسکە لەلایەن زیوسەوە دەنێردرێنو کۆتایی بە جەنگەکە دێنن.

هەر چەندە ئەم بەیتە لە رووی ئەدەبییەوە لاوازە، بەلام لە هەندێ لایەنەوە لە گاڵتەجاری راستەقینە نزیك دەبێتەوە، ئەمە جگە لەوەی کە کاریگەرییەکی زۆری بەسەر شاعیرانی داستانی گاڵتەجارییەوە هەبووە. پێویستە لەم بارەیەوە ئاماژە بۆ رۆڵن هاگن"27"، و پارنیل"28"و (کە تەرجەمەی ئازادی جەنگی بۆقانو مشکانیان کردووە) پوپ بکرێ.

سرودێن هۆمەری

زاراوەی (سرودێن هۆمەریانە) بە سیو چوار سرووودی بێ خاوەن (واتە خاوەنەکانیان نادیارە.وەرگێر) دەگوترێ کە مێژووی هۆنینەوەیان بۆ سەدەکانی حەوتەم تا چوارەمی

پێشز دەگەڕێنەوە: ئەم سرودانە کە لەسەر وەزنی حەماسی دانراون، ژمارەی بەیتەکانیان لە نێوان 30- 600 بەیتە، بەلأم زۆربەیان کورتن. نێورۆکی سرودەکان هەمە جۆرە، ژمارەیەکی زۆریان موناجاتە، بڕێکیان نیازمەندی بە دەرگای خوایە، یان پێشەکی حیکایەتن، بەناوبانگترینیان بریتییە لە: سرودی ئافرۆدیتە، سرودی هرمس، و سروودی دیمتر.

<u>پەراوێز:</u>

1- شلیمان (1822- 1890) کەونارا ناسێکی ئەڵمانییە،

2- ئیڤانز (1851- 1941) ئارکولۆجیستێکی ئینگلیزییە.

3- کسنون (325- 234 پێشن) ئەدیبو زانایەکی سەرف و نەحوی یونانییە.

4- هیلانیکوس (490- 405) مێژوونووسێکی یونانییە.

5- ئاریستارخوس (؟) زانایەکی سەرف و نەحو و رەخنەگرێکی یۆنانییە.

6- هیرمان (1013- 1054) شاعیرو مێژوونووسێکی ئەڵمانییە، بە هیرمانوس کونتراکتوس-ش ناسراوە.

7- کارل لاکمان (1851- 1973) زمانەوانێکی ئەڵمانییە.

8- تیتس- Thetis: خواوەندی دەریاو دایکی ئاخیلوس.

9- ئیریس- Eris: خواوەندی بوختانو دوو روویی و ئاژاوە.

10- هیرا- Hera: خواوەندی ئاسمانو مانگ.

11- ئاتینە- Azhene: خواوەندی حیکمەتو جەنگ.

12- ئافرودیتە- Aphrodite: خواوەندی ڤیانو جوانی.

13- ئولیس- Ulysses: (لە ئەفسانانی یونانیدا) شای ئیتاکا، و مێردی پنلوپەو بابی تلماخوس (تلماك)ە لە ڕێبەرانی جەنگی تەروادە بووەو بە فێڵو فەندی جەنگی بەناوبانگ بوو.

14- سیکون: تیرەیەکی خەڵکی تراسن کە کاتێ ئودیسیوس لە وڵاتی ئەواندا وەستا، پەلاماریان دا.

15- پولوفیموس: یەکێکە لەو دێوانەی کە بەدەستی ئودیسیوس کوێر کرا.

16- سیکلوپ: هەندێ دێوی زەلامن کە تەنیا یەك چاویان لە ناوەندی تەوێڵدا هەیە.

17- موشەدەمە: بە گوێرەی ئودیسە کاتێ ئودیسیوس دەگاتە دوڕگەی بایان، خودانی بایەکان بە دیاری مەشکەیەکی پڕ لە (بای) هەمە جۆری دەداتێ. دەستو پێوەندەکەی ئودیسیوس مەشکەکە دەکەنەوەو بایەکان لە شێوەی گەردەلولدا دێنە دەرێو کەشتییەکە گیرۆدەی لافاوو تۆفان دەبێ.

18- سیرسە- Cirse: دەڵە دێو، ژنێکی جادوگەر بووە کە قوربانیەکانی خۆی کردووە بە حەیوانات.

19- هیرمیس- Hermes: خواوەندی رێگری و بازرگانی و گوتاربێژی.

20- سیرنەکان- Sirens: سێ پەری دەریایین بەسەر ژن و بە بەدەن. باڵندەن، کە لە دورگەیەکی تاوێریی دا دەژیان ئەمانە بە ئاوازی دڵرفێنی خۆیان دەریاوانیان بەرەو ئەو دوڕگەیە رادەکێشاو لەوێندەر کەشتییەکانیان تێك دەشکا.

21- سیکلا- Scylla: تاوێرێکە لە کەناری ئیتاڵیا کە پێشینان بە دەڵە دێویان دەشوبهاند.

22- کاربیدس- Charybdis: گێژاوێکە لە نزیکی دوڕگەی سیسیل کە پێشینان بە دەڵە دێویان دەچوواند.

23- کالیپسو- Calypso: پەرییەکە، و کیژی ئەتڵەسە

24- پوزیدون: لە خواوەندانی دەریایە، و بابی دەڵە دێوانە.

25- خواوەندانی هۆزان و هونەر (موز) نۆ دانە بوون.

26- کالیوپە- Calliope: کالیوپە خواوەندی هۆزانی حەماسی و فەساحەت کە گەورەی هەموو (موز- Muse)ـەکانە.

27- جەنگی بۆق و مشکان: هەر چەندە لەگینە چوار یا پێنج سەدە پاش مەلحەمەو داستانە جدییەکان نووسرابێ، بەڵام لەبەر سێ هۆ لە باسی سەردەمی هۆزانی مەلحەمیدا ئامارژەی بۆ کراوە:

1- مێــــــــــــــژووی دانانەکـــــــــــــەی نادیـــــــــــــارە.

2- لە رابردوودا درا بووە پاڵ هۆمەر.

3- نمایشێکی گاڵتە ئامێزی مەلحەمە جدییەکانە.

سەردەمی هۆزانی لیریکی
(700- 450 پێشن)

<u>پێشینەیەکی مێژوویی:</u>

لە ماوەی نێوان ساڵانی 700-500 پێشز. شێوەی ژیانی کۆمەڵایەتی خەڵکی یونان گۆڕانی تەواوی بەسەردا دێت. دەسەڵاتی حوکمڕانان کەم دەبێتەوە و دەسەڵاتی ئەشراف و نەجیمزادەکان زیاد دەکات. گوندەکان جۆرێك لە یەکێتی پەیدا دەکەن و وەکو یەکەی

سیاسی سەربەخۆ یا دەوڵەتی –شاران جێگیر دەبن و رەعیەتەکانیان هەموو مافێکی مەدەنییان دەبێ. ئاتین، ئەسپارتە، کورنت، ئارگوس، و ئیفسوس، لە دەوڵەتشارە بەناوبانگەکان دەژمێردران. لە سەدەی شەشەمدا دەسەلاتی نەجیم زادەکان بە دەستی تیرانەکان–کە حوکمڕانانی خۆ سەر بوون و حکومەکەیان پێچەوانەی هەر یاسایەك، و لەلایەن چینە یەکگرتووە نا ئەشرافییەکانەوە پشتیوانیان لێدەکرا– لە ناوبرا. گەلێك لە تیرانەکان، لەگەڵ هەموو جەورو ستەمێکیاندا، کەسانی پێشکەوتووخوازو هاندەری هونەرو ئەدەب بوون. لە دوا ساڵەکانی سەدەی شەشەمدا تیرانەکان سەرکوت دەکرێن، و دەوڵەتی شاران یا سیستەمی ئولیکاریشی و یا حکومەتی تەواو دیموکراتی هەڵدەبژێرن.

لەم رۆژگارو دەورانەدا، زۆربوونی خەڵکی و ئاڵۆزانی رامیاری، دەبێتە مایەی سەرهەڵدان و پەیدا بوونی زۆر موهاجیرنشین. یۆنانیەکان لە زۆربەی دەڤەری دەریای ناڤیندا، بە تایبەتی لە سیسیل و ئیتاڵیای باشووردا کۆمەڵێك موهاجیرنشین دروست دەکەن. بازرگانی و پیشەسازیش رەونەقێکی زۆر پەیدا دەکات.

لەم رۆژگارەدا، بارودۆخی زەمانە لەگەڵ تەمەرگوزی دەسەلاتدا سازگار نابێ و ئازادی تاك و تاکپەروەری و دەبێ بە خەمی گەورە.

<u>نۆڕینێکی گشتی:</u>

لەواری ئەدەبیاتدا، سەردەمی پاڵەوانی تەقریبەن فەرامۆش دەبێ، ستایشی پاڵەوانان جێگە بۆ دەربڕینی سۆزو گودازو هەستی شەخسی چۆڵ دەکات. نیگاکان لە رابردوو دەگەڕێنەوەو ڕاستەوخۆ ئاراستەی ئێستا دەکرێن، لەم سەردەمەدا هۆزانی لیریکی تاقە فۆرمی ئەدەبی باوە. چونکە لە بارترین قاڵبە بۆ دەبڕینی هەست و سۆزو بۆچوونی شاعیران.

جۆرەکانی شیعری لیریکی

<u>شیعری شیوەن و لاوانەوە:</u>

هەر چەندە لەوەیە یەکەمین شیوەننامە لە قاڵبی لاوانەوەو تازیەباریدا بووبێ، بەڵام ئەم زاراوەیە لە بنەڕەتدا دەلالەتی لەو شیعرانە نەکردووە کە بۆ یادی مەرگی دۆستێك گوترابن، بە پێچەوانەوە، لەوەیە ناوەرۆکی جۆراوجۆری وەکو کەرب و کینە، نەفرەت و یا تەنانەت ڤیان و ئەویندارێشی لە خۆ گرتبێ. شیعری لاوانەوە فۆرم و قاڵبی وەزندارو تایبەتی خۆی هەیە، بریتییە لە کۆمەڵە بەیتێك کە بەڕیز یەکێکیان لەسەر کێشی شەش بڕگەییە و ئەوی دیکەیان کێشی پێنج بڕگەیی هەیە.

<u>تایبەتمەندییەکانی شیعری شیوەن یا لاوانەوە:</u>

1– بەیتی لاوانەوە پتر روونکردنەوەییە نەك چیرۆکڤانی.

2- به زۆری کورت و چڕەو بە قالبێکی لە بار بۆ دەربڕینی پەیڤی پەند ئامێزو وتەی کورت دەژمێردرێ.
3- جۆرە خود دواندنێکە، و لە راستیدا قۆناغێکی گواستنەوەیە لە بابەتگەرایی مەلحەمەوە بۆ شیعری زەینگەرایی و دەربڕینی هەست و سۆزی شەخسیی.
4- بە دەم ژەنینی فلوتەوە یا لێدانی نەیەوە دەخوێنرێتەوە.

لاوانەوە خوانانی گەورە

<u>کالینوس (لە دەوروبەری ساڵی 680 پێشز ژیاوە):</u>

خەڵکی ئیفسوس-ەو کۆنترین شاعیری لیریکییە لە واری نیشتمانپەروەریدا. خەڵکی ئیفسوس بۆ بەرەڤانی دلێرانە لە هەنبەر هێرش و پەلاماری ماکیسییەکان هاندەدا. تەنیا بیست و یەك بەیت لە شیعرەکانی ماوەتەوە.

<u>میم نیرموس (لە دەوروبەری ساڵی 630 پێشز ژیاوە):</u>

خەڵکی کولوفن-ـە. دامەزرێنەری لاوانەوەی ئەڤینداریە. شین بۆ خەمینی ژیان، ناپایەداری جوانی، و کورتی سەردەمی لاوی دەگێڕێ. شیعرەکانی رەنگدانەوەی داروخان و رواڵەتپەرستی یونیاکانە.

<u>سولون (638- 559 پێشز):</u>

یاسارێژو شاعیری ئەتینایە. سولون شیعری لاوانەوە بۆ پەندو ئامۆژگاری سیاسی و دەربڕینی راوبۆچوونی خۆی دەربارەی ژیان بەکار دێنێ. نزیکەی 250 دوو سەدو پەنجا بەیتێك لە شیعرەکانی ماوەتەوە.

ئیبامبیك

ئیبامبیك جۆرە شیعرێکی لیریکییەو دەدرێتە پاڵ ئیبامبوس، ئەمە جۆرە شیعرێکە کە کێشەکەی لە بڕگەکاریدا لە بڕگەیەکی کورت و لە بڕگەیەکی درێژ پێکهاتووە. ئەو شیعرانەی کە وەزن و کێشی ئیبامبوسیان هەبوو بە زۆری لە هەجوو داشۆریندا بەکاردەبران.
دیارترین شاعیری ئیبامبیك ئارکیلوخوسە (لە دەوروبەری ساڵی 650 پێشز ژیاوە)، خەڵکی پاروسە کە بە داهێنەری شیعری ئیامب دەژمێردرێ. تەبیعەتێکی ئاگرین و توند و هەستۆکی هەیە، زۆربەی شیعرەکانی لێوان لێوی نەفرەت و رق و کەرب و کینن. لێ روون و کورت و زیندوون. شیعری لاوانەوەشی گوتووە، بە تایبەتی لە قاڵبی شیندا.

میلیك

شیعری میلیکیان به دەم لێدانی چەنگ، سێتار،یا تەمورەوە دەخوێندەوە. ئەم شیعرە لەسەر کێش و وەزنی هەمە جۆر و بابەتی هەمەڕەنگ دادەنرێ. گرنگترین جۆری شیعری لیریکی میلیک مۆنۆدی و کۆراڵە.

1- مۆنۆدی (تاك خوانی)

بەو شیعرە غەمناکە دەگوترێ کە یەك کەس بە ئاوازەوە دەیڵێ، گەورەترین شایەرانی شیعری لیریکی بە شێوەی مۆنۆدی بریتین لە:

ئالیکوس (لە دەوروبەری 612 پێشز ژیاوە):

خەڵکی لسبوسبە، نەجیم زادەیەکی کۆنەپەرستی دژمنی سەر سەختی دیموکراسی بوو. لە تاراوگەدا کۆمەڵێك قەسیدەی (بە زمانی ئایولیاتی) بۆ چارە رەشی خۆی نووسیوە. ئالیکوس دە کتێبی شیعری لیریکی دەربارەی جەنگ، سیاسەت، غەمانی دەرونی، ڤیان و شەراب هەیە.

ساپفو (سافو) (لە دەوروبەری ساڵی 600 پێشز ژیاوە):

هەر چەندە تەم و مژێکی زۆر سایەی خستۆتە سەر ژیانی سافۆ زانیارییەکی وردمان لەمەڕ ژیانی واقیعی ئەو نییە. ئەم خانمە شاعیرە لە بنەماڵەیەکی زۆر دەوڵەمەندەو لە موتیلنەی دوڕگەکانی لسبوس لە دایك بووەو زۆربەی تەمەنی لەوێندەر قەتاندووە. تاقمێك لە خوشکان هەمیشە لەلای ئەو خڕدەبوونەوەو ئەمیش مۆسیقاو ئاوازو داب و نەریت و ریّ و رەسمی پەیوەندی کۆمەڵایەتی فێر دەکردن. لە راستیدا کیژان لەناو ئەم کۆڕانەدا فێری ریّ و رەسمی ژیان دەبوون. بە گوێرەی حیکایەت و ریوایەتە جۆراوجۆرەکان وا دەردەکەوێ کە سافۆ شوی کردووەو یەك کیژی هەبووە، هەروەها بە ریوایەتێکی دیکە ئەم شاعیرە ماوەیەکی بەدوور خراوەیی لە سیسیل بەسەر بردووە. ئەنجام ئاشقی فائوونی شوان دەبیّ، بەڵام فائون رووی نادات‌یّ و شاعیرە لە لوتکەی لوکادەوە خۆی هەڵدەدێریّ و خۆی دەکوژێت.

بەڕای خەڵکانێکی زۆر سافو گەورەترین شاعیری هۆزانی لیریکی، لە جۆری مۆنودییەو جماعەتێکیش بە گەورەترین شاعیری هەموو سەردەمەکانی دەزانن، و ئەفلاتون بە دەیەمین خواوەندی شیعری ناو دەبات. سافۆ سودی لە پانزە کێشی جۆراوجۆر وەرگرتووەو ئەمەش بەڵگەی زاڵی ئەوە بەسەر کێشێن شیعرییدا. جوانی هەڵبژاردنی وشە کە یەکێکە لە پێداویستییەکانی شیعری لیریکی، دڵگیرییەکی تایبەتی بە شیعرەکانی دەبەخشیّ، بەڵام ئەم دڵگیرییە بە زۆری لە کاتی وەرگێڕاندا لە بەین دەچێت، ژمارەیەك لە رەخنەگران پێیان وایە کە (لە نێو هەموو شاعیرانی جیهاندا، لە نێو گشت ئەدیبانی بەرجەستەدا، سافۆ تاقە شاعیرێکە کە هەر پەیڤێکی شیعرەکانی بۆنێکی سەیرو تایبەت بە خۆی هەیە، پەیڤی سافۆ نیشانەی کەماڵی موتڵەق و ناسکی بیّ وێنەیە).

جۆش و خرۆشی ئایولیایی ئەو ئاوێتەی شیعرەکانییەتی. زۆربەی غەزەلەکانی شەخسی و هەڵقوڵاوی کانگای دڵ و کەشفی رازی دەروونن. ڤیان ناوەڕۆکی زۆربەی هەرە زۆری

شیعرەکانیەتی، ئەو شیعرانەی کە زیاتر کچۆڵان دەدوێنن. مەخابن، زۆربەی شیعری سافۆ لە نێو چوونو تەنیا یەك لەسەر بیستی شیعرەکانی ماونەتەوە، کە بریتییە لە غەزەلێکی تەواو و چەند پارچە غەزەلێکی دیکەو هەمووشی بە شێوەزاری ئایولیاییە. ئەو شیعرە تەواوی کە لە پاش سافۆ بەجێ ماوە قەسیدەیەکە روو لە ئافرو دێتە کە لە شیعرەکەدا خوازیاری سەرکەوتنی کیژێکی لاوە لە ڤیانو ئەڤینداریدا. شیعرەکانی دیکەی بریتیین لە گۆرانی موبارەك بێ زەماوەند، ماڵاوایی لە دۆستان، ستایشی جوانی کیژان، و چەند غەزەلێکی ئاشقانە.

سافۆ، کاریی کردۆتە سەر زۆر شاعیرانو نووسەران، لەوانە: تیوکریتوس، کالیماکوس، کاتولوس، هوراس، گریل پارتسر، رونسار، مالرب، بوالو، راسین، دوستال، شاتوبریان، لامارتین، بودلیر، سیدنی، لیلی، هیریك، براونینگ، تنی سن، سوین برن، فرنو، ئالن پۆ و .... هتد.

<u>ئاناکریون (لە دەوروبەری ساڵی 540 پێشز ژیاوە):</u>

خەڵکی تیوس و شاعیری دەرباری پولوکراتس"1" بوو، پاشان لە ئەسینادا چووەتە لای هیپارخوس"2". داهێنەری شیعری کۆمەڵایەتییە. شیعرەکانی خەیاڵ ئەنگێزو دڵگیرو خۆش ریتمو ئاهەنگە. شەراب، ڤیان، ناپایەداری ژیانو جوانیو سوود وەرگرتن لە دەم، نەفرەتو بێزاری لە جەنگ، ناوەڕۆکی سەرەکی شیعرەکانی ئەوە. هەر چەندە هەندێ پێیان وایە شیعرەکانی لە قوڵیو ناسکی خاڵین،ئاناکریون بە یەکێك لە سێ شاعیری گەورەی هۆزانی لیریکی کۆنی یۆنان دەژمێردرێ (دوانەکەی دی سافوو پیندار–ن).

2– <u>کۆراڵ:</u>

رەنگە غەزەلی کۆراڵ یەکەمجار لە ئەسپارەتەو لەسەر دەستی ئالیتاس (لە دەوروبەری 675 پێشز ژیاوە) دامەزرا بێ، تالیتاس هەندێ شیعری گۆرانی بۆ کۆرسی کۆراڵەکان دادەنا تا پێکەوە بەدەم سەماوە لە فیستیڤاڵەکاندا بیڵێن. غەزەلی کۆراڵ عادەتەن سێ بەندییە. بەندی یەکەم بە وەرسورانی کۆرسی کۆراڵەکە بۆ لایەك دەگوترێ، بەندی دووەم لەگەڵ وەرچەرخانەوە بۆ دواوە دەگوترێ، بەندی سێیەم کە لە رووی بونیادەوە لە بەندی یەکەمو دووەم جیاوازە لەلایەن هەموو کۆرسەکەوە دەگوترێ.

شیعری لیریکی کۆراڵ، جۆری جیاوازی هەیە –گۆرانی شاباشی زەماوەند، سەرکەوتن نامە، تازیەنامە، سرودی پاڕانەوە بۆ دیونوسوس"3" واتە گۆرانی (دیتورامب)"4" بەناوبانگترین شاعیرانی شیعر لیریکی کۆراڵ: ئالکمان"5"، ئاریون"6"، سیمونیدس"7"و پیندار–ن.

<u>پیندار: (522– 443 پێشز):</u>

به زۆری به گەورەترین شاعیری لیریکی یونانی دەزانن. پندار له نزیکی تب له ماڵباتێکی زۆر دەوڵەمەندو دارا هاتۆته دنیاوه. زانیارییەکی کەم لەمەڕ ژیانی ئەو لەبەر دەستدایه، رەنگه کاهینی پەرستگەی ئاپولون بووبێ. پندار له گەنجییەوه رووی کرده ئەو شیعره لیریکییەی کەله ئاتین و تەب موتالای کردبوو، له ساڵی 502 پێشز ماڵباتی ناوداری ئالیوئادا له تسالیدا به کرێیان گرت تا سروودی سەرکەوتن بۆ یەکێك له ئەندامانی خێزانی ناوبراو که له گەمەێن پۆتیاییدا براوه بوو بوو، دابنێ و بهۆنێتەوه. پیندار، لەوه بەدواوه له نێو قارەمانانی پێشبڕکێی هەمه جۆری وەرزشیدا هەوادارانی زۆری پەیداکردو پێی بۆ ماڵه دەوڵەمەندان کرایەوەو له شیعرەکانیا کەوته ستایشیان.

پیندار، شاعیرێکی پڕ بەرهەمه، پێشینان به دانەرو خاوەنی هەڤده کتێبی دەزانن له وارەکانی سروودی پاڕانەوه، گۆرانی دیتورامب، سەرکەوتننامه، شیننامه، و ستایشدا، تەنیا چەند پارچەیەك لەو بەرهەمانه ماونەتەوه. بەڵام چوار سەرکەوتننامەی لەبەر دەستدان (بریتیین له چل‌و چوار قەسیده به دیالێکتی ئایولیاو دووریان) که کۆڵەکەی شۆرەت‌و نێوبانگی پیندارن.

سەرکەوتننامەکانی پیندار شیعری یەجگار ئاڵۆزن. هەر چەنده له رووی بونیادو کێش‌و درێژییەوه هەمه جۆرن، بەڵام هەر یەکێکیان عادەتەن سێ بەشی دیاریکراوی هەیه:

1- بیرەوەری و یادی سەرکەوتنی قارەمانی پێشبڕکێیەکی وەرزشی.

2- ئەفسانەیەك که به شێوەیەك له شێوەکان لەگەڵ ئەم پێشبڕکێیەدا یەك بگرێتەوه.

3- هەندێ تیوری‌و بۆچوونی فەلسەفی یان ئەخلاقی. یەکێك له نموونه بەرزەکانی ئەم سەرکەوتننامەیه چەکامەی یەکەمی ئولمپیادەکه بۆ یەکێك له حاکمانی سیراکوزه.

چامەکه به چەند شیعرێکی زندوو دەست پێدەکات. ئەوجا قارەمان دێته ناسین‌و سەرکەوتنەکانی پیشاندەدرێ، دوای ئەوه نۆره دێته سەر ئەفسانه، ئەوسا شاعیر دووباره دەکەوێتەوه ستایشی قارەمان، و ئەنجام چامەکه به کۆمەڵێك بیرو ئەندێشه دەربارەی شیعر بەگشتی‌و دەربارەی شیعرێن پیندار به تایبەتی کۆتایی دێت.

پیندار شیعر بەجددی دەگرێ. جەژنه ئاینییەکان ناوەڕۆکی سەرەکی شیعری وی یه, و شیعرەکانی لەم رووەوه بایەخی زۆریان هەیه. شیعری لیرکی له بنەڕەتدا تایبەت به ئاپولون و خواوەندانی شیعر بوو. پێندار وتنی سەرکەوتننامەی تاڕادەیەك به ئەنجامدانی سرووتی پیرۆز و موقەدەس دەزانی.

هەندێ له رەخنەگران غەفڵەتەکانی پینداریان به بازاڕی و سواو له قەڵەم داوه, بۆ نموونه رەخنه له دوو سەرکەوتننامەی دەگرن که ستایشێکه لەمەڕ پێشبڕکێی قاترانه.

به دوو روویی تاوانباریان کردووه، وجا لەم روانگەیەوه ئیدی مەحکوم بێ یان نا, گومانی تێدا نییه که ئەو ستایشکەری دەوڵەمەندان و کەسانی دەسترۆ بووه, بەڵام نابێ ئەوه له یاد بکرێ که ئەو به خۆی له نەجیمزادەو دەوڵەمەندەکان بووەو ناچار بووه بایەخ به دۆزو مەسەلەکانی ئەوان بدات.

بە هەرحاڵ کەم و کوڕییەکانی پیندار لە چاو ئیجابیاتەکانیدا کەمە. پەیڤی درەخشان و وەزنی پوختەو خەیاڵی زندوو دەیخاتە خانەی گەورەترین غەزەلخوانانی جیهانەوە.
پیندار کاری کردۆتە سەر زۆر شاعیر لەوانە دەشێت ناوی: رونسار، هوراس، جانسن، گری، وردزورس، گیتس، و گوتە ببرێ.

<u>پەراوێز:</u>

1- پولوکراتس (522 پێشز) حوکمرانێکی دیکتاتۆری یونانی بووە لە یەکێك لە دوورگەکانی دەریای ئیجە.

2- هیپارخوس: حوکمرانێکی دیکتاتۆری ئاتین بووە لە سالآنی 527- 514پێشز.

3- دیونوسوس (بە گوێرەی ئەفسانانی یونان) خوای شەرابە. لە رووملا (باکوس)ی پێ دەگوترێ.

4- دیتورامب: گۆرانییەکی دەستەجەمییە کە یونانیەکان لە جەژنەکانی خوای شەرابدا بە کۆمەڵو کۆرس گوتوویانە.

5- ئالکمان (لە سەدەی هەفتەمی پێشز ژیاوە) خەڵکی ئەسپارتەیە.

6- ئاریون (لە ساڵی 600 پێشز ژیاوە) خەڵکی کورنت ـە.

7- سیمونیدس (556- 467 پێشز) خەڵکی کیاس- ـە.

سەردەمی ئاتیك"1"

<u>پێشینەیەکی مێژوویی:</u>

سەدەکانی پێنجەمو چوارەمی پێشز لە باری سیاسی، شارستانی و رۆشنبیری، هونەری و ئەدەبییەوە دەورانی شکۆداری یۆنانە. ئاتین تا ساڵی 404 پێشز کە لەلایەن ئەسپارتەوە شکێنرا، بە مەڵبەندی شارستانی دەژمێردرا. ریفۆرمەکانی کلیس تینس"2" لە ساڵی 508 پێشز، یەکەمین حکومەتی دیموکراتی واقیعی مێژووی جیهانی لە ئاتینادا هێنایە ئاراوە. هەموو هاوولاتییان مافی سیاسی تەواوی خۆیان هەبوو, بەلام ئەمانە تەنیا لە سەدا بیستی هەموو خەڵکەکەیان پێك دێنا ,چونکە کۆیلەکان, بێگانان, و ژنان لەم مافانە بێبەش بوون. لەساڵ 490 پێشز, ئێرانیان پەلاماری یونانیاندا, بەلام سێ جار شکستیان هێنا: لەساڵ 490 دا بە دەستی سوپاییانی ئاتین وبە فەرماندەیی میلتیادوس لە مارتون شکان, لە ساڵی 480 بە دەستی هێزی دەریایی ئاتین لە سالامیس شکانو ئەنجام لە ساڵی 479 لە پلاتیە بە دەستی هێزی یەکگرتووی یونانی شکان، لە ساڵی 477 ژمارەیەك لە دەوڵەت- شارانی رۆژهەلاتی، یەکێتیی لوسی-یان پێك هێنا کە کۆنفدراسیونێك بوو بۆ بەرەنگار بوونەوەی

ئێرانییەکان. ئاتینییەکان ڕێبەرایەتی ئەو یەکێتییەیان لە ئەستۆ گرت و لە ساڵی 454 پێشز، خەزینەی یەکێتییەکە لە دوورگەی دیلوس-ەوە بۆ ئاتین گوازرایەوە.
ئیدی هەموو ئەندامانی یەکێتییەکە خۆیبوونی خۆیان لە دەست داو ناچار بوون باج و خەراج بە ئاتینییەکان بدەن و ئەمە سەرەتای ئیمپراتۆریەتی ئاتین بوو.
قۆناغی نێوان ساڵانی 461- 429 پێشز، بە سەردەمی پریکلس"3" ناسراوە. لەم سەرو بەندەدا پریکلس بوو بە فەرماندەی گشتی و ڕێبەری خەڵك، واتە بوو بە حوکمڕانی نا فەرمی ئاتین. ئەم ساڵانە لە رووی پێشکەوتن و ئیحتوباری فەرهەنگی وشارستانییەوە بیٚ وێنەیە. هەموو هاووڵاتیان ماڤ خوێندن، نووسین، حیساب، ئەدەبیات، موسیقاو گەمەێن وەرزشییان هەبوو.
لە ساڵی 431 پێشز، ململانیٚ لەسەر دەسەڵات و دەسەڵاتداری لە نێوان ئاتین و ئەسپارتەدا جەنگی پلوپونزوس-ی لێکەوتەوە. پاش دە ساڵ لە جەنگی بێوەر، جەنگاوەران لە ساڵی 421 پێشز،وەستانی شەڕ (ئاشتی نیسیاس)"4"یان ڕاگەیاند. بەڵام ماوەی سوڵحەکە کەم بوو. ئاتین لە ساڵی 415- 413 پێشز بە مەبەستی گرتنی سیسیل گەمارۆی سیراکوز-ی دا. ئەم گەمارۆیە شکستی هێناو عەماری ئازوقەی ئاتینییەکان کەوتە دەستی دژمن، بارودۆخی پڕ قەیرانی ئاتین دەرفەتی دایە ئەسپارتە تا سەر لە نویٚ پەلاماری ئاتین بداتەوەو سەرەنجام بەسەریدا سەر بکەویٚ. ئاتین لە ساڵی 404 پێشز بە ناچاری تەسلیم بوو.
ساڵانی نێوان 404- 359 پێشز، قۆناغی رکابەری نێوخۆو جەنگی چینایەتی و تێشکان بوو.
ئەسپارتە تا ساڵی 371 پێشز، کە لەبەرەی لوکترا دا لە لایەن تب-ەوە شکا هەر، دەسەڵاتی زاڵ بوو. تب تا ساڵی 362 پێشز ڕۆڵی رابەرایەتی لە ئەستۆ بوو. لەم ساڵەدا ئاپامینونداس-ی ڕێبەری تبی لە شەڕێکدا دژی ئاتین و ئەسپارتە، لە مانتینەدا مرد ئاژاوەو پاشاگەردانی دەستی پێکرد، فیلیپ مەقدونی لە ساڵی 354 پێشزدا دەستی بە فەتحی یونان کردو لە ساڵی 338 پێشزدا لە شەڕی خاروناداد بە تەواوەتی سەرکەوت.
فیلیپ دوای دوو ساڵ مردو ئەسکەندەری گەورەی کوڕی بوو بە جێنیشینی. ئەسکەندەر تا ساڵی 331 پێشز بە سەر سەرانسەری جیهانی ناسراوی ئەو ڕۆژگارەدا، واتە: یۆنان، میسر، سەرانسەری ئاسیای بچووك، ئێران، و ئاسیای ناوەندی و تا دەڤەری روباری سن، زاڵ بوو. ئەسکەندەر لە ساڵی 323پێشز مردو سەردەمی ئاتیك کۆتایی هات.

<u>نۆڕینێکی گشتی:</u>

سەردەمی ئاتیك بە دەورانی بەرجەستەترین نووسەرانی ئاتین دەژمێردریٚ: هیرودوتوس (هیرودوت)، توسیدیدس و گەزنەفۆن لە مێژوودا، ئایسخولوس (ئیشیل)، سوفوکلس، یورپیدس، ئاریستوفانس و مناندر لە شانۆنامە نووسیدا، دموستن لە خیتابەدا، و ئەفلاتون و ئەرستۆ لە فەلسەفەدا ناوبانگێکی عالەمگیریان هەیە.

مێژوو

یونانیانی سەدەی پێنجەمی پێشز مێژوویان بەلقێکی تایبەت لە زانست دەزانی. مێژوونووسانی یونانی کۆن، وێڕای کۆمەڵێك لە فەرامۆشکاریو گوێنەدان، یەکەمین کەسانێکن کە دەستیان بە نووسینەوەی رووداوە نیشتمانیو جیهانییەکان بە شێوەیەکی سیستمامتیكو بە بەڵگەوەو بە گوێرەی ریزبەندی مێژوویی کرد.

هیرودوتوس (هیرودوت): (لە دەوروبەری ساڵانی 484– 425 پێشز ژیاوە):

هیرودوت کە بە (باوکی مێژوو) ناسراوە لە هالیکارناس–ی ناوچەی باشووری ئاسیای بچووك لە دایك بوو. لە دەوروبەری ساڵی 455 لە شەڕی پارسەکاندا بەشداری کرد و پاشان بە هۆی ئاژاوەو پاشاگەردانی سیاسییەوە ناچار وڵاتی بە جێهێشت. ماوەی دە ساڵێك لە زۆربەی وڵاتانی ناسراوی جیهانی ئەو رۆژگارەدا ئاوارەو سەرگەردان بوو –لە باکوورەوە تا دەریای رەش، لە باشوورەوە تا میسر، و لە رۆژهەڵاتەوە تا بابیل گەڕاوە. هیرودوت لە دامەزراندنی تۆڕیی، موهاجیرنشینی ئاتینی باشووری ئیتاڵیادا بەشداری کرد و تا مردن، واتە دەوروبەری ساڵی 428– 425 پێشز، لە وێندەر ژیا.

بەرهەمەکانی:

مێژوو: زانایانی ئەسکەندەریە مێژووەکەی هیردوت–یان بەسەر نۆ کتێب دا دابەش کردووە. هەر کتێبێکیان بە ناوی یەکێك لە خواوەندەکانی شیعرەوە ناوناوە. ئەم کتێبە، وێڕای جیاوازی بابەتەکانی،لەم رووەوە یەکێتییەکی تیایە کە ناوەرۆکەکەی گێڕانەوەیەکی رووداوەکانی جیهانە تا دەگاتە شکستی پارسەکان لەلایەن یونانیەکانەوە. کتێبی یەکەم حیکایەتی دژمنایەتی نێوان یونانیەکانو بەربەرەکان دەگێڕێتەوە کە جەنگی تەروادەی لێدەکەوێتەوە، هەروەها فتوحاتی کرزوس–ی پاشای لیدی، و دامەزراندنی ئیمپراتۆری پارس، تا زاڵ بوونی کەمبوجیە بەسەر میسردا لە خۆ دەگرێ.

کتێبی دووەم گوتارێکی دوورو درێژە دەربارەی میسر. کتێبی سێیەم دەسەڵاتی کەمبوجیە بەسەر میسراو راپەڕینی داریوش دەگێڕێتەوە. کتێبی چوارەم باسی لەشکرکێشی داریوش بۆ سەر وڵاتی سکاکانو زاڵبوون بەسەر لیبیادا دەکات. کتێبی پێنجەم باسی دەستپێکردنی شۆڕشی یونییەکان دژی پارسیەکان دەکات. کتێبی شەشەم بەسەرهاتی جەنگ تا سەرکەوتنی یۆنانیەکان لە ماراتوندا شەرحو شرۆڤە دەکات. کتێبی حەوتەم تا نۆیەم گێڕانەوەی مەرگی داریوش، تەدارەکی لەشکرێکی بە هێز لە لایەن خەشایارشاوە، شەڕی ترموپیلو سالامیسو شکستی یەکجارەکی پارسییەکان کە هاوزەمان لە پلاتە لە رۆژئاواوەو لە میکال لە رۆژهەڵاتەوە دەست پێدەکات،دەگێڕێتەوە.

فەلسەفەی مێژوو:

هیرودوت بە پێچەوانەی توسیدیدس-ەوە ئاشنایەتی و شارەزاییەکی ئەوتۆی لە فەلسەفەی مێژوودا نییە، بەڵام هەمیشە هەوڵدەدا دەخالەتی خودایان لەکاروباری ئادەمیان نیشان بدات. بەڕای ئەو خواوەندان لە سەرکێشی و خۆپەسندی و لوتبەرزی دەسەڵاتدارانی (وەکو پارسییەکان) رازی نین و هەر بە عاردی سەرشۆڕییاندا دەدەن.

شێواز و تەکنیك:

هیرودوت، کەسێکی رەوان نووسەو بە زۆری لە شێوەی گفتوگۆدا دەنووسێت و یەکێك لە خەسڵەتە دیارەکانی ئەو بەکارهێنانی دۆزێن ناکۆك و بایەخدانە بە کاریگەری قوڵی شتەکان.

شێوازی ئەو زیاتر حەماسی و مەلحەمەییە تا نمایشی، حەزی لە چەمکە گشتی و جیهانییەکانە، بەڵام حەز لە پاژکاریش (جزئیات)ش دەکات،پاژکارییەك کە وێنەی وردی خەڵکی و داب و نەریتی ئەو خەڵکە نیشان دەدات. مێژووەکەی ئەو لەم رووەوە خۆی لە زۆر ناوەڕۆکی سەرەکی دەبوێرێ، هیرودوت کەسێکی رۆمانتیکی بەرزە خەیاڵە. زیاتر مایلی گێڕانەوەی چیرۆکڤانییە دەربارەی حاڵ و باری مرۆڤان تا ئامادەکردنی هەواڵێکی هاوسەنگی پشت بەستوو بە سەرچاوانی باوەڕپێکراو، دەربڕی هۆو ئەنجام دەربارەی زنجیرەیەك شەڕ و شۆڕ.

کورتەیەکی رەخنەکان:

هەر چەند هیرۆدۆت بە کەم دیقەتی و ناکۆکوێژی (بە تایبەتی دەربارەی ساڵەکان) تۆمەتبار کراوە، بەڵام هیچ کاتێك بە ئانقەست هەوڵی چەواشەکردنی خوێنەر نادات، هیرودوت زۆربەی کات سادەو خۆشباوەڕە، و پشت بەسەرچاوەی بێ ئیحتوبار دەبەستێ. بەڵام عادەتەن هەر کاتێ بەڵگەنامەیەك جێی باوەڕو متمانە نەبێ، ئاگادارمان دەکاتەوە، کە ئەمە هەواڵێکی زارەکییە، یا ئەفسانەییە یا گێڕانەوەیەکی لایەنگرانەیە. زانیارییەکانی هیرودوت دەربارەی شەڕو جەنگان زانیاری دەستی یەك نین، بۆیە بە توێژەرێکی سوپایی شایستە نییە. بە هەر حاڵ هیرودوت وەکو مێژوونووسێکی بێ لایەن ستایش دەکرێ، وەکو چۆن ستایشی بوێری و جەنگاوەری پارسەکان دەکات، ستایشی یونانیەکانیش دەکات.وادیارە زۆر لە بابەت دەردەچێ و زۆر کەڕەت زنجیرەی بابەتەکانی دەپچڕێ، بەڵام هەر ئەم لە خەت دەرچوونەش ئاگایی بەخش و سەرگەرمکەر و باشترین ناسنامەی چیرۆکخوانی ئەوە.

توسیدیدس (توسیدید) (لە دەوروبەری 470- 398 پێشز):

توسیدیدس یەکەمین مێژوونووسی رەخنەگری جیهانە... لە ئاتین و لە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەندو دەستڕۆ لە دایك بوو، بە یەکێك لە نزیکانی میلیتادس دەژمێردرا.

لە گەنجیدا کەوتە موتاڵاو خوێندنەوەی بەرهەمەکانی هیرودوت و هەمیشە ستایشی دەکرد، لە کاتی هەڵگیرسانی شەڕی پلوپونزوسدا یەکێك بوو لە دە فەرماندەی ئاتینی. لە ساڵی 424 پێشز، ئەو گەلە کەشتییەی کە ئەو فەرماندەیی دەکرد لە شەڕی بەرگری لە ئامفی پولیسدا شکاو

ئەم موهاجیرنیشینە یونانییە کەوتە ژێر دەستی ئەسپارتە. توسیدیدس دادگایی کراو دوور خرایەوە. تا ساڵی 404 پێشز کە شەڕەکە کۆتایی هات هەر لە تاراوگە بوو و لەم ساڵەدا ڕێگەی پێدرا بۆ ئاتین بگەڕێتەوە.
بەمجۆرە دەرفەتی ئەوەی بۆ رەخسا کە لە نزیکەوە جەنگ بخاتە بەر لێکۆڵینەوەو خوێندنەوە.

بەرهەمەکانی:

مێژووی جەنگی پلوپونزوس:

بریتییە لە هەشت کتێب. کتێبی یەکەم مێژووی پەنجا ساڵی یونانی لە خۆ دەگرێ، وێڕای ئەو بایەخە تایبەتییە کە بەسێ ساڵی بەر لە دەستپێکی جەنگی پلوپونزوس-ی دەدات، لە هۆیە سەرەکییەکانی ئەم جەنگەش دەکۆڵێتەوە. کتێبانی دووەم تا پێنجەم یەکەمین دە ساڵەی جەنگی بێ ئاکام، سوڵحی نیسیاس، تازە بوونەوەی دژمنایەتی و شکستی ملوس Melos (416 پێشز)ی لە خۆگرتووە.
کتێبانی شەشەم تا حەوتەم لەشکرکێشی موسیبەتباری خەڵکی سیسیل دەگێڕێتەوە. کتێبی هەشتەم (ناتەواوە) پاشاگەردانی ناوخۆو هەراو ئاژاوەی ئاتین (413- 411 پێشز) کە دوا بە دوای لەشکرکێشییەکەی سیسیل روو دەدات، شەرح و شرۆڤە دەکات.

فەلسەفەی مێژوو:

توسیدیدس-یان بە (یەکەمین فەیلەسوفی مێژوو) ناو ناوە. تیۆرییەکانی هیرودوت رۆنراو لەسەر خواپەرستی رەت دەکاتەوەو تیۆری رۆنراو لەسەر مەتریالیزمی جیهان پەسند دەکات. ئەو باوەڕی بە دەخالەتی خودایان لە رووداو نییە، بەڵکو پێی وایە هەموو رووداوێك بەندە بە خووە مرۆڤایەتیەکانی وەکو خۆپەسەندی، لاوازی ئەخلاقی، و کەڵکەڵەی دەسەڵات خوازییەوە.
تەبیعەت و خووی مرۆڤانیش هیچ کاتێك ناگۆڕێ. تەنیا مێژوو دووبارە دەبێتەوە. بە هەر حاڵ، مێژووەکەی توسیدیدس سەرمایەیەکی هەمیشەیی و رێنوێنێکی بە کەڵکە بۆ پێشهاتەکانی ئایندە.

شێوازو تەکنیك:

واباوە کە هەمووان ستایشی توسیدیدس دەکەن، بەڵام کەم کەس لەزەت لە خوێندنەوەی بەرهەمەکانی دەبینێ. پەیڤی ئەو سارد، دەستکرد، وشك و بە تەمتومانەو ریتم و تۆنی گوتاری هیرودۆتی نییە. زۆر لە ژێر کاریگەری مامۆستایانی زانستە بەلاغی و سۆفستاییەکاندایە.
توسیدیدس، لە چاو هیرودوتدا مێژوونووسێکی هوشیارترەو کەمترش لە بابەت دەردەچێ.
ئەو بە وردی و تا رادەیەك بە تەوس و توانجەوە ئەو ئەفسانە، حیکایەت و وتانە رەت دەکاتەوە کە نووسینەکانی هیرودوت-یان دڵگیرو شیرین کردووە، بەڵام لە هەمان کاتدا بێ ئیحتوباریان کردووە. توسیدیدس مامەڵەیەکی رەخنەگرانە دەگەڵ سەرچاوەکانی بەرهەمەکانی خۆیدا دەکات.

کورتەیەکی ڕەخنەکان:

بە زۆری ئیرادی ئەوە لە توسیدیدس دەگرن کە قورس و دژوار دەنووسێت. لە ڕادەبەدەر وشك و پابەندی نووسینی ڕووداوانەو نووسینەکانی شیرین و دڵگیر نین، نێوەڕۆکی مێژووەکەی ئەو سنووردارەو بایەخ بە جوانیناسی یان بژاڤە کۆمەڵایەتییەکان نادات. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا بەرهەمێن توسیدیدس زۆر لایەنی پۆزەتیڤی تێدایە، و بە پێچەوانەی هیرودوت-ەوە مێژوونووسێکی وردو ئەمینە. لە هەڵبژاردنی سەرچاواندا ڕاراو دوو دڵە، و لە ڕووی تۆمار کردنی ڕووداوانەوە لە هەموو ڕوویەکەوە جێگەی متمانەیە. توسیدیدس کە بە خۆی بەشداری شەڕی کردووە، زۆر بە وردی ڕووداوە سوپاییەکان دەخاتە بەر وردەبینی شیکردنەوەو هەڵسەنگاندنەوە. ئەمە جگە لەوەی کە یەکەمین مێژوونووسە کە لە گۆشەنیگایەکی زانستی و ڕەخنەییەوە کەوتۆتە شەرحی ڕووداوە مێژووییەکان، توسیدیدس یەجگارکنەکارو وریایە، و لە شیکردنەوەی هاندەرە مرۆڤانیەکاندا بێ لایەنە. وێڕای ئەوەی کە ئاتین بابەتی سەرەکی مێژووەکەی ئەوە، لەگەڵ ئەوەشدا توسیدیدس هیچ مەیلێکی لایەنگریی لە ئاتین یان ئەسپارتەی نییە.

گیزنۆفۆن (434- 355 پێشن):

خەڵکی ئاتین، مێژوونووس و نووسەر، سەرداری جەنگی و، هاونشینی سوکرات بوو. گیزنوفون لە سایەی فەرماندەیی کورشی بچووکی شازادەی پارسدا، بە هاوڕێیەتی دەهەزار سەربازی بەکرێگیراوی یونانی، لە شەڕی ئەردەشیری دووەمی هەخامەنشیدا (401- 399 پێشن) بەشداری کرد. پاشان لە ئەسپارتە ئاکنجی بوو و لە جەنگی کورونیادا"5" -394 پێشن) دژی ئاتین بەشداری کرد. لەبەر ئەمە لە ئاتین دوور خرایەوەو تاساڵی 371 پێشز لە ئولمپیادا ژیا، پاشان چوو بۆ کورنت و تا مردن لە وێندەر ژیا.

بەرهەمەکانی:

(دیالۆگەکان)

بەرهەمێن گیزنۆفۆن دەربارەی سوکرات بریتیە لە چوار کتێبان لە شێوەی دیالۆگدا: بەڕەڤانی لە سوکرات، زیافەت، بیرەوەریان، و پەیامی ئابووری یان ئابوورینامە. بۆچوون و تیۆرییەکانی گیزنوفۆن دەربارەی سوکرات سەرڤە سەرڤەیە. ستایشی سوکرات دەکات، بەڵام توانای تێگەیشتنی وردەکارییەکانی فەلسەفەی سوکراتی نییە، گیزنوفون شەیدای فەلسەفەی پراکتیکییەوچ مەیلێکی لە هزرێن تیۆریی نییە.

بەرهەمە مێژووییەکانی:

هیلنیکا:

درێژەی مێژووەکەی توسیدیدس-ەو مێژووی رووداوەکانی یۆنان لە ساڵی 411ەوە تا ساڵی 362 نیشان دەدات. هیلنیکا وەکو کتێبی سەرچاوە بەرهەمێکی بەنرخە، بەڵام زەحمەتە بتوانرێ بە هاوتاو هاوسەنگی مێژووە رەسەنەکەی توسیدیدس دابنرێ. گیزنوفۆن بە بێدەنگی بەسەر رووداوە سەرەکییەکانی مێژووی ئاتیندا تێدەپەڕێ‌و لایەنگرانە دەکەوێتە ستایشی ئەسپارتە.

<u>ئاناباز (گەڕانەوەی دەهەزار نەفەری):</u>

چیرۆکی "بەناوبانگ ترین پاشەکشەی مێژووی سەربازییە". گیزنوفۆن لەم کتێبەدا لەشکرکێشی ناکامی دە هەزار سەربازی بەکرێ گیراوی یۆنانی دەگێڕێتەوە کە لە ساڵی 401 پێشز پێشڕەوی دەکات تا یارمەتی کورشی بچووکی شازادەی هەخامەنشی بدات کە دەسەڵات لە چنگی ئەردەشێری دووەمی برای دەربێنێ. ئاناباز چیرۆکی ئەم قۆشەن کێشییە لە ساردەوەو لە رێگەی ئاسیای بچووک‌و بیابانی عەرەبستانەوە بۆ کوناکسا دەگێڕێتەوە. لەم شوێنەدا کورشی بچووک دەکوژرێ. لەشکری دە هەزار نەفەری دەشکێت‌و دووچاری پەشێوی و پاشاگەردانی و پەراگەندەیی دەبێت. یۆنانیەکان بە ناچاری گیزنوفون بە فەرماندەیی هەڵدەبژێرن و لە رێگەی کوردستان‌و ئەرمەنستانەوە بەرەو سەنتی باکور پاشەکشێ دەکەن تا دەگەنە کەناری دەریای رەش. لەوێندەرەوە بۆ کالسدون‌و بیزانس دەڕۆن‌و دەچنە ژێر رکێفی سیوتس-ی شای تراکیە. سەرەنجام، نزیکەی شەش هەزار کەسیان دەمێننەوە لە ساڵی 399 پێشز، لە ئاسیادا دەچنە ژێر رکێفی ئەسپارتە. گیزنوفون-ش بۆ ئاتین دەگەڕێتەوە.

<u>پەروەردەی کورش (کوروپدیا):</u>

ئەم بەرهەمە بریتییە لە هەشت کتێبان. وێڕای ئەوەی کە درێژ‌و تاقەتبەرە، لە باری مێژووییەوە لەبەر سێ هۆ بایەخی هەیە:

1- یەکێکە لە کۆنترین نووسراوان لەواری بنەمایانی تیۆری پەروەردەو فێرکردنەوە کە لەوێدا بۆچوونەکانی کیزنوفون سەبارەت بە پەروەردەی سیاسی‌و سوپایی پێویست بۆ شازادەیەکی لاو دێتە دەربڕین. گیزنوفۆن ئەوە دەگێڕێتەوە کە چۆن کۆرشی گەورەی شای ئێران (حوکمڕانی 550- 529 پێشز) رێوڕەسمی راو، سەربازی‌و وڵاتداری، فەرماندەیی، لاوچاکی‌و پاشایی فێر دەبێت. بەشێك لەم نامەیە(نووسین) مێژوو دەگێڕێتەوەو بەشەکەی تری ئەفسانە، بەڵام فەسڵ‌و بەشە گرینگەکانی ئەم کتێبە تەرخانن بۆ دەربڕینی بۆچوونەکانی گیزنوفۆن خۆی. ئەو لە پەروەردەی حوکمڕانانی نموونەییدا ئاوێتەیەك لە شێوەی پەروەردەیی و ئەخلاقی پارس‌و ئەسپارتە دەزانێ.

2- ئەم نامەیە یەکێکە لە کۆنترین سەرچاوەکانی بواری کۆمەڵگەی یوتوبیایی. کورش وڵاتێکی خەیاڵی دادەمەزرێنێ کە تەنیا یەك شاری هەیە. گیزنوفۆن ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە خەڵکی ئەم یوتوبیایە هەموو خزمەتێکی خۆشگوزەرانیان لەواری زەوجین‌و ساغڵەمی گشتیدا بۆ فەراهەم کراوە.

3- هەندێ بەشی ئەم کتێبە شێوەی جۆرە رۆمانێکی مێژوویی هەیە. ژیانی کورش بە شێوەیەکی مەیلەو ئەفسانەیی دەگێڕدرێتەوەو سەربوری ئابراداتاس"6"و پانتیای هاوسەریشی تەقریبەن چیرۆکێکی ریسکی مێژووییە.

فەلسەفەی مێژوو:

فەلسەفەی مێژوو لە گۆشەنیگای کیزنوفۆنەوە بە ئاسانی پێناسە ناکرێ, هەرچەند عادەتەن ئەو بە جێگری توسیدیدس دەزانن، نیاز ومەبەستی ئەو جیاوازی زۆری لەگەڵ ئەو مێژوونووسەدا هەیە. گیزنوفون بەتایبەتی حەزی لە نەقڵ و گێڕانەوەی رووداوانە، تا رادەیەك دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بە خۆی شانازی بەشداری لەو رووداوانەدا هەبووە. ئەو لەواری پراکتیکیدا هیچ هەوڵێك بۆ هەڵسەنگاندن یان لە بنج و بناوان کردنی رووداوە بەشەرییەکان لە باری سایکولۆژییەوە نادات.

شێوازو تەکنیك:

زمانی گیزنوفۆن راستەوخۆ، سادەو ناسکە، لە راستیدا زمانی وی پەیڤ و ئاخافتنی پیاوێکی ئەهلی ئەدەب و کارە. شێوازی وی لەواری مێژوونووسیدا نە مینا هیرودوت رۆمانتیکی درێژدادڕانەیەو نە وەکو توسیدیدس پڕ ئاو تاوو دەستکردە.

کورتەیەکی رەخنەکان:

گیزنوفون لە مەقامی مێژوونووسدا نەهاوتای هیرودوتەو نە هاوسەنگی توسیدیدسە. دورە لە تواناو بەهرەی رەخنەگری و کاریگەریی مەعنەوی و ئەخلاقی. لە مەسەلە مەعنەوییەکاندا ئەوەندە وردبین نییە، و بە تەرەفداری و لایەنگری (لایەنگری لە ئەسپارتە) و خۆپەرستی و لاف و گەزاف بێژی مەحکومە. لەلایەکی دیکەوە لە دیتنی رووداوەکاندا وردە، و عادەتەن لایەنگری لەشتە ئابڕومەندەکان، و مرۆڤانی، و دلێرانەکان دەکات. راشکاوی و توندی و رەوانی زمان، لە تایبەتمەندییەکانی نووسینەکانی ئەون. گیزنوفۆن کۆنترین گوتار (مقالە) نووسی یونانە. دوا پەیڤ ئەمەیە کە ئەو خاڵی لاوازی سەرەکی ئیمپراتۆری گەورەی پارسی بە یۆنانیەکان ناساند.

شانۆنامە

تراژیدیا:

سەرهەڵدان و پەرەسەندنی:

تراژیدی یۆنان، وەکو شانۆنامەنووسی لە ئینگلیستاندا، لە سروت و رسوماتنامە مەزەبیەکانەوە سەرچاوە دەگرێ، لە فیستیڤاڵەکاندا گروپی کۆرس و کورالانی پیاو کەوڵی بزنیان دەپۆشی (رەنگە بۆ ئەوە بووبێ کە وەکو ساتیرەکان"7" بنوێنن)و دەرەقسین و گۆرانی دیتورامب-یان لەسەر شەرەفی دیونوسوس-ی خوای شەراب و پیت و بەرەکەت دەگوت.

لــە ســاڵانی ناوەنــدی ســەدەی شەشــەمی پێشــز تســپیس"8"-ی ئــاتینی، کــە بــە بــاوکی شانۆنامەنووسی بەناوبانگە، ئەو ئەکتەرەی هێنایە ناو جیهانی شانۆوە کە وەڵامی هەندێ بەشی دیالۆگی دەستەجەمی لە بەینی پەردەکاندا لە بەشی لیریکی نمایشدا دەدایەوە. بەمجۆرەو لەگەڵ پەرەسەندنی ئەم بەشانەداو بە زیادبوونی هەندێ توخم و رەگەزی ئەفسانەیی تازە شانۆ هاتە ئاراوە. پاشان ئاسخیلۆس ئەکتەری دووەمی لە شانۆدا کردە باوو بەمجۆرە گفتوگۆو دیالۆگ لە شانۆدا باوی پەیداکرد. دوای ماوەیەکی دیکەش، سوفوکلوس ئەکتەری سێیەمی هێنایە ناو شانۆ.

لە سەرەتای سەرهەڵدانی تراژیدییەوە تا رۆژگاری ئورپیدس، بە هەمان ئەندازەی زیاد بوونی رۆڵی ئەکتەران، رۆڵ و بایەخی گروپی کۆراڵ کەم دەبووەوە. ژمارەی کەسانی گروپەکانی کوراڵ کە لە سەردەمی تسپیسدا پەنجا کەس بوون، لە سەردەمی ئاسخیلۆسدا هاتە سەر دوانزە پازدە کەس، و لە رۆژگاری سوفوکلوسدا گروپێن پازدە نەفەری بوو بە باو.

<u>دیمەنئارایی و دەرهێنان:</u>

هەر چەندە پەرستنی دیونوسوس لە سەرانسەری یوناندا باو بوو، بەڵام لە ئاتیندا بایەخێکی تایبەتی هەبوو. لە نێوان ساڵانی 635- 634 پێشزدا جەژنێکی گەورەی تازە بۆ دیونوسوس بە ناوی دیونوسیای شار-ەوە بەو مەبەستەی لە ئاخرو ئۆخری مانگی مارسدا ئەنجام بدرێ هاتە ئاراوە. گروپی کۆراڵی دیتورامب و پاشان شانۆنامەی تەواو، بوون بە یەکێك لە تایبەتمەندییە باوەکانی ئەم رێورەسمە. لە سەرەتاکانی سەدەی پێنجەمی پێشزدا دانی خەڵات بە شانۆنامە براوەکان بوو بە باو. بۆ هەر یەکێك لەو سێ شاعیرەی کە لە پێشبڕکێیەکەدا بەشداری دەکرد، رێبەرێکی گروپی کۆڕاڵ هەڵدەبژێردرا، رێبەری گروپی کۆڕاڵ لەسەر حیسابی خۆی و بە پارەی خۆی پێداویستییەکانی گروپەکەی فەراهەم دەکردو ئەکتەرەکانی پەروەردە دەکرد. هەر شانۆنامەنووسێك چوار پارچەی نمایشی (تیترالۆجی) پێشکەش بە ئاهەنگەکە دەکرد کە دەبوایە یەك تریلۆجی و (سێ تراجیدی کە دەربارەی یەك بابەت بن، وەکو تریلوجی ئورستیا-ی ئاسخیلوس) یەك شانۆنامەی تەنز ئامێز یان ساتیریك"9" (وەکو سیکلۆپەکان-ی ئورپیدس) لە خۆ بگرێ:

لەم رۆژگارەدا هەموو ئەکتەرەکان پیاو بوون کە وادیارە زیاتر بە هۆی رەسایی دەنگیانەوە نەك بە هۆی بەهرەو توانای ئەکتەرییەوە، هەڵدەبژێردران. دیمەنە شانۆییەکان یان تەختەی شانۆ وەستایانە دەڕازێنرایەوە. جلوبەرگ و پێداویستیەکانی شانۆ بە تەواوەتی ئامادە دەکرا. هەر ئەکتەرێك دەمامك و کڵاوگیسێکی لەسەر بوو رەنگدانەوەی تەبیعەت و خوی وی و نیشانەی رۆڵەکەی بوو. پێڵاوێکی پاژنە بەرزیشی لە پێ دەکرد تا بەژن و باڵاو هەیبەتی زیاد بکات. لە سەردەمی ئاسخیلوسدا دوو ئەکتەرو (پاشان بوو بەسێ) دەچوونە سەر شانۆ، بە جۆرێ کە هەر ئەکتەرێك ناچار بوو لە هەر یەکێك لەو چوار نمایشەی کە نیشان دەدران چەند دەورێك بگێڕێ.

شانۆنامە بە مەبەستی دەرهێنان لە هاماجی ئازادا دادەڕێژرا. کورسیەکان (هەوەڵجار دارین، و پاشان بوون بە کورسی بەردین) بە شێوەیەکی مەیلەو بازنەیی بەناوی ئۆرکستراوە دادەنران کە شوێنی گروپی کۆراڵ بوو. لە پشت بەشی ئۆرکستراوە شوێنی جل گۆڕین هەبوو کە شوێنی گۆڕینی جلوبەرگ و دیکۆر بوو. عادەتەن گۆڕینی دیمەنو پەردە لە ئارادا نەبوو. هەندێ جار ئامێرێن وەکو سلینگ"10" بۆ دەرخستنو نیشاندانی هیمدادگەری غەیبانی لە سەر شانۆکەوە بەکار دەهێنرا.

بونیادی تراجیدیا:

بونیادی تراجیدی یونانی بەشێوەیەکی گشتی لەم بەشانە پێك دێت:

1- دەستپێك (کەلە لە تراجیدیا کۆنترەکاندا لادەبرا)

بریتییە لە پێشەکیەك سەبارەت بەشەرح و شرۆڤەی شانۆنامەکە کە بە شێوەی مەنەلۆگ پێشاندەدرێ.

2- رێگە، مەبەست پێی ئاوازی مقەدەماتی گرووپی کۆراڵە.

3- رووداوی رەوتەنیو نامۆ (سێ یا چوار رووداو) ئەو بەشانە دەگرێتەوە کە کارەکتەرە سەرەکییەکان تیایاندا دەکەونە نیشاندانی هەندێ بەش لە پلۆت و نەخشەی شانۆنامەکە.

4- مەقام، ئەو ئاوازەیە کە گروپی کۆڕاڵ لە دوای هەر رووداوێکی رەوتەنی و نامۆ دەیخوێن.

5- بەند، بەو شتانە دەگوترێ کە پاش مەقام ئەنجام دەدرێن.

بابەتی تراجیدیا:

بابەتی تراجیدی یونان یا ئەفسانەیە یا سەربهوردی پاڵەوانانە، یا هەردووکیانە. عادەتەن خواوەندان یان گەورەپیاوانی سەردەمی پاڵەوانی کارەکتەرانی سەرەکی شانۆنامەکان پێکدێنن.

شێوە و تەکنیك:

پلۆت (نەخشە):

تراژیدی یونانی پلوتێکی تەواوی نەبوو هەندێ لە تەماشاڤانان پێشوەختە خاڵە گرنگو سەرەکیەکانی چیرۆکەکەیان دەزانی، و زیاتر بۆ دیتنی ئەمە دەهاتن کە بزانن ئامادەکاری شانۆنامەکە چۆن بابەتەکەی بەرهەم هێناوە نەك بۆ دیتنی ئەنجامی چیرۆکەکە.

لەسەر شانۆدا جوڵە کەم بوو و یا هەر نەبوو. سنوورداری خودی شانۆکەو وەزعو حاڵی جلەکان کۆسپ بوون لە بەردەم جوڵەی پێویستدا. هەندێ لە رووداوەکان عادەتەن لە دەرێی شانۆدا رووی دەدا (وەکو کوشتنی ئاگامەمنون) یان لە رێگەی جارچییەکەوە جاڕ دەدرا (وەکو خۆکوژییەکەی ئانیتگۆنەو هەمۆن).

تراژیدیا نووسانی یونان هەندێ جار یەکێتی کات و شوێن"11" یان رەچاو دەکرد، بەڵام یەکێتیی کار لە ڕاستیدا هەمیشە رەچاو دەکرا.

زۆربەی شانۆنامەکانی ئاسخیلوس‌و سوفوکلوس لێوان لێون لە سۆنگەو ئەنگێزەی دراماتیکی بەرزو بالآ، لە شانۆنامەکانی ئورپیدسدا، کاتێ زنجیرەی رووداوەکان دەئالۆسکێ‌و گرێ کوێرەیان تێ دەکەوێ‌و قارەمان یا کاراکتەر دەگاتە بنبەست، لە بری ئەوەی کە بە دوی یەکدا هاتنی مەنتیقی‌و لۆژیکی رووداوەکان، ئەنجامی چیرۆکەکە بەرهەم بێنێ، گرێیەکان بە دەستی یەکێك لە خواوەندەکان دەکرێنەوە. هیمدادکاری غەیبانی، لە شێوەی ئامێرێکی سلینگ ئاسادا لەسەرووی شانۆ دەردەکەوێ‌و گرێی کارە گرێخواردووەکەی قارەمان دەکاتەوە. لە شانۆنامەدا کەشف‌و ناسینش کە هۆی کۆتایی چاوەڕوانیە باو بووە. پێشگۆیی، ئیلهام‌و بەخت گرتنەوەو هەروەها گروپی کوڕاڵ‌و ئەکتەرانی سەرەکی هەمیشە لەواری کەشف‌و زانیندا دەوری گرنگیان هەبوە.

<u>کاراکتەرسازی:</u>

مامەڵە کردن لەگەڵ خەسلەت‌و سیرەتدا ئەگەرچی (بەگوێرەی بۆچوونی ئەرەستۆ) پاش قۆناغی پلۆت‌و نەخشەیە لە تراجیدی یونانیدا بایەخی فرەی هەبوو. لە هەندێ شانۆنامەیاندا کاراکتەرەکان تۆزێ لە ئاستی هاوڕەگەزی خۆیان، بالآترن، بەلآم لە زۆر تراجیدی دا، کاراکتەر هەم بەشێوەی نەوعی‌و هەم بە شێوەی فەردی دەخرێتە روو و هەندێکیان سیمایەکی ئەوەندە مرۆڤانیان هەبوو کە دەیانتوانی مایەی ستایشی هەموو خەڵکی جیهان بن.

<u>کێش:</u>

لە تراجیدی یونانیدا بەشە دیالۆگییەکان زیاتر لەسەر وەزن‌و کێشی سیانی ئیامبیك یان لەسەر وەزن‌و کێشی چواری تروکایکە"12".

ئەو غەزەلیات‌و بەندە لیریکییە غەمین و شادانەی، کە گروپی کۆڕال‌و کاراکتەر ئەنجامی دەدەن، کێش‌و وەزنی لیریکی هەمە جۆریان هەیە.

گەورە تراژیدی نووسان

<u>ئاسخیلوس (525- 456 پێشز):</u>

بە یەکەمین گەورە تراجیدی نووس دەژمێردرێ، ئوفوریون-ی بابی لە چینی دەوڵەمەندانی ئاتین، و خەڵکی ئیلیوسیس"13"-ە، کە لەوێدا ئاسخیلوس بە قوڵی دەکەوێتە ژێر کاریگەری داب‌و نەریتی نهێنی ئامێزی پەرستنی خواوەندانەوە. ئاسخیلوس لە جەنگی ماراتنندا بەشداری دەکات و لەوەش دەچێت لە شەڕی سالامیس‌و پلاتە-شدا بەشداری کردبێ. لە ساڵی 499 پێشز بە دواوە لە پێشبڕکێی شانۆنامەنووسیدا بەشداری دەکات‌و لە ساڵی 484 پێشزدا یەکەمین سەرکەوتن بە دەست دێنێ. تا ساڵی 459 پێشز درێژە بە شانۆنامەنووسین بۆ شانۆی ئاتین دەدات، سەردانی زۆری سیراکوز، سیسیل‌و هەروەها دەربارى هیرو"14" دەکات. وادیارە ئاسخیلوس تا ساڵی 468 پێشز لە سیسیل ژیاوە.

داهێنانەکانی:

ئاسخیلوس بەشدارییەکی زۆری لە پێشڤەبردنی تراجیدی یۆنانیدا کردووە، کە بریتین لە:

1- زیادکردنی ئەکتەری دووەم لەسەر شانۆ.

2- کەمکردنەوەی ژمارەی کەسانی گروپی کۆڕال بۆ 12- 15 کەس.

3- کەمکردنەوەی بایەخی گروپی کۆراڵو زیاد کردنی بایەخی دیالۆگی ئەکتەرەکان.

4- داهێنانی تریلوجی (واتە شانۆنامەی سێ بەش)و یەك بابەتی.

بەرهەمەکانی:

ئاسخیلوس نزیکەی نەوەت تراجیدیو شانۆنامەی ساتیریکی نووسیوە، لێ تەنیا حەوت تراجیدی وی لە دەستدایە.

ژنانی شینگێڕ (دەوروبەری 490 پێشن):

رەنگە کۆنترین شانۆنامە بێ، و لەوەشە یەکەم بەشی تترالوجی یەك (بەرهەمێکی چوار بەشی) بێ کەسێ بەشەکەی دیکەی لە نێو چووە، پەیامی ئەخلاقی ئەم شانۆنامەیە ئاڵۆزو نادیارە، لەم شانونامەیەدا باسی ریزگرتنی هەقی پەناهەندەیی کراوە، تەنانەت ئەگەر بە بەهای جەنگیش بێ. پەنجا کیژی دانایوس"15" لە میسرەوە بۆ ئارگوس هەڵدێن. پلاسگوس-ی شای ئەو وڵاتە قاییل دەبێ کە ماف پەناهەندەییان بدرێتێ، ئەگەرچی لەوەشە ئەم کارە ببێتە مایەی ئەوەی کە میسر شەڕ لەگەڵ ئارگوسدا رابگەیەنێ. بەمجۆرە ئەم شانۆنامەیە لە چاو دوو تراژیدیای تری ئەم بەرهەمە چوار بەشیەدا لە سنووری پێشەکییەك هێوەتر دەڕوات. ژنانی شینگێڕ لە رووی فۆرمەوە قۆناغێکی گۆرانو وەرچەرخانە لە نێوان گۆرانی لیریکی دیتورامبو تراجیدی واقیعیدا. لەم شانۆنامەیەدا جگە لە جارچییەك، دوو ئەکتەری دیکەش هەن، پەنجا کیژی شینگێڕیش گروپی کۆراڵ پێك دەهێنن، و بە ئەکتەری سەرەکی شانۆنامەکە دێنە ژماردن. لەم شانۆنامەیەدا جوڵەو کاراکتەرسازی ئەوەندە بە هەند نەگیراوە، بەڵام لە جیاتی ئەوە شیعرێن لیریکی جوان، زمانێکی دەوڵەمەندو مشتو مڕێکی دراماتیکی واقیعی لە خۆ گرتووە.

ئێرانیان (دەوروبەری 472 پێشن):

تاقە شانۆنامەیەکە کە دەربارەی مێژووی سەردەمی ئاسخیلوس ماوەتەوە. بابەتی ئەم شانۆنامەیە سەرشۆڕی سوپای ئێرانە پاش شکستی لە شەڕی سالامیسدا. لایەنی دراماتیکی ئەم شانۆنامەیە، لە هەموو تراجیدییەکانی یۆنانی کەمترە. پلۆتو نەخشەی شانۆنامەکە، لە بری ئەوەی بچێتە قۆناغی روناکیو بڕیارو دیاری کردنی چارەنووسەوە، تایبەتە بە کەشفێك کە لە رێگای ئاتوسا-ی دایکی خەشایار شاوە ئەنجام دەدرێ.

شـانۆنامەکە دیـالۆگی تـەاوی لـە خۆگرتـووە، بـەڵام پلـۆتێکی گونجـاوو پوختـەی نییـە. لـەو شانۆنامەیەدا بۆ یەکەمجار رووبەڕووی ئامادەبوونی روح لە شانۆ دا دەبینەوە.

<u>هەوت کەس دژی تیبە (دەوروبەری 467 پێشن):</u>

دواهــەمین بەشــی شــانۆنامەیەکی چــوار بەشــییە (شــانۆنامەکانی دی: لایــوس، ئودیــپ و شانۆنامەی تەنزئامێزی ئەبول هۆل–ە). بابەتی ئەم شانۆنامەیە کەرب و کینـەی نێوان دووان لە کوڕانی ئۆدیپە، ئەمە جگە لەو بەدبەختییە میراتیەی ناو ئەم ماڵباتە کە لـە نەوەیەکـەوە بـۆ نەوەیەکی دی هاتووە. پاش مەرگی ئودیپ دووان لە کوڕانی وی (ئیتوکلـوس و پولـونیکس) لەسەر دەسەڵاتی تیبە بەشەڕ دێن و یەکدی دەکوژن.

<u>پرومیتە لە زنجیردا (دەوروبەری 466 پێشن):</u>

یەکەمین بەشـە لـە بەرهـەمێکی سـێ بەشیدا (تریلـوجی) دەربارەی ئەشکەنجە بـە ئازارەکـانی پرومیتــە (دوو شــانۆنامەکەی دی رەنگــە بــریتی بــن لــە پرومیتــەی لــە بەنــد خەلەســیو، و پرۆمیتــەی ئــاگر هەڵگیرســێن). بابــەتی شــانۆنامەکە بەشــێوەی جۆراوجــۆر شــەرح و شــرۆڤە دەکــرێ: ئەفســـانەی شــەڕی بێــدادی و دڕندەگـــەری لەلایـــەک، و ژیـــری و دادپـــەروەری و مرۆڤدۆستی لەلایەکی دیکەوە.
پرۆمیتە چونکە ئاگر لە زیوس دەدزێ تا بە دیاریی بیداتە بەشەر، زیوس لـە چیای قەفقازدا بەزنجیر بە تاوێرێکییەوە دەبەستێ. پرۆمیتە ئاگاداری نهێنییەکە کە ئایندەی زیوسـی پێـوە بەنـدە، بـەڵام نایـەوێ ئـەو رازە بـە وی بڵـێ. ئـەم شـانۆنامەیە هـەر چەنـدە تـەواو بـێ جوڵەیـە، دەشـێت قـوڵترین و لـە رووی سـۆنگەوە هۆشمەندانـەترین شـانۆنامەی ئاسـخیلوس بـێ، کاریگەری ئەم شـانۆنامەیە بەسـەر نووسـەرانی کـۆن و تـازەوە زۆر بـووە. جگـە لـە کاریگـەریی بەسـەر بابـەتی شـانۆنامەکانی شیلی و بریجز، بەسـەر بەرهەمـەکانی میلتن، گوتـە، بـایرون، براونینگ، سوین برن، و توماس هاردی–شەوە کاریگەری هەبووە.

<u>ئورستیا (ئاگامەمنون، کویفور، ئومنیدس) (458 پێشن):</u>

تاقـە بەرهـەمی تـەواوی سـێ بەشـییە (تریلـوجی) کـە ماوەتـەوەو بـراوەی خـەڵاتی یەکـەمی پێشـبڕکێی ئاتینـە، بابـەتی ئـەم شـانۆنامەیە جـۆرە نەحسـی و نەگبەتیەکـە کـە لـە ئـەنجامی تاوانانـەوە پشـتاو پشـت بـۆ نـەوەکان دێ، لـەم ماڵباتـەدا هـەر تاوانێـك, تـاوانێکی دیکـەی بەدوودا دێ, نـەفرەتی ئانتـالوس"16" بـە پیلـوپس, و لـەوەوە بـە ئـاتریوس"17" دەگـات, پاشـان بـە ئاگامـەمنون وسـەرنجام بـە ئورسـتیس"18" دەگـات کـە لـە لایـەن خواوەنـدانی تۆڵەوە"19" تاقیب دەکرێ. ئەو کە دایکی کوشتووە داوای بوردن دەکات, و دەبەخشـرێ. ئەم شانۆنامەیە کاریگەری لە سەر سوفوکلس, سنکا, ڤولتیر, ئالفیری, ئونیل, و گـەلێکی تـر هەبووە.

ئاگامەمنون:

باشترین و یەکەمین بەشی شانۆنامەی سێ بەشی ئورسیتایە کە پلوتێکی چڕو کورتی هەیە. کیلی تیمنسترا بە هاوکاری ئیژیستوس- ی دۆستی، کە ئامۆزای ئاگامەمنونە، وی کە بۆ ئەو مێردێکی بێ وەفاو بۆ مناڵەکانی بابێکی بێ سەرو بەرە دەکوژێ. لەم شانۆنامەیەدا بەرجەستە کردنی کەسایەتی کیلی تیمنسترا بەرزە.

کویفور:

یەکەم شانۆنامەیە کە دەسیسەو پیلانگێڕی پلۆتە سەرەکییەکەی پێکدێنێ. ئورستیس- ی فەرزەندی ئاگامەمنون، دەست لەگەڵ دۆستەکەیدا (پیلادس) تێکەڵ دەکات و پیلان بۆ کوشتنی کیلی تیمنستراو ئیژیستوس دادەنێ، ئورستیس دەگاتە مەرام، بەڵام بە تاوانی کوشتن دەکەوێتە بەر تاقیبی خواوەندانی تۆڵە.

ئومنیدس:

یەکەمین شانۆنامەیە کە گۆڕانی تەواوەتی لە دیمەنەکانیدا هەیە. خواوەندانی تۆڵە بە تاوانی پیاوکوژی تاقیبی ئورستیس دەکەن، بەڵام چونکە تۆڵەی کوشتنی باوکی خۆی کردۆتەوە، ئاتینە تەبرێی دەکات. ئەم تراجیدییە لە رووی قابیلیەتی دەرهێنانەوە بایەخێکی زۆری هەیە.

بیروبۆچوونەکانی ئاسخیلوس:

لە تراجیدییەکانی خۆیدا مامەڵە لەگەڵ قوڵترین مەسەلەێن ئاینی و ئەخلاقیدا دەکات: سروشتی خودایان، مەسەلەی شەڕ، نیشتمانپەروەری و بەرپرسیاریەتی مرۆڤانی، کورتەو پوختەی بیروبۆچوونەکانی بەمجۆرەیە:

خواوەندان بەرزو دادپەروەرن. مرۆڤ دەبێ ملکەچی ویستی ئەوان بێ. گوناح میراتییە، بەڵام ئادەمیزاد بەرپرسیاریەتی فەردی و شەخسیشی هەیە. دەبێ بە تەحەمولکردنی رەنج و زەحمەت، کە مرۆڤ ئاقڵ دەکات، کەفارەی لوتبەرزی، تاوان و گوناحانی خەڵکانی دی بدرێتەوە.

شێوەو تەکنیك:

پلۆت و نەخشە لە بەرهەمەکانی ئاسخیلوسدا سادەو ناکۆکە. رووداو زۆر کەمە، کاراکتەرەکانی زیاتر باڵان تا بنیادەمخووبن، چارەنووسیان لە بری ئەوەی لە دەست خۆیاندا بێ زیاتر لە دەستی خواوەنداندایە زمانەکەی بەتەنتەنەو سەنسەنەیە.

زۆر دەربڕین و زاراوەی لە هۆمەر، سولون، هسیود، شاعیرانی لیریکی، سوفوکلوس، و دەستوورە نهێنی ئامێزەکان و سەرچاوە زمانەوانییەکانەوە وەرگرتووە. شێوەی وەسفی وی بابەتیانەیە و هزرو بیری دوورو پچڕ پچڕ و غەریبە.

کورتەیەکی ڕەخنانەکان:

شۆڕەتی ئاسخیلوس زادەی بونیادی پلۆتی بەرهەمەکانی نییە، پلۆت و نەخشەکانی لە بنەڕەتدا پایەو بنەمای لۆجیکیان نییە، کارو جوڵە لە بەرهەمەکانیدا زۆر کەمە, کاراکتەری شانۆنامەکانی هەر چەندە بەشێوەیەکی روون و زیندوو وێنە دەگیرێن، گەشەکردنیان ناچیزە، هێندەیان موبالەغە دەربارە دەکرێ کە لە شێوەو سیمای بەشەری دوور دەکەونەوە، گەزافە وێژی، درێژدادڕی، و ئالۆزیش بە خەوشی وی دادەنەن. بە هەر حاڵ لایەنی ئیجابی بەرهەمەکانی ئاسخیلوس لە لایەنە سەلبییەکانی زیاترە. جگە لە داهێنانە گرنگەکانی، بایەخ و ئیحتوبارش بە تراژیدی دەبەخشێت. ئەگەر چی هەندێ جار دەربڕین و گوزارشتی موبالەغە ئامێز و بە تەنتەنە دەنوێنێ، بەلام زمانێکی مکوم و بتەوی هەیە. شکۆو گەورەیی ئەو، ئاریستۆفانس (لە قورباقان)دا وا لێدەکات کە ئاسخیلوس لە ریزی پێشەوەی تراجیدی نووساندا دابنێ.

سوفوکلیس (495– 406 پێشن):

دووەمین تراجیدی نووسی گەورەیە. لە کولون، کە گوندێکی نزیکی ئاتینە، لە بنەماڵەیەکی بازرگانی دەوڵەمەن دێتە دنیاوە. بە منداڵی خوێندن و پەروەردەیکی باشی دەبێ زوو دەست بە نووسین دەکات و بۆ یەکەمجار لە ساڵی 468 پێشزدا لە پێشبڕکێی ئاتیندا بە پلەی یەکەم دەردەچێ و تا کۆتایی تەمەنی درێژە بە نووسین دەدات. سوفوکلیس لە پێشبڕکێیەکانی ئاتین بیست و چوار کەرەت بە پلەی یەکەم و دووەم دەردەچێ.

وەکو یەکێك لە دە فەرماندەی ئاتینی–ش هەڵدەبژێردرێ. وەکو گێڕاویانەتەوە کۆتایی تەمەنی ، بە هۆی ئەو دادگاییەوە کە کوڕەکانی دژی ئەو رێکی دەخەن، بە تاڵی و ناخۆشی دەگوزەرێ، لە ئەنجامدا لە ئاتین دەمرێ.

تازەگەرییەکانی:

بەشدارییەکانی سوفوکلیس لە پێشڤەبردنی شانۆی یونانیدا بریتییە لە:

1– نیگارکێشی و رازانەوەی شانۆو دیمەنان.

2– کەمکردنەوەی بایەخی گروپی کۆڕاڵ و راگرتنی ژمارەیان لە سنووری پازدە کەسدا.

3–زیاد کردنی سێیەمین ئەکتەر.

4–وەلانانی شانۆنامەی سێ بەشی (تریلۆجی)و نووسینی تراجیدی تەواو.

بەرهەمەکانی:

نزیکەی 123 شانۆنامە دەدەنە پاڵ سوفوکلیس، بەلام تەنیا حەوت تراجیدی ئەو لە بەر دەستدایە.

ئاجاکس (دەوروبەری 445 پێشن):

بابەتی ئەم تراجیدییە کەوتنی پیاوێکە لە ئەنجامی خۆپەسندیو گوساخی، ئاجاکس کە دەبینێ ئەو چەکەی بەتەمایەتی زرێیەکەی ئاخیلوس دەکەوێتە دەستی ئودیسیوس، تووڕە دەبێ. ئاتینە تووڕەییەکەی ئەو دەگۆڕێ بۆ شێتی. لە سەرەتای شانۆنامەکەدا ئاتینە بۆ ئودیسیوس-ی دەگێڕێتەوە کە خۆ پەرستیو گوساخی، ئاجاکس-ی بەرەو شێتی بردووە. ئاجاکس چاك دەبێتەوە, بە شمشێرەکەی خۆی خۆی دەکوژێت. ئاگامەمنون و منلایوس لە رقا بەشداری کفنو دفنی وی ناکەن، بەڵام سەرەنجام ئودیسیوس خۆپەسندی و لاساری لە مێشکی وان دەردەکات، و ئاجاکس بە خاك دەسپێردرێ. ئەم شانۆنامەیە زۆر تایبەتمەندی جیاوازی لە شانۆنامەکانی پێشتر هەیە، لەوانە: نیشاندانی کاری توندوتیژ لەسەر شانۆ، لابردنی گرووپی کۆراڵ، و گۆڕینی ئارایشتی شانۆ، دوو خاڵی قەیرانی شانۆییە کە بە سوود وەرگرتن لە لێکچوونی لاساریو خۆسەری ئاجاکس لەگەڵ ئاگامەمنونو منلایوس هونەرمەندانە پێکەوە گرێ دەدرێن. ئاجاکس قارەمانی واقیعی تراجیدیەکەیە -گوناه دەکات، و هەروەها بە شێوەیەکی تراجیدی یاخی دەبێ کە کار دەکاتە سەر، کەوتنی.

<u>ئانتیگونە (دەوروبەری 441 پێشن):</u>

زەمینەی شانۆنامەی ئانتیگونە خەتایەکی زادەی خۆپەسندییەکی خۆ سەرانە (بڕوانە ئاجاکس) و رووبەڕوو کردنەوەی قانونی دنیایی لەگەڵ یاسا خواییەکاندایە. کریون-ی شای لاسار رێگە بە ئانتیگونە کە وەکو ئەو خۆسەرو لاسارە، نادات کە جەنازەی پۆلونیکس-ی برای بە خاك بسپێرێ. ئانتیگونە سەرپێچی لە جێبەجێکردنی ئەو فرمانە دەکات، و کریون وێڕای پاڕانەوەو تکاو رجای هەموونو تیرزیاسی غەیبزانو گرووپی کوڕاڵ، فەرمانی کوشتنی ئانتیگونە دەردەکات. ئانتیگونە، هەمون، و ئوریدیس-ی (هاوسەری کریون) بڕیاری خۆکوژی دەدەنو کریون سەری تەسلیم بوون دادەنەوێنێ . کاراکتەرسازی لەم شانۆنامەیەدا وەستایانەیە، ئانتیگونە سیمایەکی تەواو بەشەری هەیە. ئیسمن وەکو کەسایەتیەکی پێچەوانەی ئانتیگونە وێنە دەگیرێ، و هەمون بەرانبەر بە کریونە. تۆنی ئەم شانۆنامەیە بە جۆرێکی ناباو خەماوییە. حاڵەتی چاوەڕوانی کاریگەریەکی ریزپەڕی هەیە: ئایا کریون پێش ئەوەی کە کار لەکار بترازێ نەرم دەبێ؟

<u>ئودیپ شا (دەوروبەری 430 پێشن):</u>

زەمینەی ئەم شانۆنامەیە بریتییە لە: تەنزی قەدەرو چارەنووس، کە ناکرێ مرۆڤی نێچیری مەرگ بە بەختەوەر بزانرێ، مەگەر دوای مەرگ، بە گوێرەی پێشگۆیی دەنگی پەرستگەی دلف، ئودیپ بابی خۆی دەکوژێت (بێ ئەوەی کە بزانێ لایوس بابی خۆیەتی)و لەگەڵ دایکی خۆیدا دەزەوجێ (بێ ئەوەی بیناسێت).

زۆربە ئەم شانۆنامەیە بە بەهێزترین تراجیدی یونان دەزانن، هۆکارو ئەنجامی کردارەکانی ئودیپ بە شێوەیەکی وەستایانە هاتۆتە دەربڕین و وێنەگرتن، هەروەها تەنزیی دراماتیکی لەم بەرهەمەدا گەییوەتە رادەی کەماڵ.
سۆنگەی تراجیییەکە بەرزو باڵایە، کارو جوڵە بلەزو پەی دەر پەیە. چارەنووس و قەدەری حەتمی ئودیپ کە هەستی ترس و بەزەیی لەلای تەمەشاڤان دەبزوێنێ، رەنگە باشترین نموونەی نێو تراجیدییە یۆنانیەکان بێ. گەلێك لە شانۆنامە نووسانی وەکو سنگا، کورنی، درایدن، لی، و ڤۆلتێر لە ژێر کاریگەری ئەم بەرهەمەدا بوونە.

(ژنانی تراخیس) تراخینیا (دەوروبەری 413 پێشن):

شانۆنامەیەکی تا رادەیەك لاوازە. بابەتەکەی بریتییە لە مەرگی هەر کول کە لە ئەنجامی پۆشینی چاکەتێکی ژەهراویدا، کە دژانیری "20" هاوسەری بۆی دەنێرێ، روو دەدات. رازی چیرۆکەکە بە رێژەیەکی یەکسان لە مەرگی هەر کول و خۆ کوژی دژانیردا پەنهانە. دەربڕینی چیرۆکەکە کاڵ و کرچ و نا پەسندە، گفتوگۆیەکان زۆر درێژن. قارەمانی چیرۆکەکەش تا وەکو پێش بەشی چوارەمی شانۆنامەکە لەسەر شانۆ دەرناکەوێ. (هەرکول لە ئوتا-)ی بەرهەمی سنکا، لە ژێر کاریگەری ئەم بەرهەمەدا بووە.

ئیلیکترا (دەوروبەری 410 پێشن):

بە گشتی پێگەی ئیلیکترا لە کویفورو ئومنیدس-سی ئاسخیلوس کە لە هەمان زەمینەو جیهاندان، بە نزمتر دەزانن. لەگەڵ ئەم جیاوازییەدا کە لەم شانۆنامەیەی سوفوکلیسدا، ئەلیکترا لە جیاتی ئورستیس زاڵە بەسەر شانۆوە. بەرجەستەترین لایەنی ئیلیکترا دیالۆگ و کاراکتەرسازییە.

فیلوکتیتس (دەوروبەری 409 پێشن):

لە جوملەی ئەو شانۆنامانەدایە کە لە ئاتیندا خەڵاتی یەکەمی بەدەست هێناوە. فیلوکتیتس شانۆنامەی رووداوانە. ناوەڕۆکی ئەم شانۆنامەیە کێشمانەکێشی نێوان دادپەروەری و نەجابەت لەلایەك و نزمی و نێرەنگبازی و بیرکردنەوەی دنیاییە لەلایەکی دیکەوە. کاراکتەرسازی نیوپتولمە (کوڕی ئاخیلوس)، ئودیسیوس، فیلوکتیتس یەجگار بەرزو باڵایە. پلۆتی شانۆنامەکە باش چنراوە، و گەشەکردن و پێشڤەچوونی شانۆنامەکە یەکگرتوو رێك و پێکە، بەڵام لە کۆتایی چیرۆکەکەدا سوود لە رێچکەی هێنانی خوادایان بۆ سەر شانۆ، بە مەبەستی کردنەوەی گرێی پلۆت و نەخشەی شانۆنامەکە وەردەگیرێ. لە رێگەی تروادەدا، یونانیەکان فیلوکتیتس بە تەنیا بەجێ دێڵن، نەخۆشیە دژوارو لە چارە نەهاتووەکەی دەبێتە هۆی ئەوەی کە لە دوڕگەی لمنوس رەهای بکەن. دوای دەساڵ کاتێ یونانیەکان پەی بەوە دەبەن کە بەبێ فیلوکتیتس و ئەو تیرو کەوانەی کە لە هەرکولەوە بۆی ماوەتەوە ناتوانن

تەروادە بگرن، هەنگێ ئۆدیسیوس‌و نیوپتولمە دەگەڕێنەوە بۆ لمنوس و دەیانەوێ هاوکاری فیلوکتیتس بە دەست بێنن. ئەو یارمەتیان نادات، تا هەرکول خۆی دەگەڕێتەوەو بەڵێن بە فیلوکتیتس دەدا کە نەخۆشییەکەی چارەسەر بکات.

ئودیپ لە کولونوسدا (401 پێشن):

ئەم بەرهەمە تا پێنج ساڵ پاش مەرگی سوفوکلیس نمایش نەکراوە. لە جوملەی ئەو شانۆنامانەیە کە لەگەڵ چەندین شانۆنامەی دیکەدا خەڵاتی یەکەمی لە ئاتینا پێ براوە. لەوە دەچێ ئەم بەرهەمە رەنگدانەوەی ئەو شەڕە بێ کە لە نێوان سوفوکلیس‌و کوڕەکانیدا (بەتایبەتی یوفون) لە دەوروبەری ساڵی 408 پێشزدا روویداوە. تیمەی شانۆنامەکە بریتییە لە دەرکردنی ئودیپ لە زومرەی پاڵەوانان‌و نیمچە خودایان. نەفرەت لە کوڕەکانی دەکات‌و پێشبینی ئەوە دەکات کە بە دەستی یەکدی دەکوژرێن. ئودیپ دەمرێ‌و لە شوێنێکی پەناو پەنهاندا بەخاک دەسپێردرێ. بونیادی پلۆتی شانۆنامەکە لوجیکییە، کارو جوڵە بلەزەو کاریگەری دراماتیکی خۆی هەیە. کاراکتەرسازی ئودیپ – شالیر"21" لە تراجیدی یونان – و ئانتیگونەدا بەرجەستەیە. رەنگە ئەم شانۆنامەیە لە ژێر کاریگەری ئاسخیلوس‌و ئورپیدسدا هاتبێتە دانان.

بیروبۆچوونەکانی سوفوکلیس:

سوفوکلیس خواوەندان بە دادپەروەر دەزانێ، بەڵام بە ئەندازەی ئاسخیلوس پەنایان وەبەر نابات کە دەخالەت لە چارەنووسی بەشەردا بکەن. بە بۆچوونی ئەو لەوەیە گوناحی باوک یەخەی منداڵ بگرێ، بەڵام موسیبەت یان لاوازی کەسایەتی (بەتایبەتی بوغرایی‌و لوتبەرزی) زیاتر زادەی شەڕەنگێزی مرۆڤە. سوفوکلیس باوەڕێکی ئەوتۆی بە خوداوەندی تۆڵە یان پاداشت نییە. ئەویش وەکو ئاسخیلوس، باوەڕی وایە کە رەنج‌و زەحمەت مرۆڤ ئاقڵ دەکات‌و هێزو توانا بە کەسایەتی دەبەخشێت.

شێوازو تەکنیك:

لە شانۆنامەکانی سوفوکلیسدا هەمیشە هەموو چیرۆکەکە بە دەوری تەوەری یەك کەسایەتیدا دەسووڕێتەوە. ئەم یەك کەسایەتییە یەکێتییەکی ئەوتۆ بە شانۆنامەکە دەبەخشێت کە هەر رووداوێك بە شێوەیەکی دیار لوتکەی خۆی پەیدا دەکات. پلۆتی شانۆنامەکان بە وردی چنراوەو عادەتەن بەلەز روو دەدات. گروپی کۆراڵ بایەخێکی کەمی هەیە. سوفوکلیس لە بواری تەوزیفی تەوس و توانج‌و گاڵتەجاریدا بێ هاوتایە، عیللەت‌و هۆ لە پلۆت‌و تیمەی شانۆنامەکانیدا بەرزو باڵایە. کاراکتەرسازی وی لە چاو ئاسخیلوسدا ئاسایی تر، مرۆڤانی تر، و ریالیستی ترە, بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا زۆرجار تا رادەیەك ئاوێتەی خەیاڵگەراییشە.

سوفوكليس به نيشاندانى كێشمانەكێشى كەسايەتيەكان، پتر تايبەتمەندييەكانيان بەرجەستە دەكات. ئەو بە تايبەتى لە وارى سايكۆلۆژيدا(هاوخەمى) بە توانايە. كاراكتەرەكانى هەندێ جار لە ميانى يەك شانۆنامەدا دەگۆڕێن و نەش ونما دەكەن و گەشە دەكەن، كريون لە شانۆنامەى ئانتيگونەدا نموونەى ئەمەيە. لەكۆتاييدا لە دراماكانى ويدا رەگەزى گاڵتەجاڕى نموودێكى كەمى هەيە.

<u>كورتەيەك لەمەڕ رەخنەكان:</u>

تاقە ئيرادو عەيبێ كە بە هەق لە سوفوكليسى دەگرن دەربارەى كاراكتەرانى شانۆنامەكانيەتى كە هەندێ جار زۆر ئايديالى وێنە دەگيرێن. بە هەر حاڵ، كاراكتەرسازى ئەو زۆر جارانيش زۆر سەركەوتووە. پلۆت و نەخشەو تيمەى شانۆنامەكانى گونجاوو هاوئاهەنگە، و رەوتى رووداوەكانيش روو لە يەك خاڵى لووتكەيە. لە رووى هونەرو شێوازيشەوە لە ئاسخيلوس بالأترە.

<u>ئوريپيدس (480- 408 پێشز):</u>

شاعيرى تراجيديخوانى ئاتينييە. لە دوڕگەى سالاميس، و شايەدا لە رۆژى سەركەوتنى مەزنى دەرياييدا"22" هاتووەتە دنياوە. لە قسان زۆرانبازو بۆكسەريش بووە. واديارە لەبەر ئەوە بووە كە بابى بۆ وەرزش هانى داوە. لە گەنجيدا ماوەيەكيش خووى داوەتە نيگاركێشى. ئوريپيدس يەكەمين شانۆنامەى خۆى لە ساڵى 462 پێشز نووسيوە، لێ هيچ شانۆنامەيەكى تا ساڵى 455 پێشز دەرنەهێنراوە. وا باوە كە سەفەرى ئاتينى كردووەو لە شاگردانى ئاناكساگوراس"23" پروتاگوراس"24"، و سوكرات بووە. لە قسان ئوريپيدس گرفتارى كێشەێن زەوجين بووەو لە شكەفتێكى كەنارى سالاميس وەكو عابيدان رۆژگارى قەتاندووە. لە دەوروبەرى ساڵى 409 پێشز لە مەقدونيا رێى كەوتووەتە دەربارى ئاركلايوس، و سەرەنجام لە ساڵى 408 پێشزدا گوايە سەگە راويەكانى ئاركلايوس كوشتوويانە.

<u>تازەگەرييەكانى:</u>

گرنكترين داهێنانى يوريپيدس لەوارى شانۆنامەى يونانيدا :

1- كەمكردنەوەى بايەخى گروپى كوراڵ.

2- سوود وەرگرتنى زياتر لەو پێشەكيەى كە لە شێوەى مەنەلۆگى سەرەتاى نمايشدا كە راستەوخۆ تەماشاڤانان دەدوێنێ.

3- سوود وەرگرتن لە ئەشقى رۆمانتيكى وەكو ناواخنى سەرەكى نمايش.

4- سوود وەرگرتن لە مونودى.

<u>بەرهەمەكانى:</u>

نزیکەی نەوەد شانۆنامە دەدرێتە پاڵ یوریپیدس، لێ تەنیا هەژدە شانۆنامەی وی وەکو: منالآنی هەرکول، ئاندروماك، هیکاپ، و ژنانی شینگێڕ لەبەر دەستدایە. شانۆنامەی دیکەی وی بریتییە لە:

<u>ئالستیست (دەوروبەری 438 پێشن):</u>

چوارەمین بەشی شانۆنامەیەکی چوار بەشییە (تترالوجی) کە جێی درامای ساتیرێکی گرتۆتەوە. ئەم شانۆنامەیە تراجیدی -کۆمیدیەکی ریالیستییە کە چەندین دیمەنی خەندەداری (وەکو جوێنە مەستانەکانی هەرکول-ی تێدایە)و ئەنجامێکی خۆشی هەیە. بابەتی شانۆنامەکە بریتییە لە چاك بوونەوەی ئادمیتوس لە ئەنجامی مەرگی ژنەکەیدا کە ئالسیست-ە کە بە تاسەوە گیانی خۆی فیدای نەجاتی گیانی شووەکەی کردووە. کەسایەتی ئالسیست، کە لە کۆتایی شانۆنامەکەدا بە دەستی هەرکول لە هادیس (بنکی دۆزەخ) رزگار دەکرێ، بە جۆرێکی کاریگەرو واقعی پەروەردە کراوە.

<u>میدیا (431 پێشن):</u>

یەکێکە لە ناودارترین و دڵگیرترین شانۆنامانی یونانی و شاکاری یوریپیدس-ە, بابەتی شانۆنامەکە بریتییە لەسەر کردنی هەستێن مینا تووڕەیی و حەسودی کە لەگینە بەسەر ئاوەزدا زاڵ بن و ئادەمیزاد بەرەو کاری نامرۆڤانی، کارەسات و خۆکوژی بکێش بکەن. میدیا کە ژازونی مێردی ئەوی تەرك کردووە، دەکەوێتە بیری تۆڵە ئەستاندنەوە. گلۆسە-ی ماشوقەی تازەی شووەکەی دەرمانخواردو ئەو دوو منالەی خۆی کە لە ژازون- بوونی دەکوژێ و پاشان جەنازەکانیان دەخاتە بەردەمی مێردەکەی. لەم شانۆنامەیەدا سیمای میدیا کە لە نێوان مەنگەنەی خۆشەویستی منداڵەکانی و نەفرەت لە بابی منداڵەکانیدا گیرۆدە بووە، وەستایانە وێنە دەگیرێ. یوریپیدس لە کۆتایی شانۆنامەکەدا دیمەنێکی دڵگیرو سەیر دەخوڵقێنێ: میدیا بە گالیسکەیەك کە چەند ئەژدیهایەکی باڵدار رایدەکێشن بەرەو ئاتین هەڵدێ.

<u>هیپولیتوس یان هیپولیت (428 پێشن):</u>

پاشماوەی تترالوجییەکە کە خەڵاتی پێ بڕابوو (سێ بەشەکەی تری لە بەین چوون) ئەم بەرهەمە کاری کردۆتە سەر نووسەرانی وەکو: ئوڤید، سنکا، راسین، و دانونزیو. بابەتی شانۆنامەکە بریتییە لە میانڕەوی لە ئەڤینداری و زاڵبوون بەسەر هەست و سۆزی خۆدا. تزەیوس و فەدرا لە هەڵچوونیاندا ئەوپەڕی توندڕەوی دەنوێنن، و هیپولت ئەوپەڕی توندڕەوی کە ئەرستۆ(نوقستانی)ناو ناوە نیشاندەدا. کاتێ هیپولت-ی کوڕی تزەیوس، ئەشقی فەدرای ژنی بابی رەت دەکاتەوە، فەدرا دەست بە خۆ کوژی دەکات و لە یاداشتێکدا کە بۆ تزەیوس-ی بەجێ دێڵێ هیپولت بەوە تاوانبار دەکات کە دەست درێژی کردۆتە سەری. هیپولت بە دەستی پوزیدون و لەسەر داوای تزەیوس، کە زۆر درەنگ پەی بە حەقیقەتەکە دەبات, دەکوژرێ.

هەرکولی توڕە (دەوروبەری 422 پێشن):

شانۆنامەیەکی سیاسییە کە ستایشی ئاتین وەکو بە هەشتی بەدبەختان و دوور خراوان دەکات. ئەم شانۆنامەیە هەر چەندە تا رادەیەك لە ئاستێکی نزمدایە، بەڵام لە باری تۆژینەوەی رەنج و ئازایەتیەوە بایەخی جیهانی هەیە. هەرکول، لۆکۆسی داگیرکەر دەکوژێ و بە خۆشی لە ئەنجامی ئەو کارەوە دووچاری شێتی دەبێ. تزەیوس بۆ ئاتین –ی دەبات و هەرکول لەوێندەر پاك دەبێتەوە و تەسەلای دێ.

یون (دەوروبەری 417 پێشن):

میلودرامایەکە کە لەسەر بناغەی هاڕوژاندن رۆنراوە. ئەم شانۆنامەیە هەوڵێکە بۆ ئەوەی کە یونییەکان بە وەجاخی خودایان بژمێرێ و خزمایەتیان لەگەڵ یونانیانی ئاتیندا نیشان بدات. زیاتر هەست دەوروژێنێ تا تراجیك بێ. بەڵام حاڵەتی چاوەڕوانیەکی جوان لەلای تەماشاڤان چێدەکات.

یون–ی کوڕی کریوزاو ئاپولون نزیکە بە دەستی دایکی بکوژرێ. دایکی وا بیردەکاتەوە یون لە مێردەکەی ئەمو ژنێکی دیکەیە. ئاپولون فریا دەکەوێ و ناسنامەی یون کەشف دەکاتو رزگاری دەکات.

ژنانی تەروا (415 پێشن):

شانۆنامەیەکی زۆر بە هێزە، پلۆتێکی سادەی هەیە– بێ هیچ گرێیەك، رووداو، و هەڵگەڕانەوەیەکی بەخت و یەغباڵ– بە روونیو رەوانیو بێ چ پێچو پەنایەك، بەڵاو موسیبەتانی تەروا هاتووە رێی هکاب، کە تاقە رەگەزی یەکێتیی بەخشی شانۆنامەکە–یە.

ئیلیکترا (دەوروبەری 413 پێشن):

ئەم تراجیدیایە لەگەڵ کویفور–ی ئاسخیلوس و ئیلیکترای سوفوکلیسدا لەیەك زەمینەدایە. یورپیدس لەم شانۆنامەیەدا لە چاو ئاسخیلوسو سوفوکلیسدا واقیعی ترەو کەمتر ئاوڕی لە لایەنە قارەمانیەکان داوەتەوە، بەڵام بونیادی پلۆتی شانۆنامەکەی ئەو باڵاترو لۆجیکی ترە. چارەسەری نابەجێی ئورپیدس بۆ مەسەلەی گوناە ئەمەیە کە کیلی تمنسترا شایستەی مەرگ بووە، بەڵام نەدەبوایە جەلادەکەی ئەو ئورستیس بوایە. کاراکتەرسازی یورپیدس لە ئیلیکترادا، فەرقێکی زۆری هەیە لەگەڵ بەرهەمێن ئەو دوو شاعیرەدا.

ئیڤی چینی لە تاوریس دا (دەوروبەری 414 پێشن):

شانۆنامەیەکی رۆمانتیکی، پڕ هەستو سۆزو کاریگەرەو زۆر نزیکە لە میلۆدراماوە. ئەرستۆ لە (هونەری شیعر)ەکەی خۆیدا زۆر ستایشی ئەم شانۆنامەیە دەکات. ئیڤی چینی کیژی

ئاگامـەمنون، لـە نێـو ئـەو کەسـانەدا کـە بـۆ قوربـانی بـەو دەسـپێردرێن، ئۆرسـتیس–ی بـرای دەناسـێتەوە. ئیڤـی چـینی رزگـاری دەکـات، و بـە جووتـە لـە تـاوریس هەڵـدێن‌و بـۆ ئـارگوس دەگەڕێنەوە. ئەم شانۆنامەیە باسی داب‌و نەریتی پەرستنی ئارتیمیس "25" دەکات. لە رووی چـێگردنی حاڵـەتی چـاوەڕوانی لـە لای تەماشـاڤان بالآیـەو کوتاییـەکی خۆشـی هەیـە. ئـەم شانۆنامەیە کاریگەری بەسەر زۆر نووسەری وەکو: ناڤیس، راسین، گلوك، گوتە، شلگل، کەسانی دیکەوە هەبووە.

<u>هیلین (412 پێشن):</u>

میلودرامایە کە لەسەر بنەمای ئەفسانەی ناردنی هیلین بۆ تەروا رۆنراوە و نەك بۆ میسر.. پلۆت‌و نەخشـەی شـانۆنامەکە زۆر لـە پلـۆتی (ئیڤـی چـینی لـە تـاوریس) دەچـێت. ئـەم شـانۆنامەیە کـە دەخرێتـە بـەر رامـان، هێـرش دەکاتـە سـەر جـەنگ، و فـاڵ‌و بـاوەڕبوون بـە پێشـبینی. رەگـەزی پێکەنیناوی، وەکو ئەوەی کە لە کۆمیدی تازەدا هەیە، لەم بەرهەمەدا فرەیە.

<u>ژنانی فینیقی (دەوروبەری 409 پێشن):</u>

شـانۆنامەیەکی عـەوام پەسـندە کـە حیکایـەتی نـەمانی بنەماڵـەی ئودیـپ دەگێڕێتـەوە. پلـۆتی شـانۆنامەکە بریتییـە لـە جـەنگی پۆلـونیکس‌و ئیتـوکلیس. کاریگـەری ئـەم شـانۆنامەیە بەسـەر ئاکسیوس، سنکا، راسین، شیلرو شانۆنامەنوسانی دیکەشەوە دیارە.

<u>ئورستیس (408 پێشن):</u>

شانۆنامەیەکی جوان‌و دڵگیرە، لە رووی بابەتـەوە لـە ئومنـدس–ی ئاسـخیلوس دەچـێت، بـەڵام لـە رووی تـۆنی دیالۆگـەکان‌و هەڵس‌وکـەوتی ئەکتەرەکانـەوە جیـاوازیی زۆری لەگـەڵ درامـای ئاسخیلوسـدا هەیـە، کـارو جوڵـە لـە شـانۆنامەی ئورستیسـدا تـا رادەیـەك لاوازە، گـرێ ڤـەبوونی کۆتایی چیرۆکەکەش نابەجێ دێتە بەرچاو بە هەر حاڵ ئورستیس لاسایی کردنەوەیـەکی دیکـەی شانۆنامەکانی تری ئورپیدس–ە، بە تایبەتی ئیلیکترا، میدیا، ئیڤی چینی لە تاوریس.

<u>فیدابیانی دیونوسوس (دەوروبەری 405 پێشن):</u>

ئەم شانۆنامەیە کە پاش مەرگی ئورپیدس دەرهێنراوە پێشەکی تراجیدیایەکی بە هێزە، و بەڕای گوتـەو مکـولی، یەکێکـە لـە جـوانترین دراماکـانی ئورپیـدس. چیـرۆکی شـانۆنامەکە یەکێکـە لـە کـۆنترین بابـەتێن تراجیـدی: سـزای پانتـەیوس–ی بـێ بـاوەڕ، بـە دەسـتی دیونوسـوس، مینادەکان"26"و (ژنانی پاسەوان‌و فیدایی دیونوسوس) ئاگاڤە، دایکی پانتویوس، لـە جیهـانی مەسـتی‌و بێ ئاگاییدا بـەدەنی پانتـەیوس پارچـە پارچـە دەکـەن. شـەرح‌و شرۆڤەی شـانۆنامەکە دژوارە.

جوانترین دیمەنێن شانۆنامەکە بریتیین لە:

1- هـاتنی ئاگاڤـەی سـامگرتوو بـۆ سـەر شـانۆ بـە گورزێکـەوە کـە سـەری منـداڵێکی بـە سەرەوەیە.
2- خەمباری ئاگاڤە پاش مەستیو بە هۆش هاتنەوە.

ئیڤی چینی لە ئاولیسدا (دەوروبەری 405 پێشن):

ئەم شانۆنامەیە تەواو نەبووە، چونکە ئورپیدس بە سەریا مردووە، ئەم کارە لەگەڵ شانۆنامەی (فیدایپانی دیونوسوس)دا دەرهێنراوە، میلودرامایەکی رۆمانتیکی و پڕ جۆشو خرۆشە.
حیکایەتی شانۆنامەکە بریتییە لە بە قوربانی کردنی ئیڤی چینی بە دەستی ئاگامەمنوون، تا بایـەکانی سـەر بـە ئـاولیس هەڵبکـەنو کەشـتیگەلی یۆنـانی بـەرەو تـەروادە بـڕانن. کۆتـایی شانۆنامەکە لەگینە رزگاری ئیڤی چینی بووبێ کە بە دەستی ئارتیمیس ئەنجام دراوە، ئورپیدس لەم درامایەدا وێنەیەکی زندووی قارەمانێکی ژن نیشاندەدات. سەربهوردی ئیڤی چینی ئیلهام بەخشی راسین، گلوك، شیلر بووە.

ریزوس:

دانـەرو مێـژووی دانـانی ئـەم شـانۆنامەیە دیـار نییـە. شـایەدا بـە هەڵـە داویانەتـە پـاڵ ئورپیـدس. سەرچـاوەی شـانۆنامەکە، کتـێبی دەیـەمی ئیلیادەیـە کـە بەشـێوەی شـانۆنامە ئامـادەکراوە. ئودیسیوسو دیومیدس "27" بە هاوکاری ئاتینە بە دزییەوە خۆ بە ئۆردوی تـەروادا دەکـەن و رێزوس-ی هاوپەیمانی تراکیەی تەروادە دەکوژن. ئەم شانۆنامەیە لاوازترین تراجیدی یونانیـە، نە کەسایەتیەکی تراجیدی هەیەو نە هونەرو شێوازێکی زەریفی هەیە.

سیکلۆپەکان (دەوروبەری 423 پێشن):

تاڤە شانۆنامەی ساتیریکە (تەوسئامێز).
چیرۆکی سیکلۆپەکان لاسایی کردنەوەیەکی هەجوئامێزی بەسەرهاتو واریقاتی پولوفیموس-ە، کە بە دەستکارییەکی زۆرەوە لە کتێبی نۆیەمی ئودیسەی هۆمەرەوە وەرگیراوە. ئەم شانۆنامەیە پڕاو پڕە لە شۆخی نەرم و توند.

بیروبۆچوونەکانی ئورپیدس:

ئورپیـدس وەکـو هزرڤانێـك زۆر پـێش زەمـانی خـۆی کـەوتبوو، لـە بـاری بۆچـوونی ئـاینیو مەزەبییەوە ئەگەرچی کافر نەبوو بەڵام لەبەر رۆشنایی ئەقڵو ئەخلاقدا، بەتوندی ئیرادو رەخنـەی لە خواوەندان دەگرت، بە ئارەزووی خۆی دەستکاری ئەفسانەی خودایانی دەکردو دەیگۆڕین، گاڵتـەی بـە قارەمانـانی تەقلیـدی دەکـرد، و هێرشـی دەکـردە سـەر بـاوەڕێن پڕوپـوچو فـاڵو پێشبینیان. ئەگەرچی بە تەواوی لە سیاسەت دوور بوو، بەڵام هەستی دەکرد دیموکراسی ئاتین لە سەردەمی ئەودا کەوتۆتە گومڕاییو کەوتووەتـە ژێـر دەسـەڵاتی ئورسـتۆکراتو دەوڵەمەنـدان.

ئورپیدس بە تەماو بە هیوای دیموکراسییەك بوو کە لەسەر پایەی ئەقڵو لێهاتوویی و راستگۆیی بێ. سیاسەتی دەرەوە بەلای ئەوەوە بریتی بوو لە بەرەڤانی لە ئاتین لە هەنبەر دژمناندا، لێ بە دەگمەن باسی کاروباری سوپایی دەکرد، بە زۆری جەنگی وەکو بەڵاو نسیبەتی موتڵەق دەدایە بەر هێرش.

تەوەرو بناغەی تێوری و بۆچوونی ئەخلاقی ئەو بریتی بوو لە بایەخی سروشتو تەبیعەتی هەر تاکێك، و ئیحتوباری ئەقلانی و ئەخلاقی ئەو تاکە. ئورپیدس هاوسۆزی دەگەڵ هەژاراندا دەکات بەڵام باوەڕی بە جەماوەری خەڵك وەکو چینێکی تایبەتی نییە، روانینی وی دەربارەی ژن روون نییە، بەڵام وا باوە کە گوایە لە ژنان دوورە پەرێز بووە. ئورپیدس هەر بە تەبیعەت ئادەمێزادێکی رەشبینە: هیچ شتێك زامنی بەختەوەری نییە، بۆ وێنە ئارمانجێن مەعنەوی ئەشق، منداڵ، یا تەنانەت نەبوونی منداڵیش. ئەرستۆ لە کتێبی هونەری شیعردا (فەسڵی سیازدەیەم)ئورپیدس بە تراجیدی ترین شاعیر ناو دەبات.

<u>شێوازو تەکنیك:</u>

شانۆنامەکانی یورپیدس ئاوێتەیەکە لە پابەندی بە قەرارداده کۆنەکان و داهێنان و تازەگەری و گوایە لە زۆربەی بەرهەمەکانیا ئەوەندە گوێی بە رەچاوکردنی قاڵبو شێوە تەقلیدیو باوەکان نەداوە. فۆرمگەرایی ئورپیدس لە دەسپێکی شانۆنامەکان، لە پرسیارو وەڵامی دوو نەفەری، هاوسەنگی دیالۆگو هەندێ جار سوود وەرگرتن لە گرێ کردنەوە بە دەستی خودایان-دا بەرجەستە دەبێ.

ئورپیدس بۆ دەربڕینی تێورییە تازەکانی گۆڕینی زۆری هونەرە کۆنەکان بە پێویست دەزانێ. رەنگە دیارترین گۆڕانکاری لە کارەکانی ئەودا لە کاراکتەرسازیدا بێ. ئەو دەست لە وێنەگرتنی پیاوانو ژنان بە شێوەیەکی نیمچە خودایانو پاڵەوانانی بە تەبیعەت لە مرۆڤ باڵاتر هەڵدەگرێو لە جیاتی ئەوە کاراکتەرانی مرۆڤانی ترو نزیك لە عەوامی خەڵك وێنە دەگرێو دەخوڵقێنێ.

سوفوکلیس دەڵێت کە ئەو بە خۆی خەڵکان وەکو چۆنی بوێن ئاوا وێنە دەگرێ، بەڵام ئورپیدس وەکو چۆن هەن ئاوا وێنەیان دەگرێ. ئورپیدس دەروونناسێکی باڵا دەستو بە دەسەڵاتە، بە تایبەتی لە وەسف کردنو وێنە گرتنی ژناندا- هەم ژنانی نەجیبو هەم ژنانی نا نەجیب.

ئورپیدس لە تەکنیکی پلۆتی شانۆنامەشدا کۆمەڵێك داهێنانی هەیە، لە دراماکانی ئەودا نێوەڕۆکی سۆزداریو پڕ جۆشو خرۆش، میلودراماو کاریگەری بێ ئەندازە بە زۆری جێگەی سادەییو ساکاری بەرهەمەکانی ئاسخیلوس دەگرێتەوە.

ئورپیدس لەزەت لە وەسفکردنی شێتایەتیو دەستێوەردانی خواوەندان لە گرێ کردنەوە بە مەبەستی چێکردنی ترسو دڵەراوکێ لای تەماشاڤانان دەبینێ. سوود لە منداڵانیش بۆ هاڕوژاندنی هەستو سۆز وەردەگرێ. پلۆتو نەخشەی شانۆنامەکانی لە چاو ئەوانەی پێش خۆیدا ئاڵۆزترو پڕ پێچو پەناترە، ئەمەش پلۆتی شانۆنامەکانی یورپیدس دەخاتە خانەو ریزی

باشترین پلۆتێن سوفوکلیس-ەوە، هەر چەندە هەندێ جار بێ ئەنگێزەو بەردەوامییە، بە دەگمەن چارەنووس و قەدەر دەکات بە بناغەی پلۆتی شانۆنامە.
ئورپیدس لە بایەخی گروپی کورالْ کەم دەکاتەوەو لە واری پراکتیکیدا پەیوەندی سەرەکی گروپی کۆرالْ لە رووداوانی شانۆنامەکە جیا دەکاتەوە. زۆر وەستایانە دیمەن ئارایی، جلوبەرگ و کەرەستەی شانۆ ئامادە دەکات. زۆر سوود لە شۆخی و نوکتە دەبینێ و زمانی سادەو واقیعی و هەندێ جار بە پێی پێوەران روون و روانە.

<u>کورتەیەکی رەخنەکان:</u>
ئورپیدس شانۆنامەنووسێکە کە تایبەتمەنییە ناکۆکەکانی زۆر لە ئاسخیلوس و سوفوکلیس زیاترە. رەخنەگران لە تراجیدیاکانی ئەودا ئیجابیات و سلبیاتی زۆر دەبینن.
نێوەرۆکی شانۆنامەکانی هەندێ جار سواوەو هەندێ گاڤ پەیوەستن بە شوێن و کاتی تایبەتەوە، بەلاّم عادەتەن زەمینەو هاماجی شانۆنامەکانی سەرو ساخت لە گەلْ ژیانی رۆژانەدا پەیدا دەکەن و گشتگیرییەکی جیهانیان هەیە. هەر چەندە هەندێ لە کاراکتەرانی یەکەم لە بەرهەمەکانیدا رەهەندی قارەمانیان نییە، بەلاّم تەقریبەن هەموویان مرۆڤن، حالّەتی هەستەوەری، پڕ سۆزو گودازی و میلۆدرامی بەرهەمەکانی یورپیدس مایەی ئیرادو عەیبگیری ژمارەیەك لە رەخنەگرانە بەلاّم زۆری دیکەش بەناوی شێوازێن چێکردنی ئەنگێزە لە شانۆدا کەوتوونەتە بەرگری لێی.پلۆتی هەندێ لە شانۆنامەکانی لە رووی هۆکارەوە لاوازە، بە تایبەتی پەنا بردنە بەر خوادایان بۆ گرێ کردنەوە، بەلاّم پلۆتی هەندێ لە شانۆنامەکانی بونیادێکی مکومو وەستایانەی هەیە، و شێوەی گرێدان و گرێچن لە رووداوەکاندا یان کردنەوەی گرێیەکان بە یارمەتی و کۆمەکی خودایان بە مەبەستی چێکردنی کاریگەری نمایشی، سەرکەوتووانە ئەنجام دەدرێ. ئەنجام شرۆڤەکاران رەخنەی ئەوە لە ئورپیدس دەگرن کە زمانەکەی قولْ نییە، بەلاّم بە دەگمەن رەخنەگرێك پەیدا دەبێ کە بتوانێ نکۆلّی لە سادەیی و راشکاوی و روونی و رەوانی زمانی وی بکات.

بەراوردی نێوان ئاسخیلوس و سوفوکلیس و ئورپیدس

ژ	ئاسخیلوس	سوفوکلیس	ئورپیدس
1	یەکەمین شانۆنامەنووسی گەورەیە	دووەمین شانۆنامەنووسی گەورەیە	سێیەمین و دوا تراجیدیانووسی گەورەیە
2	زیادکردنی ئەکتەری دووەم	زیادکردنی ئەکتەری سێیەم	
3	داهێنانی شانۆنامەی سێ بەشی	دەست هەلّگرتن لە شانۆنامەی سێ بەشی پەیوەستە	

4	کەمکردنەوەی ژمارەو بایەخی گرووپی کۆراڵ	جێگیرکردنی ژمارەی گرووپی کوراڵ لە سنووری پازدە کەسداو کەمکردنەوەی پتری بایەخی گرووپی ناوبراو	کەمکردنەوەی زیاتری بایەخی گرووپی کۆراڵو بڕینی پەیوەندییان بە کارو جوڵەی نمایش
5	سوودوەرگرتنی کەم لە دیمەن ئارایی	داهێنانی نیگارکێشی دیمەنو شانۆ	زیادکردنی دیمەنو شانۆئارایی جلوبەرگو کەرەستەو پێویستییەکانی شانۆ
6	دەربارەی خودایانو قەدەرو چارەنووس دوو دڵی ڕەوا نییە، ڕەنجو زەحمەت زادەی گوناهەو گوناه میراتییە ڕەنج مرۆڤ ئاقڵ دەکات	خواوەندان دادپەروەرن بەڵام بایەخێکی ئەوتۆیان نییە. چارەنووس حەتمییە. ڕەنج هەندێ جار (نەک هەمیشە) زادەی گوناهە. گوناه میراتیە، گوناه مرۆڤ ئاقڵ دەکات	خواوەندان بە زۆری نا ئەخلاقیو زۆردارن. ژیان مسیبەتبارە، ژیان مسیبەتبارە، بەڵام لە بنەڕەتدا ئەنجامی ململانێی مرۆڤ لەگەڵ تەبیعەتی خۆی دایە.
7	کەسایەتی شانۆنامەکان باڵان، لە میانەی نمایشدا نەشونماو گەشە ناکەن	کەسایەتی شانۆنامەکان لە خەڵکانی واقیعییەوە نزیکترین، بەڵام هێشتا هەر باڵان، دەرونشیکاری بەرزە. کەسایەتیەکان گەشە دەکەن، و خاڵی بەرانبەر یەکن	کەسایەتی شانۆنامەکان مرۆڤی ئاساییین. نەشونمایان زۆرە. دەرونشیکاری بەرزە، بە تایبەتی لە وێنەگرتنو وەسفی ژناندا. جەخت لە سەر تاک دەکرێتەوە.
8	پلوتەکان سادەن، جوڵە کەمە، بەردەوامی هەندێ جار نوقستانە، سودی کەم لە شێوەی گرێکردنەوە بە دەستی خودایان	پلۆتەکان ئاڵۆزترن، جوڵە زۆرترە، هۆکارو پەیوەستەکی بەرز، سودوەرگرتن لە گرێکردنەوە بە یارمەتی خودایان	پلۆنەکان یەجگار ئاڵۆزن، جوڵە هەندێجار توندو پڕخرۆشو پڕ هەستە. بونیادی شانۆنامە هەندێجار سستە، هۆکارو لاوازە، سودوەرگرتن لە شێوەی گرێکردنەوە بە دەستی خودایان لە دوازدە شانۆنامەدا.
9	زمان بتەو، شکۆدار،و هەندێ جار ئاڵۆزە	زمان ئەرستۆکراتی، بتەوو روون	زمان سادە، ڕاستەوخۆو ڕەوان
10	سود وەرگرتنی کەم لە تەنزی دراماتیکی	سود وەرگرتنی زۆر لە تەنزی دراماتیکی	هەندێ جار سوود وەرگرتن لە تەنزی دراماتیکو هەندێجار لە نوکتە
11	بابەتەکان کەمتر بابەتی ڕۆژن، تەنیا یەک شانۆنامە (ئێرانیان) دەربارەی ڕووداوەکانی ڕۆژە	سودوەرگرتنی کەم لە بابەتێن ڕۆژانەیا سوود وەرنەگرتنی تەواو	زۆربەی شانۆنامەکان دەربارەی بابەتی باوی سەردەمن: شەرحی جەنگو سیاسەتی ڕۆژە
12	بێ گاڵتەو شۆخی	گاڵتەو شۆخی کەم	گاڵتەو شۆخی زۆرو هەبوونی دیمەنی تەواوی پێکەنیناوی
13	ناوداری عەسری خۆیەتی. سیازدە خەڵاتی یەکەمی پێشبڕکییانی	ناوداری زۆر گەورەی عەسری خۆیەتی، خاوەنی 24 خەڵاتە	تا ڕادەیەک لە ڕۆژگاری خۆیدا گومناو بووە، خاوەنی تەنیا 5

	بردۆتەوە		خەڵاتـە. بـەڵام لـە سـەردەمانی پـاش خۆیـدا، زۆر لـەو دووانـەی دی پـتر کاریگـەری بەسـەر درامـای لاتـینی و درامــای کلاســیکی فەرەنســاوییەوە هەبووە.

کۆمیدیای کۆن

سەرەتاو سەرهەڵدان:

سەرەتاو گەشەکردن و پەرەسەندنی کۆمیدیای یۆنانی دیار نییە. بە گوێرەی بۆچوونی ئەرستۆ کۆمیدیا درەنگ هاتۆتە ئاراوە، و یەکەمین ئەکتەرانی کۆمیدیاش خەڵکانێکی خۆبەخش بوونە، دیار نییە کە چ کەسێك دەمامك و دەروازەی هێناوەتە ئاراوەو چ کەسێك ژمارەی ئەکتەرانی زیاد کردووە. بە رواڵەت کۆمیدیا لە دوو سەرچاوەوە هەوڵدەقوڵێ. یەکەم: کوموس–ی ئاتینی (رەگ و ریشەی وشەی کۆمیدی) یا ئاوازی شادمانی بۆدیونوسوس، کە لە بۆنە جۆراوجۆرەکاندا خوێندوویانە. کوموس بە تایبەتی لە دوو جەژنی گەورەی ساڵانەدا، واتە جەژنی لنیی لە مانگی ژانویەدا، و دیونوسیای شار (جەژنانی تایبەت بە دیونوس) لە هەیڤی مارسدا،دەخوێنرا. ئەم ئاوازو گۆرانیانە پتر پاڕانەوە بووە بو دەفعی بەڵا، یان دوعای بەرەکەت بوونە، ئەکتەران جلوبەرگی سەیرو غەریبیان لەبەر دەکردو بە کۆمەڵ بە دەوری شاردا دەگەڕان، لە حاڵی هەڵگرتنی نیشانەکانی فالیکدا"29", گۆرانییان بۆ دیونوسوس دەچڕی و لە پەنای ئەوانەوە وشەو دەستەواژەی بازاڕی و پڕ تەوس و توانجیان بە تەمەشاڤان دەگوت، پاشان ئەکتەران دەبوون بە دوو دەستەوەو بە گۆرانی وەڵامی یەکتریان دەدایەوە. دووەم: دووەم سەرچاوەی کۆمیدیا بریتی بووە لە دەمەلاسکێ و لاسایی کردنەوە یا نمایشی خەندەداری سیسیلی کە بە شێوەیەکی گشتی بۆ پێکەنیناندنی ئامادەبووان بووە، دیارە روون نییە کە چ کەسێك کوموس و ئەداو دەمەلاسکێ و لاسایی کاری سیسیلی بۆ ئەنجامدانی هەوەڵین کۆمیدیاکان بەکار هێناوە. ئەوەی باوە ئەمەیە کە ئەم کۆمیدیایانە یەکەمین جار لە شاری میگارا، یان ئاتیندا ئەنجامدراون.

دیمەن ئارایی و دەرهێنان:

کۆمیدیای یۆنانی لە رووی دیمەنسازی و شانۆسازی و دەرهێنانەوە لێکچوونی زۆری لەگەڵ تراجیدیای یۆنانیدا هەیە. عادەتەن لە جەژن و بۆنەکاندا، پاش هەر شانۆنامەیەکی تراجیدی، پێنج کۆمیدیای پێنج نووسەر نمایش دەکراو خەڵات بۆ باشترینیان تەرخان دەکرا، ئەکتەرەکان سوودیان لە دەمامك و پێڵاوی پاژنە نزم وەردەگرت. گروپی کۆراڵ لە 24 پیاو پێك دەهات کە زۆربەیان جلوبەرگی سەیرو سەمەرەیان لەبەر بوو.

ئاریستوفانس (448– 385 پێشن):

گەورەترین کۆمیدیانووسی یونانیە. لە بنەماڵەیەکی ئابڕومەند، لە دەوروبەری ئاتین هاتە دنیاوە. زۆر زوو روویکــردە نووســینی کۆمیــدی، یەکــەم بەرهــەمی لــە ســاڵی 427 پێشــزدا نمــایش کرا.وادیارە ئەکتەری چەند شانۆنامەیەکی خۆی بووە.

بونیادی کۆمیدیاکانی ئاریستۆفانس:

بونیادی کۆمیدیاکانی ئاریستوفانس یەجگار جۆراو جۆرن و پەیڕەوی هیچ نموونەیەکی تایبەتی ناکات. ئەگەر چاوپۆشی لە وردەکارییەکان بکرێ دەتوانرێ شانۆنامەکانی ئاریستوفانس بە دوو بـەش بزانـرێ: لـە بەشـی یەکەمـدا (ئەندێشـەی شـاد) دەخرێتـە روو، و لـە بەشـی دووەمـدا ئـەم ئەندێشەیە ئەنجام دەدرێ. بەشە سەرەکییەکانی شنۆنامەکانی ئاریستۆفانس بریتیین لە:

1– سەرەتاو دەستپێك، کە باسی ئەو ئەندێشە شادە یان هزرە هۆشمەندانەیە دەکات کە لە زەینی ئەکتەردا گەڵاڵە بووە، ئەم ئەندیشەیە عادەتەن نابەجێ و نا واقیعییە.

2– رێگە، یەکەمین ئاوازی گروپی کۆراڵە لە کاتی هاتنە سەر شانۆ.

3– ململانـێ، گەنگەشـەیەکە لـە نێـوان لایـەنگرانی پلـۆتی شـادو نـەیارانی پلـۆتی شـاد، هەمیشەش لایەنگرانی پلۆت سەردەکەون.

4– گـۆرانی بـە کومـەڵ، کـە گروپـی کـۆراڵ لـە پشـووی نێـوان پـەردەکانی شـانۆدا روولـە تەماشاڤانان دەیخوێنن و دەربڕی بۆچوونەکانی نووسەرە.

ئەم گۆرانیە دەستەجەمییە عادەتەن لە نێوان ململانێ و پاشماوەی کۆمیدیادا ئەنجام دەدرا، لێ هەندێ جار لە کۆتایی شانۆدا دەیانچڕی.

5– رووداوی تێهـەڵکێش، زنجیرە رووداوێکـە کـە لـە دوای گـۆڕانی دەسـتەجەمییەوە دێـت و ئەندێشەی شاد وێنە دەگرێ و بەرجەستەی دەکات، ئەم واریقاتە تێهەڵکێشانە هەندێ جاریش لە یەکتر جیان و سەربەخۆن.

6– مـەقام، ئـەو گۆرانییـە لیریکییـە دەسـتەجەمییانەیە کـە لـە نێـوان دوو رووداوی زمنیـدا دەگوتران.

7– دەرچـوون، دوا سـروودی گروپـی کۆراڵـە لـە کۆتـایی شـانۆنامەدا. هـەر شـانۆنامەیەکی کۆمیدی چەندین گۆرانی و سرودی جدی یان پێکەنیانەوی لە خۆ گرتووە.

بەرهەمەکانی:

ئاریستوفانس نزیکەی چل شانۆنامەی کۆمیدی نووسیوە. کە تەنیا یازدە دانەیان ماوەتەوە:

ئاخارنەییەکان (425 پێشن):

کۆنترین شانۆنامەی کۆمیدییە،براوەی خەڵاتی یەکەمە لە پێشبرکێیەکانی ئاتین دا، تیمەی شانۆنامەکە بریتییە لە داواکردنی ئاشتی لەگەڵ ئەسپارتەدا، و لاسایی کردنەوەیەکی هەجوئامێزی لایەنگری یورپیدسە لە جەنگ (رۆڵەکانی هەرکول و ئاندروماك). لەم کۆمیدیایەدا پێشەوای ماندوو لە جەنگی ئاتین لێدەبڕێ بە دزییەوە سوڵح لەگەڵ ئەسپارتەدا بکات، بەڵام روو بەڕووی ناڕەزایی توندی جەنگخوازان دەبێتەوە.

ئارخانەییەکان شانۆنامەیەکی جوانەو گەلێك دیمەنی دڵگیری تێدایە (وەکو فرۆشتنی کیژانی برسیی میکارایی، یان گۆرانی و هەڵپەرکێ لە ئاهەنگ و جەژنی دیونوسوس لە کۆتایی شانۆنامەکەدا). ئەم شانۆنامەیە لە رووی هاڕوژاندنی هەستەوە، شانۆنامەیەکی یەجگار بەهێزە.

<u>دلاوەران (424 پێشن):</u>

براوەی خەڵاتی یەکەمە، بابەتی شانۆنامەکە هەجوی تەرەفدارییە لە دیموکراسی. باسی ئەو گەندەڵییەیە کە لە پڕێکا رەگ و ریشە لە هەموو شوێنێ دادەکوتێ و رابەرانی گەندەڵ یەك لە دوای یەك دەفەوتێنێ. لەم کۆمیدیایەدا جارێکی دیکە داوای ئاشتی و مەسلەتی نێوان ئاتین و ئەسپارتە دەخرێتە روو. "ئەندێشەی شاد": نیسیاس"30" لێدەبڕێ بە عەوام خەڵەتێنی و نێرەنگێکی زۆرتر لە کلێون"31" ببێ بە جێگری ئەو. ئەم شانۆنامەیە، کۆمیدیایەکی تا رادەیەك تاقەتبەرە، بەڵام لە دیمەنانی دڵگیر، پشکنینی وردی رووداوی سیاسی، و تەنزی بەهێز بەدەرنییە.

<u>هەوران (423 پێشن):</u>

نوسخەی یەکەمی دواتر پێداچوونەوەی بۆ کراوە. بابەتی شانۆنامەکە گاڵتەکردنە بە سوکرات و سوفستاییەکان. "ئەندێشەی شاد": ستڕپسیادس-ی ساویلکە لە دەست بڵاوی کوڕەکەی بێ تاقەت دەبێ و بڕیاردەدا کە بینێرێ بۆ قوتابخانەکەی سوکرات تا فێری هونەری ئەنجامگیری و بەڵگەهێنانەوە ببێ و بتوانێ بە باس و گەنگەشە لە چنگی خودان قەرزان رزگار بێ. هەوران بە یەك لە ناودارترین و کاریگەرترین کۆمیدیای ئاریستوفانس دێتە ژماردن. چوار دیمەنی سەرەکی و یەك جیدالی لە خۆ گرتووە. بونیادی پلۆتی شانۆنامەکە شاشە. وادیارە ئەم شانۆنامەیە دەوری لە توندڕەی ئاتینییەکاندا، کە بووە مایەی مەحکومەیەتی سوکرات هەبووە.

<u>زەردەزیران (422 پێشن):</u>

تیمەی شانۆنامەکە هێرشە بۆ سەر پەرۆشی شێتانەی یونانیەکان بۆ بوونە ئەندام لە هەیئەتی دادوەریدا -ئەو پەرۆشییە شێتانەیەی کە زیادکردنی هەقدەستی ئەندامانی هەیئەتی نێوبراو لەلایەن کلیون-ەوە وروژاندویەتی. "ئەندێشەی شاد": فیلوکیون-ی(دۆستی کلیون)، کە پیرە مێردێکی بەدخووی دڵناسکەو مکوڕە لەسەر ئەوەی کە لە هەیئەی دادوەریدا خزمەت بکات دەنا لە داخا دیق دەکات. کوڕەکەی کە لە سوور بوونی ئەو بێ تاقەت دەبێ دادگایەکی تایبەتی

دادەنێ‌و بە مەحکەمەی سەگەکەی ماڵەوە، کە بە پەنیردزی تاوانبارە، سەرگەرمی دەکات. زەردەزیڕان شانۆنامەیەکی خۆشە، بەڵام وادیارە لەبەر ئەوەی کە لە رادەبەدەر پابەندی بابەتە تایبەتییەکانی سەردەمی خۆی بووە، بۆ رۆژگاری ئەمڕۆ ئەوەندە پەسند نییە.

سوڵح (421 پێشن):

بابەتی ئەم شانۆنامەیەش بریتییە لە داوای سوڵح‌و ئاشتی لە نێوان ئاتین‌و ئەسپارتەدا، "ئەندێشەی شاد": تروگایوس لێدەبڕێ بچێ بۆ لای زیوس و داوای ئاشتی بکات. ململانێی دراماتیکی لەم بەرهەمەدا کەمە.

باڵندەکان (414 پێشن): بابەتی شانۆنامەکە قابیلی رەخنەیە هەندێ لە لێکدانەوەکان گازاندەی ئەوە دەکەن کە ئەم کۆمیدیایە تەنیا نەخشەیەکی خەیاڵییە، شتێکی پێکەنیناوییە دەربارەی لەشکرکێشی سیسیلییە چاو چنۆك‌و تەمەعکارەکان، یان بەرگرییەکە لە شۆڕشێکی واقیعی یان گۆڕینی حکومەت "ئەندێشەی شاد": دوو پیاوی بێزار لە ئاتین، دەکەونە گەڕان لە ژیانێکی نموونەیی لە وڵاتی باڵنداندا، ئەم شانۆنامەیە لە رووی وێنەسازی جوان، ناسکی خەیاڵ، پلۆتی بەرزو کاراکتەرسازییەوە بەهێزە. هیچ شوێنەواریکی رەگەزێن کۆمێدیای میللی‌و عەوام پەسندی تێدا نابینرێ. بە شێوەیەکی گشتی بە شاکاری ئەریستوفانی دەزانن.

ژنان لە تسموفوریا (411 پێشن):

هاوشێوەبێژیەکی هەزەل ئامێزە لە مەڕ یورپیدس‌و هەجووی ژنانی ئاتین. "ئەندێشەی شاد": یورپیدس پاش ئەوەی دەزانێ کە چەند ژنێك لە مقۆمقۆی ئەوەدان باشترین تۆڵە لەو بکەونەوە بە هۆی ئاشکراکردنی خەوشی سێکسی وانەوە، بێهودە هەوڵدەدا تا ئاگاتون"32" کە تراژیدیانووسێکی دیکەیە، ناچار بکات کە خۆی بخاتە شێوەی ژنێکەوەو بەرەڤانی لە ئورپیدس بکات. لەم شانۆنامەیەدا بە مەبەستی شۆخی‌و تەوس‌و توانج لاساییەکی زۆری شێوازی یۆرپیدس کراوەتەوە، زۆربەی ئەو رەخنانەی لێیگیراون بەجێن، بەڵام تا رادەیەك زێدەڕۆیانەیە.

لوسیسترات (411 پێشن):

ئاریستوفانس، لەم شانۆنامەیەدا جارێکی دی داوای ئاشتی‌و سوڵحی نێوان ئاتین‌و ئەسپارتە دەخاتەڕوو، "ئەندێشەی شاد": لوسیسترات کە لە رابەرانی ئاشتی خوازی ئاتینە، بۆ ئەوەی پیاوان مل بدەنە ئاشتی لەگەڵ ئەسپارتەدا، داوا لە ژنان دەکات کە کاری سێکسیان لەگەڵدا نەکەن،(یانی لەگەڵیان نەخەون). ئەنجام، ئەمە کۆمیدیایەکی جەماوەری پڕ هەراو هەنگامەو لێوان لێوە لە بێ شەرمی‌و پڕ روویی، نەخشە بزوێنەرەکەی هونەرمەندانە دارێژراوە، ئەم کۆمیدیایە ئەمڕۆکە لە ریزی باشترین کۆمیدیاکانی ئاریستوفانس دایە.

قوڕباقان (405 پێشن):

براوەی خەڵاتی یەکەمە. بابەتو تیمەی شانۆنامەکە ڕەخنەیە لە ئاسخیلوس، سوفوکلیسو بە تایبەتی یورپیدس. هەروەها هێرشێکە بۆ سەر گەندەڵی سیاسیو ئەدەبی ئاتین. "ئەندێشەی شاد": دیونوسوس کە دەبینێ تراجیدیانووسانی وەخت زۆر لاوازن لێدەبڕێ بچێ بۆ هادیس و تراجیدیانووسێکی شایستە بۆ ئەم دنیا بگەڕێنێتەوە. ئاریستوفانس لەم شانۆنامەیەدا ئاسخیلوسو ئورپیدس دەخاتە بەر ڕەخنەی لۆژیکی، لێ لایەنگری ئەو لە ئاسخیلوس دیارو خویایە، شانۆنامەی قوڕباقان دوا هەمینو ڕەنگە جوانترین نموونەی مەوجودی کۆمیدیای کۆن بێ.

ئەنجوومەنی ژنان (393 پێشن):

ئەم شانۆنامەیە هەجویەکی تەبیعەتی بێ قەرارو هەوەسی نوێخوازی ئاتینییەکانە. "ئەندێشەی شاد": ژنان بەڕاو تەگبیری زیرەکنەی پراکساگورای ڕێبەریان، دەچنە شێوەی پیاوەوە، کورسییەکانی پەرلەمان داگیردەکەن، و حکومەتی دڵخوازی خۆیان دادەمەزرێنن کە لەو حکومەتەدا ژن، منداڵو سامان هاوبەشە. ئەم شانۆنامەیە هێز، گاڵتەبازی،و پوختیی کۆمیدیاکانی دیکەی ئارستۆفانی نییەو, هەندێ ڕەگەزی کۆمیدی تازەو ناوەڕاستی تێدا بەدی دەکرێت.

پلوتوس (388 پێشن):

بابەتی شانۆنامەکە هێرشە بۆ سەر تیرەی بەشەر بەگشتیو (ئاتینییەکان بە تایبەتی)، کە لە پێناوی کۆکردنەوەی سەروەتو ساماندا پەناوەبەر شێوازی بێدادگەرانەو نزم دەبەن. "ئەندێشەی شاد": کرمولوس-ی قارەمانی دەستکورت بەڵام ئابڕومەند، داوا لە ئەسکلپیوس-ی خوای پزیشکی دەکات کە چاوانی پلۆتوس-ی خوای سەروەتو سامان بداتەوە تا بتوانێ جارێکی دی بەشێوەیەکی دادپەروەرانە سەروەتو سامانان دابەش بکاتەوە. ئەم شانۆنامەیە هەجویەکی گشتیو نەرمە، و تا ڕادەیەك ناسکەو شۆخیو حەنەکچیاتییە توندوتیژەکانی کۆمیدیاکانی پێشووتری ئاریستوفانس-ی تێدا نییە. ئەو گۆڕانکارییەی کە لە بونیادی شانۆنامەکەدا کراوە هەنگاوێکە بەرەو کۆمیدیای تازە (وەکو ئەو دیمەنەی کە کۆیلەیەك دەورێکی گرینگ دەبینێ).

ئەندێشەکانی ئاریستوفانس:

ئاریستوفانس موحافیزکار و باوەڕی بەڕێزگرتنی دابونەریتە. لە کۆمیدیاکانیدا کەڵکەڵەو ئارەزووی ڕۆژە خۆشەکانی رابردوو ئاشکرایەو تەقریبەن هەمیشە ئیعترازی لەسەر شتە نوێیەکانی وەکو دابو نەریتو مەزەبی نوێ، فەلسەفەی نوێ، ئەدەبیاتی نوێ هەیە. هەست

دەکات هەر شتێك نوێ بێ لەوەیە بێهودەو گەندەڵش بێ، بە کورتی دراماکانی وی ئیعترازێکە لەسەر گەندەڵی سەردەمو زەمانی وی.

تایبەتمەندییەکانی کۆمیدیاکانی ئاریستوفانس:

تایبەتمدییە بەرچاوەکانی کۆمیدییەکانی ئاریستوفانس بریتییە لە: بابەتی باوی رۆژ، تەنزبێژی، راشکاوی، بەدزمانی و جوێندان، تەوسو توانج، پلۆتی سووكو تا رادەیەك کەم بایەخ, وێنەگرتنی کاراکتەرەکان هەم بە شێوەی فەردی و هەم بە شێوەی نموونە، سوود وەرگرتن لە دوو جۆرە شیعری لیریکی: شیعری زیرەکانەو ئاسانو سووکی کۆمەلایەتی، و شیعرێن لیریکی قوولو پڕ هەست و جوان، حاڵەتی پێشبینی نەکراوو لە حاڵ و هەوای گریان سوعبەتچیاتی و زیرەکی وخۆیدا، روودانی کاری چاوەنۆڕ نەکراوو نەگەنجاو، پەنابردنە بەر هەستێن ورووژێنەر لە جیاتی پەیڕەوی کردنی ئەقڵو لۆجێك، و ئەنجام رەچاو نەکردنی سێ یەکێتییە کلاسیکەکەو (یەکێتی کات، یەکێتی شوێن، یەکێتی کار) و پرەنسپی حەقیقەت نمایی.

کورتەیەکی رەخنەکان:

هەر چەندە کۆمیدیاکانی ئاریستوفانس پڕن لە شۆخیی زۆر مەکشوف، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا مایەی پێکەنینو خۆشین، هەر چەندە ئاریستوفانس توندە تەبیعەت و لە رەخنەگرتندا توندو بێ پەروایەو لە خوردەگیریدا دەکەوێتە موبالەغەبێژی، وێڕای ئەمەش عادەتەن قامك لەسەر کەمو کوڕیو کێماسییە واقیعییەکان دادەنێ. پلۆتی شانۆنامەکانی ئەگەرچی زۆربەی کات سستو نامەنتیقییە، بەلام دەکرێ، هەمان پلۆتێن سستو لاواز وەکو قاڵبی دەربڕینی هەجوو شوخی بێژی وی قەبوڵ بکرێو لە قەڵەم بدرێ. هەروەها، وێڕای ئەوەی کە کاراکتەرسازی ئاریستوفانس ناتەواوو نوقستانە (چەند دانەیەك لە کاراکتەرەکانی بەرجەستەو زندوون، و زۆریان کاریکاتێر ئاسان یان نموونەی گشتین) لە واری لاسایی کردنەوەو هەجو ئامێزدا بەهرەیەکی درەخشانو پرشنگداری هەیە.

کۆمیدیای ناوەڕاست

کۆمیدیای میانە یا ناوەڕاست کە لە ماوەی نێوان سالانی 380- 336 پێشز برەوی سەند، شێوەیکی گوزارییە لە نێوان کۆمیدیای کۆنو کۆمیدیای تازە دا هەندێك لە تایبەتمەندییەکانی هەر یەکێك لەو دوانەی هەیە. کۆمیدیای ناوەڕاست تا ڕادەیەك ئەو جورئەتو بوێرییەی کۆمیدیای کۆنی تێدا نەبوو، و کەمتر سەرو ساختی دەگەڵ سیاسەتو مرۆڤانی زندوودا هەبوو. لە جیاتی ئەوە لە عەلەیی ئەفسانەو تراجیدیان دەدوا. لەم جۆرە کۆمیدیایەدا ئاوازێن گروپی کۆراڵ شێوەو قاڵبی نمایشی بەینی پەردەکانی وەرگرت، هیچ جۆرە نموونەیەکی کۆمیدیای ناوەڕاست لەبەر دەست دا نییە, مەگەر ئەنجوومەنی ژنان، و پلوتوس-ی ئاریستوفانس بە کۆمیدیای ناوەڕاست دابنەین.

کۆمیدیای تازە

کۆمیدیای تازە کە لە سالانی 336- 262 پێشز، بوو بە باو، لە بنەڕەتدا کۆمیدیای رەفتاران بوو، کە بە درێژەی رەسەنی کۆمیدیای ناوەڕاست دەژمێردرێ، لەم شانۆنامانە کۆمیدیانەدا پلۆت و کەسایەتی ناو ژیانی رۆژانە بەرە بەرە جێی کەسایەتیانی ئەفسانەیی و تراجیدی یورپیدس-یان گرتەوە، ئاوازێن گروپی کۆرس یان کۆڕاڵ هەر بە شێوەی نمایشی نێوان پەردەی باوی سەردەمی کۆمیدیای ناوەڕاست بەردەوام بوو، ئەنجام ژمارەی ئەم نێوان پەردانە لە چوار نمایشدا جێگیر بوو. بەمجۆرە شانۆنامە بەسەر پێنج پەردەدا دابەش بوو.

تایبەتمەندییەکان:

کۆمیدیای تازە سێ خەسڵەت و تایبەتمەندی بەرجەستەی هەس:

1- پلۆتی رێك و پێك:

پلۆتی کۆمیدیای تازە لەسەر پایەو بنەمای دەسیسەو ئەشقبازی نهێنی، شاراوەیی و پەنهانی ناسنامان، کەشف و ناسینەوەی دۆستان یان کەسوکارێن گوم بووی کۆن، یان پێکهاتەیەك لەم سیانە رۆنراوە. رووداوەکان عادەتەن پێکەنیناوی و نابەجێ دێتە بەرچاو، و بە زۆریش لە پاڵ نەخشەو پلۆتی سەرەکیدا، نەخشەو پلۆتێکی لاوەکیش قوت دەبێتەوە.

2- کاراکتەرێن نموونەیان تیپیك:

لەو نموونانەی کە لە کۆمیدیای تازەدا بەرچاومان دەکەون، دەکرێ ناوی مێردی سافیلکە، بابی رەزیل و پیسکە، کوڕی بەدرەفتار بەلام لایەق، قەحپە، کۆیلەی بێ شەرەف، مێمڵ و مشەخۆر، نۆکەرو خولامی دەسیسەکار، و سەربازی فشەکەر، ببرێ.

3- کەم هەوێنی:

کۆمیدیای تازە سەرو ساختی دەگەڵ بەشێکی بچووکی کۆمەڵگەدا هەیەو لە مامەڵە لەگەڵ مەسەلە قووڵە ئەخلاقیەکان بکات، زیاتر رەفتارو داب و نەریت و بۆنەکان دەخاتە روو.

کۆمیدیانووسان

دیفیلوس (لە دەوروبەری سالی 300 پێشز ژیاوە):

لە سینوپ"33" هاتە دنیاوە، و پاشان بۆ ئاتین کۆچی کرد. دیفیلوس نزیکەی سەد شانۆنامەی نووسی کە تەنیا بەشێك لە یەك شانۆنامەی وی گەییوەتە دەستی ئێمە. کاریگەری بەسەر پلاتوس-ەوە هەبوو.

میناندیر (343- 291 پێشز):

خەڵکی ئاتینە (ئەسینا) بە چاکترین و مەنشورترین نووسەری کۆمیدیای تازە دەژمێردرێ، لە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەندی گوندی سفیزیا-ی نزیکی ئاتین لە دایك بووە. میناندیر لە لاویدا لە ژێر کاریگەری: ئالکسیس-ی مامی کە شاعیرێکی بەرجەستەی کۆمیدیای ناوەڕاست بوو، تیوفراستس، ئەپیکوروس، و بە تایبەتی ئورپیدس دا بوو. یەکەمین شانۆنامەی لە ساڵی 321 پێشز نووسی و لەوساوەو تا کاتی مردنی پتر لە سەد شانۆنامەی نووسی. میناندیر لە ژیانا وەکو شانۆنامەنووس شۆرەتی کەمی هەبوە. (تەنیا هەشت جار لە پێشبڕکێیاندا سەرکەوتنی بەدەست هێنا). بەڵام شاعیرێکی کۆمیدیایی خۆشەویستی یۆنان و رۆم بوو. میناندیر بوو، نەك ئاریستوفانس، کە شێوازی کۆمیدی لاتین و کۆمیدی رەفتارانی لە ئەورووپای باکووردا دامەزراند.
تەنیا یەك کۆمیدیای تەواو لە پاش میناندیر بەجێ ماوەو ناوی (دووسکالوس-ە، 316 پێشن).
پلۆت و بابەتی کۆمیدیای ناوبراو دەربارەی نموونەیەکی تایبەتیە: باوکێکی بەدخوو سەرەنجام ناچار دەبێ بە شووکردنی کیژەکەی بە خوازبێنی کە رێکی لاوی دەوڵەمەند قاییل ببێ.
ئەو بەشەی کە لە درامای داوەری (300 پێشن) ماوەتەوە، دەربارەی پیاوێکە کە گومانی بێ وەفایی لە ژنەکەی دەکات و زۆر تورە دەبێ. پاشان پەی بە بێ تاوانی ژنەکەی دەبات و لە گەڵیا ئاشت دەبێتەوە. میناندیر تا رادەیەك بە راشکاوی ئەو پرەنسیپ و یاساو رێسا ئەخلاقیانە دەخاتە بەر باس و لێکۆڵینەوە کە لەسەر جیاوازی نەژادی، بە تایبەتی سەبارەت بە رەگەزی ژنان رۆنراون.

رەوانبێژی و خوتبەبێژی

مامۆستایانی کۆنی زانستێن رەوانبێژی:

کوراکس، و تیزیاس-ی شاگردی (430 پێشن) بە دامەزرێنەرانی هونەری بەلاغەت و رەوانبێژی دژمێردرێن ئەم دووانە بە قسە قوتی و زیرەکی و حازر وەڵامی و شوخی بازی بەناوبانگ بوون، ئەم مامۆستایانە کاریگەری گەورەیان بەسەر خوتبەبێژانی ئاتینەوە هەبوو.

سوفستاییان:

سوفستاییەکان کۆمەڵێك موعەلیمی پیشەیی بوون کە لە سەدەکانی پێنجەم و چوارەمی پێشزاییندا لە ئاتیندا ناوبانگیان پەیدا کرد. ئەوانە فێرکردنی هەموو لقەکانی زانستیان، کە یەکێك بوو لە پێداویستییەکانی سەرکەوتنی لاوان لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا، کردبوو بە ئەرك و پیشەی خۆیان. شۆڕەت و (هەروەها بەدناوی) سوفستاییەکان دەگەڕێتەوە بۆ زیرەکی، سەرڤە سەرڤەڕوانی، جلوبەرگ و هەڵس وکەوتی نەشاز، وردبینی، و شێوەی گەنگەشەو موناقەشەی حیلەئامێزیان کە دەیکردە کارێك خراپترین شێوەی باس و گەنگەشە لەلای خەڵکی بە باشترین شێوە بنوێنن. گەورە ناودارانی سوفستایی بریتی بوون لە:

1- پروتاگوراس، كه خەڵكی ئابدراو له دایكبووی ساڵی 480 پێشز، مرۆڤ دۆستێكی گەورەو دامەزرێنەری دەستووری زمان بوو.

2- هیپپیاس، خەڵكی ئلیس بووەو له دەوروبەری 450 پێشزدا ژیاوه، پیاوێكی فره زانیاری بوو و مامۆستای ئەستێرەناسیو جوگرافیا بوو.

3- گورگیاس، خەڵكی سیراكوز بووه، له دەوروبەری ساڵی 425 پێشزدا ژیاوه، خەتیبو خوتبەبێژێكی مەزنو مامۆستای زانسته رەوانبێژییەكان بوو.

__خوتبەبێژان:__

له سەردەمی كۆندا زمانی رەوانو سوارو كاریگەر لەشەهامەتو بوێری پتر مایەی سەرنج بووەو به ئەندازەی ئازایەتیو بوێری شایانی قەدرزانی بووه. (پلیوس"34"، سیمورخ رادەسپێری كه ئاسخیلوس فێر بكات كه هەم ئەهلی گوتار بیو هەم پیاوی كردار)،

پێشەوایانی كۆنی وەكو تمیستوكلیس"35"و پریكلس"36" هەر سەرداری جەنگی نەبوونە بەڵكو وتاربێژیش بوونه.

خیتابەت (وتاربێژی) وەكو هونەرێك له سایەی چاودێریو سەرپەرشتی مامۆستایانی كۆنی زانسته رەوانبێژییەكانو سوفستاییەكاندا رووەو پەرەسەندنو گەشەكردن چوو، له دەوروبەری ساڵی 450 پێشز بوو به لقێك له ئەدەبیات.

__دیموستن(385- 322 پێشن):__

خەڵكی ئاتینەو گەورەترین خەتیبو وتاربێژی كۆنه. دیموستن له هەوەڵی تەمەنییەوه لێدەبری لەواری وتەبێژیو زمانرەوانیدا خۆی پەروەردە بكات تا بتوانی له بەردەم دادگادا بوەستیو بەشە میراتی خۆی لەو سەرپەرشتكارانەی كه لێیان داگیر كردبوو، وەربگرێتەوه. دەگێڕنەوه دەڵێن گوایە دیموستن زمانی گرتووه، ورده بەردێكی دەخستە ناو زاری و مەشقی قسەكردنی دەكرد، تا له ئەنجامدا بەسەر ئەو زمانگرتنەدا زاڵ بوو، و هەروەها له بەرانبەر خرۆشو هاژەی شەپۆلانی دەریادا هاواری دەكردو بەو جۆره توانای دەنگی خۆی زیاد كرد، له پاش پێنج وتاربێژیی پاشماوەی سەروەتو سامانه زەوتكراوەكەی خۆی به دەست هێنایەوه. لەوه به دواوه وتاربێژی كرد به كارو پیشەی خۆی له بەردەم دادگاو ئەنجوومەنی پیراندا وتاربێژی دەكردو له كاروباری وڵاتداریدا بەشداری دەكرد، پاشان دیموستن كەوته هێرش كردن بۆ سەر ئارمانجەكانی فیلیپ ی مەقدونیو قەناعەتی به خەڵكی تب كرد تا پەیوەندی به ئاتینەوه بكەن، پاش سەركەوتنی فیلیپ له خارونەئا (338 پێشن)، دیموستن له ئاتین هەڵاتو له ئەنجامدا بۆ رزگار بوون له دەستی مەقدونییەكان ژەهری خواردو له ساڵی 322 پێشن، له دوڕگەی كالوریادا مرد.

__خوتبەگرینگەكانی:__

ناوبانگی دیموستن لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ خوتبەکانی کە بریتیین لە: دەربارەی ئازادی رودس (353 پێشن): کە بەرەڤانی و داکۆکییە لە دیموکراسی. سێ فیلیپیک (351- 341 پێشن): دژی فیلیپ-ە، سێ ئولونتیاك (349- 348) ئەمەشیان دژی فیلیپ-ە، و دەربارەی تاج (330 پێشن)، کە بەرەڤانی و داکۆکییە لە ڕێبازی سیاسی ئەوو بە شاکاری وی (دیموستن) دەژمێردرێ.

شێوازی دیموستن:

دیموستن لەواری زانستی بەلاغەت و رەوانبێژیدا تەواو کارامەو پڕ ئەزموونە. خوتبەو وتارەکانی بە جۆش و خرۆشن، شێوەو شێوازی دەربڕینەکانی لە هێزە مەزنەکانی تەبیعەت و سروشتەوە وەرگرتووە. وەکو هێزێن ئوقیانوس، هەورە تریشقەو تۆفان و بۆ ران، زۆربەی خوتبەو وتارەکانی بە وردی رازاندوونەتەوە. بە دووبارەکردنەوەی هەندێ بڕگەو پەرەگراف تەرجیع بەند ئاساو، هەمە جۆری رستەو دەستەواژان بە ناوبانگە. سوودی لە شێوە رەوانبێژییەکانی وەکو تیباق و پرسیارو وەلام، جۆرەکانی رەگەز دۆزی، وەزن و کێشی هەمە جۆر وەرگرتووە.

فەلسەفە

یونانییەکان یەکەمین خەڵکانێك بوون کە کەوتنە بیری دامەزراندنی سیستەمێکی فیکری دەربارەی جیهان، ئەوەندەی لە توانایاندا بوو کەوتنە دژایەتی بیروباوەڕێن خوراف و پوچ، و هەوڵیاندا لەبەر رۆشنایی دیتن و تێفکرین پەی بە نهێنییەکانی دۆزو مەسەلەێن مینا پەیدا بوون و جەوهەرو ماهیەتی ماددە، هزر، باشی، حەقیقەت، جوانی و واقیعیەت ببەن، مەتریالیستانی کۆن بەو ئەفسانانە قاییل نەبوون کە لاف ئەوەیان لێدەدا کە گوایە سەرچاوەی پەیدا بوون و ئەسڵی شتەکان بوون. بۆیە بە پشتیوانی هەست وەکو سەرچاوەی ئیدراك، هەوڵیانداوە جیهان بە گوێرەی رەگەزە مەتریالیستیەکانی بناسن، لەلایەکی ترەوە، خەیاڵگەراکان باوەڕیان وابوو کە سەرەتاو سەرچاوەی ستراتیجی حەقیقەتەکانی جیهانی بوون، زەین یا خەیاڵی ئادەمیزادە.

هەوەڵێن پەیڕەوکارانی ڕێبازی ئەساڵەتی ماددە:

تالیس (640 – 546 پێشن):

خەڵکی ئاتینەو بە "باوکی فەلسەفە" ناسراوەو باوەڕی وابوو کە رەگەزی ئەسڵی پەیدا بوونی جیهان ئاوە.

هیراکلیتوس (513 پێشن):

لە ئیفسوس لە دایك بوو. بەبۆچوونی هیراکلیتوس هەرچی شتێك هەیە لە حاڵی جوڵەدایە- هەموو شتەکان دەجوڵێن و ئاگر رەگەزی بنەڕەتی پەیدابوون و دروستبوونی جیهانە.

ئاناكسيمنس (500 پێشن):

خەڵكی میلوتوسە"37"، پێی وایە کە هەوا ڕەگەزی بنەڕەتی پەیدا بوونی جیهانە

ئامپدوكلس (ژيان لە 444 پێشن):

خەڵكی ئاگریجنتویە"38"، دەڵێ جیهان بەرهەمی هەر چوار ڕەگەزی خاك، هەوا، ئاوو ئاگرە، ڕەگەزە ئەسڵیەكان لە ناو ناچن‌و هەر دەمێنن، هێزی ئەشق ئەو ڕەگەزانە ئاوێتەی یەكدی دەكات، و ڕق‌و كینە لێكدیان جیا دەكاتەوە.

هەوەڵین پەیڕەوكارانی ڕێبازی ئەولەویەت و ئەساڵەتی خەیاڵ:

فیتاغورس (582- 507 پێشن):

خەڵكی ساموس"39"ە. باوەڕی بە دۆنای دۆنی ڕوحان هەیە، لە ئەنجامی توێژینەوە دەربارەی ژماران دەگاتە ئەم ئەنجامەی كە ژماران دوا حەقیقەتی شتانن.

كسنوفانس (576- 480 پێشن):

خەڵكی ئیلیا"40"یەو لەوەشە یەكەمین فەیلەسوفی یەكتاپەرستی یونانی بێ.

ئاناكساگوراس (500- 428 پێشن):

خەڵكی كلازومن ـەو یەكەمین فەیلەسوفەكە ئەقڵ‌و ئاوەز بە ڕێكخەری كاروباری جیهان دەزانێ.

سوكرات (470- 399 پێشن):

خەڵكی ئاتینە، بە باوكی زانستی ئەخلاق‌و بە گەورەترین كەسایەتی مێژووی هزرو بیری یۆنانی دەژمێرن، سوكرات، وێڕای ئەوەی كە هەرگیز هیچی نەنووسیوە"41"، بەڵام كاریگەرییەكی قووڵی بەسەر ڕەوتی فەلسەفییەوە هەبوو، سوكرات ماوەیەكی سەرەتای تەمەنی بەسەربازی‌و بەردتاشی بردە سەر، لێ دوای ئەوە هەموو تەمەنی خۆی وەقفی بیركردنەوەو تێفكرینی فەلسەفی كرد. لە هەر شوێنێ گوێگرانی دەستكەوتبا تێكەڵاویان دەبوو چونكە پێی وابوو كە لە ژیاندا ئەركێكی خوایی لەسەرە كە خەڵكی لە جەهالەت‌و نەزانی خۆیان بێدار بكاتەوەو تاسەی حەقیقەت زانیان لەلا دەمەزەرد بكاتەوە. هەمیشە دەستە گەنجێكی تاسەداری زانست لە دەوری خڕ دەبوونەوە. (لەوانە كسنوفانس و ئەفلاتوون)، سوكرات بەوپەڕی بێ فیزی دەكەوتە فێركردنیان. زانیارییەكانی پتر لە شێوەی پرسیارو وەڵامدا دەخستەڕوو.

سوكرات پشتی كردە زانست‌و ماددەگەرایی. بە شێوەیەكی تایبەتی شەیدای حیكمەتی عەمەلی‌و پراكتیكی بوو، سوكرات لەگەڵ پرەنسیپی ئەولەوییەت و ئەساڵەتی ئەزموونی

ماددەگەرایاندا نەبوو. سوکرات لە هەوڵی ئەوەدا بوو کە پرەنسیپ و یاساو ڕێسایانی ئەخلاقی بنجبڕ بەرقەرار بکات و دابمەزرێنێ. ئەو بە ئاشکرا خواوەندانی یونانی کۆن ئینکار ناکات، بەڵام باوەڕی بە یەک بوونەوەری باڵا هەیە کە ڕێنوێنی بەشەرە لە واری ئەخلاقیاتدا، و هەروەها باوەڕی بە نەمری روح هەیە.

تێورییەکانی سوکرات دەربارەی ریفۆرمی بنەڕەتی و شێوەو شێوازی بانگەشەکردن بۆ ئەو تێورییانە، دژمنانێکی زۆر دەوروژێنێ و سوکرات هەر زوو دەکەوێتە بەر هێرش و پەلاماری نەیاران. لە سەرەتای ساڵی 428 پێشز ئاریستوفانس لە شانۆنامەی هەورانـدا گاڵتەی (بە سوکرات) پێ دەکات. پاش بیست و چوار ساڵ لەوەو دوا سوکرات بە لە ڕێ دەرکردنی لاوان و بیدعەتکاری لە ئایندا تاوانبار دەکرێ، ئیدی دادگایی دەکرێ و حوکمی مەرگی دەدەن. سوکراتیش بە ناچاری ژەهراو دەخواتەوەو شەهید دەبێ.

ئەفلاتوون (427– 347 پێشن):

ئەفلاتون، فەیلەسوف، سیاسەتوان، مامۆستا، نووسەرو شاعیرە، لە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەندی ئاتینی لە دایک بوو، خوێنەوارییەکی بەرزی هەبووەو پاشان ڕێبازی موریدانی فەیلەسوفی هیراکلیتی، کراتیلوس، و دواتر ڕێبازی سوکراتی گرتەبەر، ئەفلاتون لە گەنجیدا چەندین وتارو شیعری نووسی. ماوەیەکیش خووی دایە سیاسەت، بەڵام لە ساڵی 399 پێشزدا تەرکی کردووە. ئیدی لەوە بە دواوە نزیکەی دە ساڵێکی بە جیهانگەری بردە سەر، و سەفەری میسر، ئیتالیاو سیسیل–ی کرد. لە دەوروبەری ساڵی 389 پێشز بۆ ئاتین گەڕایەوەو ئاکادیمیای (یەکەمین زانستگەی جیهان)ی دامەزراند، و دوو جاری دیکەش سەفەری سیسیل–ی کردو هەوڵی دا بۆچوونە سیاسییەکانی خۆی لەوێندەر لەواری پراکتیکیدا ئەنجام بدات، بەڵام هیچ سەرکەوتنێکی بە دەست نەهێنا، ئەفلاتون دووبارە بۆ ئاتین گەڕایەوەو تامردن هەر خەریکی دەرسگوتنەوەو نووسەری بوو.

بەرهەمەکانی:

نامەکان:

سیازدە نامەی ئەفلاتون لەبەر دەستدایە، کە ڕەنگە تەنیا یەک نامەیان بە راستی هی ئەو بێ.

بەرەڤانی لە سوکرات (ئاپۆلوژی):

سەربوردەیەکە لە قاڵبی مەنەلۆگدا دەربارەی دادگایی سوکرات، ئەفلاتوون لەم نووسینەدا وێنەیەکی نموونەیی ژیان و پەیامی مامۆستاکەی دەگرێ و بەرجەستەی دەکات.

گفتوگۆکان (دیالۆگان):

لە قاڵبی گفتوگۆو دیالۆگێکی مەیلەو شانۆییدایەو بە شێوەی پرسیارو وەڵامە.

گفتوگۆکاران سوکراتو موریدانی سوکراتن، چلو دوو گفتوگۆ دراوەتە پاڵ ئەفلاتوون کە رەنگە تەنیا بیستو شەشیان بەڕاستی هی ئەوبن، گرنگترین گفتوگۆکانی ئەفلاتون بریتیین لە:

1- فیدون:

کە سەربهوردی مەرگی سوکراتو بۆچوونەکانی ئەفلاتون دەربارەی نەمری باس دەکات.

2- میوانی:

بۆچوونەکانی ئەفلاتون دەربارەی ئەشقو مەحەبەت دەگرێتە خۆ.

3- کریتون:

باسێکە دەربارەی رێزگرتنی یاسا.

4- کۆمار:

کە رەنگە گرنگترین نووسینی ئەفلاتون بێ، کۆمەڵگە یوتابیاییەکەی ئەفلاتون کە لەسەر بناغەی دادپەروەری رۆنراوە و وێنە دەگرێ.

5- گورگیاس:

ئەفلاتون لەم دیالۆگەدا ئەوە رادەگەیەنێ کە سەرەنجام هەر راستیو دادپەروەری بەسەر درۆو زۆرداریدا سەر دەکەوێ، هەروەها بیروبۆچوونی خۆی سەبارەت بە پاداشتو سزای ئەو دنیا، دنیای پاش مەرگ باس دەکات.

6- فیدروس:

داکۆکی نامەیەکە لە شیعری رەسەن بەرانبەر بە درۆپەروەری.

<u>گفتوگۆکانی (دیالۆگ) دیکە:</u>

ئوتیفرون، هیپیاس-ی بچووك، هیپیاس-ی گەورە، ئیون، خارمیدس، لاخس، لیزیس، پروتاگوراس، مینون، ئونیدموس، منکسنوس، کراتیلوس، تیتوس، پارمنیدس، سوفستایی، سیاسەت، فیلبوس، تیمائوس، کریتیاسو نوامیس.

<u>بیربۆچوونەکانی ئەفلاتون:</u>

تێوری ئایدیایی، ئەفلاتون دژی رێبازی ئەولەویەت و ئەساڵەتی مادەیە. ئەفلاتون باوەڕی بە جیاوازی نێوان دیاردە و حەقیقەتە, پێی وایە هەر کارێکی جیهان بنەڕەت و حەقیقەتێکی خۆی هەیە کە نموونەیەکی تەواوی ئەوە، و بە ئایدیای ئەو ناودەبرێ .. بەڕای ئەو لە رێگەی چەمکە ئەقڵانی و وێناکانەوەیە کە مرۆڤ پەی بە حەقیقەت یا ئایدیا, کە جێگیرو نەگۆڕن, دەبات.

جیهانی مەتریالی بریتییە لە دیاردە کە تەنیا سێبەری واقیعە. ئەم دیاردانە لە رێگەی هەستەکانەوە دەرك دەکرێن, بەڵام ناتوانرێ وەکو سەرچاوەی حەقیقەت بە موعتەبەر بزانرێ, چونکە تەنیا بە کۆمەکی ئەقڵ, و ڕەنگە لە رێگەی روحی پاش مەرگەوە بتوانرێ بگەیتە حەقیقەت. ئەفلاتون باوەڕی وایە کە لە رێگەی پرسیارو وەڵامەوە, دەتوانرێ ئایدی یا

حەقیقەتـە گشـتییەکان بێنـە ناسـین و خانـە بەنـدی بکـرێن. ئایـدیالی بـاڵاش ئایـدیای خێـرو چاکەیە.

تێوری روح:

ئەم تێوریە پەیوەندی بەتێوری بەهاو ئایدیالـەوە هەیـە. ئـەفلاتون روح بـە بەشـێکی خـوایی و نەمری مرۆڤ دەزانیٚ و پێی وایـە وەکـو چـۆن بـەدەن لـە مـادە دەچـێت, روحـیش دەقـاودەق لـە هزرو ئەندێشە دەچێت. روح بەر لەوەی بەشێوەیەکی کاتی لـە بـەدەن دا جێگیـر ببـیٚ, بـوونی هەبووە و هەندیٚ نیشانانی پەیوەندی لەگەڵ ئایدیایانـدا هەیـە. و پەیوەنـدی بـە حەقیقەتـەوە هەیـە. پـاش مـردن روح بـۆ قەڵـەمڕەوی ئایـدیالی رووت دەگەڕێتـەوە. هـەر مرۆڤێـك روحێکـی خودایانـەی هەیـە کـە لـە جیـاتی پێنـاوی نێـوان خـواو مرۆڤـە. ئـەم روحـە خودایانەیـە, بەشـی باڵای روحە. و نزیکە لە خواوە.

ئەخلاق:

ئەفلاتون لەگـەڵ ئـەم تێورییـەی سـوکراتدایە کـە فەزیڵـەت لـە ماریفـەت دایـە و ئـاوەز بـە تـەنیا هـەوێن و مایـەی بەختەوەرییـە. بـەڕای ئـەو فەزیلـەتی بنـەڕەتی و سـەرەکی دادپـەروەری, میانەڕەوی, بوێری و حیکمەت دەگرێتەوە.
ئەفلاتون خۆشییە بەدەنییەکان بە کۆسپی سەر ڕێگەی ئەقڵ دەزانیٚو باوەڕی وایـە کـە دەبیٚ دووره پـەرێزییان لـیٚ بکـریٚ. هـەروەها ئەشـق بـە رێنـوێنی مـرۆڤ بـەرەو جـوانی و حەقیقـەتو خێرو چاکە دەزانیٚ.

حکومەتو کۆمەڵگە:

ئـەفلاتون حکومــەتو دەسـەڵاتی گـەل (دیموکراسـی)، حکومـەتی کەمینـە (ئۆلیگارشـی)و حکومــەتی زۆرداری (دیســپوتیزم) مــەحکوم دەکــات، کۆمەڵگــەی بەرژەوەنــد هاوبەشــی یوتوبیایی ئەو کە لەسەر بناغـەی دادپـەروەری رۆنـراوە حکومـەتێکی نیمچـە سوسیالیسـتییە کـە حـەکیمان بـەڕێوەی دەبـەن، سـەربازان بـەرگریو پاسـەوانی لێدەکـەن، کرێکـاران پشـتو پشـتیوانین، ئـەفلاتون لایـەنگری یەکسـانی ژنـان، پـەروەردەو فێرکردنـی ئیجبـاری، برایـەتی جیهانی مرۆڤ، و فێربوونو فێرکردنی هونەرو ئەدەبیاتە.

شێوازی ئەفلاتون:

ئەفلاتون شێوازێزێکی هەمە جۆری هەیە. هەندیٚ جار سادەو هەندیٚ جار زۆر شاعیرانەیە. لە راسـتیدا شـێوازی ئـەو لـە نێـوان شـیعرو پەخشـاندایەو هەنـدیٚ جـار دەبـیٚ بـە شـاعیرێکی دیتورامـب، بـۆ دەربـڕینی حەقیقەتـە رەهاکـان بـە شـێوەی رەمـزیو اسـتیعاری سـوود لـە ئەفسـانان وەردە گـریٚ. وێـڕای ئـەوەی کـە سوفسـتایی نییـە، کاریگـەری سوسـتاییەکانو

ماموٚستایانی کوٚنی زانسته ڕەوانبێژییەکان بە بەرهەمەکانیەوە دیارە, بەشێوەیەکی گشتی نووسینەکانی ئەفلاتون ڕوون،نەرم ، و ڕەوانە.

ئەرستوٚ (384- 322 پێشن):

ئەرستوٚ فەیلەسوف، ماموٚستاو، نووسەرە، لە ستاگیر-ی باکوری یونان لە دایك بووە. نیکوماخوس-ی باوکی پزیشکی ئامینتاس-س دووەمی شای مەگدونیا بوو. ئەرستوٚ لە موریدانی ئیسوکراتیس"42"-ی وتاربێژو پاشان (لە دەوروبەری بیستساڵیدا) بوو بە موریدی ئەفلاتون.

ئەرستوٚ، پاش مردنی ئەفلاتون ئاتینی بەجێ هێشتو بوٚ ماوەی سێ ساڵان لە ئاترنیوسو ئاسوس ئاکنجی بوو. لەسەر داوای فیلیپ-ی مەقدونی، وەکو ماموٚستای ئەسکەندەری مەقدوٚنی چوو بوٚ مەقدونیاو لە ساڵی 342- 335 لەم پوٚستەدا مایەوەو خزمەتی کرد. ئەرستوٚ لە ساڵی 335 لوکیون"43"ی کە دووەم زانستگەی جیهان بوو، لە ئاتیندا دامەزراند. پاش مردنی ئەسکەندەر لە ساڵی 323 پێشزدا، کاردانەوەی ئاتین دژی مەقدونیا، ئەرستوٚی ناچار کرد کە بوٚ خالسیس هەڵێتو لە ساڵی 322 پێشزدا مرد.

بەرهەمەکانی ئەرستوٚ:

گەلێك لە نووسینو بەرهەمەکانی ئەرستوٚ لە ناوچوون، بەڵام ئەو بەرهەمانەی کە ماونەتەوە (نزیکەی سیو دوو بەرهەمە) زوٚر بوار دەگرنەوەو ئەوە نیشاندەدەن ئەرستوٚ شارەزای هەموو زانستو زانیاریانی زەمانو سەردەمی خوٚی بووەو هەوڵیداوە هەموو ئەپستمولوٚژیا مروٚڤانییەکان ریزبەندی بکاتو بەسیستەمێکی تایبەتی پوٚلێنیان بکات. هەندێ لە بەرهەمە گرنگەکانی بریتیین لە:

ئوٚرگانون:

سەرناوی کوٚی بەرهەمەکانی ئەرستوٚیە لە زانستی لوٚژیکدا. ئوٚرگانون لە چەند نووسینێك پێکهاتووە کە بەم ناوانەن: کاتیگوریاس، توٚبیکا، قارەمانانی سوٚفیستك، کە دەربارەی لوٚژیکی ئەنجامگیریو خوێندنەوەنو، هەروەها نامەی شیکاری ئانالوتیکا، کە دەربارەی پێوانەو سەلماندنە.

هونەری شیعر (پوٚتیکا):

کوٚنترین نووسینە کە دەربارەی ڕەخنەی ئەدەبی نوسراوە. ئەرستوٚ لەم کتێبەدا پاش پێشەکییەك دەربارەی ماهیەتو نێوەڕوٚكو جوٚرەکانی شیعر، دەکەوێتە باسی تراجیدیاو بەشو کوٚڵەکەکانی شیعر، پێی وایە هەر تراژیدیایەك دەبێ شەش کوٚڵەکەی سەرەکی هەبێ- پلوٚت، کاراکتەر، فیکر، دەربڕین، دیمەنسازی،و موٚسیقا. لەم کتێبەدا باسی ئەم مەسەلانە

کراوە: مەلحەمە، هۆو سۆنگە، یەکێتی کات و یەکێتیی کردار، ماهیەت و سروشتی کاراکتەران، کاروباری ماقووڵ و لەگوین، و پاکبوونەوە.
ئۆرگانون لە سەرچاوە گرینگەکانی هونەری شیعرو رەخنەیەو لە سەدەی شازدەیەم بە دواوە کارێکی بێ ئەندازەی کردۆتە سەر رەخنەی دراما لە ئیتاڵیا، فەرەنساو ئینگلتەرا.

بەرهەمەکانی دیکەی ئەرستۆ:

ئەخلاقی نیکوماخوس، روح، کتێبی سیاسەت، کتێبی وتاربێژی و (ئەرستۆ داهێنەری هونەری وتاربێژییە، لەم کتێبەدا لە بنج و بناوان و بەکارهێنان، و زاراوەکانی هونەری رەوانبێژی، بەکارهێنانی باری دەروونی، شێوازو پێکهاتەی وتاربێژی دەکۆڵێتەوە).

بیروبۆچوونەکانی ئەرستۆ:

دەرونزانی و میتافیزیك.
ئەرستۆ تێوری ئایدیالی ئەفلاتون رەتدەکاتەوە، و لە جیاتی ئەوە بە ئەساڵەت و ئەولەویەتی واقیع قاییلەو باوەڕی وایە کە شتە هەست پێکراوەکان بوونی دەرەکیان هەیەو دەکرێ پەیان پێ ببرێ. وێنە (ئایدیال) بەبێ بوونی مادە بوونی نابێ، بە هەمان شێوە مادەش بەبێ وێنە نابێ. هەر بە هەمان شێوە روح و بەدەنیش لە یەکتر جیا نین، بەڵکو تەواوکەری یەکترن. خوا ئامانج و سەرچاوەی جیهانە. جیهانیش لەسەر مەیل و تاسە بۆ خوا، دەسوڕێتەوە.

ئەخلاقیات:

ئەرستۆ باوەڕی وایە کە شادمانی خێری باڵایەو تەنیا لە رێگەی شتانی دەرەکی، ئەقڵ، فەزیلەتی ئەخلاقی، میانڕەوییەوە دەتوانرێ پێی بگەی. مرۆڤ خودانی ویست و ئیرادەی ئازادەو پێویستە هوشیارانە عەوداڵی فەزیلەت بێ.

بیروبۆچوونە سیاسییەکانی ئەرستۆ:

ئەرستۆ لەچاو ئەفلاتوندا کەمتر لە خەمی ژیانی هاوبەش دایە. بە باوەڕی ئەو دەوڵەت لە شارۆچکانی بچووك پێکدێ کە خێزان بەردی بناغەو هەوێنێتی. ئەرستۆ کۆیلەداری بەڕەوا دەزانێ و پەروەردەو فێرکردنی بەلاوە زۆر گرنگە.

شێوازی ئەرستۆ:

زۆربەی ئەو بەرهەمانە کە لەپاش ئەرستۆ بەجێ ماون، شێوەو فۆرمی یاداشتیان هەیە، دەڵێی کورتەو سەرە قەڵەمی هەندێ بابەتن کە بە شێوەی یاداشتێن دەرسی تۆمار کراون و لەوەش دەچێ بە نیازی بڵاوکردنەوە نە نووسرابن، تەنیا یەك بەهەرمی (یاسای بنەڕەتی ئاتین) لەم حاڵە بەدەرە، ئەم بەرهەمە روون، راشکاوو سادەیە.

ئەرستۆ زۆری مەیل لەسەر پۆلێن و پێناسە هەبووە. بەرهەمەکانی ئەرستۆ لە چاو بەرهەمەکانی ئەفلاتوندا کەمتر شاعیرانە، و کەمتر عاتیفین، و ئەو رەوانییەی شێوازی ئەفلاتونیشیان نییە.

پەراوێز:

1- سەردەمی ئاتیك: ئاتیك ناوچەیەك بووە لە بەشی رۆژهەلاتی یونانی ناوەندی کۆن، لە دەوروبەری ئاتین.

2- کلیس تینیس، سیاسەتوانێکی یونانی بووە لە دەوروبەری سالی 507 پێشزدا ژیاوە.

3- پریکلیس، سیاسەتوانێکی ئاتینی بووە، لە سالی 429 پێشزدا ژیاوە.

4- نیسیاس، سەردارو سیاسەتوانێکی ئاتینی بووەو لە دەوروبەری 413 پێشزدا ژیاوە.

5- کورونیا: شارێکی کۆنی یونانی بووە لە باکووری رۆژئاوای تب دا کە مەیدانی دوو جەنگی گەورە بووە.

6- ئابرادا تاس: فەرمانرەوای شوش بووە، کە لە شەری ئاشورییەکان لەگەڵ کورشدا، هاوپەیمانی ئاشور بوو، پانتەئا-ی خێزانی بەدیلی دەکەوێتە دەستی سوپاییانی کورش، و بە هۆی رەفتاری جوامێرانەی کورش لەگەڵیا، ئابراداتاس پەیوەندی بە کورشەوە دەکات.

7- ساتیرەکان Satyrs (لە ئەفسانەکانی یۆناندا) لە خواوەندانی جەنگی بوون کە لاقی بزنیان هەبووە. ئەم بوونەوەرانە پتر کاتی خۆیان بەسورو سەماو رابواردنەوە دەگوزەراندو لە موریدان و خولامانی دیونوسوس بوون.

8- تسپیس (دەوروبەری 534 پێشز): شاعیرێکی یونانییە. بە داهێنەری تراجیدیا دەژمێردرێ، و یەکەمین ئەکتەرە کە لە شانۆییدا بە تاقی تەنیا دەوری بینیوە.

9- ساتیریك: جۆرە شانۆییەکە, ئەمە پتر گەمەی پێکەنیناوی بووەو ئەکتەران بەدەم سەماو سازەوەو بەجل‌وبەرگی ساتیرانەوە لە ستایشی دیونوسوسدا ئەنجامیان داوە.

10- سلینگ: لە هەندی نمایشی یونانی کۆندا لە ساتی بریاردراودا خودایانیان بەهۆی ئامێری وەکو سلینگەوە دا دەبەزاندە سەر شانۆ تا قارەمان لە تەنگانە رزگار بکەن و گرێیەکان بکەنەوە.

11- یەکێتیی کات و شوێن: لەو شانۆنامانەدا یەکێتیی کات رەچاو دەکرێ هەموو کارەکان لە ماوەیەکی 24 سەعاتەدا روو دەدەن. لەو شانۆنامانەدا کە یەکێتیی شوێن رەچاو دەکرێ گۆرینی جددی دیکۆرو دیمەن زۆر پێویست نییە. لەو شانۆنامانەدا کە یەکێتیی کار رەچاو دەکرێ، پلۆت و نەخشەکەشی سادەو تایبەتە.

12- تروکایك: شیعرێکە کە کێشەکەی لە برگە برگە کردندا لە هیجایەکی درێژو لە هیجایەکی کورت پێك بێ.

13- ئیلیوسیس: شارێکی کۆنی رۆژهەلاتی یونانە لە ئاتیك کە وێران بووە.

14- هیرۆ، فەرمانڕەوای زۆرداری سیراکوز بووەو لە ساڵی 466 پێشزدا مردووە.

15- دانایوس: یەکێکە لە کەسایەتییە ئەفسانەییەکانی یونان کە پەنجا کیژی بەناو دانائیدەکان هەبووە.

16- تانتالوس: کوڕی زیوس و بابی پلوپس بوو. ئەمە پاشای لیدیا بووەو چونکە کوڕەکەی خۆی بۆ خواردنی خودایان کردە قوربانی بە توندی سزای خۆی وەرگرت.

17- ئاتریوس: بابی ئاگامەمنونە.

18- ئورستیس: کوڕی ئاگامەمنون و کلی تمنسترایە.

19- خواوەندانی تۆڵە: ئەمانە بەشێوەی سێ کیژی باڵداری گێسو بەمار بەرجەستە دەکران و تاوانبارانیان تاقیب دەکردو ئەشکەنجەیان دەدان.

20- دژانیر: لە قسان کیژی پاشای کالیدون و هاوسەری هەرکولە، نسوس کە یەکێکە لە سەنتوران و (خەڵقەندیەکی سەیرە کە نیوەی بەدەنی ئادەمیزادەو نیوەکەی تری ئەسپە) دەیەوێ دەست درێژی بکاتە سەر دژانیر، بە دەستی هەرکول دەکوژرێ، نسوس لە کاتی گیانەللادا دەرمانێکی بە خوێنی خۆی ئاوێتە بەناوی (شەرابی ئەشق) دەداتە دژانیر، دژانیریش بۆ ئەوەی هەرکول بێنێتە سەر سۆزو ئەشق، لە رووی سادەیی و نەزانیەوە چاکەتەکەی لەو دەرمانە هەڵدەکێشێ و بۆی دەنێرێ، هەرکول کە چاکەتە ژەهراویەکە لەبەر دەکات تووشی خارشت و سوتانەوەیەکی سەیر دەبێ و تەحەمول ناکات و لە کێوی ئوتای نزیکی تراخیس خۆی دەسوتێنێ، دژانیرش کە پەی بە ماهیەتی دەرمانەکە دەبات خۆی دەکوژێت.

21- لیر: پاشای ئەفسانەیی بەریتانیا و قارەمانی تراجیدیای (شالیر)ی شەکسپیرە.

22- سەرکەوتنی مەزنی دەریایی: مەبەست لەسەرکەوتنی یونانە بەسەر هێزی دەریایی ئێرانی سەردەمی هەخامەنشی دا لەگەڵی سالامیس.

23- ئاناکساگوراس (500- 428 پێشز) فەیلەسوفێکی یونانی بووە.

24- پروتاگوراس (485- 415 پێشز): فەیلەسوفێکی یۆنانی رەواقی بووە.

25- ئارتیمیس: بە گوێرەی ئەفسانانی یونان خواوەندی مانگ و گیانلەبەرانی هۆڤی و شکار بووە.

26- مینادەکان: ژنانی نیمچە رووتی هاوڕێی دیونوسوس بوون، کە ژێراو ژێر خەریکی مەی نۆشی و مۆسیقا بوون، ڕوومییەکان پێیان دەگوتن باکانت.

27- دیومیدس: لە جەگاوەرانی ناوداری جەنگی تەروادەیەو لە (ئیلیاد)دا باسی دلاوەری و قارەمانیەتەکانی کراوە.

28- کۆمیدیای کۆن: بە کۆمیدیای یونانی پێش ساڵی 380 پێشز دەگوترێ و لە راستیدا مەبەست لە کۆمیدیای ئاریستوفانس-ە.

29- فالیك: لە فالوسەوە وەرگیراوە کە بە مانای کێری پیاو دێت و لە یونانـدا پەرستنی باو بووە.

30- نیسیاس: سەردارێکی ئاتینی بووە.

31- کلیون: رابەری سیاسی ئاتین‌و دژمنی سەرسەختی ئەسپارت بووە.

32- ئاگاتون: (445- 399 پێشن): شاعیرێکی تراجیدی یونان بووە.

33- سینوپ: لە شارە کونەکانی ئاسیای بچووك بووە، لە باکووری تورکیای ئێستا.

34- پلیوس: پاشای مورمیدونەکان‌و بابی ئاسخیلوس بووە.

35- تمیستوکلیس (527- 460 پێشن) سەردارو سیاسەتوانی ئاتینی بووە.

36- پریکلیس (429 پێشن): سیاسەتوانێکی ئاتینی بووە.

37- میلوتوس= ملاتیە: شارێکی کۆنە لە رەخی رۆژئاوای ئاسیای بچووك.

38- ئاگریجنتویە: شارێکە لە باشووری سیسیل کە لە رابردوودا لە شارە گەورەکانی یونان بووە.

39- ساموس: دوڕگەیەکە لە یونان کەوتۆتە دەریای ئیجەوە، نزیکی کەناری رۆژئاوای ئاسیای بچووکە.

40- ئیلیایە: شاری لوکیا-ی کۆنە، لە باشووری ئیتاڵیایە.

41- زانیارییەکانی ئێمە لەمەڕ سوکرات‌و بیروبۆچوونەکانی وی لە رێگەی گەزنەفۆن‌و ئەفلاتوونەوەیە. وەڵامی ئەم پرسیارەش کە کام هزری فەلسەفی تایبەتن بە سوکرات‌و هی خودی سوکراتن، مەحاڵە.

42- ئیسوکراتیس (436- 338 پێشن): خەتیب‌و تاربێژێکی یونانی بووە.

43- لوکیون: یەکەمین زانستگە، ئەکادیمیاکەی ئەفلاتونە.

سەردەمی ئەسکەندەرانیو رومی

1- سەردەمی ئەسکەندەرانی
323 -146 پێشز

<u>پێشینەیەکی مێژوویی:</u>
ئەسکەندەری مەقدونی لە ساڵی 323 پێشز مردو ئیمپراتۆریەتەکەی لە نێوان فەرماندەکانیدا دابەش بوو. بەتلیموس-ی یەکەم، ناسراو بە سوتیر"1" بوو بە پاشای میسرو ئەسکەندەریەی گەورەترین شاری بازرگانی جیهانی کرد بە پایتەختی خۆی. ئەمە جگە لەوەی کە هەموو زانایان، هونەرمەندانو نووسەرانی گەورەی سەردەمی لە دەرباری خۆیدا خڕ کردەوە، بەتلیموس سەرەنجام کتێبخانەی ئەسکەندەریەی دامەزراند کە بەلەز پەرەیسەندو ئەنجام کۆی کتێبەکانی گەییە حەوت سەد هەزار کتێب. پاشان جێنشینانی بەتلیموس درێژەیان بە رێگاکەی ئەودا.

<u>نوڕینێکی گشتی:</u>
قۆناغی شکۆداری ئەدەبیاتی یونانی لەگەڵ مەرگی ئەرستۆدا 322 پێشز دەگاتە کۆتایی. چالاکیە ئەدەبییەکانی یۆنان بۆ ئەسکەندەریە دەگوازرێتەوە. لە ماوەی قۆناغی ئەسکەندەریەدا دەرفەتی فێرکاریو هونەری فرەو فراوان دەبێ. بەڵام خۆڕسکیو بلیمەتی کەمە. بەرهەمی ئەدەبی بۆ خەڵکانێکی کەم لە ئەهلی مەعریفەتو رۆشنبیری دەهاتە ئاراوە، نەك بۆ هەموو خەڵکی.
تیمون فیلوس-ی"2" شاعیری تەنزنووس لەم بارەیەوە قسەیەکی جوانی هەیە: لە میسری پڕ هەراو هەنگامەو ئاژاوەدا، کەسانێکی زۆر قەڵەو دەبن، نووسەرانی قرژاڵو قورباغەنووس لەسەر لەبانان، قاڵە قاڵێکی بێ پایانیان لە ناو قەفەسی خواوەندانی شیعردا ناوەتەوە.

کاراکتەرسازی

<u>تیوفراستوس (327- 287 پێشز):</u>
خەڵکی لسبوس بوو، شاگردی ئەرستۆو جێنشینی ئەو بوو لە لوکیون. هەر چەندە بەرهەمێکی زۆری نووسیوە، بەڵام تەنیا سێ بەرهەمی بە تەواوی لەبەر دەستدان. دوو

بەرهـەمیان- مێـژووی رووەکـان (نـۆ کتێبـە)، و گیاناسـی تێـوری (شـەش کتێبـە)- بـۆ ئـەمڕۆ بایەخێکی ئەوتۆیان نییە، بەڵام بەرهەمی سێیەم کەلە ژێر سەرناوی کاراکتەران-ە بە درێژی چەندین سەدە بەناوبانگ و کاریگەر بووە.

کاراکتــەران، کــۆی ســی کورتــە وەســفە دەربــارەی جــۆری جیــاوازی ئــەو کاراکتــەر یــا کەسایەتیانەی کە تیوفراستوس لە کۆمەڵگەی ئاتینندا دەی بینێن. پێدەچێت تیوفراستوس لە وێنەگرتن و بەرجەستەکردنی ئەم کەسایەتیانەدا لەسایەی کاریگەری میناندیر-ی دۆستی خۆیدا بووبێ، چونکە هەندێ لەو کەسایەتیانە لەو کەسایەتیانە دەچن کە لە کۆمیدیاکانی میناندیردا بەرجەستە کراون.

ئەم کەسایەتیانە شـۆخ تـەبعی و دەسـەڵاتی دەروونـی خـۆ دەنوێنن. هـەر یـەکێك لـەم جـۆرە کەسایەتییە وەسفکراوو بەرجەستە کراوانە لاوازی ئەخلاقی خۆی هەیە، و هـەر یەکەشیان بەو لاوازییە ئەخلاقییەی خۆیەوە ناو دەنرێ‌و بانگ دەکرێ وەکو: خەبەرساز، ماستاوچی، دوو زمـان، خانـەگومان و کـەودەن. شـێوازی تیوفراسـتوس، کـورت‌و سـادەو راسـتەوخۆو راشکاوانەیە. وەسفەکانی زۆر کۆپی و لاساییە. زۆر نووسەانی وەکو هـال، ئیرل، ئـوربری و لابرویر کەوتوونەتە ژێر کاریگەری وی.

هۆزان

<u>تیوکراتیوس (315- 264 پێشز):</u>

شـاعیرێکی یۆنـانی ئەسـکەندەرانییەو زۆر هـۆزانی شـوانکارەیی هەیـە. زانیارییـەکی کـەم دەربارەی سەرەتاکانی ژیانی وی لە بەر دەستدایە. لـە سیراکوز هاتـە دنیـاوە، ماوەیـەکی لـە کاسـدا بەسـەر بـرد، ئـەنجام چـوو بـۆ ئەسـکەندەرییەو بەتلیموسـی دووەم (فیلادلفـوس) پشتیوانی لێکرد.

<u>بەرهەمەکانی تیوکریتوس:</u>

<u>ئیپیگرام: کورتە قەسیدەی پەندئامێز:</u>

بیسـت سـی کورتـە قەسـیدەی پەنـدئامێز دراوەتـە پـاڵ تیوکرتیـوس، بـەڵام تـەنیا نـۆ دانـەی رەسەنییان ناسراونەتەوە.

<u>گۆرانی شوانکارەیی:</u>

تیوکرتیوس، هەمووی سێ گۆرانی شوانکارەیی گوتـووەو ئـەم جۆرانـەی خـوارەوەی لـە خـۆ گرتووە.

<u>شانۆنامەی بێ گفتوگۆ (Mimes):</u>

پێدەچێت ئەم کۆپلە نیمچە درامیانە، زیاتر بۆ خوێندنەوە نووسرابن تا نیشاندان‌و نمایش کردن.
لە نێو ئەم سروودانەدا (ژنانی سیراکوزی)و (ژنی جادووگەر) لە هەموویان بەناوبانگترن.

شانۆنامەی دێهاتی:

تیوکریتوس، باوکی شانۆنامەی گوندیە، و زۆربەی پرەنسیپ‌و ڕێساکانی دانا:
1- ناوەڕۆك: پێشبڕکێی ئاواز، ئەشقی نەبەکام، مەرگی دۆست.
2- زەمینەو هاماج: چەمەنزارانی جوانی کەناری جۆگەو جۆبارانی پڕشەپۆلان، درەختان، لەوەڕگەی پەزان.
3- کاراکتەران:
شوانان
4- خەڵات‌و دیاری:
جامێك لە عاج یان دار، گوڵ، بەرخ، کۆتر، میوە، شیر، خوری‌و ئەو جۆرە شتانە.
بەناوبانگترین کاری تیوکریتوس لەم وارەدا ((مەرگی دافینس))"3"و (جەژنی درەوی دیمیتر"4")ـە.

وردە مەلحەمان:

ئەمە کۆمەڵە شیعرێکی داستانی کورتن کە بابەتی رەزمی (مەلحەمی) یا ئەفسانەییان لە خۆگرتووە. بەناوبانگترینیان (هیلاهس"5")، کە باسی خەم‌و پەژارەی هەرکول لە دووری هیلاس دەگێڕێتەوە.

شێوازی تیوکرتیوس:

بەرهەمەکانی تیوکریتوس زۆربەیان ئاڵۆزو دەستکردن، بەڵام هەندێ جار پەرداختێکی ئاسایی هەیە. خۆشەویستی سروشت، بەهرەی شانۆنامەنووسی، تەنزو تەوس، و کاراکتەرسازی لە سەرانسەری ئەم بەرهەمانەدا ئاشکرایە.،

گوڵبژێری ئەدەبی یۆنان:

ئاگا"6"سیاس-ی خەڵکی ئایولیا، لە سەدەی شەشەمی زایینیدا دەستی بە کۆکردنەوەی کۆمەڵە شیعرێك کرد کە ئەمڕۆ بە (گوڵبژێرێك لە ئەدەبی یونان یان گوڵبژێری پالاتین"7") بەناوبانگە. دوا دانانی ئەم کتێبە لەلایەن سفالا"8"س-ی خەڵکی بیزانسەوە لە سەدەی دەیەمی زاینیدا ئەنجام درا. ئەم گوڵبژێرە نزیکەی چوار هەزار شیعرو کۆپلەی نووسەرانی جیاوازی یۆنانی، لە سەدەی پێنجەمی پێش زاینەوە تا سەدەی شەشەمی زایینی لە خۆ گرتووە.

فەلسەفە

<u>زنون کیتیومی (لە دەوروبەری 310 پێشز ژیاوە):</u>

ئەم فەیلەسوفە یونانیە خەڵکی قوبرسەو دامەزرێنەری قوتابخانەو رێبازی رەواقییە. باوەڕی وایە کە خۆشبەختی و بەختەوەری بەرەنجامی رەهایی لە لەزەتە بەدەنییەکان و پەیڕەویکردنی ویستی خودایانە. فەزیلەت خێری بالایە، و دەبێ چاوپۆشی لە رەنج و زەحمەت بکرێ، زنون، کاریگەری بەسەر سنکا، ئپیکتتوس"9"، مارکوس ئولیوس، و زۆر نووسەری دیکەوە هەبووە.

<u>ئپیکوروس (342– 270 پێشز):</u>

خەڵکی ساموس ـەو دامەزرێنەی رێبازی ئەساڵەت و ئەولەویەتی لەزەتە (Hedonism). ئپیکوروس بەختەوەری بەشەر بە شادی و شادمانی و رزگاری لە رەنج زەحمەت دەزانێ. بەبێ ئەوەی بە ئاشکرا نکۆڵی لە بوونی خودایان بکات باوەڕی وابوو کە خودایان کەمتر خەمی جیهان و مرۆڤ دەخۆن، کەم بایەخ و نە ئەخلاقین، و بۆیە نابێ لێیان بترسی.

لایەنگری گۆشەگیری و دوورەپەرێزی لە هەراو هوریای جیهانە. هەڵبەتە سەرچاوەی لەزەتگەری و لەزەتخوازی وی تەنیا لەسەر بناغەی ئامانجێن نەفسپەرستانەو لەزەتێن بەدەنی، وەکو هەندێك لە پەیڕەوکارەکانی دوایی ئەو پەیگیرییان دەکرد، رۆ نەنرابوو، بەپێچەوانەوە ئپیکورس پێی وابوو کە فەزیلەت، ئاوەز، راستگۆیی و ناسینی تەبیعەت مرۆڤ دەگەیەننە لەزەت، ئەو هاوار دەکات کە لەزەتێن بەدەنی دەبێ سادە بن و مرۆڤ دەبێ میانڕەو بێ، ئپیکورس کاریگەرییەکی زۆری بەسەر فەلسەفەی جیهانەوە هەبووە، بە تایبەتی بەسەر هوراس، و لوکرتیوس.

2– سەردەمی رۆمی
146– پێشز – 529 ز

<u>پێشینەیەکی مێژوویی:</u>

روم لە ساڵی 146 پێشز کورنت–ی گرت و کۆتایی بە فەتحی یۆنان هێنا. ئیدی لەمە بە دواوە مێژووی یونان پەیوەندییەکی نزیك لەگەڵ مێژووی رومدا پەیدا دەکات. داخستنی قوتابخانە کفرپەروەرەکان بە دەستی ژوستی نی(529 ز)، نیشانەی کۆتایی ئەدەبیاتی کۆنی یۆنانە.

<u>نۆڕینێکی گشتی:</u>

لە سەردەمی رومیدا نووسراوانی پڕ بایەخ تا رادەیەك كەم بوو. شیعری بەرچاو نەنووسرا، ژمارەی پەخشاننووسانی پلە یەك-ش كەم بوو. پەخشانی ئەم سەردەمە لە خزمەتەی مێژوو، ژیاننامە، فەلسەفە، تەنز، و رەخنە دابوو.

مێژوو

<u>پولوبیوس(205- 125 پێشن):</u>

خەڵكی میگالوپولیس-ە، لە ساڵی 167 پێشزدا وەكو بارمتە بۆ روم نێردرا، لەوێندەر كەوتە ناوجەرگەی دۆستانی فەرماندەی رومی و پیاوی ئەدەب پەروەر سیپیوئافریكانوس مینوردا"10"، و لەوەش دەچێت(هەر لە رێگەی كۆمەكی سیپیو وە) مۆڵەتی وەرگرت كە لە ساڵی 150 پێشزدا بۆ یۆنان بگەڕێتەوە. پۆلوبیوس، لەو ماوەیەدا كە لە روم ئاكنجی بوو، زۆربەی بەشەكانی كتێبەكەی (مێژووی گشتی) لە چل بەرگدا نووسی، كە تەنیا پێنج بەرگی بە تەواوەتی ماوەتەوە، ئەم بەرهەمە كە باسی شكۆی روم دەكات، مێژووی ئەو سەر زەمینەی لە ساڵی 266 پێشزوە تا ساڵی 146 پێشز لە خۆدەگرێ. ئەم كتێبە كتێبێكی تاقەتبەرەو دوورە لە هەر هونەرییەتێك، لە رادەبەدەر بایەخ دەدا بە حەقیقەتە رووتەكان. رستەكانی درێژو ئاڵۆزن، ناوەكان نابەجێن و لە شوێنی خۆیاندا نین، وێڕای ئەمە رە.
نگدانەوەی تۆژینەوە، هەمە لایەنی مێژوویی، و بێلایەنییە.

<u>یوزفوس(37- 100 ز):</u>

یوزفوس لە ئۆرشەلیم هاتە دنیاوەو بە رەوشی یەهودیان پەروەردە بوو، پاشان لەگەڵ ئیمپراتۆر تیتوس"11"دا بۆ روم رۆیی، یوزفوس فێری زمانی یونانی بوو و مێژووی جەنگی جولەكەی، كە شەرح و شرۆڤەیەكی جوانی راپەڕینی جولەكان و دامركاندنەوەیەتی بە دەستی تیتوس (66- 70ز) بە یونانی نووسی.
بەرهەمی دووەمی وی (مێژووی كۆنی جولەكەیە) كە مێژووی قەومی جولەكە لە سەرەتای بوونەوە تا ساڵی 66 ز نیشاندەدات. ئەم بەرهەمە لە بەرهەمی یەكەمی یوزفوس تاقەتبەرترو لاوازترە.

ژیاننامە

<u>پلوتارك (46- 120ز):</u>

لە خارونەئا هاتە دنیاوە، لە ئاتین خویندویەتی، پاشان چوو بۆ روم و لەوێندەر كەوتە دەرس دانەوە، بەرهەمی گەورەی وی بریتییە لە (ژیانێن هاوتەریب) كە بریتییە لە پەنجا ژیاننامەی پیاوانی ناودار، چوار ژیاننامەیان بەجیاو سەربەخۆن و ئەوانی دی دوو بە دوون لە هەر جووتە ژیاننامەیەك ناودارێكی یۆنان لەگەڵ پیاوێكی رومدا بەراورد دەكرێ، وەكو دیموستن و سیسرون، ئەسكەندەرو ژول سزار، پلوتارك لەم بەرهەمەمیدا ئەدیبان پشت گوێ دەخات. هەوڵ دراوە لە هەر جووتە ژینامەیەكدا دەرسێكی ئەخلاقی دابدرێ. ئەم ژینامانە تا

رادەیەك بێ ئیحتوبارن، بەڵام لە رووی لێهاتوویی دراماتیکی و گێڕانەوەوە، ناسك و جوان و تەڕو تازەن و پڕن لە جوانی مەسەلەێن مرۆڤانی و لایەنی ئەقڵانی بەرجەستە. وەرگێڕانی ئەم بەرهەمانە (وەرگێڕانەکانی نورت) سەرچاوەیەك بوو بۆ شەکسپیر.

فەلسەفە

<u>مارکوس ئورلیوس ئانتونینوس (121– 180ز):</u>

ئورلیوس–ی ئیمپراتۆری روم (161– 180ز) دوا فەیلەسوفی گەورەی رەواقی. لە نەیارانی مەسیحیەت و چەوسێنەری مەسیحیان بوو. بەرهەمی هەرەگرنگی ئەو دەربارەی (خود ئەندێشە)یە، دوانزە بەرگە، کۆمەڵێك تێفکرین و بیر ئانینە، ئورلیوس باوەڕی وایە کە روحی مرۆڤ رێنوێنی باتینییە– باقی شتەکان هەموو بەتاڵن، مرۆڤ دەبێ گوێ بە ئازارو چەوسانەوە نەدات و چاوپۆشی لێبکات، مرۆڤان بە برا بزانێ، زەحمەت و رەنج و مەرگ بە سەبرو حەوسەلەوە تەحەمول بکات، ئورلیوس شێوازێکی توندو زبرو ئاوێتە بەزاراوەێن لاتینی هەیە، بەڵام نێوەڕۆکی بەرهەمەکانی رەسەن و مرۆڤانییە.

<u>پلوتینوس (فلوتین 205– 270ز):</u>

خەڵکی لوکوپولس"12"–ە. نامەێن نۆمینەی کە بریتییە لە پەنجاو چوار کتێب دەربارەی فەلسەفەی نەو ئەفلاتونی"13" دانا، و باوەڕی بە یەکتایی هەبوو و خودای وەکو حەقیقەتی باڵا کرد بە جێگرەوەی تیۆری ئایدیالی ئەفلاتونی، ئەو تیۆری ئەفلاتونی دەربارەی شەیتانان، یا پێناوانی بەینی خوداو ئادەمیان قەبول دەکا و ئەوانە بە باعیسی سەرەکی شەڕ لە جیهاندا دەزانێ. نووسراوەکانی پلوتینوس شاعیرانەو رەمزین و کاریگەرییەکی زۆریان بەسەر هنری مور، هنری وان، سپنسەر، میلتون و وردز ورس ەوە هەبووە.

شیعری ئاوێتە"14"
Satire

<u>لوکیانوس (لوسین 125– 200 ز):</u>

هەجونووسێکی یونانییە کە لە سمیسات (ساموساتا) کە شارێکی کۆنی سوریایە هاتە دنیاوە، سەفەری میسر، ئیتالیاو گول و یونانی کرد و تێشووەیەکی زۆری لەم سەفەرانە پاشەکەوت کرد و بە تەواوەتی خووی بە رۆشنبیریی یونانییەوە گرت.

<u>بەرهەمە گرینگەکان:</u>

دیالۆگی خودایان:

گفتوگۆیانێکی خەیاڵییە کە گاڵتە بە باوەڕبوون بە خودایانی یۆنانی دەکات.

دیالۆگی مردووان:

گفتوگۆیەکی خەیاڵییە لە هەجوی فەیلەسوفانو هاوچەرخان، ئەم دیالۆگە گەوجایەتی ژیان وەبیر دەخاتەوە.

مێژووی راستەقینە:

سەفەرنامەیەکی خەیاڵییە کە هەجووی ئەفسانانو مێژووی یونان دەکات. قارەمانانی حیکایەتو چیرۆکەکانی لوکیانوس لە ئەنجامدانی کارێن غەریب و سەیردا لە هەموو قارەمانانی رابردووی یۆنان بالاترین، قارەمانەکانی وی بۆ هەتاو، بۆ مانگو دوڕگەکانی بەهەشت"15" سەفەر دەکەن.

مێژوو نووسین:

وتارێکە کە گاڵتە بە زێدەوێژی، نا دروستی و تەعەسوبی مێژوونووسان دەکات.

تایبەتمەندییەکان:

لوکیانوس، فریوو ریاکاری لە ئاینو لە ئەدەبیاتو لە کۆمەڵگەدا سەرزەنشت دەکات، بەلام زمانەکەی ئەوەندە توندو تیژو تاڵ نییە، بەڵکو رەخنەگرێکی نەرم و تا رادەیەك رەش بینە، هەندێ جار خەمینە، بەلام هیچ کاتێك جڵەو بۆ هەستو سۆز شل ناکات و زۆربەی کات هەر رووخۆش و سوعبەتچییە، لەواری نووسینو نووسەرایەتیدا متمانەی تەواوی بە خۆی هەیە لاسایی هۆمەر, سوفستاییان، ئەفلاتون، گەزنەفۆن، و کۆمیدیای یۆنانی دەکاتەوە، بەلام پتر مەیلی بەلای هاوشێوەگۆیی و لاسایی کردنەوەی تەوسئامێزی بەرهەمێن جدی دا هەیە. کاری کردۆتە سەر ئاپۆلیوس، ئیراسموس، لاندور، و رەنگە سویفت-ش.

رەخنەی ئەدەبی

لونگینوس یادیونوسیوس (دەوروبەری 80ز):

فەیلەسوف، رەخنەگرو دانەری نامەی رەخنەیی شێوازی بەرز و مەزنە، هیچ زانیارییەك لەمەر ژیانی وی لەبەر دەستدا نییە، توێژەرانی ئەمڕۆ چیتر دانەری ئەم نامەیە لەگەڵ دیونوسیوس کاسیوس لونگینوسدا (273ز) کە سکرتێری شابانو زەنوبیای پالمیرایی بوو، تێکەڵ ناکەن. لونگینوس پێی وایە کە ئەدەبیاتی بەرزو بالا لە هەر کاتو شوێنێکدا بێ پێویستە ببێتە مایەی خۆشحاڵی، بۆیە دەبێ هەڵقوڵاوی روحێکی گەورە بێ، شێوازی بەرزو بالا تا

رادەیــەکی زۆر دەکاتــە دەربــڕینی روون‌و کاریگــەر. ســووره لەســەر لاســایی کردنــەوەی نووســەرانی کــۆنی یۆنــان، بــە تایبــەتی هۆمــەر، ئــەفلاتون، دیموســتن، و هــەر ســێ تراجیــدیا نووسه گەورەکانی یۆنان (ئاسخیلوس، سوفوکلیس‌و یورپیدس).

رەخنــەگرانی ئیتالیــایی، فەڕەنســاوی و ئینگلیــزی قۆنــاغی رینیســانس‌و نــەو کلاســیزم، نامەی(شێوای بەرز)ە کەی ئەو بە پڕ ئیحتوبارترین‌و پڕ بەهاترین رێنوێن دەزانن. هەندێك لەو نووســەرانەی کــە بــە تــەواوەتی کەوتوونــە ژێــر کاریگــەری قــووڵی ئــەم نامەیــەوە دەتــوانرێ ناوی: بوالو، درایدن‌و ئەلگزاندەر پۆپ ببرێ.

<u>پەراوێزو ژێدەران:</u>

1- ســوتیر (ز- 283 پێشــن): یەکــەمین پاشــای مەقــدونی میســری کۆنــە، و دامەزرێنــەری خانەدانی بە تالیسەیە. وشەی "سوتیر" بە مانای رزگارکەر دێ.

2- تیمون فیلوسی (دەوروبەری 280 پێشن):

شاعیرێکی یونانییەو شیعری تەنزئامێزی گوتووە.

3- مەرگی دافینس:

لــە ئەفســانە یونانییەکانــدا دافیــنس شــوانێکی سیســیلییە کــە بــە دامەزرێنــەری شــیعری شوانکارەیی دەژمێردرێ.

4- دیمیتر: دیمتر لە ئەفسانانی یۆنانی دا خواوەندی بەرەکەت‌و بە پیتییە.

5- هیلاس:

لاوێك بوو لە هاوڕێیانی هەرکول کە لە یەکێك لە لەشکرکێشییەکاندا، جوانییەکەی سەرنجی خواوەندان را دەکێشێت‌و بۆ لای خۆیان بانگی دەکەن تا جاویدان‌و نەمری بکەن.

6- ئاگاسیاس (536- 528 ز): مێژوونووس‌و شاعیرێکی بیزانسی بووە.

7- گوڵبژێری پالاتین:

چونکە دەستووسی (گوڵبژێری ئەدەبی یونان) لە کتێبخانەی پالاتین، لە ئیتاڵیا دۆزراوەتـەوە بە (گوڵبژێری پالاتین)ش بەنێوبانگە.

8- سفالاس (سەدەی دەیەمی ز) زانایەکی بیزانسی بووە.

9- ئیپکتتوس (65- 135ز):

فەیلەسوفێکی رەواقی یونانی بووە.

10- ئافریکانوس مینور (185- 129 پێشن):

فەرماندەیەکی رومییە.

11- تیتوس (40- 81 ز):

ئیمپراتۆری روم بووە (79- 81ز).

12- لوکوپولس: نــاوی کــۆنی شــاری ئەسیوت-ی میسـرە کـە کەوتووەتـە رەخــی رۆژئــاوای روباری نیل.

13- نـەو ئـەفلاتونی: یەکێکـە لـە قوتابخانـەی فەلسـەفییەکانی دنیـای کـۆن کـە داکـۆکی لـە باوەڕێن ئاینی و فەلسەڤ لە هەنبەر مەسیحیەتدا کردووە.

14- Satire (شیعری ئاوێتە):

ئـەم زاراوەیـە بـە شـیعر یـان بـەیتێك دەگـوترێ کە لـە نێـوەڕۆکی جیـاواز پێـك هـاتبێ، رەگـو ریشـەکەی (Saturac)ـە لوسـیوس داهێنــەری ئـەم زاراوەیەیـە و پاشـان هـوراس تـەواوی کردووە. رۆژئاواییان لە سەدەکانی دواتـردا بـە هەڵـە پێیـان وابووە کە لـە ریشـەی Satyrەوە وەرگیراوە، و سەرچاوەی هەڵەکەش ئەمەیە کە پیتی یونانی Y بە شێوەی U دەگوترێ، بۆیە ئەم دوو ریشەیە تێکەڵ بە یەکتر بوون.

15- دوڕگەکانی بە هەشت Elysium:

(لە ئاینی یونانی)دا شوێنی قارەمانانو روحانی چاکی پاش مەرگە.

16- نیوکلاسیزم (نەوکلاسیزم):

راپـەڕینی گـەڕانـەوی کلاسیسـزمی کـۆنو بەرهـەمی کلاسـیکی کـۆن، واتـە یۆنـانو روم، ئـەم راپەڕینە پاش رینیسانس روویداو لە سەدەی هەڤدەدا گەییە لوتکەی خۆی. لێرەدا سـەرنجی خوێنەران بۆ ئەوە رادەکێشم کە هەندێ جار راپەڕینی نێو براو تەنیا بە کلاسیزم ناو دەبرێو زاراوەی نـەو کلاسیسـزم بـە گەڕانـەوەی ژمارەیـەك لـە نووسـەرانی سـەدەی بیسـتەم بـۆ سـەر هەنـدێ تایبەتمەنـدی کلاسـیك دەگـوترێ کـە لـە سـەرووی هەموویانـەوە دەبـێ نێـوی جیمزجویس-ی گەورە نووسەری ئیرلەندی ببەین.

بەشی سێیەم

ئەدەبیاتی رومی کۆن

سەردەمی کۆماری
(240– 27 پێشن)

پێشینەیەکی مێژوویی:

به گوێرەی بۆچوونی هوراس، ئەدەبیاتی روم یان لاتین لەساڵی 240 پێشزەوە، واتە لە ساڵی پاش کۆتایی یەکەمین جەنگی کارتاژی ، بە لیویوس ئاندرو نیکوس دەست پێدەکات. روم لەوە بە دواوە بۆ ماوەی دوو سەدە سەرگەرمی جەنگو چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی بەسەر هێزەکانی مدیترانەی وەکو مەقدونیە، سوریا، یۆنان، کارتاژ، نومیدیا، ئەسپانیا، گولو میسر دەبێ، لە ساڵی 146 پێشزدا یۆنانو کارتاژ دەست لە بەرخودانو بەرەڤانی هەڵدەگرن. لەگەڵ فەتحی گول لە ساڵی 50 پێشز بە دەستی ژول سزار، روم دەبێ بە بووکی بێ هەڤرکی وڵاتانی مدیترانە (رۆژهەڵاتی ناڤین) پێویستە ململانێ چینایەتیو جەنگە ناوخۆییەکانیش بخەینە سەر ئەم قۆناغو سەردەمە پڕ ئاژاوەو نا ئارامییە.

ئەگەرچی روم بە رواڵەت خودانی رژێمی کۆماری بوو، بەڵام لە راستیدا حکومەتو دەسەڵات بەدەستی چینە ئەرستۆکراتو دەوڵەمەندەکان بوو. دەسەڵاتی ئەنجوومەنی سینا (پیران) هەمیشە لە رێگەی پۆمپی"1"، ژول تزار، و خەڵکانی ترەوە کەم دەکرایەوە. بە پراکتیکی لە ساڵی 27 پێشزدا ئوکتاڤیوس تزار رژێمی کۆماری بۆ ئیمپراتۆری گۆڕی.

نۆڕینێکی گشتی:

تاوەکو پێش سەردەمی لیویوس ئەدەبیاتی ئیتالیا بریتی بوو لە وێردو دوعایان، ئاوازی جەژنو ئاهەنگان، هۆزانێن تەنز ئامێز، و کورتە شانۆنامانی پێکەنیناوی سەرەتایی. تەنیا چەند پارچەیەك لەم ئەدەبیاتە ماوەتەوە. لیویوس و جێگرانی وی کەوتنە وەرگێڕان, وەرگرتن و لاسایی کردنەوەی نموونەکانی ئەدەبیاتی یونانی. تا پێش ساڵی 27 پێشز بە دەگەن بەرهەمێکی لاتینی, چ لە هۆزان و چ لە پەخشان بەرچاو دەکەوێ کە کارێگەری ئە دەبیاتی یونانی پێوە دیار نەبێ. یەکەمین نموونەێن تراجیدیا, کومیدیا, مەلحەمە, هۆزانی لیریکی, وتاربێژی ومێژووی روم بەریز لە بەرهەمەکانی یورپیدس, میناندیر, هومەر, ساڤو, دیموستن, وتوسیدیدسەوە وەرگیراون. تاقە ژانرێکی ئەدەبی کە لە سەردەمی کۆماری دا سەری هەڵدا. تەنزە کە شیعرێکی تەواو رومی بوو.

شانۆنامە

لیویوس(لوسیوس لیویوس ئاندرونیکوس 272–207پێشن):

مامۆستاو ئەکتەرو یەکەمین شانۆنامە نووسی لاتینی یە لیویوس لە بنەچەوە یونانی وخەڵکی تارانت بوو کە لەساڵی272 پێشز وەکو زندانی جەنگی بۆ روم برایە. لەوێندەر بوو

به كۆيلەی پياوێك بەنێوی ليويوس. ئيدی ناوی خۆی لە ناوی ئەوەوە وەرگرت و يونانی و لاتينی فێری مناڵەكانی ئەو كرد.

ليويوس پاشان ئازادی خۆی وەرگرتەوە. لە ساڵی 240 پێشزدا ئوديسەی بە شێوەی وەرگێڕانی ئازاد كرد بەلاتينی كە بە يەكەمين بەرهەمی ئەدەبی لاتينی دەژمێردرێ. لەم وەرگێڕانە، كە بە شێوەی شيعری ناهەمواری ساتورنی"2"يە چەند كۆپلەيەك ماوەتەوە. سەرناوو كۆپلەی نۆ تراجيدياو كۆميديای ليويوس-ش لەبەر دەستدان كە وەرگێڕانی ئازادن لەبەرهەمێن يونانيەوە. هۆزانی شانۆنامەكانی ليويوس لە وەرگێڕانی ئوديسەكەی باشترن، بەڵام ئەم شيعرانەش دژوارو مردوون.

ناڤيوس (گينوس ناڤيوس 235- 201 پێشن):

خەڵكی كامپانی و پياوێكی سوپايی بوو، بە دووەمين شانۆنامەنووسی لاتينی دەژمێردرێ. سی و چوار كۆميدياو هەوت تراجيديای نووسيوە، كە تەنيا چەند كۆپلەيەكيان ماون، شانۆنامەكانی كێشێكی ئازاد ترو زمانێكی زندوو تريان لە شانۆنامەكانی ليويوس هەيە. ناڤيوس يەكەمين شاعيری مەزنی رومی و يەكەمين شانۆنامەنووسە كە بابەتی نووسينەكانی لە رومەوە وەرگرتووەو هەڵێنجاوە.

ئينوس (كوينتوس ئينوس 239- 169 پێشن):

ئەم شاعيرە سێيەمين شانۆنامەنووسی لاتينييە. ئينورس كۆمەڵێك بەرهەمی لە وارە جۆراو جۆرەكانی وەكو كۆميديا، تراجيديا، شانۆنامەی مێژوويی، قەسيدەی هيجايی و مەلحەمی بەرهەم هێنا. سەرناوو كۆپلەی بيست و دوو شانۆنامەی وی لەبەر دەستدايە. ئينوس بە يەكەمين ئەديبی تەواو لە جيهانی رۆژاواو بە باوكی شيعری لاتينی دەژمێردرێ. لە رەچاوكردنی هونەرە شيعريەكاندا گەلەك وردە.

پلاوتوس (تيتوس ماسيوس پلاوتوس 254- 184 پێشن):

ئەم شاعيرە كۆميديانووسە روميیە لە ماڵباتێكی هەژار لە ناوچەی ئومبريا"3" هاتە دنياوە. چوو بۆ رومو واديارە لەوێندەر كاری ئەكتەری يا دارتاشی ديكۆری شانۆيی كردووە. سەروەت و سامانێكيشی پێكەوە نا، بەڵام لە كاری بازرگانيدا ئەو سەروەت و سامانەی لە دەست داو ئەوسا بوو بە شاگرد نانەوا، شوێنی خوێندنی ديار نييە. كاتێ كەوتە شانۆنامەنووسين، زۆر زوو دەوڵەمەند بوو، پلاوتوس لە روم كۆچی دوايی كرد.

بەرهەمەكانی:

پلاوتـوس نزیکـەی چـل یـا چـل‌و پێـنج شـانۆنامەی نووسـیوە، بـەڵام سـەدو سـی شـانۆنامە دەدەرێتە پاڵ وی. بیسـت شـانۆنامەی لـە جـۆری کـۆمیـدی نـوێ لـە پـاش بـە جێمـاوە کـە هـەر هەمووی کۆپی بەرهەمەکانی میناندیرە.

شانۆنامەێن تەزویرو گۆڕینی ناسنامە:

ئامفیتریون:

ئـەم شـانۆنامەیە لەسـەر بناغـەی ئەفسـانەیەکی کـۆن رۆنـراوە. زیـوس خـۆی دەخاتـە پێسـتی ئامیفیتریون-ەوەو لەگەڵ ئالکمەن-ی هاوسەری ویدا دەکەوێتە ئاشقێنی‌و ئەشقبازی.

میر کوری"4":

میرکوڕی لـە شـێوەی سوسـیادا کـە کویلەیـە دەر دەکـەوێ. ئـەم کۆمیدیایـە شـێوازێکی شـادو زنـدووی هەیـە و پـڕە لـە ریسـوایی. زۆر نووسـەر لەوانـە: مـولیر، روتـرو، درایـدن، کلیسـت، و ژیرودو کومیدیان لەو بەرهەمەوە وەرگرتووەو نوسیووە.

شانۆنامەێین دەسیسەو پیلان:

یەخسیرانی جەنگی:

دوو یەخسـیری جـەنگی، یـەکێکیان کۆیلـەو ئـەویتریان ئـەرباب، دەکەونـە گـۆڕینی سـیماو جلوبەرگی خۆیان تا زەمینە بۆ هەڵاتنی ئەرباب (ئەشراف) فراهەم بێ. هژیو کە هەردووکیانی کڕیوە پەی بەوە دەبات کە کۆیلەکە کوڕە گوم بووەکـەی خۆیـەتی. لـەم شـانۆنامەیەدا مێملێك بـە نـاوی ئێرگاسـلوس، بـە دەم شـۆخییەوە جـۆرە خۆشـی‌و ناسـکییەك بـە شـانۆنامەکە دەبەخشێت.

نووسەر سوودێکی زۆری لە تەنزی دراماتیکی وەردەگرێ, ئەم بەرهەمـە زۆر عـەوام پەسـندە (میللـی) رووداوە ناشـیرینەکانی زۆر کەمـە، و لایەنـە کۆمیکییەکەشـی لـە چـاو بەرهەمـەکانی دیکەی پلاوتوسدا زۆر کەمە، : ئاریوستو، جانسون، و روترە، کاریگەری ئەم شـانۆنامەیەیان پێوە دیارە.

بازرگان:

لـەم سـوکە کۆمیـدیا بـەرزەدا(فـارس) بـاوك‌و کوڕێـك لەسـەر خۆشەویسـتی کیـژێك دەکەونـە رکابەری. شانۆنامەکە زۆر دیمەنی خەندەداری تێدایە. پلۆت‌و بابەتەکەی بـەخێرایی دەچێتە پێشێ، و لوتکەیەکی یەجگار جوان‌و دڵگیری هەیە.

مالّی روحان:

سوکە کومیدیایەکی خۆشە کە لاوێکی خۆشگوزەران هەوڵدەدات بادەنۆشییەکانی لە بابی بشارێتەوە. پلۆتی ئەم شانۆنامەیە زۆر لاوازە.

شەکسپیر، هیود، رنیاردو هولبرگ"5" بە سەرۆی ئەم کۆمیدیایە هەندێ بەرهەمیان نووسیوە.

نێرەنگباز:

لە کۆمیدیا خۆش‌و میللییەکانە. بابەتی شانۆنامەکە دەسیسەکاری‌و پیلانگێڕی ئاشقێکی لاوە کە بۆ رزگارکردنی ماشوقەکەی خۆی لە چنگی رەقیب پێویستی بە پارە دەبێ. رووداوەکانی شانۆنامەکە بە خێرایی روو دەدەن، بەڵام لە نەخشەو پلوتەکەیدا هەندێ ناکۆکی لاوەکی هەیە. دوا دیمەنی شانۆنامەکە بە مەستی قارەمانەکەوە لەزەت بەخشە.

ستیخوس:

ئەم شانۆنامە بێ فۆرم بەڵام شادە نیشاندەری ژیانی ئاسودەو سادەی کۆیلانە. تەقریبەن نە نەخشەو پلۆتێکی ئەوتۆی هەیەو نە حاڵەتی چاوەڕوانی لەلای بینەرو تەمەشاڤان دروست دەکات. باوکێک هەوڵدەدا کە دوو کیژەکەی قاییل بکات کە بە هومێدی گەڕانەوەی هاوسەرەکانیان، کە دەمێکە بێ هەواڵ ئەوانیان جێهێشتووە، نەبن. بە هەر حاڵ جووتە مێرد بە دەوڵەمەندی دەگەڕێنەوەو بە گەرمی پێشوازیان لێدەکرێ.

ترینوموس:

ئەم شانۆنامەیە دەربارەی پیاوێکی گەنجە کە ناتوانێ جیازی بۆ خوشکەکەی فەراهەم بکات. یەکێك لەلایەنە غەریبەکانی ئەم شانۆنامەیە ئەوەیە کە دەوری ژنی تێدا نییە.

دووباکید:

ئەم شانۆنامەیە پلۆت‌و نەخشەیەکی سواوی هەیە کە بریتییە لە حیلەیەك بۆ وەدەست هێنانی پارە. وەسفی کاراکتەری شانۆنامەکە سەرکەوتووە، بەڵام خودی شانۆنامەکە تا رادەیەك ناپوختە دێتە بەرچاو.

کاسینا:

سووکە کۆمیدیایەکی دوور لە نەزاکەت بەڵام زۆر لیریکییە. لە بونیادی شانۆنامەکەدا گرێ کردنەوە بەسوود وەرگرتن لە دووبارە ناسینەوە ئەنجام دەدرێ. بونیادی شانۆنامەکە وەستایانەو تۆنەکەی بتەوە.

شانۆنامەی کاراکتەر (کەسایەتی):

سەربازی خۆ هەڵکێش: درامایەکی ناپوختەیەو لەسەر بنەمای کەسایەتی سەربازێکی فشەکەر رۆنراوە. ترنس، یودال, دولچی، بائیف، مارشال، گریفیوس، و هولبرگ– لە رادە بەدەر لەژێر کاریگەری ئەم درامایەدا بوونە.

گەنجی تەڵا:

کۆمیدیایەکی وەستایانەیە کە بە دەوری تەوەری کەسایەتییەکی پیسکەدا دەسوڕێتەوە. هەندێ کەس پێیان وایە لاسایی کردنەوەیەکی شانۆنامەیەکی ونبووی میناندیرە. پارێزی لە رادەبەدەر دەبێتە هۆی ئەوەی کە کابرای پیسکە گەنجەکە لە دەست بدات. چنینی پلۆتی دراماکە لوژیکییە.

شانۆنامەێن ناسینەوە:

کارتۆنی جەواهێرنیشان:

ئەم شانۆنامەیە نەخشەو پلۆتێکی بێ بەهای هەیە، کارتۆنێکی چکۆڵە ناسنامەی کیژێکی کۆیلە کە لە بنەماڵەیەکی ئەسڵزادەیە ئاشکرا دەکات، هەنگێ باوکێك قاییل دەبێ کە کوڕەکەی لەگەڵ ئەو کیژەدا زەماوەند بکات. ئەم کوڕە بە بوێرترین ئاشقی ناو کۆمیدیای تازە دەژمێردرێ. چەند دیمەنێکی ناشیرینی تێدایە.

دەقی شانۆنامەکە دەستکاری زۆر کراوە.

جمکانان:

لە ناودارترین شانۆنامەکانی پلاوتوسە جیابوونەوەی جمکانەکان دەبێتە مایەی هەڵەی سەرگەرمکەر. سەرەنجام گرێی شانۆنامەکە بە یەکتر ناسینەوەی ئەم دووە, دەکرێتەوە. شەکسپیر لە دانانی شانۆنامەی (کومیدیای هەڵەکان)دا لە کاریگەری ئەم شانۆنامەیە بەدەر نەبووە, بەڵام ئەم دوو شانۆنامەیە چوونیەك کۆتاییان نییە.

پەت:

بابەتی شانۆنامەکە رزگاری ژنێکی ئابڕومەندە لە چنگی کابرایەکی ناکەسبەچە. باوکێك بەدیتنی ئەو پەتەی کە بە جانتای ژنی قارەمانی چیرۆکەکەوە بەستراوە, پەی بە ناسنامەی ئەو کە کیژە ونبووەکەی خۆیەتی دەبات. ئەم درامایە هاماجیرۆمانتیکی، کاراکتەرسازی لوژیکی، رووداوی دراماتیکی، هونەری تەوس و توانج و زندووی تیایە، هیوود کاریگەریی ئەم بەرهەمەی بەسەرەوە بووە.

شانۆنامەکانی دیکەی پلاوتوس:

گوندی، کۆمیدیای باج، ئیپیدیکوس، ئێرانیان، کارتاژیان، قالۆنچان.

تایبەتمەندییەکانی شانۆنامەکانی پلاوتوس:

1- لێکدانی رەگەزانی یونانیو رومی (دیمەنەکان لە یونان-ن، بەلام شوێن و دابو نەریتەکان هەموو روومییە.

2- پلۆتی گونجاو و سفت چنراو (بەلام نەك هەمیشە).

3- کاراکتەرانی قەراردادی (تەقلییدی).

4- کێشو وەزنی ئازادو هەمە جۆر، پتر تروکائیکی حەوت یا هەشت کۆلکەیی، و هەندێ جار ئیامبیك.

5- دیالۆگ لەگەلْ روحاندا.

6- ئاوازی زۆر.

کورتەیەکی رەخنەکان:

رەنگە گەورەترین کەموکوڕی بەرهەمەکانی پلاوتوس کۆنیو دووبارە کردنەوە بێ، بۆ نموونە نەخشەو پلۆتی چوار شانۆنامە لە کۆی بیست شانۆنامەکەی وی لەسەر بناغەی ئەو فەندو فێلانە رۆنراون کە ئاشقان بە مەبەستی فەراهەمکردنی پارەو پوڵ پەنایان بۆ دەبەن. هەروەها کەمو کوڕییەکی دیکەی بەرهەمەکانی پلاوتوس سوود وەرگرتنە لە کاراکتەرانی تەقلیدی، وەکو ئەڤینداری لاتو دەستکورت، مێملْ، کۆیلەی پیلانگێڕ. هەندێ تەگبیری دیکەش کە بۆ نیشاندانی روخۆشیو شۆخ تەبعی بەکار براون، کۆنن وەکو ترساندنی کۆیلەیەكو لەو بابەتە شتانە. وێڕای ئەمەش، لە چۆنیەتی مامەلە کردن لەگەلْ پلۆت، کاراکتەرسازی، و شێوەکانی پیشاندانی شۆخیو سوعبەتدا، هەمە رەنگییەکی ئاشکرا لە بەرهەمەکانیدا بەرچاو دەکەوێ.

پلاوتوس، بایەخ تەنیا بە یەك گۆشەی ژیان -بەشێوەیەکی گشتیش بە گۆشەیەکی بێ بایەخ- دەدات، بەلام نابێ ئەوە ژێبر بکرێ کە ئەو بە مەبەستی فێرکردن نانووسێت، بەلکو لە بنچینەدا بە مەبەستی سەر گەرمکردن دەنووسێتو لەم کارەشدا سەرکەوتووە.

تەکنیکی وی بێ بەند و بارە، پەلە کاری پلاوتوس لە واری نووسیندا دووچاری زۆر ناکۆکی و دووبارە کردنەوەو کاوێژکردنەوەی دەکات، بەلام وێڕان ئەمەش لە واری کێش و وەزن، حالەتی سروشتی دیالۆگ، زمانی زندوو، سادە، رەوانو دوورەپەرێزی لە زاراوەێن یۆنانی، ستایشی دەکەن.

دوا قسە ئەمەیە کە پلاوتوس بە هۆی زبری و شاشیو دزێوی زمانەوە بووە بە مایەی سەرزەنشت، بەلام بە خۆشتەبعی بەردەوامو (جگە لە شانۆنامەی گوندی) زیتەلیو چەلەنگیو خۆشرەفتاری خۆی، ئەوە قەرە بوو و دەکاتەوە.

ترنس (پوبليوس ترنتيوس ئافر 185- 159 پێشن):

شاعيرێكی كۆميديانووسی روميیە، لە كارتاژ هاتە دنياوە، ترنيتوس بوكانوس ئەوی بە كۆيلەيەتی بۆ روم هێنا، تەعليمی داو پاشان ئازادی كرد. وا باوە كە ترنس لە دۆستانی نزيكی سيپيوئافريكانوس مينور بووە، شەش شانۆنامەی نووسی كە لە چەپۆكی رۆژگار دەرباز بوون، ترنس لە رومەوە بۆ يونان چوو و پێدەچێ مەبەستی لەم سەفەرە كۆكردنەوەی شانۆنامەكانی ميناندير بووە. هەندێ پێيان وايە لە يۆنان مردووەو هەندێكی دی لايان وايە لە دەريادا، لە كاتی گەڕانەوەی بۆ روم مردووە.

بەرهەمەكانی ترنس:

هەموو شانۆنامەكانی ترنس ماونەتەوە. چوار شانۆنامەی لە بەرهەمەكانی مينانديرەوە وەرگيراون و دوو شانۆنامەيشی لە بەرهەمەكانی ئاپولودوروس"6"-ی خەڵكی كاريستوس-ەوە كە بە خۆی بە يەكێك لە موريدانی ميناندير دەژمێردرا، وەرگيراون.

ژنی ئاندروس (ئاندريا):

ئەم كۆميديايە لە بنەڕەتدا وەرگێڕانی يەكێك لە شانۆنامەكانی ميناندير-ە، پلۆت و نەخشەكەی سادەيە: لاوێكی ئاتينی حەز لە كيژێكی بيانی دەكات، بەڵام زەمينەی زەماوەندی ناچاری وی لەگەڵ كيژێكی ديكەدا فەراهەم كراوە. سەرەنجام ناسنامەی كيژە بيانييەكە، كە ئاتينييە، ئاشكرا دەبێ. ئەم كۆميديايە كاريگەری بەسەر ستيل، بلامی، و تورنتون وايلدەرەوە هەبووە.

خود ئازاری:

ئەم شانۆنامەيە لە ميناندیرەوە وەرگيراوە، پلۆت و نەخشەكەی كۆنە، ميندیموس باوكێكە كە لە بەدگومانی دەربارەی كوڕەكەی ژێوان دەبێتەوەو گيرۆدەی غەزاب دەبێ. كوڕە ئاشقی كيژێك دەبێ و بە رەزامەندی بابی زەماوەند لەگەڵ كێژەدا دەكات. كرميس باوكێكی ديكەيەو لە رادەبەدەر متمانە بە كوڕەكەی دەكات و لاف و گەزافێكی زۆری پێوە لێ دەدا بەڵام كاتێ پەی بەوە دەبات كە كوڕەكەی ئاشقی ژنێكی سوزانييە، ئەويش گيرۆدەو گرفتاری عەزاب دەبێ. سەرەنجام ژنەكەی ميندیموس كچی كرميس دەردەچێ، ئەم دراماية پەيامێكی جددی هەيە: مرۆڤ دەبێ خۆی لە بيرو خەمی كاری خۆيدا بێ ترنس لە رێگەی رووبەڕووكردنەوەی باب لەگەڵ باب، و كوڕ لەگەڵ كوڕدا تايبەتمەندی كاراكتەرانی جۆراوجۆر ئاشكراو بەرجەستە دەكات.

خواجە:

ئەم كۆميديايە لە شانۆنامەيەكی ميناندیرەوە بە هەمان سەرناو وەرگيراوە. سەركەتووترين شانۆنامەی ترنس-ە، جگە لەو ناڕەزاييانەی كە هەندێ جار لە رووی ئەخلاقيەوە لێی دەگيرێ، شانۆنامەيەكی شاديبەخش و سەرگەرمكەرەو لە باری هونەرييەوە پوختەيە. لە نەخشەو پلۆتی

شانۆنامەکەدا ئەشقبازی، ڕووداو، گۆڕینی ناسنامەو ئاشکرا بوون و ناسینەوە وەستایانە ئاوێتە کراوە. کاراکتەرسازی شانۆنامەکەش مایەی سەرنجە. ئەم کۆمیدیایە کاری لە سەر بەرهەمێن یودال، شەکسپیر هەبووە.

<u>فورمیو:</u>

لە شانۆنامەیەکی ئاپولودروس-ەوە وەرگیراوە. کۆمیدیایەکی خەندەدارە کە ئاشکرا بوون و ناسینەوەو پارە، بابەتی سەرەکی پلۆتەکەی پێك دەهێنن. کەسایەتی ئانتیفو و دەمیفۆ سەرکەوتووانە وێنە گیراون.
نێرەنگەکانی سکاپین-ی مولیر لە ژێر کاریگەری ئەم درامایەدا نووسراوە.

<u>برایان:</u>

لەسەر بنەمای شانۆنامەیەکی میناندیر نووسراوە. بە زهنی ترین بەرهەمی ترنس دەژمێردرێ، کە پلۆتێکی دوو لۆنەی هەیە، بەڵام نەدەسیسەیەك لە ئارادایەو نەناسینەوە: بابەتی شانۆنامەکە لە سەرەتاوە بریتییە لە باس و خواس و گەنگەشەو لایەنگری لە زەبت و ڕەبت لە هەنبەر بێ موبالاتی لەواری پەروەردەو فێرکردندا، شانۆنامەکە بە وەرچەرخانێکی سەرسامکەر کۆتایی دێ، کاراکتەرسازی وەستایانەیە. یەکێك لە لایەنە نا باوەکانی ئەم بەرهەمە بەکارهێنانی زۆری مەنەلۆگ و گفتوگۆ لەگەڵ خوددایە. ئەم کۆمیدیایە کاری کردۆتە سەر قوتابخانەی مێردان-ی مۆلیرو باوکان-ی فیلدینگ-.

<u>تایبەتمەندییەکانی شانۆنامەکانی ترنس:</u>

مەودای بابەتی شانۆنامەکانی ترنس سنووردارە، بنەمای پێنج لە شەشی شانۆنامەکانی وی بریتییە لە زەماوەندو زەوجینی نا بەکام، لەم پێنج شانۆنامەیەش گرێی چواریان بە ئاشکرا بوونی ناسنامەی کیژێك وەکو هاووڵاتیەکی ئاتینی، دەکرێتەوە. لە شانۆنامەکاندا داوی ڕووداوەکان وەستایانە پێکەوە دەچنرێ و کاراکتەرسازیان دڵگرە. غیابی هەموو شت زانێك کە کاراکتەرانی شانۆنامەکە بەرەو چارەنووسی حەتمیان ئاراستە بکات، یەکێکە لە تایبەتمەندییە هەرە گرینگەکانی شانۆ نامەکانی ترنس.

<u>کورتەیەکی رەخنەکان:</u>

بە شوشی و ڕوو خۆشی لە بوونی ترنسدا کەمە، شانۆنامەکانی لە ئەندازە بەدەر جددین، شادمانیان کەم تێدایەو لە توانای پێکەنانددن بەدەرن، ئەگەرچی پلۆتەکانی بونیادی بتەویان هەیە، بەڵام زۆر سواوو دووبارەن، وێڕای ئەمەش شانۆنامەکانی ترنس لایەنی ئیجابی زۆریان هەیە: ناسکی و ڕازاوەییان مایەی بایەخە. مەسەلەو بابەتی واقیعی دەخەنە بەر باس. وێنەگرتنی

کەسایەتی و کاراکتەرەکان وردو لوژێکییە. زمانی ترنس سروشتی، سادە، پوختە، راشکاوو راستەوخۆو چڕە.

بەراوردی نێوان پلاوتوس و ترنس:

شێواز: شێوازی ترنس پوختەتر، یەکپارچەتر و هونەرمەندا ترە.

تۆن: ترنس تۆنێکی ئاغرانەتر، نەرمتر، و مرۆڤانی تری هەیە.

پرەنسیپی ئەخلاقی: ترنس لە چاو پلاوتوسدا هیچ جۆرە رێگەیەکی پێشڤەچوونی پرەنسیپی ئەخلاقی نادات.

خۆشتەبعی: بەرهەمی ترنس کەمتر پێکەنین ئاوەرە. شانۆنامەکانی ئاوێتەی شۆخییە بەلأم ئەم شۆخیانە نەرم و ئاغرانەیەو لە چاو شانۆنامەکانی پلاوتوسدا جددی ترن.

پلۆت: پلۆتی شانۆنامەکانی ترنس لە رووی هەمە جۆرییەوە هەژارە، بەلأم هاوئاهەنگی و روونی و یەکێتی و یەکپارچەیی زیاتریان تێدایە.

کاراکتەرسازی: هەمە جۆری کاراکتەرەکان لە بەرهەمی ترنسدا کەمترە، و نوێڕینی وی سنوردارترە، بەلأم کاراکتەرسازی وی دیارترو گونجاوترە.

دەربڕین و گوزارشت:

زمانی ترنس سادەترو رازاوەترەو کەمترین نزیکی لە زمانی خەڵکی کوچەو بازاڕەوە هەیە.

Satire ((تەنز))

لوسیلیوس (گایوس لوسیلیوس 180– 102 پێشز):

ئەم شاعیرە رومییە بە دامەزرێنەری بەرهەمێکی ناوەڕۆك جیاواز وەکو ژانرێکی ئەدەبی سەربەخۆ دەژمێردرێ. وتاربێژی کوڕی سیپیو (سەرداری بەناوبانگی رومی) بوو. سی بەیتی ناوەڕۆك جیاوازی دانا کە تەنیا هەندێ پارچەو کۆپلەی (نزیکەی 1300 بەند) ماوەتەوە. لوسیلیوس شیعرەکانی بۆ خەڵکی ئاسایی و رەمەکی مەردم دەگوت. زیاتر لە روح و گیانی کۆمیدیای کۆن نزیك دەبێتەوە. لە هەندێ شیعریدا هێرش دەکاتە سەر خەڵکانێکی دیار یان لاوازی ئەخلاقی مەردم دەداتە بەر پلارو توانج. بەلأم گەلێك لە شیعرەکانی دیکەی وی بە ماناو چەمکی تازە هەجو نین. بەڵکو هەواڵی سەفەران، ستایشی سیپیو و شەرح و شرۆڤەی دادگاییەکان و تاقیبیان دەگرێتەوە. دژمنی دوو روویی و ریاکارییە. زمانێکی تیژو توندو راشکاوو نەباوی هەیە. لوسیلیوس وەزنی تروکائیکی حەوت سیلایی، ئیامبیك، یان شین و لاوانەوە بەکار دێنیٚ، ئەو شێواز و قاڵبی شیعری تێکەڵی لاتینی بونیاد ناو، سوود وەرگرتنی لە حیکایەت و ئەفسانە و مێژوونووسی و گفتوگۆ کرد بەباو.

فەلسەفە

لۆکرتیوس (تیتوس لوکرتیوس کاروس 99- 55 پێشن):

شاعیرو فەیلەسوفێکی رومییە، لە روم لە دایك بوو، شتێکی ئەوتۆ دەربارەی ژیانی نازانین، وا دیارە لە بنەماڵەیەکی خانەدانو لە دۆستانی سیسر ونو میموس"7" (پەناو هاندەری شاعیران، لەوانە کاتولوس) بووە، وا باوە کە لوکریتوس لە ئەنجامی خواردنەوەی شەرابێکی ئەشق ئاوەردا تووشی جۆرە شێتییەکی ناو بەناو بووەو کە جار جارە بەهۆش هاتووەتەوە لەو بەینەدا بەیتێکی دەربارەی سروشتی شتان نووسیوەو سیسرون-ی وتاربێژی بەناوبانگ راستی کردووەتەوە. ئەنجام لوکرتیوس لە تەمەنی چلو نو ساڵیدا خۆی دەکوژێت.

بەرهەمەکانی لوکرتیوس:

دەربارەی سروشتی شتان:

بەیتێکی تەواو نەکراوی فەلسەفیە لە شەش بەرگدا (7415 بەیتە) لەسەر وەزنی شەش کۆڵەکەیی سێ سیلابی هۆنراوەتەوە. کاریگەری دیموکرتیوس، ئەمپدوکلیس، هۆمەر، ئەنیوس و ئەپیکوروس بەم بەرهەمەوە ئاشکرایە. کوکرتیوس لەم بەیتەدا هەوڵدەدا بەشەر لە ترسی خودایان رزگار بکات، و بیسەلمێنێ کە روح شتێکی ماددییە لەگەڵ لە دایك بوونی بەشەردا دێتە ئاراوە و لەگەڵ مردنیا لە نێو دەچێت. ئەم بەرهەمە هەندێ مەزەندەو پێشبینی سەیرو وردی لە خۆ گرتووە (بە گوێرەی تیۆرییە زانستییەکانو کەشفیاتی سەد ساڵی رابردوو) دەربارەی بونیادو پێکهاتەی ئەتۆم، پەرەسەندن، مرۆڤ ناسی، و گۆڕانکاری رێکەوتەکی لە زیندەوەرزانێدا.

بیرە بونیادییەکان:

تیۆری ئەتۆمی: (پتر لە کتێبی یەکەم و دووەم دا هاتۆتە دەربڕین, و تەقریبەن بە شێوەیەکی گشتی لە دیموکریتوس و ئەپیکوروس-ەوە ئیلهامی وەرگرتووە).

هیچ شتێك لە نەبوونەوە نایەتە ئاراو هیچ بوونێك لە نێو ناچێت. جیهان بێ کۆتاییە, و لە هاماج و گەردیلەی بێ کۆتایی, واتە لە ئەتۆمان پێکهاتووە. ژمارەی ئەتۆمان بێ کۆتاییە بەلام جۆرەکانی ئەتۆم کۆتاییان هەیە. جیاوازی ئەتۆمان لە کێشدا, ئەندازەو فۆرمی ئەتۆمانە. ئەتۆمان نەگۆڕو پایەدارن, و هەمیشە لەجوڵەدان.

تیۆری روح و گیان (کتێبی سێیەم):

روح دەبێ بەتەواوەتی بە گوێرەی مادده بێتە رونکردنەوە- ئەتۆمانی زۆر ناسك, نەرم و جوڵەدار, یەکەیەك دێننە ئاراوە کە لە دوو بەش, لە ئانیماو لە ئانیموس پێك دێت. ئانیما چەق و هۆی ژیانە, و ئانیموس شوێنی ئاوەز، هەست, و ویستە. ئەتۆمانی روح لە کاتی لە دایك بووندا دەبن بە بەشێك لە بەدەن, لە کاتی مردندا بەدەن بە جێ دەهێڵن تا ببنە پاژی تر لە تەبیعەتدا (لوکرتیوس بیست وهەشت بەڵگە بۆ سەلماندنی مردنی روح دێنێتەوە.).

باوەڕێن ئاینی:

باوەڕی بنجبڕ بە خودایانی یونانی و رومی- خواوەندانێ بە توانای داهێنانی مەزن و بەهرەی ئەخلامی کەمەوە- باوەڕێکی درۆیە, کە لە ترس و خورافاتەوە چێدەبێ. چونکە ئەم جۆرە خودایانە هەرگیز بوونیان نییە. (ئیدی ئایا لوکرتیوس باوەڕی دروستی بە یەك خوا یان چەند خوایەك هەبووە, ئەمە روون و ئاشکرا نییە- چونکە هەندێ جار بە خودایانی گۆشەگیر, تەواو ئارام و خۆشحالێ, و بێ خەبەر لە کاروباری دنیا , کە لە فەزای درەخشانی نێوان دنیایەکان ئاکنجین، هەندێ جاری دی بەهێزین سروشتیان دەزانێ کە لە شێوەی ئەتۆماندان و لەهەموو شوێنێکی جیهان بوونو ئامادەگیان هەیە):

ئەخلاق:

لوکرتیوس مورید و پەیڕەوی رێبازی لەزەتخوازی-ی ئەپیکورە. خۆشبەختی و بەختەوەری لە رەهایی و رزگاربوون لە ترس لە خودایان, لە ترس لە مردن, و ترس لە ژیانی پاش مردن و باوەڕی وایە مرۆڤ بۆ ئەوەی بگاتە شادی و بەختەوەری دەبێ خۆی لە کۆمەڵگە بە دوور بگرێ و رێگەی ئەقلێ و فەزیلەت بگرێتە بەر. هەڵبەتە ئەو هەرگیز خۆی لە قەرەی پێناسە کردنی فەزیلەت نادات, بەڵام ژمارەیەکی زۆر لە فەزیلەت و لە رەزیلەت دەژمێرێ.

شێواز: شێوازی لوکرتیوس لە رادەبەدەر راستەوخۆو تاقەتبەرە، بەڵام هەندێ جار هەستئامێز و رەوانە. سوودی زۆر لە زاراوەێن کۆن، دەستەواژەی غەریب، گونجانی حەرفو پیتان، حەرفی هاو دەنگو هاوسەدا،و رەمزو خواستن وەردەگرێ.

کاریگەری لوکرتیوس:

لوکرتیوس، کاریگەرییەکی زۆری(شایەدا) بەسەر کارتولوس، هۆبس"8"، روسو، و ڤولتیرەوە هەبووە.

هۆزانێن لیریکی

کاتولوس (گایوس ڤالیریوس کاتولوس 84- 54 پێشز):

شاعیرێکی رومییە، لە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەند، لە ڤیرونا"9" هاتە دنیاوە، کاتولوس لە دەوروبەری ساڵی 62 پێشز کلودیا (لسبیا، ئیلهامبەخەشی شیعرەکانی) لە روم بینی، نزیکەی پێنج ساڵ پەیوەندی ئەڤینداری لەگەڵدا هەبوو، و زۆربەی ئەم ساڵانەی لە روم گوزەراند، لە ساڵی 57 پێشزدا وەکو ئەندامی گروپی میموس سەفەرێکی بتینیا"10"-ی کرد، پاش گەڕانەوەی بۆ ئیتالیا لە سیرمیو"11"و فیرونادا نیشتەجێ بوو، و جار جارێ سەفەری روم-ی دەکرد.

بەرهەمەکانی:

کاتولوس، لە ژێر کاریگەری راستەوخۆی گەورە شاعیرانی لیریکی بەتایبەتی سافو، ئالسیوس، کالیماکوس، شاعیرانی ئەسکەندەرانیدا دایە، هەروەها قەرزارباری شاعیرانی لاوی رومی و موریدانی قوتابخانەی ئەسکەندەرییە-ی وەکو سینا"12" و کالڤوس"13"ـە، کاتولوس سەدو شازدە شیعری لە پاش بەجێماوە.

شیعرە درێژەکانی:

شیعرە درێژەکانی کاتولوس بریتیین لە دوو شیعری شایی و زەماوەند (61- 62)، شیعرێکی غەزەل (63)، بەیتێکی مەلحەمی کورت (64)، و پێنج شیننامە (65، 68، 74). بە شێوەیەکی گشتی شیعرە درێژەکانی شاعیر لە چاو شیعرە کورتەکانی دا زیاتر بێرونگەرا و کەمتر هەستۆکین ،(شیعرە زەماوەندی، مەلحەمی و لاوانەوەکانی کاتولوس) ئەگەرچی لە شیعرە لیریکییەکانی جیا بوونەتەوە بابەت و تیمەی لیریکی فرەیان تێدایە.

شیعرە کورتەکانی:

هۆزانێن لیریکی (نزیکەی 65 غەزەلە):

بە ئاسانی دەتوانرێ شیعرە لیریکییەکانی کاتولوس لە چوار گروپدا ریزبەندی بکرێن:

1- دەربارەی ئەڤینی (بەتایبەتی بۆ لسبیا) کە بە گرنگترین بابەت دەژمێردرێ، ئەم شیعرانە باسی پەیوەندی کاتولوس لەگەڵ کلودیا-ی هاوسەری میتلوس سیلر-ی گونسوڵ و حوکمڕانی باکوری ئیتاڵیا دەکەن. کلودیا ژنێکە زیرەك، جوان، بێ موبالات و سەربەست. غەزەلەکانی کاتولوس لێوان لێون لە هەستێن جۆراو جۆرو هەڵچوون و جۆش و خرۆشی توند (50، 51): ستایشی جوانی کلودیا (86)، دوو دڵی لە ئەڤینداری ئەو (85- 92)، غیرەو حەسودی (76- 77)، بێ موبالاتی (11).

2- شیننامەکان:

ناودارترینیان شیوەنێکە بۆ براکەی (101).

3- کۆمەڵێك شیعر دەربارەی سەفەرو گەڕانەوە بۆ نیشتمان (31- 46).

4- هۆزانێن جۆراوجۆر:

ئەم گروپە بریتییە لە حیکایەت (10- 53)، سەرزەنشتان (30، 38، 40)، دوعاو درودان (9، 13، 28)، یەك تازیەنامە (96)، یەك سروودی ستایش(34)، گۆرانییەکی بادەنۆشی (27)، هەندێ شیعری دیکە.

شێوازو تەکنیك:

دەرونگەرایی، گەرمی، ناسکی، جوانی، جۆش و خرۆش و راستگۆیی خەسڵەتی شیعرەکانی کاتولوسە، دەربڕین و گوزارشتی وی عادەتەن سادەو دیالۆگییە- پڕە لە کورتبڕی و خوازەو

خواستن. کاتولوس سوود لە نزیکەی دوازدە وەزنی جۆراو جۆر وەردەگرێ، بە تایبەتی شیننامە، شەشینە (شەش سیلابی)، ئیامبیك، و یازدە سیلابی.

<u>کاریگەری کاتولوس:</u>

کاتولوس کاری کردۆتە سەر ئەدەبیاتی رومی (بەتایبەتی ڤیرجیل، مارشال"15" و ئوڤید). کاریگەری وی بەسەر ئەدەبیاتی رۆژهەلاتەوە لە سالی 1500 ز بە دواوەو (بەتایبەتی بەسەر ویات، سیدنی، کمپیون، جونسن، ڤولتیر، هریك، سویفت، بایرون، لاندور، تینی سن، و سوین برن)ەوە دیارە.

<u>بایەخی کاتولوس:</u>

ئەگەرچی قەوارەی شیعرەکانی کاتولوس زۆر کەمە یان بچووکە (بە هەمووی نزیکەی 2300 بەیتە) لەگەلْ ئەمەشدا بە یەکێك لە سێ شاعیری گەورەی لیریکی لاتین (دووانەکەی دی هۆراس فیرجیل)ن دەژمێردرێ، شەقلی مرۆڤانی، بتەوی و کۆکی، راستگۆیی، و کەمالی هونەری شیعرەکانی دەیخەنە ریزی سافو و شیلییەوە. میکاولی بە شاعیرێکی ستایشئەنگێزی ناو دەبا تینی سن–ش بە حەساسترین شاعیری رومی وەسف دەکا.

وتار بێژی

<u>سیسرون (مارکوس تولیوس سیسرون 106- 43 پێشن):</u>

خەتیب، سیاسەتوان، نووسەر، فەیلەسوف، نامەنووس و شاعیرە. لە ئاپینوم، لە بنەماڵەیەك لە چینی جەنگاوەران لە دایك دەبێ. خوێندن و خوێنەوارییەکی زۆر باشی دەبێ. لە سالی 89- 87 پێشز خزمەتی سەربازی دەکات. پاشان دەڕوات بۆ روم و خەریکی خوێندنی ماف، زانستە رەوانبێژییەکان و فەلسەفە دەبێت. سیسرون لە واری حیکمەتی تیۆریدا بەلای ئەفلاتوندا (لایەنگرانی گومانی میانڕەو) دایدەشکێنێ و لە واری حیکمەتی پراکتیکی و عەمەلیدا رێچکەی رەواقییەکان هەلدەبژێرێ. سیسرون یەکەمین وتاربێژی گشتی خۆی لە سالی 81 پێشز ئەنجام دەدات.
لە سالی 75 پێشز دەبێ بە کویستور"16"–ی سیسیل، و لە سالی 66 پێشز دەبێ بە پرایتور"17"و لە سالی 63 پێشز دەبێ بە کونسول"18". لە سالی 58 پێشز رەوانەی تاراوگە دەکرێ، بەلام پاش هەژدە مانگ جارێکی دیکە دەگەڕێتەوە، لە سالی 51 پێشزدا دەبێ بە حوکمڕانی کلیکیە"19". لە سالی 49 پێشزدا دژی ژول تزار دەوەستێ و پەیوەندی بە پومپییەوە دەکات، بەلام پاش تەواو بوونی جەنگی ناوخۆ تزار دەیبەخشێت، سیسرون لە سالانی 44- 43 پێشز لەگەلْ مارك ئانتونی"20"دا (مارکوس ئانتونیس) دەکەوێتە رکابەری و دژمنایەتی، پاش ئەوەی ئوکتافیانوس (ئوگوستوس"21") دەستی بەسەر رومدا گرت، سیسرون نەفی دەکرێ و ئەنجام بە دەستی سەربازەکانی ئانتوینوس دەکوژرێ.

بەرهەمە گرنگەکانی:

کۆمەڵە نووسراوێك لەواری زانستە ڕەوانبێژەییەکاندا:

دەربارەی وتاربێژی (55 پێشن):

دیالۆگو باسێکە لە سێ کتێباندا کە چۆنیەتی هەڵبژاردنی بابەت، دارشتنو ڕێکخستن، چۆنیەتی گوزارشتو دەربرین، بەکارهێنانی پەیڤان- باس دەکا. ئەم نووسراوە هەرگیز خۆی لە قەرەی شێواز بەگشتی یا ڕەوانبێژی بە تایبەتی، نادات. بەڵام بایەخ بە ڕووداوە عەمەلیو پراکتیکیەکان دەدات. ئەم بەرهەمە ڕەنگدانەوەیەکی چاکی شێوازی سیسرون-ە.

بروتوس (دەوروبەری 46 پێشن):

دیالۆگێکە دەربارەی مێژووی وتاربێژی روم.

خەتیب (46 پێشن):

بەڵگەنامەیەکی گرنگە لە شێوەی نامەیەکی کراوەدا کە باسی هونەرکارییەکانی جوانکاری، درکاندن، جۆری دەربڕینو گوزارشت، نەزمی پەیڤان، و وەزن و کێش دەکات.

چەند وتارێك لەمەڕ بابەتە گشتییەکان:

دەربارەی یاسای دابەشکردنی زەوی (64- 63 پێشن):

چوار خوتبە یان وتارە (سییانیان ماوەتەوە) کە هێرشن بۆ سەر دەسیسەو پیلانی دیموکراتەکان دژی دەسەڵاتی پومپی.

لە دژی کاتیلین (دەربارەی کاتی لینا (63 پێشن):

چوار وتاری ڕەوانە کە پیلانی کاتی لینا"22" ئاشکرا دەکاتو سزایەك بۆ پیلانگێران پێشنیاز دەکات.

فیلیپیکەکان (44- 43 پێشن):

فیلیپیك ناوێکە کە لە خوتبەکانی دیموستنەوە وەرگیراوە، ئەمە چواردە وتارە لە ئەنجوومەنی رومدا دژی مارکوس ئانتونیوس دەخوێنرێتەوە.

چەند وتارێك لەمەڕ بابەتە تایبەتییەکان:

بۆ ئارکیاس-ی شاعیر (62 پێشن):

داکۆکینانەمەیەکە دەربارەی(تەبەعییەت) رومی بوونی ئارکیاس"23"، ئەم بەرهەمە وەکو ستایشێك لە ئەدەبیات بە شێوەیەکی گشتی مایەی سەرنجە.

بۆ میلون (52 پێشز):

داکۆکییەکە لە ئانیوس میلون"24" لە هەنبەر قەتڵدا. ئەمە داکۆکیە یەکێکە لە چەند شکستی سیسرون لە دادگادا.

دەقی خوتبەکە بەر لە بڵاوبوونەوە دەستکاری و چاك کراوە.

نووسراوە(نامە) سیاسییەکانی:

دەربارەی کۆماری (54- 51 پێشز):

ئەم نامەیە (لە شەش کتێب) دایە دەربارەی دەستوورو حوکمڕانی وڵاتێکی بێ کەمو کوڕی، کە وەکو روم بە شێوەیەکی یوتوبیایی، لە رێگەی ئاوەزو نیشتمانپەروەرییەوە رێبەرانییەوە رێنوێنی دەکرێ. ناوبانگی ئەم بەرهەمە لەو وێنەیەدایە کە لەمەڕ دنیایەکی دیکە نیشانی دەدات (دەربارەی "خەونەکانی سیپیو").

دەربارەی یاسا (52 پێشز):

نامەیەکە لە پێنج بەرگدا (کە تەنیا سێ بەرگیان ماونەتەوە). بایەخی ئەم بەرهەمە لەو زانیارییانەدایە کە دەربارەی قانونی واقیعی و تیۆری قانونی رۆژ پیشانی دەدا.

نووسراوە ئەخلاقیەکان:

دەربارەی ئاکامی چاکی و خراپی (45 پێشز):

نامەیەکی رەسەن نییە، بەڵام بە وردی لە شێوەی دیالۆگ (لە پێنج کتێب) دا نووسراوەو شرۆڤەو رەخنەیە لە قوتابخانەکانی ئەپیکوری، رەواقی و ئەرستۆیی. سیسرون بە تەواوی لەگەڵ هیچ یەکێك لەم سێ قوتابخانەیەدا نییە، بەڵام لەم سیانەدا زیاتر بەلای سێیەمدا مایلە.

دەربارەی پیری (44 پێشز):

دیالۆگێکی دڵگیرە کە خۆشی و سوودەکانی رۆژانی پیری دەسەلمێنێ.

دەربارەی دۆستایەتی (44 پێشز):

نامەیەکی کورت و دڵگیرە دەربارەی کرۆك و جەوهەری دۆستایەتی.

دەربارەی فەرمان (44 پێشز):

نامەیەکە لە سێ کتێباندا کە سیسرون بۆ کوڕەکەی خۆیی نووسیوە، ئەم نامەیە زیاتر بیرو باوەڕی رەواقییەکانی لە خۆگرتووەو ململانێی نێوان فەرمان و وەزیفەو بەرژەوەندی شەخسی بەرجەستە دەکات و نیشاندەدات.

نووسراوە پەیڤییەکان:

دەربارەی ماهیەتی خودایان (45پێشن):

نامەیەکە دەربارەی بەرپەرچدانەوەی ئیلحاد قوتابخانەکانی ئەپیکوری، رەواقی و خواناسی دەخاتە بەر باسو لێکۆڵینەوە. ئەم بەرهەمە جگە لەوەی کە لە حیکمەتی رەسەنو قوڵی خودایی بە دوورە، شاشو درشتو پچڕپچڕیشە، و بە پەلە نووسراوە.

نامەکانی سیسرون:

نامەکانی سیسرون وەکو بەرهەمێن هونەریو سەرچاوەێن مێژوویی و بێوگرافی شایەنی بایەخ پێدانن.

بۆ ئاتیکوس:

زۆرترین و گرنگترین بەرهەمێن سیسرۆن(16 کتێب) لە خۆدەگرێت. ئەم نامانە کە ساڵانی 67 –44 پ.ز دەگرێتەوە.بە شێوەیەکی دڵسۆزانەو نا فەرمی نووسراون.

بۆ ئاشنایان (لە ساڵی 41 پێشز بڵاوبوونەتەوە):

کۆمەڵە نامەیەکە (لە شازدە کتێب)دا دەربارەی بابەتێن جیاواز، بۆ خەڵکانێکی زۆر. لەم کۆ نامەیەدا هەندێ وەڵامی ئەو کەسانەش کۆکراوەتەوە کە نامەکانیان بۆ نێردراوە.

بۆ کوئینتوس (نامەکانی ساڵانی 60– 54 پێشن):

کۆ نامەیەکە لە سێ کتێبدا، بۆ براکەی نووسەر.

بۆ بروتوسو وەڵامەکانی وی (44– 43 پێشن):

بریتییە لە دوو کتێب. ئەم نامانە هی دوا ساڵەکانی تەمەنی سیسرون–ە.

شێوازی سیسرون:

سیسرون هەوڵدەدات (سەرکەتووانە) رێگەیەکی میانڕەو لە نێوان شێوازە ئاسیاییو ئاتینییەکاندا هەڵبژێرێ. خەسڵەتی دیاری شێوازی وی بریتییە لە رستەو دەستەواژەی کورتو وەزندارو هاوسەنگ، سەروا، رازانەوەی فراوان، بەهرەداری لە دەربڕینی مەبەستدا بە رستەی جیاوازو دەربڕینی شاعیرانە. بەڵام لە شێوەی ئاتینیدا هەوڵی ئەوە دەدرێ کە زمانی رۆژانە بەکار بهێنرێو دوورە پەرێزی لە هەر جۆرە توندڕەویو دەستکردییەك بگرێ. سیسرون بەلای شێوازی ئاتینیدا مایلە و پێ لەسەر پاڵاوتەیی پەیڤان، وردی و دروستی بەکارهێنان, دوورە پەرێزی لە ووشەی بێگانە و نا باو و روونی و رەوانی زمان دادەگرێت.

گــەورەترین خەسـڵەتی وی زاڵــی و دەســەڵاتدارییەتی بەســەر زمــانی لاتینیــدا, ئــەم دەسەڵاتدارییە یارمەتی دەدات کە لە لێکدانی سیلابێن کورت و درێژ وەزنی خۆش ئاهەنگ و نـەوا دروسـت بکـات, بـەجۆرێ کـە وەزنـی خـۆش ئاهـەنگ و رازانـەوەی زمـان بـە سـنعەتە جوانکارییەکان بە تایبەتمەندیەکانی پەخشانی وی بێتە ژماردن.
گوتـارو خوتبـەکانی پـڕن لـە شـۆخ تـەبعی و حەنەکچێتی, تـەوس و تـوانج و تـوانج پۆشـی و زەین روونی. ئەویش مینا دیمۆستن زیاتر پابەندی هەسـت و سـۆزە تـا ئـەقڵ و ئاوەز. نامـەو نووسـینەکانی سیسـرون لـە چاو بەرهەمـە وتاربێژییەکانی‌دا کـەمتر لایـەنی وتاربێـژییان لـە خۆگرتووە و پتر فۆرم و شێوەی دیالۆگییان هەس. لێ ئەو هەمیشە پابەنـدو وەفاداری بـەها و روونی و رەوانی زمانە. شۆرەتداری سیسرون لە زمان و شێوازی وی دایە.

کورتەیەکی رەخنەکان:

سیسـرون وێـڕای زۆر بێژییـەکانی, لـە رووی رەوانـی نووسـینەوە لـە پلـە و پایـەی کەماڵدایـە. زمانی وی بۆ ماوەی شازدە سەدە وەکو زمانی جیهانی شارستانیەت بـەردەوام دەبـێ, و ئـەم زمانە دەخاتە خزمەتی شێوازێکەوە کە تا ماوەی نۆزدە سەدە هیچ شـێوازێکی دیکـە نـاتوانێ جێـی بگرێتـەوە, و لـە زۆر رووەوە گـۆڕانێکی ئـەوتۆ بەسـەر ئـەم زمانـەدا نایـەت. بەبۆچـوونی رەخنــەگران, پەخشــانی تــازەی ئــەوروپا لەســەر بناغــەی شــێوازی سیســرون دادەمــەزرێ. سیسرون مرۆڤێکی خۆهەڵکێش و خۆپەسندە، بەڵام هـەنێ جار جەوهـەرو کرۆکی باسـەکەی ئـەم خـۆ هەڵکێشـانە دەخـوازێ, بـۆ نموونـە لـە بـەرەڤانی و داکۆکی لـە پلانیکـوس"26". ئـەو هەندێ جار لە ئەسڵی مەبەست دوور دەکەوێتەوەو پـەنا وەبـەر خـەیاڵ، هەسـت ونـەفرەتی یـا ئارەزووی نابـەجێ دەبات، کـە ئەمـە خـۆی لـە خۆیـدا لـە بـەرەڤانی و داکۆکییـەکانیدا کاریگـەر دەبـێ. سیسـرون وەکـو فەیلەسـوفێك، نـە توانـاو بـەهرەی داهێنـانی هەیـەو نـە سیسـتەمێکی ئایدیۆلۆجی، بەڵام وەکو شرۆڤەکاری هزرە فەلسەفیەکان یەجگار بە تواناو دەسەڵاتدارە.
بــە هــەرحاڵ لــە واری نامەنووســیندا پایەیــەکی گــەورەی هەیــەو بەســەر قافڵــەی هــەموو هونەرمەندانی ئەم بوارە دەژمێردرێ.

مێژوو

سزار (گایوس یولیوس سزار 100- 44 پێشز):

سزار فەرماندە، سیاسەتوان، مێژوونووس، شاعیرو نامەنووسە.

شرۆڤەکانی جەنگی گول:

بریتییـە لـە حـەوت کتێـب، کـە جـەنگی گـول‌و بـەریتانیا لـە سـاڵانی 58- 52 پێشـز وێنـە دەگرێـت. سـزار ئـەم شرۆڤانەی دەربـارەی داکۆکی لـە سیاسـەتی سـوپایی خـۆی لـە گـول‌و هـەروەها پێگـەی قـانونی خـۆی لـە سـاڵی 52 پێشـز نووسـی. ئـەم شـرۆڤانە لـە هـەر جـۆرە

بەخۆفشینێك، ئەگەر بە ئامانژەش بێ دووره، بەڵام پڕن لە بەڵگەی قەناعەت بەخش دەربارەی شێوەی رابەرایەتی وی.
نێوبانگی ئەم شرۆڤانە دەگەڕێتەوە بۆ سادەیی، راستگۆیی گوتار، وردی، کورتبڕیو روونی و راشکاوی کە بوون بە نموونە بۆ نووسەرانی دواتر.

<u>شرۆڤەکانی جەنگی ناوخۆ:</u>

ئەم شرۆڤانە لەسێ کتێبدان، کە گەنگەشەو کێشمانە کێشی نێوان تزارو پومپی 49- 48 پێشز لە خۆ دەگرێ. ئەم شرۆڤانە لە ساڵی 44 پێشز نووسراوەو لە چاو شرۆڤەکانی جەنگی گولدا ئەوەندە وەستایانە نییە، وادیارە نووسەر پێیدا نەچووەتەوەو چاکی نەکردۆتەوە.

<u>سالوست (گایوس سالوستیوس کریسپوس، 86- 34 پێشز):</u>

سیاسەتوان، و مێژوونووس و موریدو پەیڕەوی توسیدیدس-ە. تایبەتمەندییەکانی شێوازی سالوست بریتییە لە: سادەیی، ناکۆکی، کورتبڕی، بەکارهێنانی زاراوەێن کۆن، و پەیڕەوکردنی رۆشنبیریی یونانی. سالوست وەکو مێژوونووس بێ ئەندازە ئەمینو بێ لایەنە، لێ هەندێ جار دەربارەی شرۆڤەو شەرحی رووداوە مێژووییەکان بێ موبالاتی دەنوێنێ. و سالوست ئاشقو شەیدای نیشاندانی هۆکاری رووداوەکانە.

<u>دەربارەی جەنگی یوگارتا"27":</u>

ئەم مێژووە راپۆرو هەواڵنامەیەکی زندوو دەربارەی جەنگو شەڕی نێوان ئەفریقاییانی باکووری بە سەرکردایەتی یوگارتاو رومییەکان بە سەرکردایەتی متلوس"28"، ماریوس"29"و سولا"30" (111- 106 پێشز) نیشان دەدا شۆڕەتی ئەم کتێبە لە جوانی وێنەگرتنو بەرجەستەکردنی سەرانی سوپاییو وەسفی شایستەی دابو نەریت-ی نومیدیا"31"دایە.

<u>دەربارەی پیلانی کاتی لینا:</u>

تاقە نووسراوی سیاسییە کە دەربارەی رەتکردنەوەی هاو دەستی تزار، لە دەسیسەو پیلانی کاتی لین نووسراوە. لەم بەرهەمەدا سیسرون بە زیرەکیو ناسکی مەحکوم دەبێ.

<u>مێژوو:</u>

راپۆرێکە کە دە ساڵ پاش مەرگی سولا (ز- 78 پێشز) لە خۆ دەگرێت. تەنیا چەند پارچەیەك لەم بەرهەمە ماوەتەوە.

ڤارۆ (مارکوس تزیتوس ڤارو 116- 27 پێشن):

تەنزنووس، مێژوونووس، و دانەری شەش سەد یا حەوت سەد کتێبە, کە زۆربەیان لە بەین چوون. ئەوەی ماوەتەوە شەش کتێبە دەربارەی زمانی لاتینی, و نووسراوێکە دەربارەی مەسەلە گوندییەکان. ئەم بەرهەمانە تاقەتبەرن و دوورن لە هەر توانا و بەهرەیەکی وەسفکاری و دراماتیکی، بەلام وەکو سەرچاوە زۆر بایەخدارن. بەرهەمێکی دیکەی نێو براو کە فەوتاوە بریتییە لە ژیاننامەکان (دەربارەی ناودارانی یونانی و رومی)یە کە بە یەکەمین کتێبی وێنەداری جیهان دەژمێردرێ. نزیکەی شەش سەد بەند-ش لە تەنزی مینیپو"32"سیش ماوە.

ژێدەرو پەراوێزان:

1- پومپی: (106- 48 پێشن):

فەرماندەو سیاسەتوانێکی گەورەی رومی بووە.

2- ساتورنی بەناوی ساتورن-ەوە (زوحەل و خوای کشتوکالْ لە رومی کۆن) ناونراوە. جۆرە شیعرێکی لاتینییە کە لیویوس یەکێك بووە لە پێشەنگە دیارەکانی و پاش وی ناڤیوس ئالاکەی هەلگرتووە.

3- ئومبریا: ناوچەیەکە لە ئیتالیای ناوەندی.

4- میرکوری: خواوەندێکی رومییە، خواوەندی وتاربێژی و بازرگانی و زمانپاراوییە. یونانییەکان هرمسن-ی پێ دەلێن.

5- هولبرگ (1684- 1754): ئەدیب و دامەزرێنەری ئەدەبیاتی دانیمارکییە.

6- ئاپولودوروس (لە دەوروبەری سالی 285 پێشز ژیاوە):

شاعیرو ئەفسانەناسێکی یونانی بووە.

7- میموس (54- 66 پێشن)

شاعیرو خەتیبێکی رومی بووە.

8- هۆبس (1588- 1679 پێشن)

فەیلەسوفێکی ئینگلیزی بووە.

9- ڤیرونا:

دەڤەرێکە لە باکووری رۆژهەلاتی ئیتالیا.

10- بتی نیا:

ولاتێکی کۆنە لە باکوری رۆژئاوای ئاسیای بچووك.

11- سیرمیو: گوندێکە لە باکووری ئیتالیا.

12- سینا (70- 44 پێشن): شاعیرێکی رومییە.

13- کالڤوس (82- 47 پێشن): خەتیب و شاعیرێکی رومی بووە.

14- شیننامە Elegy: جۆرە شیعرێکە تایبەت بە لاوانەوە کە بەیتێکی شەش بڕگەیی و ئەوی تری پێنج بڕگەیی بووە.

15- مارشاڵ: ناوە لاتینییەکەی (Marcus Valerius martalis)

16- کویستور: لە رومی کۆندا، ئەو مامورانە بوون کە لە سەردەمی پاشایەتیدا، قازیو یاریدەدەری کونسولان بوون لە کەشفکردنی خەتاو تاوانانو پاشان پۆستی خەزنەداریان پێ سپێردراوە.

17- پرایتور: لە رومی کۆندا، پرایتور یەکێك بووە لەعینوانی کونسولانو پاشان بووە بە عینوانی کارگێڕانو بەڕێوەبەرانی کاروباری دادوەری.

18- کونسول: لە رومی کۆن، هەر یەکێك لە دوو پۆستی گەورە کە پاش سەردەمی پاشایەتی دەسەڵاتی بەرزی بەرێوەبردنی وڵاتیان گرتە دەست.

19- کلیکیە: ناوچەیەکە لە باشووری تورکیای ئەمڕۆ.

20- مارك ئانتونی (83- 30 پێشز) خەتیبو فەرماندەیەکی رومی بووە.

21- ئوگوستوس (63- پێشز- 14 ز): یەکەمین ئیمپراتۆر ی روم بووە (27پێشز- 14ز).

22- کاتی لینا (106- 62 پێشز):

سیاسەتوانێکی پیلانگێڕی روومی بووە.

23- ئارکیاس (120- 61 پێشز):

شاعیرێکی یونانی بووە کە دەبێت بە هاووڵاتی رومی.

24- ئانیوس میلون (ز- 48پێشز): سیاسەتوانێکی رومی بووە.

25- ئاتیکوس (109- 23 پێشز): سەردارێکی رومی بووە.

26- پلانیکوس: سیاسەتوانو خەتیبێکی رومی بووە.

27- یوگارتا (- 104 پێشز): شای نومیدیا بووە لە ساڵانی 113- 104 پێشز.

28- میتلوس (- 99 پێشز) سەرکردەیەکی رومی بووە.

29- ماریوس (155- 86 پێشز): فەرماندەیەکی رومی بووە.

30- سولا (138- 78 پێشز): سیاسەتوانو فەرماندەیەکی رومی بووە.

31- نومیدیا: سەرزەمینێك بووە لە ئەفریقای کۆن لە نێوان کارتاژو موریتانیدا.

32- مینیپوسی: بەو تەنزانە دەگوترێ کە بە شێوازی مینیپوس-ی فەیلەسوفی یونانی نیوەی یەکەمی سەدەی سێیەمی پێشز نووسراون.

سەردەمی ئوگوستوس

(27 پێشز- 14ز)

پێشەکییەکی مێژوویی:

ئوکتافیانوس تزار ئوگوستوس لە ساڵی 27 پێشز دامەزراندنەوەی دووبارەی رژێمی کۆماری روم رادەگەیەنێ، بەڵام لەو زەمانەوە تاکاتی مردنی لە ساڵی 14ز، بە کردەوە دەسەڵاتی ئیمپراتۆر پیادە دەکات، ئەم سەردەمە، قۆناغی ئاشتیو ئاسایشێکی سەپێنراوە، هەڵبەتە دەرفەتێك بۆ هزرین فەراهەم دەکات. جۆرە هوشیارییەکی زادەی بێدارییە دەربارەی شکۆداری رابردوو و ئێستای روم دێتە ئاراوە،و هیواو ئومێدێك بە ئایندەیەکی شکۆدارتر دڵو دەرونان روناك دەکاتەوە.

نۆڕینێکی گشتی:

ئاشتی، ئاسایش، دستبەتاڵی، بایەخدان بە رۆشنبیری رابردوو و نەتەوەپەروەری کاریگەرییەکی زۆری لە سەر ئەدەبیاتی سەردەمی ئوگوستوس هەیە.
نووسەرایەتی وەکو پیشەیەکی تەواو بایەخو ئیحتوبار پەیدا دەکات، و دەوڵەمەندان و دەسەڵاتداران—و خودی ئوگوستوس- دەبن بە هاندەرو پشتیوانی ئەدیبان. کەمبوونەوەی باسو موناقەشەی سیاسی دەبێتە مایەی نەمانی وتاربێژی و سنووردرابوونی بازنەی مێژوو. ئەم سەردەمە لە واری شیعرو شاعیری دا لە قۆناغە بەرجەستەکان بووە. دەستبەتاڵی تەواو دەرفەت بۆ شاعیران دەڕەخسێنێ تا زیاتر بایەخ بە رازاندنەوەو خەملاندنی هونەرە شیعرییەکان بدەن.

مەلحەمە

ڤیرجیل (پوبلیوس ڤیرجیلیوس مارۆ 70- 19 پێشز):

ڤیرجیل گەورەترین شاعیری رومییە. لە گوندی ئەندیز-ی نزیکی مانتوا"1"، لە بنەماڵەیەکی گوندیی تا رادەیەك دەوڵەمەند هاتە دنیاوە.

لە ڤیرونا، میلان و روم خوێندنێکی باشی کرد و دەستووری زمان، زانستە رەوانبێژییەکان، فەلسەفەو زمانی یونانی فێر بوو. لە سایەی کاریگەری فەلسەفەی ئەپیکوری دا بوو. لە ساڵی 41 پێشز موڵکەکەی ڤیرجیل لە نزیکی مانتوا، لەلایەن ئوکتاڤیانوسەوە زەوت کرا، بەڵام پاشان بەهۆی میسیناس"2"-ی سیاسەتوانی دەستڕۆو زەنگین کە لە دڵبەندان و هاندەرانی ڤیرجێل بوو، موڵکەکەی بۆ گەڕێنرایەوە.

ڤیرجێل بە تێپەڕبوونی تەمەن موحافەزەکارتر بوو و دەستی لە هەندێ پرەنسیپی ئەپیکوری کێشایەوە, ڤیرجیل لە سەفەرێکیدا بۆ یونان بە مەبەستی کۆکردنەوەی کە رەستەو بابەتی تازە بۆ بەیتی مەلحەمی ئەنئید، کۆچی دوایی کرد.

شیعرە لاوازە هەوەڵینەکان:

چەند شیعرێکی کەمبایەخ دەدەنە پاڵ ڤیرجیل،رەنگیشە بە هەڵە، کە بریتین لە: کاتالپتون، پریاپیا، بەردەنووسەکان، دیرایە، سیریس، کولکس، ئایتنا، کوپا، و مورتوم. هەندێ شیعری دیکەی ئەم قۆناغە کە بایەخی زیاتریان هەیە بەمجۆرەیە:

شیعرێن شوانکارەیی (بوکولیك):

ئەو شیعرانە دەگرێتەوە کە لە دەوروبەری ساڵانی 42- 39 پێشز وتراون و بڵاوکراونەتەوە. ئەم شیعرە کورتانە کە بوونە مایەی شۆڕەت و نێوبانگی ڤیرجیل، وادیارە لەبەر رۆشنایی هاندانی میسیناسدا هاتووەتە ئاراوە. ڤیرجیل ئەم شیعرانەی بە چاولێکەری تیوکریتوس و شاعیرانی دیکەی شیعری شوانکارەیی یونانی گووتوە. گەلێك لە شاعیرانی وەکو پروپرتیوس، سپنسر، میلتن, شیللی، و ئارنولد لە ژێر کاریگەری ئەم شیعرانەدا بوون، گرنگترین تاك شیعری ڤیرجیل لەم مەیدانەدا بریتییە لە:

ژمارە 2:

شیعرێکی لیریکییە لەسەر وەزنی شەش پایەیی سێ سیلابیی . نێوەڕۆکی ئەم غەزەلە ئەڤینی لاوێکی شوانە، و شیعری (پۆلوفموس-ی ئاشق)ی تیوکریتوس وە بیر دێنێتەوە.

ژمارە 4: "مەسیح"

بەناوبانگترین شیعری شوانکارەیی ڤیرجیل-ە کە مژدەی لە دایکبوونی منالێکی سەیر دەدات کە ئاشتی و سەردەمێکی زێڕینی تازە بۆ جیهان بەدی دێنێ، زۆر مەزەندە لە ناسنامەی ئەم منداڵە دراوە، لەوانە:

1- منالی ئوکتافیانوس و سکریبونیا"2" (باشترین مەزەندەیە)

2- منداڵی ئانتونی و ئوکتافیا"3"-ە
3- منداڵی ئوکتافیاو مارسلسو"4"-ە
4- منداڵی کونسول پولیو"5"-ە
5- عیسا مەسیحە
6- منداڵی خەڵکی ئاساییە.

ژمارە "5":

لاوانەوەیەکی شوانکارەییە. موپسوس بۆ مەرگی دافنیس دەلاوێتەوە، مینالکاس بە ئاوازی شاد وەڵام دەداتەوە کە دافنیس نەمدگە، بەڵکە چووەتە پێستی خوای چاکەو پشتیوانیەوە. ئەم شیعرە ئاماژەیەکە بۆ مەرگ و خوداسازی رەسمی ژول تزار. ڤیرجیل ئەم شیعرەی بە چاولێکەری تیوکریتوس، بیون، و ماسکوس-داناوە.

ژمارە 9:

نێوەڕۆکی ئەم شیعرە دەربارەی کۆیلەیەکە بە نێوی مینالکاس، کە هەراسانی مسادەرەی زەوییەکەی خۆیەتی.

ژمارە 10:

ئەم شیعرە دەربارەی گالوس-ی شوانە کە لە سوێی جەورو جەفای دولبەرەکەی لە ناو جێگەی مەرگدا دەکەوێ و لێدەبڕێ هۆزانێن شوانکارەیی بڵێ.

لە ئەنجامدا ڤیرجیل ماڵاوایی لە شیعری شوانکارەیی دەکات، رەنگە لەبەر ئەمەی کە(دەربارەی کشتوکاڵی) کە پێشتر دەستی پێکردبوو، بکەوێتە نووسین.

دەربارەی کشتوکاڵی:

بەرهەمێکی پروپاگەندیی و بانگەشەییە لە چوار کتێبدا، لە دەوروبەری ساڵانی 36- 30 پێشز لەسەر داوای میسیناس دانراوە. ڤیرجیل لە هەندێ مەبەست و بابەتی ئەم کتێبەدا قەرزارباری هسیود و لوکرتیوس-ە. ئامانجی کتێبەکە هاندانی خەڵکی ئازادە بۆ گەڕانەوە بۆ سەر کێڵگە کەم دانیشتوانەکانی ئیتاڵیا، بەڵام وەکو بەرهەمێکی بانگەشەیی وادیارە سەرکەوتوونییە. ئەم بەرهەمە ستایشێکی فرەی ئوکتافیانوس-ی لە خۆگرتووە، و باسێکی زۆری کشتوکاڵ و ژیانی شادی دیهاتیانش دەکات، ئەم چوار بەرگە بەریز دەربارەی ئەم بابەتانەن: دەربارەی بەروبوم و پێشبینی جەوی، باخی مێوو رەزان، ئاژەڵداری، و هەنگ بەخێوکردن.

ئانیئید:

کاریگەری ئەدەبی و ژینگە:

ژیانی دێهاتیانەی ئارامی ڤیرجیل لە قوناغی منداڵیدا، هاونشینی وی لەگەڵ کۆڕو مەجلیسی میسیناسدا، و ژینگەی دەرباری ئوکتاڤیانوس کاریگەرییەکی ئاشکرایان لە سەر ئانیئید هەبوو. لە رووی کاریگەریە گرینگە ئەدەبییەکانیشەوە دەبێ ئاماژە بۆ هۆمەر، پیراندز"6"، بەیتە مەلحەمیە وەرزییەکان، شانۆنامەنووسانی یونانی (بەتایبەتی یورپیدس) ئاپولونیوس رودسی"7"، رۆشنبیریی یونانی، ئانیوس، کاتولوس، و لوکرتیوس بکرێ. کاریگەری هۆمەر لە هەر هەموو ئەوانی دی پترە، فیرجیل رووداوان و شێوەی جۆراوجۆری لە ئودیسەوە بۆ هەر شەش بەرگی هەوەڵی ئانیئید وەرگرتووە، و گەلێك لە بابەتەکانی شەش بەرگی دووەمی ئەم مەلحەمە لاتینییەش لە ئیلیادەوە وەرگیراوە. ڤیرجیل هەموو ئەو کێش و وەزنە رەزمی و پرەنسیپە مەلحەمیانەی بەکار هێناوە کە هۆمەر دایناون.

چیرۆك:

پاش ئەوەی کە یونانییەکان تەروادە دەسوتێنن، ئاینیاس-ی زاوای پریام شا، لەگەڵ هێزەکانیدا بە بیست و یەك کەشتی هەڵدێن و بۆ حەوت ساڵان لە دەوروبەری میدیترانە ئاکنجی دەبن. ئاینیاس و هاوڕێکانی زەحمەت و رەنجێکی زۆر دەکێشن، بەڵام لە ئەنجامدا دەچنە کارتاژ، لەلایەن دیدۆ-ی شابانۆی ئەوێندەرەوە پێشوازی دەکرێن کە ئاشقی ئاینیاس دەبێ و ئاینیاس هاندەدا کە وەکو جێگری حوکمڕان لە کارتاژدا ئاکنجی ببێ، بەڵام ئاینیاس دەزانێ کە چارەنووسی لە جێگەیەکی دیکەدا پەنهانە و بە دزییەوە رێگەی سیسیل دەگرێتە بەر. دیدو-ش خۆکوژی دەکات.

ئاینیاس پاش سەردانێکی جیهانی ژێرین (کە لەوێندەر دامەزراندنی روم بە دەستی مناڵانی ئاینیاس و شکۆداری ئایندەی روم پێشبینی دەکرێ) بەرەو لاتیوم لە ئیتالیا دەچێ و لەوێندەر لەلایەن لاتینوس پاشاوە بە گەرمی پێشوازی لێدەکرێ. لاتینوس بەڵێن بە ئاینیاس دەدات کە لاڤینیا-ی کیژی بداتێ، بەڵام کیژێ پێشتر لەلایەن دایکییەوە بە تورنوس-ی شازادەی روتولی دراوە. لاتینوس داوا لە هەرتك هەڤرکەکە دەکات کە دوئێل لەگەڵ یەکتردا بکەن. پاش شەڕێکی بێوەر، تورنوس بۆیەکلاکردنەوی بابەتەکە، پێشنیازی جەنگی تەن بە تەن دەکات. ئاینیاس قابیل دەبێ و تورتوس دەکوژرێ. ئاینیاس لەگەڵ لاڤینیادا زەماوەند دەکات و دەبێ بە میراتگری تەخت و تاج.

ئامانج و تۆن:

یەکێك لە هۆیە سەرەکیەکانی ڤیرجیل بۆ دانانی بەیتی ئانیئید ئەوەیە پێشینەیەکی پڕ شکۆی مێژوویی لەگەڵ کەسایەتییەکی نیمچە خودایی وەکو قارەمانی نەتەوەیی بۆ روم دروست بکات و دابهێنێ، جا ئەم قارەمانە هەم دلێرە هەم ئاقڵ، بەڵام ئەم دلێری و ئاقڵییە، وەکو چۆن دلێری ئاخیلوس و هکتوریا، ئاقڵی ئودیسیوس مایەی سەرنج و باعیسی شۆڕەتیانە، تاکیدی لەسەر ناکرێ.

لە جیاتی ئەوە ئاینیاس بە پارێزکاری کە گرنگترین خەسڵەتی وییەو لەقەبێکی شایستەی وییە وەسف دەکرێ. ڤیرجیل هەوڵ دەدات بە فەزیلەتی تەقلیدی روم وەکو دلێری، سەبرو حەوسەڵە، میانڕەوی، سوور بوون لەسەرکار، زانایی و وەزیفەو ئەرکناسی گەورەیی ببەخشێت.

ئەوەی لە سەرێ ڕا باسکرا بە ئامانجە جدییەکانی ڤیرجیل دەژمێردرێ، و ئانئید بەیتێکی تەواو جددییە. سوعبەتچیاتی تێدانییە.

حاڵەتێکی ماخولیایی لە هەمواری ناسکی دەرونگەرایی سێبەری بەسەردا کێشاوە. ئەم بەیتە بە تەواوەتی دوور لە گیانی بوێری و سەرکێشی، و ئارەزووی کەشتی رانی بۆ ئەو دیوی ئاسۆو مەلەکردن لە نێو هەموو ئەستێرەکانی رۆژئاوا، کە لە ئیلیادو ئودیسەدا دەیبینین. بە هەر حاڵ، ئەم کەموکوڕیانە کەم و زۆر بەو راستگۆییە ئەخلاقییە قەرەبوو دەکرێتەوە کە لە بەرهەمەکانی هۆمەردا تا رادەیەك کزە. بەیت و مەلحەمەکانی هۆمەر جیهانێکی تازەو پڕ گەرم و گوڕی و زبر وێنە دەگرێ، بەڵام ئانئید سەربورێکی جیهانی کۆنە.

شێوازو تەکنیك:

ڤیرجیل هەموو ئەو ڕێسا و یاسا مەلحەمیانە کە هۆمەر داینا قەبوڵ دەکات. هەڵبەتە ئانئید مەلحەمەیەکی ئەدەبیە کە زیاتر بە مەبەستی خوێندنەوە دانراوە تا بە ئاوازی بەرز بخوێنرێ, و لە ئەنجامدا لە چاو مەلحەمەکانی هومەردا کەمتر پەرەگرافی دووبارەی تێدایە, دەرونگە رایانە ترو راستگۆیانە تر و وردتر لە مەلحەمەکانی وی نووسراوە. وادیارە ڤیرجیل سالانێکی زۆر بەدانان و پێداچوونەوەی ئانئیدەوە خەریك بووە (چونکە نەیتوانی بوو دوا پێداچوونەوەی تەواو بکات, و لەسەرە مەرگدا دەیویست ئانئید بسوتێنێ, بەڵام بە فەرمانی ئوگوستوس لەم کارە پەشیمان بووەوە).

کاریگەری ئانئید:

شیعری ڤیرجیل-ی شاعیر زۆرترین کاریگەری لەجیهاندا هەبووە. وادیارە لە رووی ئەندێشە, شێوەو شێوازەوە لە هەر شاعیرێکی دیکە زیاتر کاریگەری بەسەر ئەدەبیاتی ئەوروپاوە هەبووە. تەقریبەن هەموو ئەدیبانی لاتینی پاش وی وەکو دانتی, پترارك, بوکاچیو, ئاریوستو, لیوپاردی, کاردوچی, ئارسیلا, تاسو, کاموینش, رونسار, ڤولتیر, چاسر, سپنسەر, میلتون, درایدن, وردزورس, شلی, کیتس, تینی سن, وئارنولد, تەواو قەرزارباری ئەون.

کورتەیەکی رەخنەکان:

ئانئید لە زەمانی دانانیەوە تاکو ئێستا بە یەکێك لە شاکارە ئەدەبییەکانی جیهان ناسراوە.

بە هەر حاڵ، رەخنەگرانی جۆراوجۆریش هەم هێرشیان کردۆتە سەرو هەم بەرەڤانیان لێکردووە. هەندێ کەس ئاینیاس- یان بە کەسێکی لە خۆڕازی و هەندێ جار بێ موبالات سەبارەت بە پرنسیپە ئەخلاقیەکان (بۆ نموونە لەو شوێنەدا کە دیدو بەجێ دەهێڵێ) هەڵاتوو لە

مەعنــەویات و هاوئاهــەنگ لەگــەڵ بــەهاکانی چــینی حــوکمڕان، لــە قەڵــەم داوە. بــەڵام هەنــدێ ڕەخنــەگری دیکــە ئاینیـاس بــە ڕەمـزی فەزیڵــەتی رومــی لــە دیـدی ڤیرجیلــەوە دەزانـن، کەســێ کــە مکـووڕە لەســەر ئــەوەی کــە درێــژە بــە ڕێگــای چارەنووســی خــۆی بــدات، و هەمیشــە لــە ســایەی ڕێنوێنیو هیدایەتی خوداکاندا ڕەفتار دەکات. کەسایەتییەکانی دیکە، بە تایبەتی دیدو، باش وێنەگیراون.

زۆربــەی شــرۆڤەکاران لــەو بــاوەڕەدان کــە زمــانی ڤیرجیـل یەکنــەواو دووره لــە هــەر حەنــەکو شۆخییەکەوە، بەڵام یەجگار جددییە، ئانیئید بە غەمگین ترین کتێبی جیهان دادەنرێ. هەر چەندە لە گیانی سەرکێشی دوورەو وشکە، بەڵام تەژی مرۆڤپەروەرییە. ئانیئید لەبەر ئەوەی هــەموو ژیـانی بەشــەری گرتووەتــەوە، ژیـانێکی درێــژ کــە لەناوجەرگــەی مەســەلەکانی ژیانــەوە هاتووە، گەورەترین کتێبێکە بە دەستی مرۆڤ هاتۆتە نووسین. دیارترین تایبەتمەندی ئەم بەیتە کەماڵی فۆرمو شێواز، دەربڕینو گوزارشت، وەزنو ئاهەنگ، و هاوسەنگییە. لە ڕووی کێشو وەزنەوە دەبێ ئەم بەرهەمە گەورەیە بە خودانی شکۆدارترین هۆزانێ دابنرێ کە تا ئێستا بەزاری مرۆڤدا هاتووە.

هۆزانێن لیریکی

<u>هوراس (کوینتوس هوراتیوس فلاکوس 65- 8 پێشن):</u>

تەنزنووس، لیریکاخوان، زانای ئەخلاقو ڕەخنەگری ئەدەبییە، هوراس لە ڤینوسیا لە خێزانێکی کۆیلەی ئازاد بوو هاتە دنیاوە، لە ڕومو ئاتیندا خوێندنی باشی هەبوو، پاش ئەوەی چووە ریزی سوپای پروتوس-ەوە، بوو بە ئەندامی بەرگریکاران لە مافو ئازادی خەڵك، کاتێ کە پروتوس لە فیلیپی دا شکستی هێنا (42 پێشن)، هوراس بۆ ڕوم گەڕایەوە، لە کاتێکا کە باڵەکانی شکا بوو -بابی مردو سەروەتو سامانەکەی مسادەرەکرا بوو، هەنگێ بوو بە سکرتێری خەزنەداریو چونکە دەرامەتی کەم بوو کەوتە شیعر گوتن. شیعرەکانی زۆر زوو دەنگیان دایەوە. ڤیرجیل ئەوی بە میسیناس ناساند (39 پێشن)و بوو بە یەکێك لە ئەندامە دیارەکانی کۆڕو مەجلیسی وی. میسیناس لە ساڵی 33 پێشز کێڵگەو مەزرایەکی بە هوراس بەخشی کە خۆیبوونو دەلیڤەیەکی باشی بۆ نووسین بۆی فەراهەم کرد. ئەو تا نزیکی ساڵی 25 پێشز زۆر لایەنگری ئوکتافیانوس نەبوو، لەو ساڵەدا باوەڕی بە بەرنامەکانی وی بۆ تازەکردنەوەو بوژانەوەی ژیانی نەتەوەیی هێنا. لە ساڵی 17 پێشز لەلایەن ئوکتافیانوسەوە ڕاسپێردرا کە چامەیەك بۆ پێشبڕکێی قارەمانیی سەدە بنووسێت. لەوە بەدواوە لە دەربار نزیك بووەوە، بەڵام ئەو داوایەی ئیمپراتۆری ڕەفزکردەوە کە دەیویست هوراس ببێ بە سکرتێری تایبەتی ئەو. زیاتر دڵبەندی خۆیبوونی خۆی بوو لە گۆشەیەکی مەزراکەیدا.

<u>بەرهەمەکانی:</u>

بەرهەمێن نێوەڕۆك "8" جیاواز:

بریتییە لە چەندین پارچەی دیالۆگی، هەندێکی شاد، هەندێکی جددی دەربارەی بابەتێن جۆراو جۆر کە لە ژێر کاریگەری لوسیلیوس وتراون، کتێبی یەکەم (لە ساڵی 35 پێشز بڵاوبووەتەوە) لە دە تاك گووتار پێکهاتووە. ژمارەکانی 1-3 دەربارەی میانڕەوی سەبردارییە، ژمارەکانی 4، 6، 10 هەندێ بەڕەڤانی لە خۆیو لە شیعرەکانی لە خۆ دەگرن، ژمارە پێنج باسی سەفەرێکە بۆ برونديسيوم لەگەڵ میسیناسدا، ژمارە 7، 8 کۆمەڵە حیکایەتێکی لە خۆ گرتووە، و ژمارە 9 شەرحی رووبەڕووبوونەوەی کەسێکی چەنەبازە. کتێبی دووەم (لە دەوروبەری ساڵی 30 پێشز بڵاوبووەتەوە) بریتییە لە هەشت شیعر – هەندێکیان تاك گووتارو هەندێکیان دیالۆگی دوو قۆڵییە. لێرەشدا هوراس بەرگری لە خۆی وەکو نووسەری بەرهەمی نێوەڕۆك جیا دەکات (بڕوانە ژمارە 11)، لایەنگری لە ژیانی سادەو ساکار دەکات (ژمارەکانی 2، 6)و گاڵتە بە کەچ سەلیقەیی خەڵکی دەوڵەمەند دەکات (ژمارە 8).

ئیپودەکان (زیاتر لەسەر وەزنی ئیامبیك – 5):

لە دەوروبەری ساڵانی 40- 30 پێشز دانراوە. بریتییە لە هەڤدە شیعر کە لە رووی تۆنو بابەتەوە وەکو ساتیران (بەرهەمی نێوەڕۆك جیا) هەمە رەنگە.

هوراس ئیلهامی ئەم شیعرانەی لە ئارکیلوکوسەوە وەرگرتووە. ئیپودەکان چوار شیعری تەنزئامێزی تیایە (4، 6، 10، 12)، دوو شیعریش وێنەیەکی ترسناکی ژنێکی جادوگەر دەگرن (5، 17) شیعرێکیش سەرکەوتنی ئاکتیوم"9" بە گەورە دەژمێرێ (9)، دوو شیعریش سامناکیی جەنگی ناوخۆ وەبیردێننەوە (7و 16) شیعرێکیش وەسفێکی توانچپۆشیانەی خۆشییەکانی گوندە (2).

چامەکان:

سەدو سێ چامەیە، کە زیاتر فیکرین تا لیریکی بن، لە چوار بەرگ یان چوار کتێبدا رێکخراون. هوراس لەم شیعرانەدا قەرزاربارى سافۆ، ئالسیوس، سیمونیدس، کالیماکوس، پیندار، ئارکیلوکوس، و ئاناکریون-ە، سێ کتێبی یەکەم لە نێوان ساڵانی 30- 23 پێشزدا نووسراون. غەزەلیاتی کتێبی چوارەم شاعیر لە ماوەی دە ساڵی دواتردا دایان دەنێ و لە ساڵی 13 پێشزدا بڵاویان دەکاتەوە. غەزەلیاتەکان دەربارەی بابەتی جۆراو جۆرن وەکو دەعوەت، دوعاخوازی. تەبیعەت، لەزەتی ئەشقو شەراب، ئیحتوباری نەتەوەیی و سرودێن پاڕانەوەیە. کتێبی یەکەم زیاتر هۆزانێن لیریکییە دەربارەی ئەڤینو شەراب، کتێبی دووەم هەندێ نامەکاری ئەخلاقی لە خۆگرتووە، کتێبی سێیەم بە رادەیەکی زۆر بە مەسەلە ئەخلاقیو نیشتمانپەروەرییەکاندا رادەگات، و کتێبی چوارەم زیاتر تەرخانە بۆ ستایشی ئوگوستوسو ئەندامانی خێزانەکەی وی.

نامەکان:

دوو کتێبە کە لە ساڵانی 20- 13 پێشز دانراون‌و لە ساڵی 13 پێشز بڵاوکراونەتەوە (کتێبی یەکەم بیست نامەیە، و کتێبی دووەم دوو نامەیە). هەموو نامەکان، جگە لە چواریان (3، 5، 8، 9) کە شەخسین, بەشێوەیەکی گشتی عەوامی خەڵکی دەدوێنن. نامەکانی کتێبی یەکەم پتر لەمەڕ داب و نەریتان, ئەخلاقیات و بەختەوەرییە. بابەتی کتێبی دووەم, نامەی یەکەم داکۆکییە لە ئەدەبیاتی سەردەمی ئوگوستوس. نامەی دووەمی ئەم کتێبە تاڕادەیەك ژیاننامەی خودی شاعیرە- کۆمەڵە بیانوویەکە بۆ ئەوەی کە چیتر شیعر نەڵێ. زۆربەی نامەکانی پڕن لە پەند, قسەی نەستەق, و پێکەنینۆك.

سرودی سەرکەوتن (گۆرانی سەدە):

ئەم سرووده بەبۆنەی ئەو جەژنە گەورە نەتەوەییەوە کە ئوگوستوس ڕایگەیاند بوو, لە ساڵی17 پێشزدا گوتراوە و مەبەست ئەوە بوو تا کۆراڵی کوڕ و کچ بە گۆرانی بیڵێن. هۆراس لەم سروودانەدا ستایشێکی زۆری ئوگوستوس و روم دەکات.

هونەری شاعیری(یا نامە بۆ پیسووەکان):

ئەم بەرهەمە (لە دەوروبەری ساڵی10 پێشز نووسراوە) لەوە دەچێت نامەیەك بێ بۆ دوو پیاوی گەنج بە ناوانی پیسو, کە لەسەر داوای ئەوان هەندێ ڕێسای شیعری باس دەکات. بەشی یەکەم (1-14) زەرورەتی هاوئاهەنگی دوویات دەکاتەوە. بەشی دووەم (42-294) باسی فۆرم, دەربڕین, تۆن و کاراکتەرسازی دەکات, و پتر باسی شیعری درامی دەکات. بەشی سێیەم باسی خودی شاعیر دەکات و بەهرەی خودی و خوێنەواری بۆ شاعیر بە پێویست دەژمێرێ, و هەندێ یاساو ڕێساش بۆ فێربوونی شاعیر پیشان دەدات.

ئەم کتێبە ئەقڵی ساغڵەم بە بناغەو کۆڵەکەی نووسینی باش دەزانێ. پێشنیازی موتاڵاو خوێندنەوەی نموونە یونانیەکان دەکات.هێرش دەکاتە سەر زبری, درێژدادڕی و کاوێژکردنەوە, و نادروستی لە چێکردنی وشەدا. گەلێك لە زاراوە زندووەکانی ئەم کتێبە لەواری رەخنەی ئەدەبیدا, کەوتۆتە سەر زاران وەکو: شابەیت, نەختی و پوختی, و دەستپێك لە ناوەندی بابەتەوە.

هونەری شاعیری هۆراس‌و هونەری شیعری ئەرستۆ بە گرنگترین نووسراوی واری رەخنەی ئەدەبی کۆن دەژمێردرێن هونەری شاعیری کاریگەری، بەتایبەتی لەسەر بوالو، وکەسایەتی یە ئەدەبیەکانی ئینگلیزی ئاخر و ئۆخری سەدەی حەڤدە و هەژدە هەبووە.

بیروبۆچوونەکانی هۆراس:

هوراس وەك فەیلەسوف هیچ بابەتێکی تازەی پێ نییەو زەحمەتە بتوانرێ بە خودانی یەك سیستەمی فیکری بزانرێ. لە مەیدانی مەزەب‌و ئایین-شدا هیچی تازەی پێ نییە. بەڵام تەقریبەن

دیاره كه له دڵ باوەڕی به خودایانی رومی یان به نەمری نییه. له مەیدانی حیكمەتی عەمەلیدا, بیروبۆچوون و باوەڕی وی تێكەڵەیەكە له قوتابخانه و رێبازی ئەپیكوری و ڕەواقی, كه هۆراس به پەیڕەویكردنی میانڕەوی ئەفلاتونی لەتوندڕەوی هەردووكیان (ئەپیكوری و رەواقی) كەم دەكاتەوە. ئەگەرچی هۆراس مەبەست و ئامانجی مرۆڤ له ژیاندا به جوسوجۆی لەزەت و دوورە پەرێزی له ئازار دەزانێ و لەو باوەڕەدایە (كە نابێ ((دەمو گاڤ له دەست بدرێ))"10"و(تەمەن بڕوات ناگەڕێتەوە..وەرگێر)، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر موحافەزەكارە، هەمیشە ئەوە دووبارە دەكاتەوە كە زیدەڕۆیی –بۆ نموونە لە شەراب، ئەڤینداری، سەروەت و سامان– بەدبەختی و نەگبەتی لێدەكەوێتەوە، هۆراس لایەنگری ژیانی سادەی دێهاتی، ئارامی فەلسەفی، و هێمنی و سەبرە لە رۆژی تەنگانەدا. لە سیاسەتیشدا هەر موحافەزەكارەو گاڤێ كە هەست بە نزیكبوونەوەی مەترسی جەنگی ناوخۆ دەكات دەوڵەت ئاگادار دەكاتەوە.

شێوازو تەكنیك:

هەر چەندە هۆراس زیاتر بە هۆزانێن لیریكی و رەخنەی ئەدەبی بەناوبانگە تەنزی مولایم بەدیارترین تایبەتمەندی بەرهەمەكانی وی دەژمێردرێ.

جگە لە كتێبی نێوەڕۆكە جۆراو جۆرەكانی، لە زۆربەی ئیپودەكان، و گەلێك لە چامەكان، و هەروەها لە (هونەری شاعیری)یەكەیدا هەندێ نیشانەێن تەنز دەبینرێن. تەنانەت لە غەزەلیاتی ئەڤینداریشدا دەست لە شۆخی و حەنەك هەڵناگرێ. شۆخ تەبعی، نوكتەبێژی، بەزەیی، هێمنی و خۆش مەشرەبی لە ناخی شیعری ئەودا پەنهانە، هوراس نەك هەر نەختی و پوختی شیعر دووپات دەكاتەوە بەڵكو بە خۆیشی زۆر پابەندییەتی لە دانانی بەرهەمەكانی خۆیدا لە رادەبەدەر وردو دوو دڵە، و شیعرەكانی لە رووی هونەرییەوە بە راستی بێ خەوشن، بە مامۆستای زۆر ژانری شیعری و وەزن و كێشی جۆراو جۆر دەژمێردرێ.

كاریگەری هۆراس:

هۆراس بەتایبەتی لە سەدەكانی ناڤیندا كاریگەرییەكی ئەوتۆی نەبوو، بەڵام لە دوای رینیسانس و لە سەدەی هەژدەمدا ئیحتوبارێكی زۆری پەیدا كرد. لە ئیتاڵیادا كاری كردە سەر، دانتی، پترارك، ئاریوستو، بیمبو، و تاسو، لە فەڕەنسادا كاری كردە سەر: رونسار، دوبلیە، مونتینی، مالرب، بوالو، لافونتین، كورنی، راسین، مولیر، ڤولتیر، شینیە، دوموسیە، لە ئەڵمانیادا كاری كردە سەر: لسینگ، هردر، گوتە، نیتشە، و لە ئینگلیستاندا كاری كردە سەر: سپنسەر، شەكسپیر، جۆنسن، ئەدیسۆن، ستیل، پریر، پۆپ، ریچاردسون، سترن، ئیسمولت، فیلدینگ، گریی، چسترفیلد، ڤالپول، وردز ورس، كولریج، بایرون، شیلی، و براوینگ.

كورتەیەكی رەخنەكان:

هۆراس لەبەر نەبوونی هەستی قوڵو تەبعی ناسک، کەم مایەیی لە مەسەلە کۆمەڵایەتیو ناوەڕۆکە ئەڤینداریەکان، و دوورەپەرێز خوازی رەخنەی لێگیراوە، رەخنەگرێك بە پیاوێکی (بە کەلەش بچووك) و گەورەی دەزانێ کە خووی پارێزکارانەی وی دەگەڵ گەورەترین دەستکەوتێن شیعریدا ناگونجێت. هەندێکیش بە کەسێکی خۆ هەڵکێشو لە خۆ رازیان لە قەڵەم داوە. لەم لاشەوە هەواردارانی دەڵێن هۆراس هەرچییەك بێ روون و رەوانو جوان دەنووسێت، و تەکنیکێکی باڵای لە بەکارهێنانی وشەو پەیڤو کێشو وەزنو رەوانی زماندا هەیە. ئەمە جگە لەوەی کە لە مەیدانی رەخنەی ئەدەبیدا خودانی ئەقڵێکی ساغڵەمو بەهرەیەکی گەورەیەو بەرهەمەکانی لە رووی کورتبڕیو جوانییەوە مایەی ستایشن، نووسینەکانی خوێنەر رادەکێشن. هۆراس وەکو کەسێکی تەنزنووس خودانی هەستێکی کۆمەڵایەتی بەرزە، و کەمتر دەبێتە مایەی رەنجانو تۆرانی کەسانی دی، هەموو خەتاکانی دۆستەکانی دەداتەوە بە روویانداو لە هەمان کاتدا دەیانهێنێتە پێکەنین. لە راستیدا هۆراس لە هەموو کەسێك و تەنانەت لە خۆیشی پێکەنین دروست دەکات. بوونی هۆراس پڕە لە دیتنو ئەقڵی باتین، ئەقڵی ساغڵەم، مەحەبەتو خۆشەویستی، بەزەییو راستگۆیی، ئەدەبو ئینسانیەت.

<u>لاوانەوەو شیننامە"11"</u>

رومییەکان شیعری ئاشقانەیان لە قاڵبی وەزنی شیعری لاوانەوەو لەجێی شیننامە دەنووسی. سێ لاوانەوەخوانی دیاری رۆمی: تیبولوس، پروپرتیوسو ئوڤیدیان ناوە .

<u>تیبولوس (ئالبیوس تیبولوس 54- 18 پێشن):</u>

ئەم شاعیرە گەورەیە ئەندامی کۆڕو ئەنجوومەنی میسالا"12" بوو. چوار کتێبی شیعری ئاشقانە و خۆشەویستی دەدەنە پاڵ وی. کتێبی یەکەم بریتییە لە دەغەزەڵ، غەزەلێکیان دەربارەی ساڵرۆژی لە دایکبوونی میسالایە (7) پێنج غەزەلیش ئەڤینی شاعیر دەرهەق بە پلانیا دەردەبڕن (1-6). کتێبی دووەم شەش شیعری لاوانەوەی لە خۆگرتووە، لە سێ شیعریاندا باسی ئەوینی ئاگرینی تیبولوس دەرهەق بە نیمسیس دەکرێ کە ژنێکی سەر بە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگەیە. شەش شیعری کتێبی سێیەم وادیارە بۆ سولپیسیا"13"-ی برازای میسالایە، تیبولوس ورد، هێمن، نەجیب، سەنگین، میانڕەو، قسە لە روو و رەوانە، و ناوبانگو شۆڕەتی بە رەوانیو پوختەیی بەرهەمەکانیەوەیە. بەڵام دیدو روانینێکی سنورداری هەیەو کەم ئەندێشەیە... هەر چەندە لە ریزی شاعیرە گەورەکان دانانرێ، بەڵام شاعیرێکی هێمنو رەزا سووکە.

<u>پروپرتیوس (سکستوس پروپرتیوس 50- 16 پێشن):</u>

ئەندامی کۆڕو مەجلیسی میسیناس بووە. 4-5 کتێبی لاوانەوەی داناوە. تەقریبەن هەر هەموو دوو کتێبی یەکەم، نیوەی کتێبی سێیەم، و سێ شیعری کتێبی چوارەم (واتە نزیکەی شەستو

حەوت شیعرێك) دەربارەی ئەڤینی خۆی دەرهەق بە هوستیا–یە. ئەو دوای شیعرەکانی دەربارەی بابەتی جۆراوجۆرە وەکو ڕێوڕەسمی ئاینی، ناوی شوێنان، جەنگی ئاکتیوم، و خەمی مەرگی خانمێکی رومی. بە گشتی پروپرتیوس بە شاعیرێکی باشتر لە تیبولوس دەزانن– چونکە هەم بەرهەمی زۆرترەو هەم بابەتی جۆراوجۆرتری هەیە. ئاڵۆزی، نامەفهومی، نەبوونی یەکێتیو یەکنەوایی کێشو وەزن بەکەمو کورتی بەرهەمەکانی وی دەژمێردرێن، لایەنی ئیجابی بەرهەمەکانیشی بریتییە لە: قوڵی کاریگەری، سەنگینی، زیتەڵەیی، سۆزی راستەقینەو ناسکیو جوانی.

ئوڤید (پۆبلیوس ئوڤیدیوس ناسو 43 پێشز– 17 ن):

شاعیرێکی مەلحەمەنووسو لیریکاخوان، و شانۆنامەنووسە. لە خێزانێکی جەنگاوەری دەوڵەمەندی خەڵکی سولمون لە ئیتاڵیای ناوەندی هاتە دنیاوە. لە رومدا کەوتووەتە خوێندنی زانستی رەوانبێژی و ماف، بەڵام زۆر زوو وازی لە لقی ماف هێناو رووی کردە شیعرو شاعیری، سێ جاران ژنی هێناو دوو ژنی یەکەمی تەڵاق دا. ئوڤید لە ساڵی 8ز بە دەستووری ئوکتافیانوس بۆ تۆمی، لە کەناری دەریای رەش دوور خرایەوەو نۆ ساڵ لەوەدوا هەر لەوێندەر کۆچی دوایی کرد.

بەرهەمەکانی:

هۆزانێن ئەڤینداری:

خۆشەویستی:

کۆی پەنجا شیعرە لە سێ کتێبدا (لە ئەسڵدا پێنج کتێبە) کە لە دەوروبەری 23–15پ.ز لە قاڵبی شینو لاوانەوەدا دانراوە. ئەم کۆمەڵە شیعرە پتر ئەو شیعرە ئاشقانانەی لە خۆ گرتووە کە نەك هەستی خودی شاعیر، بەڵکو هەستی هەر ئاشقێك دەگێڕێتەوە. کورینا، بابەتی دوازدە شیعری ئەم بەرهەمەیە، وادیارە پێکهاتەیەکە لە چەندین نەفەر، ئەو ئەشقەی وێنە دەگێرێت ئەشقێکی سیکسی و ناڕەوایە، و دەنگو تۆنی شاعیر هەندێ جار هێمنەو هەندێ جار توند دەبێ. شیعرەکانی دەفتەری ئەشقان، بێ پەروا، گاڵتە ئامێز، چڕ و کورتن و پەیوەندییەکی ئەوتۆش لە نێوان شیعرەکانی ئەم دیوانەدا رەچاو نەکراوە.

ژنانی قارەمان (لە دەوروبەری ساڵانی 22– 15 پێشز دانراوە):

کۆی پازدە نامەی خەیاڵییە کە ژنانی تەنیاو دڵتەنگی ئەفسانەیی، بۆ دڵدارانی خۆیان، کە بوونەتە مایەی پەریشانی حاڵی وان، نووسیویانە. هەموو نامەکان لە دەمو گاڤی قەیراناویدا نووسراونو ئاهەنگی نامەکان هەندێ جار خەمینو نەخۆشانەیە هەندێ جار پڕ جۆش و خرۆشو سۆزاوین. دوو نامەی (کاناسە"14"و فیلیس"15")ی ئەم کۆنامەیە نموونەی واقیعی

تراجیدیای رەسەنن‌و هەندێکی دیکەیان پڕن لە شۆخی‌و نوکتەبازی (وەکو پنەلوپە"16"و فیدرا"17"). ئەم نامانە توژێنەوەی پەسندن دەربارەی خوو خدەی ژنان، بەڵام هەندێکیان نیشانەی ناهونەریەت و کەچ زەوقین. وادیارە چاسەر (ئەفسانەی ژنانی میهرەبان)و لاندور (دیالۆگی خەیاڵی) لە ژێر کاریگەری ئەم بەرهەمەدا نووسیوە.

جووت نامەکان:

سێ جووت نامەیە کە پاشکۆی (ژنانی قارەمان)ە هەر جووتێك بریتییە لە نامەیەکی دڵداری پیاوێك‌و وەڵامی ئەو ژنەی نامەکەی ئاراستە کراوە (پاریس"18"، هیلین"19"، لیاندر"20"و هیرو"21"، و ئاکونتیوس"22"، و سیدیپە"23") ئوڤید لەم بەرهەمەدا سوودێکی فرەی لە زانستی واتاناسی‌و روون بێژی وەرگرتووە.

کەرەستەکانی ئارایشتی ژنان:

پەنجا چوارینەیە کە پرۆگرامێکی سەیرو ئاڵۆز لە واری کەرەستەی مکیاجی ژناندا دەخاتە روو، ئەم بەرهەمە لەبەر ئەوەی باسی کۆمەڵە خاڵێکی تەکنیکی رووتە، جوانییەکی ئەوتۆی نییە.

"هونەری ئەڤینداری":

دەقێکی فێرکاری تا رادەیەك تێروتەسەلە لە سێ کتێبدا، دەربارەی شێوەکانی ئەڤینداری. کتێبی یەکەم هونەری پەیداکردن‌و رامکردنی ماشوقە فێری پیاوان دەکات، کتێبی دووەم فێریان دەکات کە چۆن بە خۆشەویستی بمێننەوە، کتێبی سێیەم بۆ ژنانەو باسی دڵڕفاندنی ئاشقان دەکات. ئەم شیعرانە، ئەوە دەڵێن کە سەروکاریان تەنیا لەگەڵ ئەشقی بەدەنیدا هەیە. (هونەری ئەڤینداری) یادگارێکی هونەرییەو دێرەکانی مینا ئەڵماس دەدرەوشێنەوە. بەرهەمێکی زیرەکانەو تەنز ئامێزی ناسکە کە لە شەیتەنەتەوە سەرچاوە دەگرێ و بۆ هاڕوژاندنی خوێنەر کۆ لە هیچ ناکاتەوە، ئوڤید لەم بەرهەمەدا ئیدی خزمەتکاری ئەڤین نییە (وەکو لە کتێبانی خۆشەویستی، و ژنانی قارەماندا وابوو)، بەڵکو ئاغای ئەڤینە، و لەم رووەشەوە بە خۆی دەنازێ. زۆربەی خەڵکی (هونەری ئەڤینداری) ئوڤیدیان (بە تایبەتی لە سەردەمی ڤیکتۆریا"24")دا بە بەرهەمێکی نە ئەخلاقی لە قەڵەم داوەو رەنگە هەر ئەم بەرهەمە و خەتای* شاعیر بوونەتە مایەی نەفی کردن‌و دوورخستنەوەی.

دەرمانی ئەڤین (لە دەوروبەری ساڵی "1"ز بڵاوکراوەتەوە):

درێژەی (هونەری ئەڤینداری)یە. هەندێ چارەو دەرمانان (تەنیا بۆ پیاوان) بۆ ئەڤین دەخاتە روو: کار، سەفەر، گێڕانەوەی عەیبەکانی مەحبوب‌و حەزکردن لە ژنێکی دیکە. هەروەها هەندێ رێ‌و جێش بۆ هەڵاتن و خۆ دزینەوە لە ئەڤین‌و ئەڤینداری، دادەنێ: دوورەپەرێزی لەو کۆڕو مەجلیسانەی کە بشێت ژنەی تیادا ببینرێ، پۆشین‌و لەبەرکردنی جلوبەرگی ناشیرین، خواردنی

باش، نەگوتنی شیعر، (دەرمانی ئەڤین) لە چاو (هونەری ئەڤینداری)دا جوانییەکی ئەوتۆی نییە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا شۆخیو حەنەکبێژی زندوویەتییەکی دەداتێ.

هۆزانێن گێڕانەوەیی:

میتامۆرفۆس (لە ساڵانی 2- 8 ز دانراوە):

هۆنراوەیەکی گێڕانەیی درێژە (دوانزە هەزار بەیتە لە پازدە بەرگدا)و لەسەر وەزنی شەش پایەیی هۆنراوەتەوە, کە بەڕای هەندێ لە شرۆڤەکاران بە بەرهەمێکی مەلحەمی دەژمێردرێ. ئەم بەیتە چیرۆکی دۆنای دۆنی مرۆڤ و شتانی بێ گیان لە هەوەڵی خوڵقانەوە تا ساڵی 43 پێشز بەزمانی ساڵنامەییو تەقویمی دەگێڕێتەوە. ئەم گێڕانەوەیە لە گۆڕانی هیولای بێ شێوەو فۆرمەوە بۆ جیهانی بوون دەست پێ دەکاتو بە خودا ئاسایی ژول تزار کۆتایی دێت. ئەم بەرهەمە 246 چیرۆکە، کە هەر چیرۆکێکیان بە جۆرە دۆنای دونێك کۆتایی دێت. ریزبەندی مێژوویی تەنیا لە بەرگی یەکەمو دووەمو یازدەیەم تا پازدەیەم-ی ئەم بەرهەمە ئاشکرایە ماکی، زۆربەی چیرۆکەکان دەچێتەوە سەر ئەفسانان، بەرگی یەکەم تا یازدەیەم بریتییە لە حیکایەتێن رۆمانتیکی کورت کورت کە زۆربەیان سۆزاویو جدیو ناسكو جۆراوجۆرن. ژمارەیەك لە قارەمانانی حیکایەتەکانیش بە سوعبەتەوە هەجوو دەکرێن. بەرگی دوازدەیەم تا چواردەیەم هەندێ سەنگینترو مەلحەمی تر دەبن، و بەرگی چواردەیەم پتر ئەفسانانی نیشتمانپەروەری دەگێڕێتەوە، بەرگی پازدەیەم دەربارەی رەواجی شارستانیەتو رۆشنبیریی یۆنان لە ئیتاڵیا و ستایشی رومە وەکو مەڵبەندی مەدەنیەتو شارستانیەتی جیهان، هەروەها لێکدانەوەیەکی لەمەڕ فەلسەفەی فیتاغورسو داکۆکییەکی لە گیاخۆری، گرتۆتە خۆ.

میتامورفۆس، بە گشتی بە شاکاری ئوڤید دادەنەن، ئوڤید لەم بەرهەمەدا، گوزارشتو دەربڕینی مکومو رەوانی ئەفسانانی کۆن دووبارە زندوو دەکاتەوە. ئەم بەرهەمە لە نێو بەرهەمە گەورەو شاکارەکانی رومدا بەبەراورد لەگەڵ مەلحەمەکەی ڤیرجیلەوە بە پلەی دووەم دێ.

ئەو هۆزانانەی کە لە تاراوگەدا وتراون:

ساڵنامەی رومی (بەر لە دوورخستنەوەی ئوڤید، لە دەوروبەری ساڵی 8ز دانراوە، و نووسەر لە کاتی ئاکنجی بوونیا لە تۆمی پێیدا چووەتەوە).

بەیتێکی تەواو نەکراوە کە لەسەر وەزنی شینو لاوانەوە هۆنراوەتەوە، ئوڤید بە تەما بوو ئەم بەرهەمە لە دوازدە کتێب یان بەرگدا بهۆنێتەوە، بەڵام دوور خستنەوەی بواری دانانی پتر لە شەش کتێبی پێ نەدا. ئەم بەرهەمە رووداوەکانی شەش مانگی یەکەمی ساڵ، بە دووپاتکردنەوەی ئاهەنگو جەژنو بۆنە رومییەکانەوە، باس دەکات. زیدە باری ئەمە مێژوویەکی ساڵنامە، هەندێ ریشە دۆزی پەیڤو وشە کە زۆر جێی باوەڕ نیە، لەگەڵ شەرحێکی بورجەکاندا بەدی دەکرێ، ئەم بەرهەمە کاری کردۆتە سەر (ساڵنامەی شوانکارەیی) سپنسەر.

ئیبیس (دەوربەری ساڵی 8ن):

بەیتێکی توندی سەرزەنش ئامێزە لە 644 بەیتدا، کە ئبیس"25" بە زۆر خەتایان مەحکوم دەکات، لەوانە دەست بەسەراگرتنی داراییەکانی ئوڤید لە کاتی دوورخستنەوەیدا.

بەیتی غەم (لە سالآنی 8- 12 ز دانراوە):

پێنج دەفتەری لاوانەوەیە، کەشاعیر داوای عەفوو بەخشین لە ئوگوستوس دەکات و باسی بەدبەختییەکانی خۆی لە تۆمیدا دەگێڕێتەوە. ئەم بەیتە کورتە مێژووییەکی گرنگی ژیانی وی نیشاندەدات، بەڵام لە رووی هزرو ئەندێشەوە بەرهەمێکی لاوازە.

کۆمەڵە نامەیەك لە دەریای رەشەوە (12- 14ن):

بابەتی ئەم بەرهەمە درێژەی بەیتی غەمە. چوار بەرگەو چل و چوارنامەی لە خۆ دەگرێ. رووی دەمی نامەکان لە کەسانی ناسراوە.

شاعیر لەم نامانەدا ئەو رەنجانە دەگێڕێتەوە کە کێشاویەتی، هاوسەرەکەی و دۆستەکانی ستایش دەکات، و وەسفی تومی و دەوروبەری دەکات. ئەم نامانە لەو رووەوە کە هەندێ حەقیقەتی ژیانی ئوڤید دەگێڕنەوە، یەجگار بەنرخن.

هەڵسەنگاندنی شیعری ئوڤید:

هەر چەندە زۆر جاران ئوڤید بە گەندەڵی ئەخلاقی و سەرسەرێتی تاوانبار کراوە، بەڵام بەرهەمەکانی تەواو لە مەبەست و ئارمانجی مەزەبی و ئەخلاقی خاڵی نین. ئوڤید، بێ دوو دڵی ئیعتراز لە ستەمی خواوەندان دەگرێت، و زۆر بە کەمی باسی لایەنگری لە خودایانی تەقلیدی رومی دەکات، بەڵام جۆرە یەکتاپەرستیەکی تەمومژاوی زەمینەی چیرۆکی میتامورفوس-ی وی پێك دەهێنێ و چاوی لە ئاسودەیی بەهەشتە.

خەوشەکانی ئوڤید زادەی هەڵچوونی لە رادە بەدەری تەبعە، واتە نەبوونی میانڕەوی و زەبت و رەبت و هاوسەنگی، مکولی دەڵێت ئوڤید دوو خەوشی تەحەمول ناپەزێری هەیە:

1- زیرەکی هەمیشەیی

2- شوێن نەناسین.

کە دێتە سەر رەخنەگرتن لەخۆی ئەوەندە جددی نییەو لە حەزف کردنی پەرەگرافی لاواز لە زمانا بێ توانایە.

ئوڤید لە بارتەقای ئەم سەلبیاتانەدا، خاڵی پۆزەتیڤی زۆرە: فرە لایەنی کارەکانی، خۆش دڵی دایمی، خەیاڵی پڕ داهێنان، زەین روونی و هۆش تیژی، رەوانی و پاراوی زمان و لێهاتووی لە وەزندا کە دەیخەنە ریزی پێشەوەی شاعیرانی گێڕەرەوەی غەزەلخوان.

شۆرەتو دەسەڵات:

بەرهەمی هیچ شاعیرێکی کلاسیکی هێندەی بەرهەمەکانی ئوڤید فرە خوێنەر نەبووە، گەرچی ئوڤید تا سێ سەد ساڵیش پاش مردنی هەر شاعیرێکی گەورەو خۆشەویستی جەماوەری خەڵکی روم بوو، بەڵام کاریگەری قوولی تەنیا بەسەر مارسیالەوە هەبوو، لە سەدەکانی ناڤینەوە تا نیوەی دووەمی سەدەی یازدەیەم ئیدی شۆرەتی بەرەو نەمان چوو. لەو رۆژگارەوە تا ساڵی 1800 تەنیا ڤێرجیل دەسەڵاتی زۆری بەسەر ئەدەبیاتی لاتینەوە هەبوو. ئەو نووسەرانەی کە زیاتر قەرزاریاری ئوڤیدن بریتین لە: دانتی، پترارك، بوکاچو، ئاریوستو، گوتیە، دوبللیە، رونسار، مونتنی، لافوتین، چاسر، سپنسر، شەکسپیر، لاندور، تینی سین، سوین برن، سیدنی، کرتیان دوتروا، گیوم دولوریس، دومیون، لوپەدوگا، دریتون، کولی،بنو ئادوسندمور، کالدرون، مولیر، هیی وود، لیلی، جانسونو هەروەها گولیاردەکان"26"و تروبادورەکان"27"، مینی "28" سینگەرەکان.

مێژوو

لیڤیوس (تیتوس لیڤیوس پاتاڤینوس 59 پێشز– 17ز):

مێژوونووسێکی رومییە، لە پادووا"29" هاتە دنیاوە لە گەنجیدا چوو بۆ رومو لەوێندەر پەیوەندی دۆستانەی دەگەڵ ئوکتاڤیانوس، و میسیناسو یاوەرانیدا پەیدا کرد. لێپوس پتر لە چل ساڵی ئاخرو ئوخۆری تەمەنی بە نووسینی مێژوو بردە سەرو ئەنجام لە پادووا کۆچی دوایی کرد.

بەرهەمەکانی:

ساڵنامەکان یان مێژووەکان:

142 کتێبە کە تەنیا 45 دانەیان لە دوو کۆ بەرهەمی گەورەدا (لە کتێبانی 1 تا 10و 21 تا 45) ماون. ئەم ساڵنامانە سەردەمی دامەزراندنی روم تا مردنی دروزوس"30"ی زڕکوڕی ئوگوستوس، لە ساڵی 9ز لە خۆ دەگرێت. بەشی یەکەمی ئەم ساڵنامانە لە ساڵی 753وە دەست پێدەکاتو لە ساڵی 293 پێشزدا کۆتایی دێت، بەشی دووەم بە هەڵگیرسانی دووەمین جەنگی کارتاژی (218 پێشز) دەست پێدەکات. رێژەی ئەو ساڵانەی کە هەر بەشێك لە بەرهەمی نێوبراو دەیگرێتەوە جیاوازە: دە کتێبی یەکەم 460 ساڵ دەگرێتەوە، بەڵام چەند کتێبێکی کۆتایی ئەم بەرهەمە، هەر یەکەیان نزیکەی یەك ساڵ لە خۆ دەگرێ. لیڤیوس، لە دانانی ئەم ساڵنامانەدا سوودی لە زۆر سەرچاوە وەرگرتووە، بە تایبەتی لە بەرهەمەکانی پۆلوبیوس، بەبێ ئەوەی نێوی ئەو سەرچاوانە بێنێ، شێوازی وی لە کاریگەری ڤێرجیلو سیسرون بەدەر نییە.

لیڤیوس دوو مەبەستی گرینگی هەبوو: یاد کردنەوەی تورەقی و شکۆمەندی روم، و سەرسامکردنی خوێنەرانی بەرهەمەکانی بە توانا دراماتیکی و حیکایەتخوانییەکانی خۆی. لە سەرەتاوە دڵبەندی خەڵکی روم و کەسایەتی و کرداری جەماوەری خەڵکی رومە.

لایەنگری لە کۆماریخوازی دەکات، و سەردەمی شەڕەکانی کارتاژی (قەرتاجە) بە قۆناغ و سەردەمی شکۆداری روم دەزانێ. بەڵام بە تواناو دەسەڵات، حەقانیەت، و روم و زەمانی ئۆگوستوس دەنازێ، لیڤیوس پێی وایە کە مێژوو پێویستە لە رووی مەعنەوییەوە بە سوود بێ -لیڤیوس زیاتر جەخت لەسەر دیاردە ئەخلاقیەکانی کۆمەڵگە دەکات تا لەسەر دیاردە مادییەکان، و ئەم جەخت کردنەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەو دیاردانەی تۆماری کردوون نوقستان بن، لیڤیوس لە زەمانی خۆیدا خۆشەویستییەکی تایبەتی هەبووەو دەیگێڕنەوە یەکێك لە هاووڵاتیانی قادس (کادیث) تەنیا بۆ دیتنی وی چووە بۆ روم و پاش دیدەنی وی یەکسەر بۆ ئەسپانیا گەڕاوەتەوە. مێژووەکەی وی بووە بە سەرچاوەیەك بۆ نووسەرانی دوای خۆی بە تایبەتی میکاڤیللی، شەکسپیرو مکولی.

کورتەیەکی رەخنەکان:

لیڤیوس زۆرجار کەم دیقەتە، لە هەڵبژاردنی سەرچاوەکاندا بێ موبالاتەو پتر پابەندی هەستو سۆزە تا پابەندی پرەنسیپ و میتۆدی زانستی بێ. راستە مێژوونووسێکی کنەکار نییە، بەڵام وێڕای ئەوەی کە لە تۆمار کردنی ساڵ و بەروارو وردەکارییاندا هەندێ جاران هەڵە دەکات، مێژووەکەی وی ئەگەر راستگۆیی مێژوویشی تێدا نەبێ، ئەوا راستگۆییەکی شاعیرانەی تیایەو روحی مێژووەکەی وی دروست و راستە. هەر چەندە تەعەسووبی نەتەوەیی هەیە بەڵام لە رووی بۆچوونی سیاسییەوە بەویژدان و بەئینسافە. وی جیهانبینی مێژوویی نییە، گۆڕانکارییە مێژووییەکان بە هزرو خەیاڵی زەمانی خۆی ئارایشت دەکات. زانیارییەکانی وی سەبارەت بە جوگرافیا، سیاسەت، ماف، و کاروباری سوپایی کەم بایەخن، و ئەو بابەتانەی لەسەرچاوەێن جۆراو جۆرەوە وەریان دەگرێ، بە دروستی هەرسیان ناکات، لیڤیوس بۆچوون و تیۆرییەکی یەکپارچەو یەکگرتووی دەربارەی مێژوو نییەو تەنیا بەناو بردنی زنجیرە رووداوێك واز دێنێ. هۆی هەرە گەورەی مانەوەی بەرهەمەکانی لە شێوازی مامۆستایانەیدایە، یانی رەوانی و کورتی رستەکانی و دەوڵەمەندی و سفتی داڕشتن کە نیشانەی جۆش و خرۆش و هەورازو نشێوی حیکایەتخوانییە، گووتویانە لیڤیوس لە باری شێوازەوە یەکێکە لەو پەخشان نووسە هەرە دیارانەی کە جیهان بە خۆوەی دیتووە.

پەراوێزو ژێدەران:

1- مانتووا:

ناوچەیەکە لە باکووری ئیتالیا.

2- میسیناس (70- 8 پێشن) سیاسەتوانێکی رومییەو یەکێك بووە لە ئەدەبدۆستان.

3- سکریبونیا:

دووەمین هاوسەری ئوکتافیانووس-ی یەکەمین ئیمپراتۆری رومە.

4- ئوکتاڤیا:

کیژی ئوکتافیانووس و دووەمین هاوسەری مارك ئانتونییە.

5- مارسلوس (268- 208 پێشن): فەرماندەیەکی روومییە.

6- پولیو (75پێشز 5ز) خەتیب و سیاسەتوانێکی رومی بووە.

7- پیراندز (سەدەی حەوتەمی پێشن): شاعیرێکی مەلحەمەبێژی یۆنانییە.

8- رودسی (سەدەی سێیەم تا دووەمی پێشن): شاعیرێکی یونانییە.

9- بەرهەمێن ناوەڕۆك جیاواز (Saturae): بە مانای بەرهەمێکی نێوەرۆك جۆراو جۆر دێ. دەبێ ئەوەش بگوترێ کە هۆراس لە روانگەی توێژەرانی ئەدەبیی جیهانەوە بە رچە هەڵگری لوسیلیوس لەم جۆرە ئەدەبەدا دەژمێردرێ و گەیاندوویەتە لوتکە.

10- ئاکتیوم: لوتکەیەکە لە باکووری رۆژئاوای یونان، هێزەکانی ئوگوستوس لێرەدا ئانتونیوس و کلیوپاترا یان شکان (31 پێشن).

11- دەم و گاڤ – Carpediem: دەربڕینێکی لاتینییە بە مانای "ئەمڕۆ لە کیس مەدە). لە ئەدەبیاتدا، بە تایبەتی لە شیعری لیریکیدا، دەلالەت لەو مەبەستە دەکات کە تەمەنی لاوی کورتەو جەخت لەسەر گەڕان بە دووی لەزەتدا دەکات.

12- لاوانەوەو شیننامە: لە زمانی یونانیدا زاراوەی Elegy بۆ ئەو شیعرانە بەکاردێ کە بۆ لاوانەوەو شیوەن دادەنرێن و، ئەوەش شیعرێك بووە کە بەیتێکی لەسەر وەزنی شەش سیلابی بووەو بەیتەکەی دوای ئەوە لەسەر وەزنی پێنج سیلابی بووە. یونانیەکان بە زۆری لاوانەوەیان لە قاڵبی ئەم جۆرە شیعرەدا دەهۆنییەوە، بەڵام رومییەکان شیعری غەزەلیشیان لەم قاڵب و فۆرمەدا داناوە.

13- میسالا (64پێشز- 8ز):

فەرماندەو خەتیبێکی رومی بووەو پشتیوان و دۆستی ئەدیبان بووە.

14- سولپی سیا (لە ئاخرو ئۆخری سەدەی یەکەمی پێشزدا ژیاوە):

ئافرەتێکی شاعیری رومی بووە.

15- کاناسە:

کیژی ئەیول-ی پاشای مانیزی (دەکەوێتە تسالی)یەوە، کە پوسیدون حەزی لێکرد. ئەم کیژە لەگەڵ برایەکەی خۆیدا زینای کرد.

16- فیلیس:

شازادەخانمێکی خەڵکی تراس-ی مەقدۆنیە بووە، کە دەزگیرانەکەی لە وەختی خۆیدا بۆ زەماوەندەکەی ئامادە نەبوو، خۆی لە سێدارە داوە، وا باوە کە خواوەندان کردوویانە بە درەختی چوالە.

17- پنەلوپە:

هاوسەری ئودیسیوس-ی پاشای ئیتاکیا بوو کە ماوەی بیست ساڵان چاوەڕوانی هاوسەرەکەی کردو هەر بە ئەمەکداری مایەوە.

18- فیدرا:

هاوسەری تسیوس-ی پاڵەوان و پاشای ئاتین بوو. حەز لە هیپولوتوس-ی کوڕی هاوسەری یەکەمی تسیوس دەکات و کە هیچ بە هیچ ناکات بوختانی بۆ هەڵدەبەستێ و دەبێتە باعیسی مەرگی و پاشان خۆیشی خنکاند.

19- پاریس:

کوڕی پریام-ی پاشا تەرواده بوو، پاریس هیلین-ی رفاندو بوو بە مایەی هەڵگیرسانی شەڕی تەرواده.

20- هیلین:

هاوسەری مینلایوس-ی پاشای ئەسپارەتە بوو.

21- لیاندر (بە گوێرەی ئەفسانانی یۆنانی) لاوێك بوو کە شەوان بە مەلە لە گەلیی دەردە نیل دەپەڕییەوە تا بگات بە هیرۆ-ی دەنك و خۆشەویستی.

22- هیرۆ:

پاسەوانی پەرستگەی ئافرۆدیت و ماشووقەی لیاندر بوو.

23- ئاکونتیوس:

لاوێکی یونانی بوو کە حەزی لە سیدپیە کردو ئەڤینی وی وەکو داستانێك کەوتە سەرزاران.

24- سپدیپە:

دەزگیرانی ئاکونیتوس بوو.

25- سەردەمی ڤیکتوریا (سەر بەقۆناغی ڤیکتوریا 1819- 1901) شای ئینگلستان بوو لە ساڵانی 1837- 1901)

(*) خەتای شاعیر:

خەتای ئوڤید کە لەگینە هۆی دوور خستنەوەکەی وی بووبێ، لەوەیە ئەمە بووبێ کە ئاگای لە ئاشقێکی نهێنی شازادە خانم جولیا بووە، بەڵام ئەمەی بۆ ئوکتافیانووسی باپیری جولیا، نەگێڕاوەتەوە.

26- ئیبدیس:

مەعلوم نییە کە ئاخۆ کەسایەتییەکی خەیاڵییە یان راستییە.

27-گولیاردەکان:

ئەمانە زانایان یا کەشیشانێك بوون کە لە خەرقەی روحانی مەحروم بوون و لە سەدەکانی 12و 13ی زایینیدا لە ئینگلتەراو فەرەنساو ئەڵمانیادا بە ئاوارەیی و ئاشقاتی (شایەری) گوزەرانیان دەکرد. خۆیان بەوە دەزانی کە بابایەکی روحانی ئەفسانەیی بەناوی گولیاس پشتیوانیان لێدەکات ئەم گروپە لە گۆرانیەکانی خۆیاندا هێرشیان دەکردە سەر

سـەختگیرییەکانی کڵێسـاو بـە تـەوس‌و توانجـەوە شـیعرو گۆرانیـان بـە ئـەڤین‌و شـەرابدا هەڵدەگوت.

28- تروبادورەکان:

کۆمـەڵێك موتریـب و ئاشـقی گـەڕۆك بـوون لـە ئـەوروپای سـەدەکانی ناڤینـدا بـە تایبـەتی لـە فەرەنسادا.

29- مینی سینگەرەکان: ئەمە ناوی ژمارەیەك لـە شـاعیرانی لیریکـی ئـەڵمانی سـەدەی 12و 13ی زایینی بووە.

30- پادووا: ناوچەیەکە لە باکووری رۆژهەڵاتی ئیتاڵیا و رۆژئاوای ڤینیسیا.

31- دروزوس (38- 9 پێشن):

فەرماندەیەکی رومی بووە.

سەردەمی ئیمپراتۆریی
(14- 476 ن)

پێشینەیەکی مێژوویی:

قۆناغێکە لە مردنی ئۆگوستوسەوە لە ساڵی چواردەیەمی زایینیدا تامردنی مارکوس ئورلیوسی ئیمپراتۆر لە ساڵی 180زدا درێژە دەکێشێت، بە شێوەیەکی گشتی بە قۆناغی داروخان و هاتنە خوارەوە دەژمێردرێ. زۆربەی ئیمپراتۆرانی سەرەتاکانی ئەم قۆناغ و سەردەمە، بە تایبەتی کالیگولا"1"، و نیرون"2" کە بە ریز لەساڵانی 37 تا 41ز، و لە 54 تا 68 ز جڵەوی وڵاتیان بە دەست بوو. کەسانی زۆردارو دژی ئازادی تاکە کەسی بوون. ئیمپراتۆرانی دروستکار و راستگۆ (نیرڤا"3"، ترایانوس"4" هاردیانوس"5" ئانتونیوس پیوس"6"، و مارکوس ئورلیوس) کە لە ساڵانی 96 تا 180 ز حوکمڕانیان کرد، رومیان گەیاندە پلەیەکی بەرزی خۆشگوزەرانی و بەختەوەری. ترایانوس سنوورەکانی ئیمپراتۆریەتی رومی گەیاندە دوورترین ئاقارو دەڤەر. پاش کۆچی دوایی مارکوس ئورلیوس، وێڕای هەندێ قۆناغی جێگیرو ئارامی رێژەیی وەکو قۆناغی دیوکلتیانووس"7"(285- 305)، ئیدی هەلومەرجی ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی بەردەوام خراتر دەبوو. هێرش و پەلاماری تیرە هۆڤی و بەربەرەکان لە ماوەی سەدەکانی چوارەم و پێنجەمدا پترو بەرینتر بوو. لە ساڵی 364 ئیمپراتۆریەت پارچە پارچە بوو، لە ساڵی 410دا گوتەکان"8" بە سەرکردایەتی ئالاریك"9"روم-یان داگیرو تاڵان کرد، و لە ساڵی 476 ئیمپراتۆریەتی رومی رۆژئاوا بە دەستی ئودواکر"10" رووخا. رووداوە گرنگەکانی ئەم قۆناغ و سەردەمە بریتین لە: لە خاچدانی مەسیح لە ساڵی 30ز ، سوتانی روم لە ساڵی 64دا، وێران بوونی ئورشەلیم لە ساڵی 70دا، ئاگر کەوتنەوەی ڤیزومیوز"11"و نغرو بوونی پۆمپی"12"و هوکولانوم"13" لە ساڵی 79دا یەکەمین هێرشی گوتەکان لە ساڵی 251دا، گواستنەوەی پایتەخت بۆ قەستەنتەنیە لە ساڵی 330دا، دابەش بوونی ئیمپراتۆریەت لە ساڵی 364دا، تاڵانکردنی روم بە دەستی گوتەکان لە ساڵی 410ز، تاڵانکردنی روم لەلایەن ڤاندا"14"لەکانەوە لە ساڵی 455، و روخانی ئیمپراتۆریەتی روم-ی رۆژئاوا لە ساڵی 476دا.

نۆڕینێکی گشتی:

ئەدەبیاتی روم-ش وەکو دەبیاتی یونان، پاش سەردەمی زێڕینی خۆی، چووە قۆناغێکی داکشانی رێژەییەوە, داکشانی باری کۆمەڵایەتی و سیاسی، داکشانی ئەدەبیاتی لە هەردوو

ئاستی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە بەگەڵ کەوت. وێڕای ئەوەی کە زۆربەی ئیمپراتۆرەکان هاندەری داهێنانی بەرهەمی ئەدەبی بوون، دە ئیمپراتۆری یەکەم (پاش مەرگی ئوگوستوس و پێش حوکمڕانی نیرڤا لە ساڵی 96ن) زۆر سنوریان خستە بەردەم ئازادی دەربڕینی ئەدەبی و بوونە باعیسی وەستانی فەلسەفەش. نووسەران لە ترسی ئەوەی نەبادا قسەکانیان سەرو دڵی کەسێك بگرێ، بەرهەمی زۆر ناڕەسەن و دەستکردیان دەنووسی و پتر خۆیان بە فەنکارییەوە خەریك دەکرد. ئەوەی کە برەوی بەم ڕێبازە دەدا بایەخدانی زۆر بە هونەری ڕەوانبێژی و ڕێورەسمی تازەی خودان بەهەمەکان بوو کە حەزیان لێبوو بەرهەمەکانیان بە دەنگی بەرز لە بەردەم جەماوەری خەڵکدا بخوێننەوە.روو کردنە نووسەرانی گەورەی سەردەمی ئوگوستوس کرد بە کارێك کە نووسەرانی دواتر بکەونە هەڤڕکی وان و لەوان هێوەتر چوون –بەبێ ئەوەی چ سەرکەوتنێك بە دەست بێنن.

ئەم سەردەمە، سەردەمی پەخشان بوو. خوتبە، نامە، مێژوو، بیوگرافی، چیرۆك و ((لە قۆناغەکانی ئاخرو ئۆخری ئیمپراتۆریەت))دا نووسینی ئایینی و مەزەبی قاڵب و فۆرمی هەرە باوو سەرەکی ئەدەبی بوو. شیعرو شاعیری ئەگەرچی تا ڕادەیەك بێ گیان و بێ هەناسە بوو بوو، بەڵام بە تەواوی نەمرد بوو. سنکا دراماکانی بە شیعر نووسی، مارشاڵ چەند شیعرێکی داشۆرینی نووسی، و ئەستاتیوس بەیتێکی مەلحەمی نووسی.

تارجیدیا

<u>سنکا (لوکیوس ئانایوس سنکا 3 پێشز- 65 ن):</u>

شانۆنامەنووس، فەیلەسوف و تەزنووسێکی ڕوومییە. سنکا لە کوردوڤا، لە ئەسپانیا هاتە دنیاوە، مامۆستاو پەروەردەکاری سەردەمی لاویی ئیمپراتۆر نیرون بوو. لەساڵی 41ز بۆ (49- 65) کە سەروەت و سامانێکی زۆری پێ بەخشی. سنکا وەکو ڕاوێژکاری نیرون هەمیشە هەوڵی دەدا لە خراپەکاری دووری بخاتەوە. سەرەنجام بە هاودەستی لە پیلانەکەی پیزون"16دا حوکم درا و ناچار بوو خۆ کوژی بکات.

<u>تراجیدیاکانی سنکا:</u>

نۆ تراجیدیا لە پاش سنکا بەجێماوە. مێژووی دانانیان دیار نییە، وادیارە سنکا لە دوا ساڵەکانی تەمەنیدا ئەم بەرهەمانەی نووسیوە. زۆربەی ئەم تراجیدیانە لەبەرهەمی تراجیدیا نووسانی یونانییەوە ئامادەکراون و داڕێژراونەتەوە.

<u>هەرکولی دێوانە:</u>

بەدەستکارییەکی ئازادەوە لە هەرکول-ی یورپیدس-ەوە وەرگیراوە.

<u>ژنانی تەروا:</u>

دارشتنەوەی ژنانی تەروای یورپیدسە. لەوەیە ئەم شانۆنامەیە باشترین تراجیدیای سنکا بێ.

ژنانی فینیقی:

شانۆنامەیەکی ناتەواوە کە لە شانۆنامەیەکی یورپپیدس-ەوە بە هەمان ناو وەرگیراوە.

میدیا:

پلۆتی ئەم تراجیدیایە لە بنەڕەتدا هەمان پلۆتی میدیا-ی یورپپیدس-ە.
شانۆنامەکە جەخت لەسەر تورەیی نامرۆڤانەو ئەفسونی نا ئاسایی میدیا دەکاتەوە. ئەم بەرهەمە وەکو سەرچاوەیەکی جادوویی کۆن بایەخدارە، وادیارە شەکسپیر لە شانۆنامەی مەکبسدا ئەو دیمەنانەی کە پەوەستن بە ژنانی جادوگەرەوە، لە ژێر کاریگەری میدیادا نووسیونی.

فیدرا: لەبەر رۆشنایی شانۆنامەی هیپولیت-ی یورپپیدسدا نووسراوە. فیدرا بە یەکێك لە شانۆنامە هەر باشەکانی سنکا دەژمێردرێ. ئەم بەرهەمە سەرچاوەی فیدری راسین، و فیدرا-ی دانونتسیو بووە.

ئۆدیپ (ئۆدیپوس):

لەشانۆنامەیەکی سوفوکلیس-ەوە بە هەمان ناو وەرگیراوە، بەڵام سنکا جەختێکی زیاتر لەسەر زوڵم و هەستکردن بە گوناحی ئودیب دەکات.

توئستس:

تراجیدیایەکی بەهێزەو ناواخنەکەی لەسەر تۆڵەو تۆڵەکارییە. ئەم بەرهەمە تاقە بەرهەمی سنکایە کە لەسەر بنەمای شانۆنامەی یۆنانی نەنووسراوە.

ئاگامەمنون:

ئەم شانۆنامەیە درێژەی توئستس-ەو لەبەر رۆشنایی ئاگامەمنون-ەکەی ئاسخیلوس دانراوەو باسی گەڕانەوەو کوژرانی ئاگامەمنون دەکات.

هەرکول لە ئوتادا:

سەرچاوەی ئەسڵی ئەم شانۆنامەیە ژنانی تراخیس-ی سوفوکلیس-ە، تەقریبەن بەڵگە نەویست دێتە بەرچاو کە سنکا لە دانانی ئەم بەرهەمەدا لە ژێر کاریگەری میتامورفوس (کتێبی نۆیەم)، و ژنانی قارەمان (نامەی نۆیەم)ی ئۆڤیدا بووە. بابەتی ئەم شانۆنامەیە مردن و لا دایك بوونەوەی هەرکولە. تۆن و ئاوازی روحانیانەی شانۆنامەکە تازەو رەسەنە.

خەسڵەت و تایبەتمەندی تراجیدیاکانی سنکا:

زبری توند رەوانەی شانۆنامەکانی سنکاو وەسفی وردەکاری رەفتارو هەڵسوکەوتی کەسایەتییەکان لەسەر شانۆدا، نیشانەی ئەوەیە کە ئەم شانۆنامانە هەرگیز نمایش نەکراون و وادیارە بۆ ئەنجامدان و جێبەجێ کردن نەنووسراون، لەوەیە مەبەستی سنکا ئەوە بووبێ کە شانۆنامەکان بۆ عەوامی خەڵکی نەقڵ بکات یان ئەوە بووبێ کە لە پەناوە بخوێنرێنەوە. خوێندنەوەی وردو لەسەرخۆو شێوەی خیتابی بە ئاوتاو لە تایبەتمەندییە بەرجەستەکانی شانۆنامەکانی سنکا دەژمێردرێ، خەسڵەتێکی تری شانۆنامەکانی شروڤەی زندوو تێروپڕی هەستەکانە بەزمانێکی زیتەڵ و زیندوو لە قاڵبی دیالۆگی چڕودارا. شتی راز ئاساو جادوویی وەکو تاپۆو شەبەنگان، تەلیسمان و جیهانی مردووان، بەفراوانی بەکار دەبات. ترسیش بەسەر دراماکانی سنکادا زاڵە. تراژیدیاکانی پڕن لە دیمەنێن شانۆیی جوان و لەبەر دڵان. بەڵام هاوسەنگی پێویستیان کەمە. کاراکتەرەکان ناواقیعین و دەبەنگن. تەکنیکی دراماتیکی لاوازە. بە زۆری هۆکاری نمایشی وجودی نییە. دیالۆگەکان واقیعیانە نین، کارو جوڵە زۆرجار بە شێوەی نابەجێ روو دەدەن، بۆ هاتوچۆی کاراکتەرەکان کەمتر تەدارەکی پێویست بینراوە. جۆری پیشاندانی چیرۆکی شانۆنامەکان ناڕەوانە. تایبەتمەندییەکانی دیکەی شانۆنامەکانی سنکا بەکار هێنانی دووبارەی تەتەرو مەنەلۆگی دوورو درێژە.

سنکا نەخشەو پلۆتی شانۆنامەی بەلاوە مەبەست نییە. حاڵەتی غافڵگیری و کتوپڕی تەنیا پشت بە تەکنیکە لەفزییەکان دەبەستێ. شانۆنامەکان عادەتەن بە پێشەکییەك لە شێوەی دیالۆگ یان مەنەلۆگدا دەست پێدەکەن– کە ئەمە پێشەکییەکانی یوریپیدس وەبیر دێنێتەوە، و پێشەکییەکەی سنکا زیاتر زەمینە خۆشکردنە بۆ ئاوازو تۆنی شانۆنامەکە.

بونیاد: لە نۆ شانۆنامەی سنکا، هەشت دانەیان، وێڕای زیادکردنی چوار ئاوازی کۆراڵ، بەسەر پێنج پەردەدا دابەش دەبن. گروپی کۆراڵ بەشێك نییە لە خودی شانۆنامەکە، بەڵام (لەمیان پەردە) بنەڕەتی ترە. سێ کەسایەتی قسەکەر (لە ئاگامەمنون دا چوار کەسن) یەکجار لەسەر شانۆ دەردەکەون، هەڵبەتە یەکێتییەکانیش لەبەرهەمەکانی سنکادا بەشێوەیەکی رێك و پێك رەچاو ناکرێن.

کێش:

دیالۆگەکان لە بنەڕەتدا لەسەر وەزنی ئیامبیك–ن. سنکا هەمیشە وەزن و کێشی یەك نەوا بەکاردێنێ.

کاریگەری و بایەخی تراجیدیاکانی سنکا:

لە مێژووی درامای تازەدا هیچ نووسەرێکی کلاسیکی بە ئەندازەی سنکا بایەخی نییە. ئالفییری لە ئیتالیا، کورنی لە فەرەنسا، و زۆربەی تراجیدیانووسانی ئینگلتەرا لەسەدەکانی شازدەو حەڤدەمدا زۆر قەرزاربارى هەندێ لایەنی بەرهەمەکانی سنکا-ن، وەکو فۆرم و قاڵب، شێوازو تەکنیک، شەکسپیرو هاوچەرخانی ویش لەواری سوود وەرگرتن لە پێشگوتار، گرووپی کوراڵ، روح، تەتەر، مەنەلۆگی دوورو درێژ، دابەشکردنی شانۆنامە بۆ پێنج پەردە، جادوو، ترس، تۆڵە، و حەتمیەتی فەلسەفی (وەکو خاڵێك لە هەنبەر حەتمیەتی مەزەبیی ئاسخیلوس و سوفوکلیس) لە ژێر کاریگەری سنکادا بوونە.

پەخشانەکانی سنکا:

سنکا جگە لە تراجیدیا، بەرهەمێکی زۆریشی، کە زۆربەیان فەلسەفین، بە پەخشان نووسیووە، یەکێکە لە پەیڕەوکارانی حیکمەتی عەمەلی ڕەواقییەکان. ئەم لایەنەی هزرو بیرەکانی وی ئەوەندە ڕەسەن نین، بەڵام کاری کردۆتە سەر بیرو هزری سەدەکانی ناڤین و هزرو بیری مونتنی و ئەمرسون. شێوازی سنکا لە پەخشاندا کورت و پڕ مانایە، بە زۆری ڕستەی کورت و ڕەگەزدۆزی و.... بەکار دێنێ.

دیالۆگەکان:

ئەم سەرناوە سەرناوێکی نابەجێیە، چونکە ئەم نووسینانە لە ڕاستیدا نووسین و نامەی ئەخلاقین. ژمارەیان دە نامەن لە دوازدە کتێبدا: 1- دەربارەی خواست، باسێکە سەبارەت بە شەڕ. 2- دەربارەی پایەداری حەکیمان، ناتوانرێ حەکیم و ئاقڵان ئازار بدرێن یان سوکایەتیان پێ بکرێ. 3- دەربارەی توڕەیی، بریتییە لە سێ کتێب سەبارەت بە ماهیەتی توڕەیی و دامرکاندنەوەی توڕەیی. 4- دڵدانەوەی مارسیا، دڵدانەوەی کچەکەیەتی پاش لە دەست دانی کوڕەکەی. 5- دەربارەی ژیانی بەختەوەران، تەنیا چەند پارچەیەکی ماوەو پێناسەو ستایشی بەختەوەری لە ڕوانگەی ڕەواقیەکانەوە دەکات. 6- دەربارەی ئاسایش، پاکانەیە بۆ دروستی دوورە پەرێزی خۆی لە ژیانی کۆمەڵایەتی. 7- دەربارەی ئاسوودەیی بیر، چەند بابەتێکە سەبارەت بە فەلسەفەی ڕەواقی. 8- دەربارەی کورتی تەمەن: ئەگەر ژیان بە فیڕۆ نەدەین بەشمان دەکات. 9- دڵدانەوەی پۆلۆبیوس، دڵدانەوەی ئەو مامورانەیە کە عەرزی حاڵەکانیان دەگەیاندە خزمەتی ئیمپراتۆر کلاودیوس. 10- دڵدانەوەی هلویای دایکی، دڵدانەوەی دایکیەتی لە کاتی دوورخستنەوەو نەفی کردنی خۆیدا.

نامە ئەخلاقییەکان:

24 نامەیە لە بیست کتێبدا، زۆربەی نامەکان دەربارەی داب و نەریت و ئەخلاقیاتە. ئەم نامانە ئاراستەی لوسیلیوس-ی ماموری کاروباری باج و خەراجی سیسیل کراوە.

وتاره ئەخلاقییەکان:

دوو بەرهەمی درێژی ئەخلاقیی سنکا لەبەر دەستدان: 1- دەربارەی بەخشش، بریتییە لە دوو کتێب. 2- دەربارەی چاکە، سێ کتێبە.

پرسە سروشتییەکان:

گوتارێکە لە حەوت کتێبدا دەربارەی زانستە سروشتییەکان. لەم بەرهەمەدا ئەم پرس‌و دۆزانە خراونەتە روو:

1- پەلکە رەنگینە

2- هەورە تریشقە

3- ئاو

4- هەستانی نیل، تەرزەو بەفر

5- با

6- بوومە لەرزە

7- ئەستێرەێن کلکدار

بایەخی ئەم کتیبە لە بەها زانستییەکەیدا نییە بەڵکو لە ناوەرۆکە ئەخلاقییە(رەواقی) یەکەیدایە.

ستایشی تەوسامێز:

تەنزێکی دڵگیرو زیرەکانەیە دەربارەی ئیمپراتۆر کلاودیوس، کە لە سەر شێوەی تەنزەکانی مینپوسی دانراوە.

تەنز

پترونیوس (گایوس پترونیوس ئاربیتەر، ز – 65ن):

تەوسنووسێکی لاتینییە. زانیارییەکی کەم لەمەڕ ژیانی وی لە دەستدایە. بە گوێرەی نۆڕینی تاسیتوس"17"، پترونیوس مامۆستای رابواردنەکانی نیرون بوو، پترونیوس بە تاوانی ئەوەی کە دەستی لە پیلانی پیزوندا هەبوو، ناچار بووە خۆکوژی بکات.

ساتیریکون:

پەخشانە چیرۆکێکی درێژە کە بەهەندێ هۆزانان رازێنراوەتەوە. تەنیا هەندێ بەش (141 بەش) لە هەردوو کتێبی پازدەیەم‌و شازدەیەم لە چەپۆکی رۆژگار رزگار بوون- رەنگە هەمووی بکاتە هەشت یەکی دەقی ئەسڵی بەرهەمەکە، ئەم چیرۆکە پلۆت‌و نەخشەیەکی لاوازی هەیە کە باسی بەرەڵلایی سێ لاوی سەرسەری دەکات. بەشی یەکەم (بەشەکانی 1 تا 26) زیاتر باسی ئەدەبیات‌و تاربێژییە.

بەشی دووەم (بەشەکانی 27 تا 78) دەربارەی "زیافەتی تریمالیگو"، بەناوبانگترین فەسڵی چیرۆکەکەیە، تریمالیگو (کە بە بۆچوونی هەندێ لە توێژەران وێنەیەکی هەجوئامێزی نیرون-ە) کەسێکی بەرەڵڵاو وێڵە، بێ کارو کردەوەیە، فشەکەرو نۆکیسەیە، کە پترونیوس لە رێگەی سوعبەت و شۆخییەکانیەوە گاڵتەو تەوسی پێدەکات. دوا بەش (بەشەکانی 79 تا 141) باسێکە دەربارەی نەمانی هونەر، وەسفێکی شاعیرانەیە دەرهەق بە گرتنی تەروادە بە دەستی یونانییەکان، شیعرێك دەربارەی جەنگی ناوخۆی روم، چیرۆکی ((بانۆی ئیفسوس"18))، شەرحی سەفەرێکی دەریایی و کەشتی شکانی سێ لاوی وێڵە.

ساتیریکون بە چەمکی ئەمڕۆ پلۆت و نەخشەیەکی دروستی نییە. بونیادی چیرۆکەکە سست و لاوازەو رووداوەکانی نالوجیکییە، تەنانەت هیچ بنەمایەکی ئەخلاقی ئەوتۆی نییە کە نووسەر چیرۆکەکەی لەسەر رۆبنێ. وەسفی کەسایەتییەکانی زهنییە، لایەنی تەنز ئامێزی کتێبەکە لاوازە، و کەسایەتیەکان هیچ شەهامەتێکی ئەخلاقییان نییە، نووسەر بەسەر شەرخوازی و گەندەڵییەکاندا باز نادات، بەڵام لە بەرامبەریانیشدا ناوەستێتەوە، نۆڕینی وی نۆڕینێکی ئەخلاقی نییە، ساتیریکون سەبارەت بە ئەخلاقی ئەدەبی و نمایشی بێ موبالاتە، و پڕە لە عەیش و نۆش و لەزەت و نەفس پەرستی. لە هەر رامان و هزرینێکی ئەخلاقی تەقریبەن بەدەرە، بەڵام جارجار بە پەیڤی کورت و سادەو وێنەی تەنزئامێز دەڕازێنرێتەوە. ئەم کتێبە لە رووی وشەوە گەلەك دەوڵەمەندە، بە تایبەتی وەکو گەنجینەیەکی وشەو پەیڤی خەڵکانی کۆڵکە خوێنەوار مایەی سەرنجە.

مارسیال (مارکوس ڤالیریوس مارتیالیس 40- 102ز):

تەنزنووس و پێکەنینۆك پەروەرە. لە بیل بیلیس-ی ئەسپانیا هاتە دنیاوە. لە دەوروبەری ساڵی 64ز چوو بۆ روم و لەوێندەر هاندەرانێکی زۆری پەیدا کرد. لە ساڵی هەشتادا کۆمەڵێك نوکتەی دەربارەی رێ و رەسمی کردنەوەی کولیسیوم"19" پێشکەش بە ئیمپراتۆر تیتوس کرد، کە ئەویش زۆر ئیمتیازی کۆمەڵایەتی و سوپایی دایێ. لە کۆتاییەکانی تەمەنیشیدا ژنێکی دەوڵەمەند موڵکێکی بچووکی پێ بەخشی. مارسیال لە ساڵی 101ز بۆ بیل بیلیس گەڕایەوەو هەر لەوێندەر کۆچی دوایی کرد.

مارسیال لە ساڵانی 84- 85ز دوو کتێبی پەندی بە نێوی زنیاو ئاپوفورتا لە قاڵب و فۆرمی شیننامەدا بڵاوکردەوە. لە ساڵانی 86- 101 ز سیازدە کتێبی نوکتەو پێکەنینۆك و قسەی نەستەق بڵاوکردەوە. ئەم پازدە کتێبە نزیکەی 1200 نوکتەو پەندی کورت لە خۆ دەگرێت، هەڵبەتە مەودای بابەتی ئەم کتێبانە یەجگار بەرین و بڵاوە، هەندێ لە نوکتەکان مایەی پێکەنینن، بەڵام زۆربەیان تەنزئامێزن، زۆر نوکتەی چزودارو توانجاویان تێدایە، زۆریشیان نە پێکەنیناوین و نەتوانجاوین بەڵکو ستایش و پیرۆزبایی و داخوازین، هەندێکیشیان پڕن لە دلێری و دلاوەری. مارسیال بەخۆی هەندێ لەو نوکتەو پەندانە بە باش و هەندێکی بە مامناوەندی و هەندێکی تریان بە خراپ ناودەبات لە راستیشدا لە رووی بایەخەوە جیاوازن.

ژمارەیـەکیان زۆر زیرەکانـەو کینایـەئامێزو پـڕ مانـان، و ژمارەیـەکیانیش سـواوو بـازاڕین. ئەگەرچی مارسیال کتێبەکەی خۆی بە بەرهـەمێکی ئینسانی ناودەنێ، بەڵام زیاتر باسی رەفتار، سستی و لاوازی ئەخلاقی، ریاکاری و ریسواییەکانی رومی ئەو زەمانە دەکات تا کارێن چاک و خێرخوازانە. بەرهەمەکەی مارسیال کەماڵی رواڵەتی، هۆشیاری، هاوسەنگی و کورتبڕی پێوەدیارە. کاریگەریشی لە ئەسپانیا، ئینگلتەرا، فەرەنساو ئەڵمانیادا ئاشکرایە.

<u>جوڤینال (دسیموس جونیوس یوڤینالیس، 60 – 140ز)</u>: تەنزنوسە. لە ئاکوینوم هاتە دنیاوە، تەقریبەن هیچ زانیارییەك لەمەڕ ژیانی وی لەبەر دەستدا نییە، جوڤینال شازدە تەنزنامەی لەسەر بەحری شەش پێگەیی نووسیوە:

1- تاوانباران و گەندەڵکارانی ئەسڵی زەمان.
2- گوناهی نائاسایی، بە تایبەتی لە نێو ئەوانەدا کە لاف پارێزکاریی و خواناسی لێدەدەن.
3- ژیانی پڕ مەینەتی رومیان
4- هەجووی کابینەی دومیتیان"21".
5- داماوی کۆیلەو ژێردەستانی دەوڵەمەندان و پیسکەکان.
6- گوتارێکی درێژو توند دژی ژنان.
7- دژواری و تەنگوچەڵەمەی قوتابیان و مامۆستایان.
8- بێهودەیی پلەو پایە.
9- بێهودەیی هەواو هەوەسی مرۆڤو باشی دوعای واقیعی.
10- رابواردن و عەیش و نۆش.
11- چلێسی (ورگ پەروەری) و دەست بڵاوی.
12- شادمانی بە بۆنەی رزگاری دۆستێك لە کەشتی شکان و هێرشێك بۆ سەر میراتخۆران.
13- کینەکێشی و ویژدان.
14- ئەرکی باوکان و دایکان دەرهەق بە منداڵان.
15- هۆڤیگەری.
16- بەد رەفتاری سەربازان دەرهەق بە خەڵکی نەسوپایی.

جوڤینال لە گەندەڵی زەمانە زۆر بێزارو توڕەیە. نووسینەکانی واقیعی، بەهێز، رەشبینانە، توند، توانجاوی، تیژو توڕەن. وەستای تانەو توانجە. ئاوازو تۆنی لە باری ئەخلاقییەوە هەندێ جار زۆر بەرزو باڵا دەبێ. لەوەسفدا بێ وێنەیە، و لە زانستی رەوانبێژییدا پڕو دەوڵەمەندە، لە داهێنانی دەستەواژەو وشەێن کورتدا بەهرەیەکی پرشنگداری هەیە. کاریگەری بەسەر بوالو، ساموئیل جانسون، و پەیڕەوکارانی کلاسیسزمی تازەوە هەبوو.

مەلحەمە

لوکان (مارکوس ئانایوس لوکانوس، 39- 65ز):

شاعیرێکی مەلحەمەبێژی رومییە، خەڵکی (کوردوبا)یەو برازای سنکای فەیلەسوفە، بە منداڵی لەگەڵ خانەوادەکەیدا بۆ روم چوو. بە فەرمانی نیرون بوو بە ماموری کاروباری دارایی، بەڵام لە ئەنجامدا بە هۆی دەوری کارای لە پیلانی پیزوندا ناچاری خۆکوژی کرد.

فارسالیا (جەنگی ناوخۆ):

بەیتێکی مێژوویی تەواو نەکراوە لە نۆ کتێب و نیودا، کەباسی جەنگی ناوخۆی زەمانی ژول تزار دەکات. لە رووی مێژووییەوە جێی متمانە نییە، بەڵام لە دوو لایەنەوە تازەیە:

1- مامەڵە کردنی مەلحەمی لەگەڵ مێژووی تازەدا

2- دوورخستنەوەی خودایان لە کردنەوەی گرێی چیرۆك.

نەزمی کتێبەکە هەموارە بەڵام یەکنەوایە، شێوازی شاعیر زۆر دەستکردە، پڕە لە موبالەغەو رەگەزدۆزی و پەرەگرافی پێکەنیناوی. پێرستەکانی کتێبەکە بێفایدەو تاقەتبەرە. دەرچوونی بێ ئەندازە لە بابەت بونیادی چیرۆکەکە لاواز دەکات، گرنگی ئەم مەلحەمەیە لە کاراکتەرسازی تزار، پومپی، و کاتودایە، هەروەها لە نوکتە جوانەکانیدایە، لە کۆپلە دڵگیرو تەنزئامێزو چیرۆکە سەیرەکانی دایە. دەربارەی ژنانی سیحربازو هێزە نا ئاساییەکان.

ستاتیوس (پوبلیوس پاپینیوس ستاتیوس، 40- 96ز):

شاعیرێکی مەلحەمەنووسی رومییە، لە ناپولی هاتۆتە دنیاوەو لەلاویدا چوو بۆ روم، لەمە زیاتر تەقریبەن چ زانیارییەکی دی دەربارەی ژیانی وی لە بەر دەست نییە.

تیبائید:

بەیتێکی مەلحەمییە لە دوازدە کتێبدا کە چیرۆکی "حەوت کەس دژی تیب" دەگێڕێتەوە. ستاتیوس لەم بەرهەمەدا قەرزاریاری ئانئید-ی ڤیرجیلە، و لاسایی کەسایەتیو رووداوەکانی ئانئید دەکاتەوە، بە گشتی تانوپۆی تیبائید بەرزو سفتە، کێشێکی رەوانی هەیە، و ستاتیوس هونەرە جوانکارییەکان لێهاتووانە بەکار دێنێ بەڵام هەندێ جار توندڕەوی تێدا دەکات. ئەم بەیتە رۆمانتییکییە لێوان لێوە لە رووداوانی سەیر، نائاسایی، و بەزەیی ئەنگێز و توندوتیژ، هەڵبەتە گلەیی ئەوەی لەسەرە کە لە گیانی نەتەوەیی، چەمکی ئەخلاقی، و باوەڕی مەزەبی یان فەلسەفی خاڵییە، تیبائید کاری کردۆتە سەر نووسەرانی سەدەکانی ناڤین، بەتایبەتی دانتیو چاسەر، هەروەها ئەدەبیاتی سەدەی هەژدەیەمی ئینگلیستانیش لە کاریگەری ئەم بەرهەمە بەدەر نەبووە.

ئاخیلئیس:

مەلحەمەیەکی چەند بەشییە کە بەمەبەستی باسی ژیانی ئاخیلوسە. تەنیا یەك کتێب و نیو لەم بەیتە، کە باسی دەورانی منالّی قارەمانەکەی لە خۆ دەگرێ، بە تەواوەتی هۆنراوەتەوە. بەیتی ئاخیلئیس هەست وروژێن و یاد ئاوەری جوانی بەرهەمەکانی ئوڤیدە.

<u>بەرهەمی جۆراوجۆر:</u>

سی و دوو شیعرە لە پێنج کتێبداکە بە وەزنی جۆراوجۆر هۆنراونەتەوە. ئەم شیعرانە بابەتی جۆراوجۆر لە خۆدەگرن، لەوانە چاکەکانی دومیتیان، مەرگی کۆیلەیەك، پێشکەش کردنی پەیکەرێك، رۆژی لە دایك بوونی لوکان، ئەم بەرهەمانە، بەشێوەیەکی گشتی تا رادەیەك ریالیستی، کورت و پڕ مانان، و وەستایانە هۆنرانەتەوە.

مێژووی سروشتی

<u>پلینی گەورە (گایوس پلینوس سکوندوس 23– 79ز):</u>

مێژوونووس، ژیاننامەنووس، زانای دەستووری زمان، مامۆستای زانستی رەوانبێژی، لەشکری، و دانەری مێژووی سروشتییە، لە کومون"20" هاتە دنیاوە، هەم لە هێزی زەمینی و هەم لە هێزی دەریاییدا خزمەتی کرد. ئەنجام کاتێ کە بۆ رێبەرایەتی عەمەلیاتی رزگاری تاقمێك چووە نزیکی کێوی ڤیزوو، لە ئەنجامی دووکەڵی گڕکان خنکاو گیانی سپارد. پلینی خوێنەرانێکی یەجگار زۆری هەبوو، پلینی سەدو شەست دەفتەری نووسی بووەوە. هەندێ لە بەرهەمە فەوتاوەکانی بریتین لە: نامەیەك دەربارەی سوود وەرگرتن لە زوبین، (ئامێرێکە لە بابەتی نێزە-وەرگێڕ) ژیاننامەی، پومپونیوس سکوندوس، مێژووی جەنگەکانی ئاڵمان (لە بیست کتێبدا)، مێژووی روم (لەسی و یەك کتێبدا)، و نامەیەك دەربارەی روونبێژی. گرنگترین بەرهەمی پلینی مێژووی سروشتییە کە لە سی و حەوت دەفتەر پێکهاتووەو بە گوتەی نووسەر لە دوو هەزار سەرچاوەوە کۆی کردوونەتەوە. ئەم بەرهەمە ئەنسکلوپیدیای تەبیعەت و هونەرە. ناواخنەکەی بریتیە لە: دەفتەری یەکەم، دەستپێك، پێشگوتار، و پێڕست، دەفتەری دووەم، شەرح و شرۆڤەی رووداوە فەلەکی و جەوییەکانی جیهان، دەفتەری سێیەم تا شەشەم، جوگرافیای دنیای ناسراو زانراو، دەفتەری حەوتەم، مرۆڤناسی و فیزیولوجی، دەفتەری هەشتەم تایازدەیەم، زیندەوەرناسی، دەفتەری دوازدەیەم تا نۆزدەیەم، گیاناسی و رووەکناسی، دەفتەری بیستەم تابیست و حەوتەم، گژوگیای پزیشکی، دەفتەری بیست و هەشتەم تاسی و دووەم، سوود وەرگرتن لە مەتریالی حەیوانی لە پزیشکیدا، دەفتەری سی و سێیەم تاسی و حەوتەم، بەکارهێنانی تەنی کانزایی لە پزیشکی و هونەردا.

زانیارییەکانی پلینی جێی متمانە نین.

(مێژووی سروشتی)یەکەی نیشانەی درشت بینی و کەم دیقەتییە لە دیتن و کنەکاری لە سەرچاواندا. دانەرێکی لەزگین و خۆشباوەڕە. شێوازێکی سادەو بێ فۆرمی هەیە، زۆرجار لە

خەت دەردەچێو لە بابەتەکەی دوور دەکەوێتەوە. وێڕای ئەمەش (مێژووی سروشتی)ی پلینی بەسەرچاوەیەکی گرنگ، لە بواری زانستی کۆندا، دێتە ژماردن. ئەم کتێبە بەتایبەتی لە سەدەکانی ناڤیندا کە بە سەرچاوەیەکی پڕ ئیحتوبار دەژمێردرا، کاریگەرییەکی زۆری هەبوو.

نامەکان

پلینی بچووک (گایوس پلینیوس کایکیلیوس سکوندوس، 62 – 113ز):
خەتیب و سیاسەتوان، شاعیر، نامەنووس و خوشکەزای پلینی گەورە بوو. لە کومون هاتە دنیاوە، لە لای کوینتیالیانوس خوێندویەتی و پاشان بە فەرمانی ترایانوس پۆستی کونسوڵی و فەرمانڕەوایی بتی نیا"23"–ی وەرگرتووە.

نامەکان:
کۆ نامەیەکە لە نۆ کتێبدا کە بەر لە بڵاوبوونەوەی بە وردی پێداچونەوەی بۆ کراوە. پلینی لە نووسینی ئەم نامانەدا نامەکانی سیسرونی کردووە بە سەرمەشقی خۆی، بەڵام نامەکانی سیسرون زۆر زندووترو، جوانترو پڕ ماناترن. هەر نامەیەك باسی بابەتێك دەکات، و تەژی پەندی ئامۆژگاری بەنرخە. نامەکان شێوازێکی جوان، سادەو، دڵگیریان هەیە. بابەتەکانیان زۆر فراوان و دەوڵەمەندن– چالاکی دادگا، ئەدەبیات، دەوڵەتداری، جوگرافیا، ڕووداوانی ڕۆژ، و بەتایبەتی شەرحێکی جوانی گڕکانی فیزوو–ی ساڵی 79ز لە خۆگرتووە. بایەخی فرەی نامەکانی پلینی لەوەدایە کە وێنەیەکی راستگۆیانەی واقیعی ژیانی رومیان و داب و نەریتی باوی ساڵانی 75– 112ز بە دەستەوە دەدات. ئەو وێنەیەی کە پلینی دەیگرێ. پێچەوانەی ئەو وێنەیەیە کە لە میانەی تەنزەکانی جوفینال–ەوە پیشاندەدرێ.

گوتاری ستایش:
گوتارێکی بێ ئەندازە ستایش ئامێزو زۆر وەستایانەیە کە پلینی لە کاتی وەرگرتنی پۆستی کونسوڵی (100ز)دا خوێندویەتییەوە. ئەم گوتارە لە باری زانیاریانی مێژوویی ئەو سەردەمە بایەخدارە.

مێژووی ئەدەب و رەخنە

کوینستیلیانوس (مارکوس فابیوس، 30– 96ز):
مامۆستا، مافزان، رەخنەگرو مێژوونووسی ئەدەبییە، لە کالاگوریس–ی ئەسپانیا هاتۆتە دنیاوە, لێ لە روم خوێندویەتی. پاشان بوو بە مامۆستاو مافزان, و لەسەر داوای ئیمپراتۆر دومیتیانوس, پەروەردەو فێرکردنی کوڕەکانی وی لە ئەستۆ گرت. کوینتیلیانوس بە

چاولێکەری سیسرون، نامەی (پەروەردەی خەتیب)ی نووسی کە دوازدە کتێبان لە خۆ دەگرێت.

کتێبی یەکەم، پەروەردەو فێرکردنی سەرەتایی منالٚ.

کتێبی دووەم، ئامانج و رەوشی فێرکردن لە قۆناغی هەرزەکاری، و پرەنسیپە سەرەکییەکانی هونەری گوتاربێژی.

کتێبی 3- 11، ئاداب و بابەتی گوتاربێژی (داهێنان، زەبت و رەبت، روونبێژی.

کتێبی دوازدەیەم، وێنەیەکە لەمەڕ خەتیبی نموونەیی. ئەم نامەیە وەکو کۆنترین بەرهەمێك کە باسی مەسەلە تێۆرییەکانی پەروەردەو فێرکردن دەکات، یەجگار بەنرخە، جگە لەمە کتێبەکانی دەیەم و یازدەیەم رەخنەی مێژوویی ئەدەبیاتی کۆنی لاتینی لەخۆ دەگرن، بە تایبەتی ئەو شرۆڤانەی کە دەربارەی ڤێرجیل، ئوڤیدو لوکرتیوسن ، مایەی هەڵوەستەو سەرنجن.

مێژوو و ژیاننامەنووسی

تاسیتوس تاسیت (کورنلیوس تاسیتوس، 55- 117ز):

مێژوونووس، ژیاننامەنووس، و سیاسەتوانە وادیارە خەڵکی ئینترامنا (لە باکوری ئیتالیا)یە. یەکێك بوو لە گروپی لایەنگرانی ئەنجوومەنی سەناو کۆماریخوازان کە دژایەتی ئیمپراتۆری (80- 90ز) دەکرد، بەلاَم بە فەرمانی سیان لە فەرمانڕەوایانی فلاڤین"24" پۆستی دەوڵەتی وەرگرت، تاسیت زەماوەندی لەگەڵ کیژی ژولیوس ئاگریکولا"25"-ی والی بریتانیادا، کە لە ژێر دەسەلاَتی ئیمپراتۆر دومیتیاندا بوو، کرد، دۆستایەتی لەگەڵ پلینی بچووکدا هەبوو، و بە فەرمانی نروا گەییە پایەی کونسولی و لە زەمانی ترایانوسدا بوو بە حوکمڕانی ئاسیا.

بەرهەمەکانی:

دیالۆگ دەربارەی وتاربێژی (لە ساڵی 80ز نووسراوە):

نامەیەکە بە شێوەی دیالۆگ دەربارەی دابەزینی ئاستی وتاربێژی زەمانی خۆی و ستایشی وتاربێژی زەمانی کۆن، شێوازی ئەم نامەیە لە چاو بەرهەمەکانی دواتری تاسیتدا کارامەترەو لە شێوازی سیسرونەوە نزیکترە.

ئاگریکولا (لە ساڵی 97ز دانراوە):

کۆنترین ژیاننامەی هونەریانەیە کە ماوەتەوە. ئەم کتێبە بە کورتی ژیانی خەزوری نووسەر دەگێڕێتەوە. ستایشێکی موبالەغە ئامێزی تێدایە، بەلاَم هەندێ جاریش دەگاتە لوتکەی رەوانی. ئەم ژیاننامەیە لە رووی گێڕانەوی بەشێك لە مێژووی کۆنی بەریتانیا یەجگار

بایەخدارە. دەربارەی ئەم بەرهەمە گوتوویانە کە لەوەیە جوانترین ژیاننامە بێ لەواری ئەدەبیاتی کۆندا.

گرمانیا (لە دەوروبەری 98ز دانراوە):

سکێچێکە لە ژیانی خەڵکانی ئەوروپای ناوەندی لە کۆتایی سەدەی یەکەمی زایینیدا ئەم سکێچە کە ئاویتەیەکە لە حەقیقەتو ئەفسانە، وێنەی شارستانیەتی زبرو پیاوسالارانەی تیرەکانی جەرمەن لە بەرانبەر پوکانەوەی شارستانیەتی ئیمپراتۆری روم دەگرێت، ئەم بەرهەمە لە رووی نەژادناسییەوە بایەخدارە.

مێژوو (لە سالآنی 104- 109 ز): دانراوە:

مێژووی ئیمپراتۆریەتی روم لە ماوەی سالآنی 69- 70ز دەگێڕێتەوە. لەم بەرهەمە تەنیا چوار کتێبی یەکەمو نیوەی کتێبی پێنجەم ماوەتەوەو وادیارە باقی کتێبەکان لەناوچووە.

ساڵنامەکان (لە سالآنی 115- 117ز دانراوە):

مێژووی ئیمپراتۆریەتی روم لە تیبریوس"26"-ەوە تا نیرون (14- 69ز) لە خۆ دەگرێت. گەلێك لە بەشەکانی لە نێو چووە.

هزرو ئەندێشە:

بۆچوونانی سیاسی:

تاسیت کەسێکی توند رەوی دژە ئیمپراتۆریەت و کۆماریخوازە. زولمو زۆری دومیتیان-ش هێندەی دی بەرەو کۆماریخوازی دەبات. تاسیت دژی ئەو بۆچوونەیە کە دەسەڵاتی موتڵەق دەبێ لە دەستی حوکمڕاندا بێ.

مەزەبو ئەخلاق:

تاسیت کەمترین مەیل لەمەڕ هەر جۆرە یەکتاپەرستییەك یان عیبادەتی تەقلیدی خودایانی ئولۆمپی نیشان دەدا. زۆربەی ئاماژەکانی بۆ کاروباری خوایی لەبەر مەبەستی بەلاغییە. باوەڕێکی دیاری کراوی دەربارەی نەمری روح و گیان نییە، بابایەکی رەواقی مەشرەبە، زۆر ستایشی حەوسەڵە داری دەکا، بە شێوەیەکی گشتی کەسێکی رەشبینە.

مێژوو و فەلسەفە:

تاسیت مێژوو و فەلسەفە بەروونی پێناسە ناکات، بەڵام مێژوو لەلای وی ئەوزارێکە بۆ وێنەگرتنی نەمانی ئیمپراتۆریەتو کرمێ بوونو گەندەڵ بوونی حکومەتانی دیکتاتۆری.

شێوازو تەکنیک:

بەرهەمەکانی تاسیت بەشێوەیەکی گشتی چڕو پڕو جوانن، رستەی کورت بەکار دێنێ، بە ئانقەست خۆی لە هەر هاوسەنگیو هاوئاهەنگیو وەزنو قافیەیەك دوور دەگرێت، گەلێك لە قسە کورتەکانی وی شێوەو فۆرمی پەندو قسەی نەستەقیان وەرگرتووە، تاسیت شەیدای فۆرمی خیتابیو جوانی خالیسەیە، بەرهەمەکانی کاریگەری ڤیرجیل-دەنوێنن. دەربڕینی وی لە گفتوگۆوە نزیکە. بۆ رازانەوەی زمان جەخت لەسەر ناوو ئاوەڵناو دەکاتو فرمان پشت گوێ دەخات، تاسیت لە کاروباری سوپاییدا زانیاریی نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، وێنەی گەشو زندوو دەربارەی جەنگان دەگرێت، لە واری تۆژینەوەی خوو خدەی کاراکتەرانو وردکرنەوەی حاڵەتە دەروونییەکاندا وەستایە. دروستی، راستگۆیی و سەنگینی بە تایبەتمەندی بەرهەمەکانی دەژمێردرێن بەناوبانگن، بەلای کەمەوە هەوڵی دۆزینەوەو نیشاندانی بێ لایەنانەی حەقیقەتەکان دەدات، ئەگەرچی توندڕەوی وی لە دژایەتی کردنی سیستەمی ئیمپراتۆریدا، هەندێ جار حەقیقەتەکان دەشارێتەوە.

سوئێتونیوس (گایوس سوئێتونیوس ترانکوئیلوس، 75- 140ز):

ژیاننامەنووسێکی رومی، سکرتێری ئیمپراتۆریەت ، و دۆستی پلینی بچووکە.

بەرهەمەکانی:

ژیانی تزاران (لە دەوروبەری 120ز دانراوە):

گرنگترین بەرهەمی سوئێتونیوس-ە . ئەم کتێبە ژیاننامەی دوازدە حوکمڕانی رومی لە ژول تزارەوە تا دومیتیان دەگێڕێتەوە.

ژیانی پیاوانی ناودار (لە دەوروبەری 140 ز دانراوە):

ژیاننامەی ناودارانی ئەدەب دەگێڕێتەوە, تەنیا چەند بەشێکی ماوەتەوە. ژیانی ترنس، هوراس، ولوکان گرنگترین بەشی ئەم کتێبەن.

تایبەتمەندییەکانی:

سوئێتونیوس، لە باری دەروننا‌سییەوە، دیدی تەواوی نییە، ئەوندە بایەخ بە کاراکتەرسازی نادات. لە روانگەی مێژووییەوە دیدوبۆچوونێکی سنورداری هەیەو وادیارە بەخۆی لە بایەخو گرنگی ئەو رووداوانەی کە دەیانگێڕێتەوە، غافڵە. لە حاڵێکا کۆمەڵێك بەڵگە نامەی لەمەڕ رووداوی کارو بارەکان لەبەر. دەستدایە لە تۆمارکردنی رووداوی ناوی ژیاننامەکاندا گوێ بە تەرتیبی زەمانی نادات، نەزمی مێژوویی بەزۆری لە رووی تەقسیم بەندی لەسەر پێگەکانی دی پشت گوێ دەخرێ هەندێ لە تایبەتمەندی بەرهەمەکانی ئەو برتییە لە:

کورتبڕی، چڕی‌و پڕی، بێ لایەنی، ڕاشکاوی، ڕوونی، و ڕاستگۆیی. سوئتونیوس نەقڵی قەولی زۆرە، گەلێك لە نوکتە و قسەی باو بە فراوانی دەڵێتەوە.

چیرۆك

ئاپۆلیوس (لوکیوس ئاپولیوس، لە دایك بووی دەوروبەری 125 ز):

نووسەرو خەتیبێکی ڕومییە، لە مادورا-ی ئەفریقا هاتە دنیاوە. لەگەڵ بێوەژنێکی دەوڵەمەندا بەنێوی پۆدنتلا زەماوەندی کرد، بەڵام ماڵباتی ژنەکە، ئاپۆلیوس-یان بەوە تاوانبار کرد کە ژنەی بە ئەفسون‌و جادو فریوداوەو ڕایانکێشایە دادگا. ئاپۆلیوس بە زەبری داکۆکییەکی پڕ جۆش‌و خرۆش لە خۆی، تەبرێ بوو.

بەرهەمەکانی:

داکۆکیکاری (داکۆکینامە):

ئەم نامەیە دەقی ئەو داکۆکییەیە کەئاپولیوس لە دادگادا دژی ماڵە خەوزورانی خوێندییەوەو تەژی نوکتەو پێکەنینۆکە.

میتامورفوس یان کەری زێڕین:

ڕۆمانسێکی پیکارسکە کە بە ڕۆمانیش دانراوەو لە یازدە کتێبدایە، نەخشەو پلۆتی ئەم چیرۆکە. لە چیرۆکێکی کورتی یونانییەوە وەرگیراوە، کە بە هەڵە دراوەتە پاڵ لوکیانوس. ئەم ڕۆمانسە چیرۆکی لوکیوس، کە خەڵکی تسالی-یە، دەگێڕێتەوە کە چۆن بە هۆی خراپی بەکارهێنانی جادوو دەچێتە پێستی کەرەوە، بەڵام هزرو هۆشی مرۆڤانی وی ناگۆڕێ. پاش واریقاتێکی زۆر بە خواردنی ئەو گوڵەباخانەی کە ئیسیسی"27" خواوەندی میسری ئامادەی دەکات، دووبارە دەبێتەوە بە مرۆڤ دەبێ بە موریدی ئیسیس، دیارترین ڕووداوی ئەم چیرۆکە گوێگرتنی لوکیوس-ە لە ئەفسانەی کوپیدو "28" پسوخە"29"، کە ڕەنگە ڕەمزی ڕزگاری ڕوحی مرۆڤ بێ لە ڕێگەی ئەڤینەوە.

گوڵی فەساحەت:

بریتییە لە 24 پارچەی بژاردە لە گوتارەکانی ئاپۆلیوس.

دەربارەی باوەڕەکانی ئەفلاتون:

کورتەیەکی دوو کتێبی پرەنسیپەکانی باوەڕەکانی ئەفلاتونە.

دەربارەی بوونەوەران:

وەرگێڕانی ئازادی نامەیەکە کە بە هەڵە بە هی ئەرستۆیان زانیوە.

شێوازی ئاپولیوس:

نووسینەکانی ئاپولیوس بە هونەرە جوانکارییەکان رازاونەتەوەو دوورو درێژن زیاتر بایەخ بە هەست دەدەن تا بە ئەقڵو ئاوەز. زۆربەی بەرهەمەکانی پڕن لە هونەری دابەشکاری، رەگەز دۆزی و تەنانەت سەروا کە لە تایبەتمەندییەکانی شێوازی ئەوە. دەربڕینو گوزارشتی ئاپولیوس غەریبو بێ یاسایە، تەژی زاراوانی تێکەڵ لە نوێو کۆنن، زمانەکەی محاوەرەیی و شاعیرانەیە.

کاریگەری ئاپولیوس:

ئاپولیوس کاریگەری بەسەر ئەدەبیاتی سەدەکانی ناڤینو سەدە تازەکانەوە، بەتایبەتی بەسەر بوکاچو و پاتر-ەوە هەبووە.

ئەدەبیاتی مەسیحیەت

لەبەر ئەوەی کە مەسیحیەت لە سەرەتادا ئاینی چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگەو خەڵکانێ بووە کە زۆربەیان خوێنەواریو نووسینیان نەدەزانی، بۆیە ئەدەبیاتی راستەقینەی مەسیحیەت لە کۆتایی سەدەی دووەمی زاینیەوە دەست پێدەکات. ئەو نووسەرانەی کە بە دامەزرێنەری ئەدەبیاتی مەسیحی لاتینی دەزانرێن: مینوسیوس"30" فلیکس، ترتولیانوس"31"، قەشەکیپریانوس"32"، ولاکتانتیوس"33" یان ناوە، لە نێو نووسەرانی ئەدەبیاتی مەسیحیەتدا سیمای دوو قەشەی گەورە، واتە جرومو ئوگوستینوس، لە هەمووان پرشنگدارترە.

جروم، قەشە، (یوسبیوس هیرونوموس، 340- 420ز):

وەرگێر، شرۆڤەکاری کتێبی موقەدەس، ژیاننامەنووس، و مێژوونووسە. وەرگێرانی لاتینی کتێبی موقەدەسو ڤولگات (383- 405ز) بە گرنگترین بەرهەمی دەژمێردرێ. بەرهەمەکانی دیکەی جروم بریتیین لە کۆمەڵێك شرۆڤەو تەفسیران دەربارەی پێغەمبەرانی خودان کتێبو پێغەمبەرانی بی کتێب، ئامۆژگاریو وەعزان، چەندین ژیاننامەی قەدیسان، بەرهەمێن جەدەلی، کۆمەڵێك نامەی زۆر، و ژیانی گەورە پیاوان کە کورتەی مێژووی ئەدەبیاتی مەسیحیەت لە سەردەمی یاوەرانەوە (حواریون) تا زەمانی خۆی، واتە تا زەمانی جروم دەگێڕیتەوە.

ئوگوستینوس، قەشە (ئورلیوس ئوگوستینوس 354- 430ز):

روحانی کڵێسا، حەکیمی خواناسی و فەیلەسوفێکی خەڵکی تاگاشتەی جەزایرە، دایکی مەسیحیەکی خواناسو بابی موشریك بوو. ئوگوستینوس دەرسی وتاربێژی خوێندوو لە

کارتاژو روم و میلاندا کەوتووەتە دەرسگووتنەوە. لە سەردەمی لاویدا بۆ ماوەیەك ڕێگەی ڕابواردنی گرتەبەر، ئەوجا بوو بە مانەوی، بەڵام لە میلاندا ڕموودەی ئامۆژگارییەکانی سنت ئامبرۆس"34" بوو و باوەڕی بە مەسیحیەت هێنا. لەوە بەدواوە بووبە زمانەوان و نووسەرێکی چەلەنگو چالاك، وەکو ئەسقوفی هیپو، بەردەوام سەرگەرمی باسو خواسو گەنگەشەی ئاینی بوو، بە تایبەتی لەگەڵ مانەوییەکان"35"، دوناتیاکان"36"، و پلاگیوسیانەکان. لە ئەنجامدا لەکاتی گەمارۆی هیپودا بە دەستی واندالەکان کوژرا.

بەرهەمەکانی ئوگوستینوس دەبن بە پێنج بابەتی سەرەکییەوە:

1- فەلسەفە. 2- باسو خواسی ئاینی. 3- نامەێن ئەخلاقی. 4- ئامۆژگاریو پەند. 5- خوا ناسی تێوری.

ئوگوستینوس وەکو زمانەوان دەسەڵاتێکی زۆری هەیە، ئامۆژگارییەکانی وی لە سەدەکانی ناڤیندا زۆر دەخوێنرانەوە. ئوگوستینوس باوەڕی بتەوی بە ڕەحمەتی ڕاستەوخۆی یەزدانیو قەدەری موتڵەق هەبوو، و ئەم دوو ئامۆژگارییەی وی کاریگەری بەسەر زۆر کەسەوە هەبووە. دەسەڵاتو کاریگەری ئوگوستینوس بەتایبەتی بەسەر خواناسی لوتر، کالوین و یانسن-ەوە زۆر دیارو ئاشکرایە.

دان پێدانان:

(لە دەوروبەری ساڵی 400 ز تەواو کراوە)، ئوتوبیوگرافییەکی ڕوحانییە.

ئوگوستینوس لەم کتێبەدا سەرەتاکانی ژیانو باوەڕهێنانی خۆی دەگێڕێتەوەو، لە میانەی ئەوەوە بیروبۆچوونەکانیو کەسایەتی وی ئاشکرا دەبێ. زێدە باری کۆمەڵێك حەقیقەتی جوان لەمەڕ ژیان، ئاینو فەلسەفەی ئیمپراتۆریەتی ڕوم-ی سەردەمی ئەو ئاشکرا دەبێ، لە ڕاستیدا (دان پێدانان) یەکەمین لێکۆڵینەوەی ڕاستەقینەی خۆیەتی لە مەیدانی مێژووی ئەدەبیاتدا.

شاری خودا:

(لە دەوروبەری ساڵی 420ز تەواو کراوە). بەرهەمێکی مەزنە کە بەرەڤانی لە مەسیحیەت بەرانبەر ئەم تۆمەتەی کە ئەم ئاینە زەمینەی ڕوخانیرومی لە ساڵی 410ز فەراهەم دەکرد، دەکات. ئوگوستینوس باسی ئەوە دەکات کە هەموو مێژوو ململانێیە کە لەنێوان شاری خوداو (سەرچاوەی خێر، کە هەموو مەسیحییانی فیداکار ڕەمز و نیشانەی ئەون) شاری زەمینی (بنیچەی شەڕ کە هەموو موشریکان و بێ ئیمانان دا نیشانی ئەون). ئەم کێشەو ململانێیە بۆ ڕۆژی پەسلان درێژە دەکێشێتو لەو ڕۆژی داوەرییەدا، خەڵکی شاری خوا جاویدان دەبن و دانیشتووانی شاری دنیایی لە نێو دەچن.

بۆئیتوس (ئانکیوس مانلیوس سورینوس بوئیتوس، 475- 525ز):

لە روم هاتە دنیاوە. بابی کونسولْ بوو ئەویش لە ساڵی 510ز بە فەرمانی ئیمپراتۆر تیودوریك-8"ی گەورە بوو بە کونسولْ. بوئیتوس ساڵی 525ز بە تۆمەتی پیلانگێڕی دژی ئیمپراتۆر دادگایی مەحکوم کرا. ماوەیەکی لە زینداندا بەسەر بردو پاشان لە سێدارەدرا، بوئیتوس لە زنداندا بەناوبانگترین بەرهەمی خۆی واتە (تەسەلای فەلسەفە)ی نووسی. جگە لەم بەرهەمە ناوازەیە قاتیگوریاس-ی ئەرستۆی وەرگێڕاو کۆمەڵێك راڤەو لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەرستۆ، فرفوریوس"39"، سیسرون نووسی و کتێبانی لۆجیك، ئەستێرەناسی، ژمارە، ئەندازەو مۆسیقای نووسی.

تەسەلای فەلسەفە (خەمڕەوێنی فەلسەفە):

بێگومان گرنگترین هەوڵی ئەدەبی ئەوەو حیکایەتێکی رەمزییە لە پێنج کتێبدا. لەم کتێبەدا شیعرو پەخشان بە نۆرە بەکار هاتوون، لەم بەرهەمەدا هەوڵدەدات گەلێك لە بنەماو پرانسیپە ئەخلاقیەکانی ئەفلاتون، ئەرستۆ، رەواقییەکانو مەسیحیەت لێکدی نزیك بکاتەوە. لە کتێبی یەکەمدا، فەلسەفە لە شێوەو هەیئەتی ژنێکی خەمڕەوێنو رێنوێندا دێتە لای نووسەر، ئاگاداری دەکاتەوە کە نەگبەتیو بەدبەختی ئادەمیزاد زیاتر زادەی بیْ خەبەری ئەوە لە تەبیعەتو لە قەدەری خودی ئەو. کتێبی دووەم بەختو یەغبالْ وەکو بەخشندەیەکی نە جێی متمانە وێنە دەگریْ. لە کتێبی سێیەمو چوارەمدا مەسەلەی هەمیشەیی شەڕ قەبولْ دەکریْ، چونکە خەڵکی باش هەر لە مەینەتدانو خەڵکانی بەد لە بەختەوەریدان. فەلسەفە ئەوە دەسەلمێنیْ کە خراپی حەقیقەتێکی نییە، بەڵکو تەنیا رواڵەتەو خەڵکی بەڕاستی باش، خەڵکانی شادو بەختەوەرن. لە کتێبی پێنجەمدا چارەسەری ئەخلاقی هەمیشەیی خراوەتە روو: گونجانی باوەڕ بە ئازادی هەڵبژاردنی مرۆڤ، لەگەڵ باوەڕ بوون بە تواناو زانستی موتڵەقی خوایی. فەلسەفە بە بەڵگە دەیسەلمێنیْ کە چونکە خوا لە سەرووی زەمانو سنوورەکانی زەماندایە، بۆیە لە رووداوو کردارەکانی مرۆڤ ئاگادار دەبیْ بیْ ئەوەی بە خۆی ببیْ بە هۆی ئەو کردارانە. لەم رووەوە مرۆڤ بە بەرپرسی کاروکردەوەی خۆی دەژمێردریْ و لەسەرییەتی رێگەی چاکە بگرێتە بەر.

لە رۆژگاری ئەمڕۆدا ئیحتوباری سەرەکی بوئیتوس بەندە بەو کاریگەرییە سەیرەی بەسەر نووسەرانو هزرڤانانی دوای خۆیەوە هەیەتی، وەرگێڕانو نووسینەکانی وی بایەخێکی زۆریان لە پاراستنو شرۆڤەی فەلسەفەی کلاسیکدا هەبووە، ژمارەیەك لە بەرهەمە سادەکانی وی لە زۆر قوتابخاناندا وەکو پرۆگرامی دەرس دەخوێنران، (خەمڕەوێنی فەلسەفە)کەی کە بە دەستی ئالفریدی گەورە، چاسر، ئیلیزابت-ی یەکەمو چەند کەسێکی دیکە تەرجەمەکرابوو، لە سەدەکانی ناڤیندا، یەکێك لە خۆشەویستترین دەستنووسە باوەکانی بوو، لە سەرانسەری ئەورووپا.

ژێدەرو پەراوێزان:

1- **کالیگولا** (12- 41ز):

کالیگولا ناوی شۆڕەتو لەقەبی گایوس تزار-ی ئیمپراتۆری روم (37- 41ز) بوو. حوکمڕانی وی زۆر توندوتیژو زۆردارانە بووە. دەڵێن هەمیشە داخی ئەوەی خواردووە کە بۆچی هەموو خەڵکی یەك گەردنیان نەبووە تا بکرێ بە یەك جەزرەبە سەری هەموویان لەلاشە جیابکرێتەوە.

2- **نیرون** (37- 68ز):

لە ساڵانی 54- 68زدا ئیمپراتۆری روم بووە.

3- **نیرڤا** (35- 98ز):

لە ساڵانی 96- 98ز ئیمپراتۆری روم بووە.

4- **تریانوس** (53- 117ز):

لە ساڵانی 98- 117ز ئیمپراتۆری رووم بوو.

5- **هاردیانوس** (76- 138ز):

لە ساڵانی 117- 138ز ئیمپراتۆری روم بوو.

6- **پیوس** (86- 161ز):

لە ساڵانی 161- 168ز ئیمپراتۆری روم بوو.

7- **دیوکلیتانووس** (245- 313ز):

لە ساڵانی 284- 305 ز ئیمپراتۆری روم بوو.

8- **گوتەکان**: قەومێکی جەرمەنی بوونو لەوە دەچێ شوێنی هەوەڵجاریان ئەسکەندەناڤی بووبێ.

ئەم قەومە لە سەرەتای ساڵانی زاینیدا لە کە ناری باشووری دەریای بەلتیك ئاکنجی بوون، لە سەدەی سێیەمی زاینیدا کەوتنە پەلاماردانو تالانکردنی ئیمپراتۆریەتی روم. گوتەکان دوو لق بوون. ئوستروگوتان، ئاکنجی رۆژهەڵاتی روباری دنیستربوون، ویزگوتان، ئاکنجی رۆژئاوای روباری دنیستر بوون.

9- **ئالاریك** (370- 410ز):

سەرکردەی ویزگوتان بوو و روم-ی گرت.

10- **ئودواکر** (435- 493ز):

داگیرکەرێکی جەرمانی بوو و ئیمپراتۆریەتی رومی رۆژئاوای گرت.

11- **ڤیزوڤیوز**: کێوێکی گرکانییە لە ئیتاڵیا، لە کەنداوی ناپولی.

12- **پومپی**: شارێکی کۆنە لە باشووری ئیتاڵیا.

13- **هیوکولانوم**: شارێکی کۆنە لە باشووری ئیتالیا.

14- ڤاندالەکان: تیرەیەکی ئەڵمانین کە لە کۆنا لە باکووری بەلتیك ئاکنجی بوون‌و لە سەدەکانی چوارەم‌و پێنجەمی زاینیدا کەوتوونەتە پەلاماردان‌و تالانکردنی وڵاتانی ئەسپانیاو باکووری ئەفریقیا.

15- کورسیکا: دوڕگەیەکی فەرەنسییە لە میدیترانە، لە باکووری ساردنیا.

16- پیزون: نەجیم زادەیەکی دەوڵەمەند بوو، قەرار بوو دوای پیلانی ساڵی 65 دژی نیرون، و لابردنی نیرون، جێی ئەو بگرێتەوە.

17- تاسیتوس (55- 120ز):

مێژوونووسێکی رومی بوو.

18- خانمی ئیفسوس: ئەم خانمە بێوەژنێکە کە بە جۆرێ لە مەرگی شووەکەیدا دەگری‌و دەناڵێ خەریك دەبێ لە برسانا بمرێ. ئەنجام ئەو پاسەوانەی کە پارێزگاری لە جەستەیەکی لە خاچ دراو دەکات ناچاری نان خواردن‌و ئاشقێنی دەکات، لە ئەنجامی غەفڵەتی پاسەوانەکە, جەستەکە دەدزرێ, و بێوەژنەکە جەنازەی شووەکەی پێشکەش دەکات تا پاسەوانەکە لەو سزایەی کە لە ئەنجامی بەجێهێشتنی وەزیفەدا لە ڕێیەتی, رزگار بکات.

19- کولیسیوم:

تەلارێکی تایبەتی شانۆیە لە سەدەی یەکەمی زاینیدا لە روم بونیادنراوە.

20- ئاکوینوم: گوندێکە لە ئیتاڵیای ناوەندی.

21- دومیتیان (51- 96ز):

لە ساڵانی 81- 96دا ئیمپراتۆری روم بووە.

22- کومون: شارێکە لە باشووری ئیتالیا.

23- بتی نیا: وڵاتێکی کۆنە لە باکووری رۆژئاوای ئاسیای بچووك، و تورکیای ئێستا.

24- فلاڤین: لەقەبی سیان لە ئیمپراتۆرانی روم بووە بەم ناوانە: سپاسیانوس، تیتوس‌و دومیتیان

25- ئاگریوکولا (37- 93ز):

سەردارێکی رومی بووە.

26- تیبریوس (42- 37ز):

لە ساڵانی 14- 37 ئیمپراتۆری روم بوو.

27- ئیسیس: لە ئاینی میسری کۆندا: خواوەندی سروشتە, کە بە دایك‌و خودانی هەموو جۆرە سیحرو جادوویەکیان دەزانی.

28- کوپید: لە ئاینی رومدا خواوەندی ئەڤینە.

29- پسوخە: لە ئەفسانانی یۆنانیدا کیژێکی یەجگار جوانە کە کوپید حەزی لێدەکات، و واریقاتی ڤیانی ئەم جووتە زۆر مەنشورە.

30- مینوسیوس (لە دەوروبەری 200 ز ژیاوە).

31- ترتولیانوس (150- 230ز).

32- کیپریانوس (لە ساڵی 258زدا مردووە):

نووسەرێکی مەسیحییەو قەشەی کارتاژ بووە.

33- لاکتانتیوس (260- 340ز).

34- سنت ئامبروس (340- 379ز):

ئەسقفی میلان بوو.

35- مانەوییەکان: پەیڕەوانی مانی نیگارکێشو پەیامبەری ئێرانی (216- 272ز) کە باوەڕی دوالیزمی زەردەشتی و باوەڕەکانی مەسیحییەتی ئاوێتەی یەکدی کردبوو. مانەوییەت پێی وایە رزگاری روح لە مادە بەهۆی ریازەتەوە مەیسەر دەبێ.

36- دوناتیاکان: پەیڕەوانی گروپێکی مەسیحییە کە لە ساڵی 311 ز لە ئەنجامی ململانێ لەسەر هەڵبژاردنی دوناتوس بە ئەسقوفی کارتاژ، هاتە ئاراوە، بە گوێرەی باوەڕی ئەم گروپە پاکی پێویستە بۆ ئەنجامدانی سرووتێن ئاینی لە کلێسادا.

37- پلاگیوسیانەکان:

پەیڕەوانی بیدعەتێکن لە مەسیحیەتدا لە سەدەی چوارەمی زاینیدا هاتە ئاراوەو بەناوی رەبەنێکەوە بە نێوی پلاگیوس (355- 420) ناوی دەرکردووە. پلاگوسیانەکان پێیان وایە مرۆۋ جوزی ئیختیاری لە دەست خۆیدایەو پێیان وابووە کە منداڵ بە پاکی دێتە دنیاوە بۆیە پێویستی بە شۆردنو تەعمید نییە.

38- تیودوریك-ی گەورە:

لە ساڵانی 474- 526ز ئیمپراتۆری گوتانی رۆژهەلاتی بووە.

39- فرفوریوس (232- 302ز):

فەیلەسوفێکی نۆ ئەفلاتونی بووە، خەڵکی سور-ی باشووری لوبنان بووە.

بەشی چوارەم

ئەدەبیاتی ڕۆژهەلأت لە سەدەکانی ناڤیندا

ئەدەبیاتی چینی

پێشینەیەکی مێژوویی:

سەردەمی خانەدانی تانگ لە چین (600- 907ز) ڕۆژگاری سەروەت، دەستبەتاڵی، ریفۆرم، دەستبلأوی، خۆشگوزەرانیو خەیاڵ پەروەرییە. لەم سەردەمە، بۆ ماوەیەکی کورت پەشێویو ئاژاوەی سیاسی ولأت دەگرێتەوە، و لە ماوەی سالأنی 907و 950دا زنجیرەی خانەدانان پێنج کەڕەت دەگۆڕێ. لەوە بە دواوە تا ساڵی 1279ز سونگەکان، کە بە هاندەری هونەر، زانست، و ئەدەبیات دەژمێردرێن حوکم دەگرنە دەست. لە ساڵی 1279ز دوا ئیمپراتۆری سونگ لە بەرانبەر قوبلای"1"قائان-ی مەغۆلدا چۆك دادەدا. خانەدانی مەغول-ش لە ساڵی 1368ز بە دەستی خانەدانی مینگ لە ناو دەچێت.

نۆڕینێکی گشتی:

سەردەمی خانەدانی تانگ یەکێکە لە سەردەمە هەرە گرنگەکانی ئەدەبیاتی چینی، ئەم سەردەمە پڕ پیتو بەرەکەتە کە لەوەیە پرشنگدارترین ڕۆژگاری شیعرو شاعیری بێ، زانایان، فەیلەسوفان، نووسەرانو مێژوونووسانی زۆری لە باوەشی خۆیدا پەروەردەکرد. لە ماوەی کورتی نێوان خانەدانی تانگو خانەدانی مینگدا چەلەنگی ئەدەبی لە ڕەونەق و برەو کەوت. بەلأم فینگ"2" تائۆ لە دەوروبەری ساڵی 945زدا چاپی قالبی "3" داهێنا. ئیمپراتۆرانی سونگ پارێزەرانی گەرم و گوڕی ئەدەبیات بوون، مێژوو، شیعر، ئەدەبو فەرهەنگنووسی لە ڕۆژگاری واندا زۆر پێشکەوت. فەرمانڕەوایانی مەغول-ش کە پاش ئەوان دەسەلأتیان گرتە دەست، درێژەیان بە هاندانی داهێنانو ئەفراندنی بەرهەمی ئەدەبی دا وێڕای ئەوەی کە لە سەردەمی مەغۆلەکاندا شیعرێکی فرە گوترا، بەلأم سەردەمی وان پتر بەهۆی شانۆنامەو چیرۆك لە بیردا ماوە.

هۆزان

هۆزانی چینی لە سەردەمی خانەدانی تانگدا پەرەی سەندو و گەییە لوتکە. کۆی هۆزانی ئەم سەردەمە لە ساڵی 1707ز دەگەییە سی دەفتەر کە 48,900 پارچە شیعری لە خۆ دەگرت، پاش سەرهەڵدانو پەیدا بوونی خانەدانی سونگ، شیعریش لە ڕووی چۆنیەتیو چەندییەتییەوە دووچاری ئاوا بوون بوو، لە سەردەمی حوکمڕانی مەغۆلەکان، گەرچی شیعرێکی زۆر گوترا (هەشت دەفتەری شیعری ئەم سەردەمە کۆکراوەتەوە) بەلأم ژمارەی هۆزانێن بەرزو بالأ کەم بوو.

شیعری چینی لە سەدەكانی ناڤین دەستكردو دەگمەنە. هەر بەیتێكی لە پێنج یان حەوت وشەی تاك سیلابی پێك دێت كە پتر لە بەر نموونەی وردی تۆنی (توندو نەرمی دەنگان) دەهۆنرێتەوە تا لەبەر نموونەی ئاسایی رێزمانی. هەموو شیعرەكان قافیەدارن. وێڕای ئەوەی هەندێ شیعر لە سەدان بەیت پێكهاتوون، بەڵام شیعری ئەم قۆناغە بەشێوەیەكی گشتی كورتەو چوار یا هەشت یان دوازدە بەیتییە.

شیعری چینی سەدەكانی ناڤین تا رادەیەك بە كەمی خۆی لە ئەڤینی رۆمانتیكی دەدات، و پتر دەربارەی، دۆستایەتی، شەراب و لەزەتی فەردییە. لە شیعری ئەم سەردەمەدا جەخت لەسەر چڕیو پڕی و هێزی كاریگری و رەسەنایەتی كراوەتەوە.

لیپو (705– 762ز):

گەورەترین هۆزانڤانی چینی یە. زۆر زوو رووی كردە شیعرو لە تەمەنی دەساڵیدا شیعرێكی باشی لە وەسفی گوڵە ئەستێرەدا گوت. لیپو لە تەمەنی لاویدا خووی دایە رابواردنو خۆشگوزەرانی، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا سەرنجی دەرباری بەلای خۆیدا راكێشا. و زاهیری بادەنۆشییەكانی كارێكی خراپی بەسەر شیعرەكانیەوە نەبوو، بە پێچەوانەوە وەكو گێراویانەتەوە ژمارەیەكی هەرە باشی شیعرەكانی بە دەم مەستییەوە داناوە. ئەنجام كەوتە داوی پیلانێكەوەو لە دەربار وەدەرنرا. دەربارەی مردنەكەشی وا باوە كە كاتێ بە مەستی لە بەلەمێكدا دەبێ خۆی دانەواند بووەوە تا وێنەی مانگ لە ئاوەكەدا بگرێتە باوەش، كەوتە رووبارەكەوەو خنكا.

ناوبانگی لیپو لەوەدایە كە لە شیعرەكانیدا زۆر بابەت دەخاتە روو، و هەندێكیش بۆ زیرەكی خەیاڵی خوێنەر دەیەڵێتەوە. هەندێ لە بابەتە دڵخوازەكانی وی بریتیین لە: شروشت، ژیانی دەرباری، و لەزەتی شەراب، بەناوبانگترین هۆزانی لیریكی وی بریتیین لە: بادەنۆشی، بەسەر كێوانەوە لە رۆژێكی هاویندا، رزگاربوون لە خۆ، بێداربوونەوە لە مەستی لە رۆژێكی بەهاریدا، و شكۆی سپێدە.

هان یو(هان ون– كونگ، 768– 824ز):

شاعیر، سیاسەتوان و فەیلەسووفە, هان وێڕای ئەوەی كە لە دەرباردا پایەیەكی بەرزی هەبوو، بە هۆی رەخنەگرتنی لە ئیمپراتۆر هسین تسونگ كە شەیدای ئێسقانێكی بودا بوو، لە دەزگای حكومەت ترۆ كرا. بە هەر حاڵ هەر زوو بۆ دەربار بانگ كرایەوەو پایەكەی خۆی وەرگرتەوە.

هان یو، لەواری جۆراوجۆردا شیعری گوتووە، شیعرەكانی پتر شیعری سەرگەرمی و شادو نوكتە ئامێزن.

بەرهەمە پەخشانییەكانی هان یو لە شیعرو سروودەكانی باشترن. بابەتی نووسینەكانیشی وەكو شیعرەكانی، لە مەڕ بابەتێن جۆراوجۆر نووسراون، پڕ هەراو هەنگامەترین نووسینی

هان یو، ڕەخنەیەکە لە ئیمپراتۆر سەبارەت بە ئێسقانەکەی بودا کە لە ڕاستیدا هێرشێکە بۆ سەر ئاینی بوداو داکۆکییە لە ڕێبازی کونفوسیوس. دوو بەرهەمی پەخشانی شایستەی تری هان یو بریتیین لە ماڵئاواییەك لە هاوڕێی کۆچکردووی لیوتسونگ- یوان، و گوتارێك دەربارەی ئاینی کونفوسیوس.

<u>پوچو-ئی (772- 846ز):</u>

شاعیرو سیاسەتوانە، ئەویش وەکو لیپو بەهرەیەکی زوورەسی هەبووەو وا باوە کە، لە تەمەنی حەوت مانگیدا گەلێك لە نیشانەکانی ئەلفبای چینی ناسیوەتەوە.

پوچو-ئی لە ساڵی 806ز پۆستێکی بچووکی دەوڵەتی پەیدا دەکات، لە ساڵی 815ز نەفی دەکرێ، ولە ساڵی 820ز عەفوو دەکرێ ئەوسا. بە خێرایی پلەکانی تورەقی دەبڕێو بەریز دەبێ بە حاکمی هانگچوو، سوچوو، هانان، و سەرۆکی ئەنجوومەنی جەنگ، لە ساڵی 839دا تووشی ئیفلیجی دەبێو دوای چەند ساڵێك کۆچی دوایی دەکات.

یەکێك لە دیارترین خەسڵەتەکانی هۆزانی پوچو-ئی زمانە سادەو ڕەوانەکەیەتی. گووتویانە عادەتی وابووە کە بۆ تاقی کردنەوەی شیعرەکانی بۆ پیرەژنێکی دێهاتی بخوێنێتەوە، و هەر وشەیەك ئەو پیرەژنە لێی حاڵی نەبووبێ بیگۆرێ. پوچو-ئی زۆر لە ڕوواڵەتبازی و خۆنوێنی شاعیرانی زەمانی خۆی بێزار بووە.

پوچو-ئی پێی وایە کە هەموو هونەرێك دەبێ ئامانجدار بێو پەند ئامێزبێ، بەڵام خۆی هەموو جارێك پەیڕەوی ئەم بۆچوونە ناکات. گەلەك لە شیعرەکانی دەربڕینی هەستی زوو گوزەرو ڕەنگدانەوەی کاریگەری ڕووداوانن.

شیعرە فێرکارییەکانی لە ئاستی چیرۆکە شیعری ئەخلاقیدان کە وەکو تەنز ناوبانگیان دەرکردووە، لە حاڵێکا دوورن لە هەر نوکتەو پێکەنینۆکێك کە ئەمڕۆکە بە مەرجی سەرەکی تەنز دەژمێردرێ. هەندێ نموونەی هۆنراوە فێرکارییەکانی وی بریتین لە: ئەژدیهای ڕووباری ڕەش، ئەو پیاوەی خەونی پەریانی دەبینی، و دوو بوورجی سوور.

جەماوەریترین شیعری پوچو-ئی شیعرە سۆزداریو کۆپلە جۆراوجۆرە وەسفی و چیرۆکڤانییەکانی ئەون. "کیژی عودژەن" وەسفێکی جوانی کیژێکە کە بە گۆرانییە خەمین و جوانەکانی خۆی گوهداران دەخاتە گریان. (خەتای جاویدانی) وەسفێکی پڕ هەست و سۆزە سەبارەت بە گەییشتنە دەسەڵاتی یانگ کوئەیی-فەئی، مەحبوبەی ئیمپراتۆر مینگ هۆانگ (685- 762ز)، شۆڕشی سوپاییانی ئیمپراتۆر، مەرگی یانگ، و پەیامێکی خەمین کە لە جیهانی ڕوحانەوە دەینێرێ، هەندێ شیعری جوانی دیکەی پوچو-ئی بریتیین لە: "ڕەنگێن زێڕین"، "بیرەوەری زەنگانی زێڕین" (دەربارەی کچەکەی خۆیەتی کە لە سێ ساڵیدا مرد)، "خەڵفی حەیزەران"، "تەماشای دروێنەکەر"، "باران"و "ئاوازی پیاوی تەمەڵ".

سوماکوانگ (1019- 1086):

مێژوونووس‌و سیاسەتوانە، پاش وازهێنان لە کاری دەوڵەتی ، پاشماوەی تەمەنی وەقفی نووسینی (ئاوێنەی مێژوو) کرد کە ساڵانی 450 پێشزەوە تا ساڵی 960 ز لە خۆ دەگرێت.

چوهسی (1130- 1200ز):

مێژوونووس‌و فەیلەسوفە، بە (ئاوێنەی مێژوو)ەکەی کوانگدا چووەتەوە، کە هێشتا وەکو مێژووی باوو هەمە پەسندی چین باس دەکرێ. هەروەها بە یەکێك لە شرۆڤەکارانی گەورەی رێبازی کونفوسیوس دەژمێردرێ.

شانۆنامە

تا سەدەی شەشەمی پێش زایین، سرووت‌و رسوماتی ئاینی چینی بە سەماو ئاوازو ئاماژەی دەست‌و دەموچاوەوە ئەنجام دەدرا، ئەنجامدانی ئەم سرووت‌و داب‌و نەریتانە پەیوەندییەکی ئەوتۆی بە پێشڤەچوونی شانۆی چینییەوە نییە، یان بەلای کەمەوە، هیچ نیشانەو بەڵگەیەکی ئەم جۆرە پەیوەندییە بە دەست نە هاتووە. هەندێ بەڵگەو سەرچاوەی شانۆیی تاتارەکان لە سەدەی یازدەیەمدا، لەبەر دەستدان کە لەگینە شانۆی چینی لەم سەرچاوە تاتارییانەوە هەڵقولابێ. بە هەر حاڵ بە دڵنیاییەوە دەتوانرێ بگوترێ کە لە سەدەی سیانزەیەمدا و لە سەردەمی مەغولەکاندا، شانۆ لە چیندا هەبووە.

وا دیارە چینی بازرگانی چینی لە پەیدا بوون و سەرهەڵدانی شانۆ لە چین دا- وەکو هەمان چین لە ئینگلیستاندا- دەوری هەبووە. ئەوانە شوێنی شانۆیان فەراهەم دەکردو هەندێ شانۆنامانیان پیشان دەدا کە دیتنی بۆ هەموو ئەو کەسانەی کە دەیانویست لە دەرێی هۆڵەکەدا بوەستن و تەماشا بکەن ئازادانە خەڵکانی دەوڵەمەندو بە دەسەڵاتیش شانۆنامانی تایبەتییان ئامادە دەکرد.

شانۆنامەکان بە شێوەیەکی گشتی لەسەر شانۆ بێ پەردەو بێ دوو باڵ, و تەقریبەن بێ کەرەستە ئەنجام دەدران، بەڵام جل و بەرگ زۆر داهێنەرانەو پڕ خەرج بوو. جا بۆ قەرەبووکردنەوەی کەم و کورتی و نوقستانی کەرەستە, ئەکتەرەکان ناچار دەبوون بەوپەڕی وەستاییەوە لە هەر دیمەنێکدا خۆ بنوێنن.

شانۆنامەی کۆنی چینی بونیادێکی سادەو پلۆت و نەخشەیەکی لاوازی هەیە. هیچ نیشانەیەکی تراجیدیای نایاب ی تیا بەرچاو ناکەوێ, یانی هیچ هەڵچوون‌و داچوون‌و پاڵاوتەکارییەکی دەروونی لە خۆ نەگرتووە، شانۆنامەی سەدەی ناڤینی چینی لە جیاتی ریزبەندی بە شێوازی تەقەلیدی رۆژئاوایی، واتە کۆمیدیا و ترجیدیاو شانۆی مێژوویی، بەسەر دوو دەستەی سوپایی‌و کۆمەڵایەتیدا دابەش دەکرێ. دەستەی یەکەم، رووداوو کەسایەتییە مێژووییەکان وێنە دەگرێ, و پتر دیمەنانی جەنگ‌و زبری‌و توندی فیزیکی پیشان دەدات. دراما "کۆمەڵایەتی" وێنەیەکی مەردمی ئاسایی، بە تایبەتی ژیانی

خانەوادەیی نیشاندەدات. ئەم شانۆنامەیە عادەتەن پێکەنیناوییەو کاتێ لەسەر شانۆ ئەنجام دەدرێ ئاوێتەی قسە راستەوخۆکانی ئەکتەرەکان (کە بە زۆری ناڕەوانن) دەبێ.
نووسەری زۆربەی شانۆنامە چینییەکانی سەدەکانی ناڤین نادیارن، رەنگە بەناوبانگترین شانۆنامەنووسێك کە ناوی زانراوە وانگ شی – فۆ بێ، کە لە سەدەی سیانزەیەمدا دەژیاو سیانزە شانۆنامەی لە پاش بەجێماوە, یەکێك لەوانە، چیرۆکی کلاّوی فەرەنگی رۆژئاواییە، کە سەربوردی زانایەکی لاو دەگێڕێتەوە کە خانمێك لەگەلّ کیژەکەیدا لە چنگی چەتەو رێگران رزگار دەکاتو وەکو پاداشت قەولو بەلّێنی زەوجین لەگەلّ کیژەکەدا وەردەگرێ، کاتێ دایکەکە لەوەعدو بەلّێنەکەی ژێوان دەبێتەوە، خزمەتکاری کیژەکە بە زرینگیو فێلّ، کۆتاییەکی خۆش بە چیرۆكو سەبورەکە دەبەخشێت.

رومان

سەرەتای رۆمانی چینی وەکو شانۆنامەی چینی نادیارو ئالّۆزە، هەر چەندە چینییەکان زۆر لە پێش هێرشی مەغۆلدا ئاشنایەتییان دەگەلّ چیرۆکدا هەبووە، بەلاّم پێدەچێت رۆمان بە مانای واقیعی رۆمان لە سەرەتاکانی سەدەی سیانزەیەمەوە لە ئاسیای ناوەندییەوە پەڕیبێتەوە بۆ چینو لەو ولاّتەدا رەواجی پەیدا کردبێ، و لە زەرفی سێ سەد سالّدا گەیووەتە لوتکەی پێشکەوتنی خۆی.
دەکرێ رۆمانی چینی سەدەکانی ناڤین بە گوێرەی بابەتو نێوەڕۆك بەم شێوەیە پۆلێن بکرێ:
1- رۆمانانی داگیرکاریو پیلانگێڕیو دەسیسەکاری.
2- رۆمانانی ئەڤینو فریوکاری
3- رۆمانانی خورافاتی.
4- رۆمانانی رێگری و یاخیگەرێتی.
بەناوبانگترین رۆمانێن ئەم سەردەمە دوو رۆمانە:
((چیرۆکی سێ پاشایی"4")) (دەرووربەری 1250 ز):
چیرۆکێکی مێژووییەو دراوەتە پالّ لوکوان چونگ"5"، دەربارەی شەڕەکانی سەدەی سێیەمی زایینییە کە پڕە لە دیمەنی خوێن رشتنو شەرحی کاروکردەوەی دلاوەری. ئەم چیرۆکە بە شێوازێکی سادەو شاد نووسراوە.
"هەوالّی سەفەرێك بۆ رۆژئاوا" (دەوروبەری 1325ز):
نووسەرەکەی نادیارە. زاهیری راپۆری سەفەری هسوئن تسانگ"6" ە بۆ هندوستان کە بەمەبەستی کۆکردنەوەی کتێبان، پەیکەران، و یادگارانی بودایی ئەنجام دەدرێ. بەلاّم لە راستیدا زۆربەی ئەم راپۆرە یان سەفەرنامەیە بە هیچ جۆرێ پەیوەندی بە سەفەرەکەی هسوئن تسانگ-ەوە نییە. بەلّکو پڕە لە چیرۆکی خۆشو شاد کە زۆریان باسی رووداوانی سەیرو موعجیزە ئاسا دەکەن.

ژێدەرو پەراوێزان:

1- قوبلای قائان (1212- 1294ز):

دامەزرێنەری خانەدانی مەغۆلە لە چین.

2- فینگ تا ئۆ (882- 954ز):

وەزیری حەوت ئیمپراتۆری چینی کە زۆربەیان لە خانەدانی پێنج قۆڵی چینی ناوەندی بوون.

3- چاپی قاڵبی (Block Printing):

لەم جۆرە چاپەدا بابەتەکان لەسەر تەختە هەڵدەکۆڵدران و دەخرانە سەر کاغەز.

4- سێ پاشایی: ئەمە ناوی قۆناغێکە لە مێژووی چین لە ساڵی 220 تا ساڵی 265ز دەگرێتەوە، پاش نەمانی خانەدانی هان، لەم قۆناغەدا چین کرابوو بە سێ مەملەکەت.

5- لوکوان- چونگ (دەوروبەری 1400ز):

چیرۆکنووسێکی چینییە.

6- هسوئن تسانگ (600- 664ز):

بودایی چینییە، وا باوە کە لە سەفەرەکەیدا بۆ هند 675 کتێب-ی پیرۆزی بودایی و سەدو پەنجا یادگاری دیکەی بودایی لەگەڵ خۆدا بۆ چین بردووەتەوە.

بەشی پێنجەم

ئەدەبیاتی ڕۆژئاوا لە سەدەکانی ناڤیندا
ئەدەبیاتی جەڕمەنی

<u>پێشینەیەکی مێژوویی:</u>

تیرە جەرمانیـەکان لقێکن لـە ماڵبـاتی قـەومی هنـدو ئـەوروپایی. بـە گشـتی سـەرچاوەی ئـەم ماڵباتە بە کەنارەکانی رووباری ڤیستۆل یان ئاسیای ناوەندیی دەزانن, لەم تیرە جۆراوجـۆرە هندۆ ئەوروپاییانە, دەستەیەك بۆ هند, تاقێك بـۆ ئاسـیای بچـوك, و جەماعـەتێك بـۆ ئـەوروپا کۆچ دەکەن. جا لقی جەڕمەنی بەشێکە لەو جماعەتەی کە بەرەو ئەوروپا کۆچیان کرد, کە لە دەڤـەری بـاکورو ناوەنـدی کیشـوەری ئـەوروپادا ئاکنجی دەبـن. ئـەم تیرانـە تـا سـەرەتاکانی سەدەی سێیەمی پێشزاین لە دەڤەرێکدا دەگیرسـێنەوە کـە لـە ڕۆژهەڵاتـەوە روبـاری ڤیسـتول، لە باشوورەوە ماین، لە ڕۆژئاواوە ویزەر، و لە باکوورەوە دەریاکـانی بـاکوورو بـەڵتیك دەوری دەدەن، پاشان سنوورەکانی خۆیان بەرین دەکەنو جگـە لـە ڕۆژهـەڵات لـە هـەموو ناوچـەکانی دیدا بڵاودەبنەوەو ئاکنجی دەبن.

تـیرە جەرمەنیـەکان تـا سـەدەی یەکـەمی زایـنی لـە رووی زمانـەوە دەشـێت بکـرێن بـە سـێ بەشەوە:

1- جەرمەنی ڕۆژهەڵاتی، یاگوتیك
2- جەرمەنی ڕۆژئاوایی
3- جەرمەنی باکوری، یا ئەسکەندیناڤیایی

جەڕمەنی ڕۆژهەڵاتی لە دەوروبەری سەدەی شەشەمدا بەعەمەلی زمانێکی مردوو بووە.

جەرمەنی ڕۆژئاوایی دەبێ بە دوو بەشەوە:

1- ئـەڵمانی بـاڵا، کـە شـێوە زاری ئـەڵمانیانی ناوەنـدیو باشـووری، و سـەرچـاوەی ئـەڵمانی تازە بووە.
2- ئەڵمانی ژێری، کـە دیـالێکتی ئـەڵمانیانی باکووری، و سەرچاوەی ئینگلیـزی، فریـزی و هۆڵەندی بووە، گرووپی جەرمەنی باکووری نەرویجی، دانیمارکی، سویدیو ئایسلەندیە.

جەرمانیانی کۆن، قەومێکی دڕو جەنگاوەرو شەڕکەر بـوون، کـە خەسـڵەتی سـەرەکیان تونـدو تیژی، دڕیو بێباکی عەشایەری بوو. ئایـنی سـەرەتایان پەرسـتنی چـەند خوایـەك بـوو، واتـە فرەخـوایی لـە نێوانیانـدا بـاو بـووە، ئەمەشیان بـەپێی دەسـەڵاتو ئازایـەتی خودایـەکان نـەك بـەپێی پرنسـیپانی ئـەخلاقیی و ئـەقڵ. گـەلێك لـە سـرووتە ئاینییـەکانو سـونەتو خورافاتـە باوەکانیـان لـە دوای رەواج و بـرەوی مەسـیحیەت –ش (دەوروبـەری 400ز) هـەر رەواجـی هەبوو.

لە پاش روخانی ئیمپراتۆریەتی رومی رۆژئاوایی، ئوستروگوتەکان، کە گرنگترین تیرەی جەرمەنی بوون، بەهیمەتی تیودوریک"1"ی گەورە، ئیمپراتۆریەتێکی بەهێز بەڵام عەمر کورت، دادەمەزرێنن، تیرە جەرمەنییەکانی دیکە، واتە واندالەکان، ڤیزگوتەکان و فرانکەکان، هەر هەموویان بایەخی رامیاری و لەشکری خۆیان دەبێ، بەڵام تەنیا لە سەردەمی حوکمڕانی شارلمانی"2"دا هەوڵێکی سەرکەتووانە بۆ یەکخستنی تیرەو تایفەکان و دروستکردنی یەکێتییەکی میللی و نەتەوەیی ئەنجام دەدرێ. پاش کەمێک لە دوای مردنی شارلمانی دووبەرەکی رێژەیی و ئاژاوە بەرپا بوو ئەوسا سەردەمی ساکسون-ەکان (919- 1024ز) دەست پێدەکات-و فەرمانڕەوایانی ساکسونی هەوڵێکی زۆر دەدەن تا ئەڵمان خۆی بە یەک قەوم و نەتەوە بزانێ، لەم سەردەمەدا ئەڵەمان پەیوەندییەکی بتەوی دەگەڵ شارستانیەتی رومیدا هەیە. ئیمپراتۆرانی فرانکونیا (1024- 1125ز) بە جۆرێ لەگەڵ کڵێساو دەوڵەمەنداندا دەکەونە کێشمانەکێش و ململانێ کە ناتوانن کۆمەکێکی ئەوتۆ بە پێشکەوتن و پەرەسەندنی سیاسی و شارستانی میللەت بکەن. خانەدانی هوهنشتاوفن (1138- 1254) لە واری پێشڤەبردنی هوشیاری نەتەوەییدا رۆڵێکی گرنگتر لە خانەدانانی پێش خۆیان پەیدا دەکەن، و رەوتی چالاکییە هزرییەکانیش لەبەر رۆشنایی پشتیوانی حکومەت و لە ئەنجامی پەرەسەندنی پەیوەندی دەگەڵ ئیتاڵیادا خێراتر دەبێ. لە ئەڵمانیادا، وەکو هەندێ وڵاتی تری ئەوروپایی، شەڕەکانی سەلیبی سەدەکانی دوانزیەم و سیانزەیەم دەورێکی گرنگیان لە یەکخستنی جەنگاوەران و سوارچاکاندا وەکو چینێکی کۆمەڵایەتی بینی، و تەئکیدی زیاتر لەسەر دڵسۆزی و وەفاداری ئاینی و برەودانی زیاتر بە رۆشنبیریی و شارستانیەتی بێگانە دەکات.

لە وڵاتانی ئەسکەندنیاڤیدا، جەخت کردنەوە لەسەر دەسەڵاتی پاشایەتی و پێشڤەچوونی سیاسی زۆر کەمترە لە دەڤەرەکانی دەوروبەری راینو وێزەر. نەرویج و بە تایبەتی ئیسلەند (کە بە هەوڵ و کۆششی کۆمەڵێک لە دەستەبژێرانی نەرویجی کەسوورن لەسەر ئەوەی مل بۆ حکومەتی ملهوڕی شا هارولد فرهر نەدەن یەک دەگرێت) لە دەڤەرەکانی دیکە پتر لە پێناوی پاراستنی بیری کۆنی جەرمەنی دا دەخەبتن، خولیای ژیانی ئازاد دەبێ بە ئاواتی نەجیم زادەکانی باکووری. ئەم نەجیم زادانەی کە کرێنشینی و سەرانەدان و خزمەتکاری هیچ پاشایەک قەبوڵ ناکەن.

نۆڕینێکی گشتی:

لە ئەدەبیاتی جەرمەنی رۆژهەڵاتی (گوتیک) تەنیا یەک نووسین ماوەتەوە کە تەرجەمەیەکی کتێبی موقەدەسەو دراوەتە پاڵ (ئولفیلاس).

ئەدەبیاتی جەرمەنی رۆژئاوا زۆر دەوڵەمەندترە. زۆر بەیتی قارەمانی و سوارچاکی جۆراوجۆر بە ئەڵمانی باڵای کۆن (750- 1100) دێتە دانان. گەلێک لەم بەرهەمانە لە سەردەمی شارلمانی کۆ دەکرێنەوە، بەڵام ئەوانەی پاش شارلمانی دێنە سەر حوکم ئەم

بەرهەمانە بەکفر ئامێز دەزانن و لە نێوی دەبەن. تەنیا یەك پارچە لە بەیتی (سرودی هیلدبران) لە چەپۆکی رۆژگار دەخەلەسێ، لەو سێ سەد ساڵەی پاش مەرگی شارلمانی (814ز) بە دواوە زۆربەی ئەدەبیاتی جەرمەنی بە لاتینی دەنووسرێ. مەلحەمەکان، هۆزانێن لیریکی، وەعزو ئامۆژگاریان، هۆزانێن فێرکاری، مێژووان، ژیاننامان، و بەرهەمێن شانۆیی هەر هەمووی بە ئەڵمانی باڵای ناوەڕاست (1100- 1500—ز) دادەنرێن. ئەم سەردەمە پڕ بەرهەمە ئەدەبییە دەکرێ بەسێ قۆناغەوە:

1- قۆناغی سەرەتا (1100- 1180ز)

2- قۆناغی کلاسیك (1180- 1250ز)

3- قۆناغی ئاوا بوون (1250- 1500ز).

زمانی جەرمەنی باکووری (نۆرس، ئەسکاندیناڤی) بە زبری و رەقی بەناوبانگە. لەم زمانەدا رۆشنبیری و ئەفسانانی کۆنی جەرمەنی بە باشترین شێوە پارێزراوە، ئەدەبیاتی ئەسکاندیناڤی دەکرێ بەسێ گرووپی گرنگەوە:

1- هۆزانێن مەلحەمی ئیدا (لە دەوروبەری ساڵانی 900- 1100 ز دانراون) کە کۆمەڵە هۆزانێکن دەربارەی ئەفسانان، قارەمانان و ئەڤین.

2- قەسیدەو هۆزانێن سکالدی یان دەرباری کە لە دەوروبەری ساڵانی 1100- 1200ز دانراون) کە ژیان و کرداری شاهان دەگێڕێتەوە.

3- ساگاکان (لە دەوروبەری ساڵانی 1100- 1400ز دانراون) کە کۆمەڵە گێڕانەوەیەکن بە پەخشان و هەوێنەکەیان کەس یان خانەدانێکی مێژوویی یا ئەفسانەییە.

جەرمەنی رۆژهەڵاتی (گوتیك)

وولفیلا (ئولفیلاس)، (311- 383ز):

تاقە نووسخەی دەستنووسی ئەدەبیاتی گوتیك، تەرجەمەیەکی کتێبی موقەدەسە کە دراوەتە پاڵ وولفیلا-ی گەورە قەشەی مەسیحی ئاکنجی دەڤەری باکووری کەنداوی دانوب. ئەم ئەسقوفە بەداهێنانی ئەلفبای گوتیك، کە لە لێکدانی پیتێن یۆنانی و رومی و رونی"3" پێکهاتووە بەنێوبانگە، لەم وەرگێڕانەدا یەجگار کارامەو باڵادەستەو لە دەقە یونانییەکەوە وەری گێڕاوە — ئەم کارەی کارێکی تەقلیدی کوێرانە نییە، بەڵکو بەرەنجامی هزرین و قووڵبوونەوەیە، توانا دارانە زمانی بێشەنشینانی خۆی هاوڕێ لەگەڵ ئەو بلیمەتی و بەداوەتەی لەبەرهەمەکەدا هەیە نیشان دەدات- بەوجۆرە نییە کە وەرگێڕانەکە لە بازنەی زاراوانی زمانێکی دروستکراو و دەسکردا نرابێ. تەنیا چەند پەرەگرافێکی سەردەمی کۆن (تەورات)و رێژەیەکی زۆر لە سەردەمی تازە (ئنجیل) لەوێدا تۆمارکراوە.

جەرمەنی رۆژئاوایی (ئەڵمانی)

ئەڵمانی باڵای کۆن(*)

تەنیا دوو بەرهەمی ئەڵمانی باڵای کۆن شایستەی باسن، جگە لەمە هەندێ بەشی کورتی دوو مەلحەمە، و چەند سروودێکی قارەمانی و سوارچاکی-ش لەبەر دەستدان کە سروودی لودویک بایەخدارترینیانە، ئەم سرووده چیرۆکی سەرکەوتنی فرانکەکان بەسەر نورمانەکاندا لە ساڵی 881ز دەگێڕێتەوە. لەم قۆناغەدا چەند پارچە شیعرو پەخشانێکیش بەلاتینی دانراون.

(سرودی هیلدبران) (لە دەوروبەری ساڵی 600ز دانراوەو ئەو نوسخەیەی لەبەر دەستدایە بۆ دەوروبەری ساڵی 820ز دەگەڕێتەوە) لەم بەیتە مەلحەمییە، کە دانەرەکەی دیار نییە، تەنیا شەستو هەشت بەیت ماوەتەوە.ئەم بەشە لە بەیتی چوار کۆڵەکەیی و سنعەتی وشە ئارایی پێکهاتووە کە تەرسیع بە شێوەیەکی ئاسایی لە ئەڵمانییدا- و بە گووتەیەکی دی، دووبارە کردنەوەی یەك فکر بێ دووبارە کردنەوەی وشە- لە تایبەتمەندییە دیارەکانێتی.

ئەم قەسیدەیە بەشێك لە چیرۆکی هیلدبران-ی پاپی پیری دڕ دەگێڕێتەوە کە پاش سی ساڵ ژیان لەگەڵ هونەکاندا"4"، بۆ شەڕ لە بەرانبەر زێدگەی خۆیدا دەگەڕێتەوە. لە شەڕێکی تەن تەندا لەگەڵ هادوبران-ی کوڕیدا رووبەڕوو دەبێتەوە، بەڵام کوڕەکە باوەڕ ناکات کە هیلدبران بابی وییەو مکوڕ دەبێ لەسەر دوئیل، ئەم بەشە بە سەرەتای شەڕی تەن بە تەن کۆتایی دێت، بەڵام ئەنجامگیری ئەمەیە کە کوڕە بە دەستی بابەکە دەکوژرێ.

<u>کتێبی ئینجیلان (دەوروبەری 868ن):</u>

بەرهەمە هی ئوتفرید"5"، کە رەبەنێکی خەڵکی ویسنبورگ-ە، ئەم مەلحەمە مەسیحییە پازدە هەزار بەیتییە، ژیانی حەزرەتی عیسا دەگێڕێتەوە. بە گشتی ئەم کتێبە بە یەکەمین بەیتی جەرمەنی دادەنەن کە لە جیاتی بەکارهێنانی سنعەتی وشەئارایی سوود لە قافیەی کوتایی وەرگیراوە. پێشەکی بەیتەکە ستایشێکی جوانی فرانکەکانە. شێوازی شیعرەکانیش ئەدیبانەو فێرکارییە.

ئەڵمانی باڵای ناوەڕاست: قۆناغی سەرەتا
(1100- 1180ن)

<u>وەرگێڕانەکانی روحانیەکان لەفەرەنسی و لاتینییەوە:</u>

گرنگترینیان بریتیین لە: سروودی ئەسکەندەر (1130ن). ئەم کارە لامپرخت"6" و دەربارەی سەرکەوتنە گەورەکانی ئەسکەندەری گەورەیە. سروودی رولان (1130ن) وەرگێڕانێکی ئازادی کونرادی"7" قەشەی شاری راتیسبون، لە دەقی فەرەنسی (گۆرانی رولان)ەوە و سەربووری ئیمپراتۆران، بەیتێکی نزیکەی هەژدە هەزار دێڕییە، کۆنراد وەریگێڕاوەو باسی مێژووی جیهان دەکات.

<u>مەلحەمەکانی مینسترل:</u>

هەندێ هۆزانی دنیایین و شاعیرانی گەڕۆك بە زمانی سادەو شێوازی جەماوەری گوتوویانە.
بەنرخترین بەیت بریتیە لە: رۆترشا (1140ز) کەبەسەرهاتی رفاندنی ئەفسانە ئاسای دۆت شای قەستەنتەنیە لەلایەن شای لمباردی"8"یەوە دەگێڕێتەوە.
دۆك ئەرنست (1180ز)، چەند کۆپلەیەکە لە بەیتێك کە باسی شۆڕشی لودولف دژی بابی خۆی، واتە ئوتو-ی یەکەم دەگێڕێتەوە، و چیرۆکی رێوی (1190ز)، و ئەمە یەکەمین بەیتە کەلە زمانی ئەڵمانییدا بە زمانی گیانلەبەرانەوە هۆنراوەتەوە دراوەتە پاڵ هاینریش دیگلیسنر.

<u>مینی سونگ(غەزەلیاتی نەجیب زادەیی):</u>
لەو هۆزانە ئاشقانانەیە کە لە گۆرانی فولکلۆری نەمسای کۆن و لە غەزەلیاتی شاعیرانی پروڤینسال"11"-ەوە هەڵێنجراون.
ئەم غەزەلانە کورت و سادەن، و لە رووی پێکهاتەی چیرۆکڤانی و کاریگەری زەینییەوە رەوان و بێ گرێیە، کۆنترین شاعیرانی غەزەلیاتی نەجیب زادەیی: کورنبرك- ژیان(1160ز)و دیتمارفون"12" ئایستیان ناوە.

ئەڵمانی باڵای ناوەڕاست: قۆناغی کلاسیك
(1180- 1250ز)

زۆربەی نووسەرانی قۆناغی کلاسیکی ئەڵمانی باڵای ناوەڕاست سوارچاکان و روحانییەکان بوون، وێڕای ئەمەش هەندێ بەرهەم و نووسین بە دەستی خەڵکانی ئاسایی و شایەرانی گەڕۆك و ئاشقان دادەنرێن. ئەدەبیاتی ئەم قۆناغە لە شەش خانەدا دەگیرسێتەوە:

1- هۆزانێن مەلحەمی (داستانی)
2- هۆزانێن لیریکی
3- هۆزانێن فێرکاری
4- ئامۆژگاری و وەعزی روحانیەکان
5- نووسین و بەرهەمی مێژوویی
6- نووسین و بەرهەمی حقوقی (مافخوازی)

<u>هۆزانێن مەلحەمی:</u>
پرشنگدارترین فەسڵی مێژووی ئەدەبیاتی ئەڵمانی سەدەکانی ناوەڕاست بۆ بەیتە مەلحەمییەکانی قۆناغی کلاسیك تەرخانە. ئەم بەیتانە (منظومة) دوو جۆرن: دەرباری و جەماوەری.

<u>مەلحەمەمێن دەرباری:</u>

ئەم جۆرە مەلحەمەیە کە بۆ نەنجیب زادەو دەوڵەمەندان دەگوترا، زمانێکی سەنگین و رازاوەو نایابی هەیە، و پڕە لە وشەو پەیڤی فەڕەنسی. مەلحەمەی دەرباری کە سەربوری دلاوەری و سوار چاکی دەگێڕێتەوە، وەسفی دوورو درێژو تێرو تەسەلی ئەسپ و چەك و پێشبڕکێی شمشێربازیو ئەوشتانە دەکات. نێوەرۆکی ئەم مەلحەمانە کە عادەتەن لەسەرچاوەی دەرەکییەوە وەردەگیرێ، هەمان نێوەڕۆکی سیانەی رۆمانانی سەدەکانی ناوەڕاستە: نێوەڕۆکی فەرەنسی، چیرۆکانی شارلمانی و دەربارەکەی وی دەگێڕێتەوە، نێوەڕۆکی بەریتانیا، هەندێ سەربورو چیرۆکە دەربارەی ئارتورشا"13"، و مێزگردو دلاوەرانی ئەو، و گەڕان بە دووی جامی پیرۆزدا (کە عیسا لە دوا شامدا لەو جامەی خواردەوە)، و نێوەڕۆکی روم، کە بڕێ چیرۆکی یونانی، رومیانی، و رۆژهەڵاتیانی کۆنە.
لە نێو شاعیرانی مەلحەمەی دەربارىدا چوار کەس لە هەمووان بەناوبانگترن:

1- <u>هاینریش ڤن فلدکە</u> (1170- 1200ز):
یەکەمین شاعیری ئەڵمانی مەلحەمەی دەرباربیە. ئەنیئیت-ەکەی کە لە قالبی بەیتی قافیەدارا دانراوە، وەرگێڕانی ئانئید-ی ڤیرجیل-ە بە زمانی سەدەکانی ناڤین، ئەم بەرهەمە پڕە لە وەسفی ڤیانی رۆمانتیکی و جەنگی سوارچاکی و دلاوەری. بونیادی پلۆت و نەخشەی چیرۆکەکە لوجیکی، و وێنەگرتنی کەسایەتییەکان پەسندو بەجێیە.
2- <u>هارتمان ڤون ئەوئە</u> (1215ز):
بە یەکێك لە مامۆستایانی گەورەی مەلحەمەی دەرباری کلاسیك دەژمێردرێ، لێرەدا دەکرێ ئاماژە بە دوو چیرۆکە شیعری وی بە ناوانی ئیرك و ئیوین بکرێ. چیرۆکی ئیرك لەسەر رۆمانسێکی کرتین دوتروا-دانراوە، و برەودانە بە ئەڵقەی بریتانیایی لە ئەڵمانیا.
ئەم بەیتە هەر چەندە تا رادەیەك تاقەتبەرە، بەڵام ناوەڕۆکێکی رەسەنی وەکو وەفاداری ژنی لە خۆ گرتووە، ئیوین-ش هەر لە بەرهەمێکی تری کرتین-ەوە وەرگیراوە. ئەم بەیتە ئەگەرچی لە ئیرك هونەریانە تر هۆنراوەتەوە، بەڵام لە ئاستێکی ئەخلاقی نزمتردایە، نێوەڕۆکەکەی بریتییە لە ئەوینی رۆمانتیکی ئیوین دەرهەق بە ماشوقەکەی خۆی و ئەو ناخۆشییانەی کە لە پێناوی ئەودا تەحەمولی دەکات. (هنری هەژار) ناوەڕۆکەکەی ئەڵمانییە، و رەنگە ئەمە باشترین شیعری هارتمان بێ. لەم شیعرەدا باسی ئەوە دەکرێ کە چۆن سوارچاکێکی گول بوو، یەکەمجار قەبوڵ ناکات بە بەهای لە خۆبردوویی ئارەزوومەندانەی کیژێك چاك ببێتەوە، و پاشان قاییل دەبێ، و سەرەنجام دووبارە قەبووڵ ناکات.
بەهەر حاڵ ئەم خەسڵەتی قەبوڵ کردن و قەبوڵ نەکردنەی وی دەبێتە مایەی ئەوەی کە خوا شیفای بۆ بنێرێ، و لەگەڵ کیژەکەدا زەماوەند دەکات.

3- <u>ولفرام فون ئیشنباخ</u> (1170- 1220ز):

قـوڵترینو رەسـەنترین شـاعیری بـەیتانی سوارچـاکیو دلاوەرییـە کـە قارەمانـەکانی خـودانی مرۆڤانی ترین سیمان لە جۆری خۆیاندا.

پارزیفال-ەکەی (لەبەر رۆشنایی پرسیڤال-ەکەی کرتین دوتروا دانراوە) کارێکی فەلسەفی درێـژو (25 هـەزار بەیتـە) قوڵـە دەربارەی رزگاری مـرۆڤ لـە رێگـەی بـاوەڕ هێنانـەوە بـە خـوا (هەڵبەتـە پـاش بـرینی قۆناغێـك لـە فرمێسـكو رونـدكان). پارزیفـال، کـە لـە دابو نـەریتی دلاوەریو سوارچـاکی بـێ ئاگایـە ، توانـای بەسـەر ئازادسـازی ئانفورتـاس-ی شـای سەرزەمینی جامی مقەدەسدا ناشکێ. پاش پێنج ساڵ لە دوو دڵیو خەمباری، لە رێگەی دووبارە ئیمان هێنانەوە ئانفورتاس رزگار دەکات و تەختو تاج وەردەگرێتەوە. ولفرام لە میـانی ئـەم بەتیـەوە هەنـدێ لایـەنو گۆشـەی سـەربوری دنیـایی سێرگوین"14"، لـە بەرانبـەر گەڕانو جوستو جۆی مەعنەوی پارزیفالدا دەگێڕێتەوە.

ولفـرام جگـە لـە بـەیتی پارزیفـال، چـیرۆکێکی ئاشـقانەی دیکەشـی بـە نێـوی ((تیتـورل)) دەربارەی (شیوناتولاندرو زیگونە) هونیوەتەوە کە ئێستا تەنیا چەند پارچەیەکی لە دەست دایە. هەروەها چیرۆکی (ویلهام ڤن ئورانزە)شی هەیە کە چیرۆکی (تەواو نەکراوە) شەڕی ویلهم دژی موسوڵمانان لە کۆتایی سەدەی هەشتەمدا دەگێڕێتەوە.

4- گوتفرید ڤون شتراسبۆرگ (1210 ز):

بـەیتی (ناتـەواو)ی تریسـترام (تریسـتان) بـە ئیلهـامی بـەیتێکی تۆمـاس-ی شـاعیری خـەڵکی بریتانی"15" هۆنیوەتەوە، کە لەوێدا ئەڤینی پڕ ماجەرای تریستانو ئیـزوت دەگێردڕێتـەوە. گوتفرید لە شیکردنەوەی باری دەروونی کاراکتەری چیرۆکەکەو وێنـەگرتنی هەسـتو سـۆزو گوداز، و هۆنینەوەکاریدا مامۆستایەکی باڵا دەستە.

مەلحەمەێن جەماوەری:

هاوکات لەگـەڵ رەواجو بـرەوی مەلحەمـەێن دەربارییـدا، مەلحەمـەێن جـەماوەریش، کـە پێشـتر گووتراوی سوارچاکان بوو، لە نەمساو ستیریا"16"دا گەشەی کرد. ئەم جۆرە مەلحەمانە، بە پێچەوانەی مەلحەمـەێن دەربارییـەوە, لـە بابـەتو نموونـەی بێگانـەوە سەرچاوەی نەدەگرت، سەرچـاوەی ئـەم مەلحەمانـە یـا شـیعری ئەفسـانەیی کـۆن یـان چـیرۆکە شـیعری میللـیو جەماوەری بوو، کـە سیمای کەسایەتیانی مێـژوویی وەکـو ئاتیلا"17"، ئیرمـا ناریـك"18"، وتیودوریـك"19"-ی سـەر بـە ماڵبـاتی ئامـال"20" وێنـە دەگرێـت. مەلحەمـەی میللـی یـان جەماوەری لە رووی شێوازو دەربڕینەوە لە مەلحەمەی دەرباری سادەترە. جگـە لـە قەسـیدەی نیبلـونگنو گـودرون، (کـە لـە خـواروە دێـن) لـە مەلحەمـەی میللـی دەتـوانرێ نـاوی: مـەرگی ئالبهارت، لاوریـن، سـردوی ئیکـە، و بـاخی گوڵـە بـاخ بـبرێ- کـە هـەمووی بـە دەوری تـەوەری کەسایەتی تیودوریك دەسوڕێتەوە.

"سرودی نیبلونگن" (1200ز):

گەورەترین بەرهەمی ئەدەبی ئەڵمانییە لە سەدەکانی ناڤیندا، ئەم بەیتە نزیکەی دە هەزار دێڕە لە کۆمەڵە بەندێك کە بە (بەندەکانی نیبلونگن) بەناوبانگە، کە هەر بەندێکی لە چوار بەیتی هاوقافیە پێك هاتووە، و هەر بەیتێك بە هەڵوەستەیەك دەبێ بە دوو نیوە بەیت. بەشی یەکەمو دووەم لە هەر بەیتێك سێ هەڵوەستەی هەیە، دوا بەیتی هەر بەندێك نەبێ کە نیوە بەیتی دووەمی چوار هەڵوەستەی هەیە.

سرودی نیبلونگن:

بەیتێکی وەستایانەیە، وادیارە کە پێکهاتەی چیرۆکی پەریان، ئەفسانەو مێژوو کەم دابێژێك لە هاوئاهەنگیو هاوسازی بەیتەکە کەم دەکاتەوە. مەلحەمە (داستان)ی نیبلونگن ئاوێتەیە کە لە ئەفسانانی باو دەربارەی پاشایانی بورگوندی، گوت، و هون، لەگەڵ چیرۆکێکی نەتەوەییدا دەربارەی پیاوێکی ئەژدیهاکوژ- چیرۆکێکە وادیارە لە ئەڵمانیادا بەر لە مەسیحیەت هەبووە. ئامانجێن مەسیحی و دابو نەریتی سوار چاکی و دلاوەری سەدەکانی ناڤین دەبێ بەسەرباری شارستانیەتێك کە لە بنەڕەتدا کفر ئامێزو زبرو رەقە. باوەڕێك باوە کە گوایە شاعیر (لەوەیە سوار چاکێکی نەمساوی بێ). بە کۆکردنەوەو لێکدانی کۆمەڵێك بابەتی جۆراوجۆر مەلحەمەی نیبلونگن- دێنێتە ئارا ، وەکو چۆن هۆمەر بۆ (ئیلیاد) وایکردووە.

چیرۆکی بنەڕەتی بەیتەکە لەسەر پایەو بناغەی رکابەری دامەزراوە. بەر لەدەست پێکردنی چیرۆکی ئەم مەلحەمەیە، زیگفرید-ی شازادەی هۆلەندی، ئەژدیهایەك دەکوژێت و پاشەکەوتی زێڕی نیبلونگەکان"21" داگیر دەکات. لە سەرەتای چیرۆکەکەدا، ئەو دوو جاران یارمەتی گونتەر-ی پاشای بروگوندی دەدات – جارێکیان لە شەڕداو جاری دووەم لە کاتی خوازبێنی برونهیلد-ی خوشکی شای ئیسلەندەدا بۆ گونتەر. زیگفریدش لەگەڵ کریمهیلد-ی خوشکی گونتەردا زەماوەند دەکات. دوای چەند ساڵێك کریمهیلدو برنهیلد لەسەر خانەدانیو رەسەنایەتیماڵباتی هاوسەرەکانیان دەکەونە شەڕ و قەرقەشە، هاگن-ی خزمەتکاری گونتەر، بە خیانەت زیگفرید دەکوژێت، لەسەر ئەوەی کە گوایە سووکایەتی بە خانمەکەی، واتە بە خێزانەکەی گونتەر کردووە. کریمهیلد پاش سالآنێك لە خەمباریو تاسەی تۆڵەسەندنەوەی کوشتنی مێردەکەی، شوو بە ئاتیلا-ی سەرکردەی هونەکان دەکات. کریمهیلد دوای سیازدە ساڵ، گونتەر و هاگنو داردەستەکەیان بۆ دیتنی دەرباری ئاتیلا دەعوەت دەکات. ئەوانیش گەوجانە دەعوەتەکەی قەبووڵ دەکەن. کریمهیلد ئاگری نیفاق و قەرقەشەی نێوان بورگوندییەکانو هونەکان خۆش دەکات کە ئەنجامەکەی کوشتارێکی گەورەیە لە هەردوو لا. لە ئەنجامدا هون-ەکان سەر دەکەون، گونتەر دەکوژرێ، و کریمهیلد بە دەستی خۆی لە ملی هاگن دەدات. ئەو بە خۆیشی بە دەستی هیلدبران-ی گەورە خزمەتکاری تیودوریك دێتە کوشتن.

سرودی نیبلونگن کەم و کوڕی زۆری تێدایە، پڕە لە درۆو ناکۆکیو نا هاوسەنگی. شاعیر لەوەدا کە پەردەیەك لە مەسیحییەتی سەردەمی سوارچاکی کە ئەو و شاعیرانی دیکەی سەدەکانی ناڤین حەزیان لێیە بیدەن بە سەر بیر و رووداونی تەقریبەن شرك ئامێزدا سەرکەوتنی تەواوی بەدەست نەهێناوە. بەیتەکەی تەژی زۆر وێژویو دووبارە کردنەوەیە، پڕە لە وەسفی تاقەتبەری جلوبەرگ، چەكو تەدارەكو بۆنەو ئاهەنگان، شاعیر لە هونەری عەروزدا لاوازەو کۆ لە بەکارهێنانی دەستەواژەی کلێشەییو قافیەی کۆنو سواو ناکاتەوە.

لایەنی پۆزەتیفی بەیتەکە کەمو کوڕییەکانی دادەپۆشێت. ئێمە دەتوانین لەم بەرهەمەدا باشتر لە هەر شوێنێکی قەومی کۆنی توتونی، بە هەموو خوارفاتێکیانەوە، بە سۆزو گودازیانەوە، بەشەهامەتیانەوە، بەسەرسەختیو دڕیو خۆپەسندییانەوە بدینین. دەبین بە هاوڕێی راستگۆییو وەفادارییان کە زەمینەی ئەخلاقی بەیتەکە پێك دێنیٚ. بەڵام گەورەترین لایەنی پۆزەتیفی ئەم بەیتە وێنە گرتنی بەرجەستەی چوار کاراکتەرە سەرەکییەکەی داستانەکە (مەلحەمەکە)یە: کریمهیلد، خواوەندی تۆڵە ئەستێنی کە تیفەرۆی کینەکێشی وای لێدەکات کەیفی بە کوشتاری هاونەژادانو تەنانەت برایەکانی خۆشی بێتو حاڵی لیٚ بیٚ، زیگفرید، قوربانییەکی بیٚ تاوانی ئاگری رقی ژنێکی حەسوودە، رودیگر، دلاوەرو سوارچاکێکی بیٚ گوناهە کە کەتووەتەنێوان بەرداشی پایەندی ئەخلاقی خانەخوییو ئەرکی پێشکارییەوە (گەورە خزمەتکار)، لە هەموان بەرجەستە تر وێنەگرتنی هاگن-ە، کە قارەمانێکی خوێریلەی شەیتان سیفەتەو وەفاداری دەرهەق بە ئاغاکەیو خانمی ئاغاکەی بە ئانقەست و بە زانستە بەرەو تاوانی کوشتنو بەرەو مەرگی خۆی بکێشی دەکات.

زۆر بیروبۆچوونی جیاواز سەبارەت بە هەڵسەنگاندنی سرودی نیبلونگن هاتوونەتە دەربڕین: فردریك"22"-ی گەورە پێی وایە کە ئەم بەیتە پولێکی قەڵب ناهێنیٚ، کەچی کورتس"23"و کارلایل بە گرنگترین یادگاری خەڵکی سەدەکانی ناڤین، و بە جوانترین بەرهەمی هونەری ئەڵمانی کۆنی دەزانن. لودویگ"24" یور بە ئیلیاد-ی ئەڵمانەکانی دەزانیٚ هەندیٚ دیدو بۆچوونی میانڕەو لە ناوەڕاستی ئەم جەمسەرانەی دادەنەن. بێگومان ئەم بەرهەمە نەك هەر لە روانگەی مێژوویی و نەژادناسییەوە پڕ بایەخە، بەڵکو لە رووی پەیوەندییە قوڵە مرۆڤانیەکانو کاریگەرییە هونەرییەکەشییەوە شایانی ستایشە. هبل"25"و واکنەر"26" لە هەموو کەس پتر کاریگەری ئەم داستانەیان (مەلحەمە) بە سەرەوە بووە.

گودرون (1225ز):

بەیتێکە دانەرەکەی پێوارە، وادیارە لە دانانی سوارچاکێکی نەمساوییە. سەرچاوەکانی بەیتەکە ئەفسانانی فریزلەندی"27"، فرانکی"28"و ئەفسانانی کۆنی ئەڵمانییە، و سەر مەشقەکەشی سرودی نیبلونگن-ە. ئەم بەیتە سیٚ بەشی هەیە، کە هەر بەشێکیان چیرۆکی رفاندنی کیژێکی جوان دەگێڕێتەوە. لە بەشی یەکەمدا ئەوە دەگێڕدرێتەوە کە چۆن هاگن-ی بچووك (لەوە ناچیٚ هیچ پەیوەندییەکی بە هاگن-ە شەڕخوازەکەی سرودی نیبلونگن-ەوە،

هـەبێ) بـە دەسـتی شـیرداڵێك"29" دەفڕێنـرێ، لـە وڵاتو شـوێنێکی سـەیردا گـەورە دەبـێ، لەگەڵ هیلدە-ی کیژی پاشادا، لەوێندەر هەڵدێ، لەگەڵ دۆت شادا زەماوەند دەکاتو دەبێ بە پاشای ئیرلەندا. بەشی دووەم چیرۆکی کیژەکەی هاگن و هیلدە دەگێڕێتەوە. ئەم کیژە، کە ئەویش هیلدە-ی ناوە، بە ئارەزووی خۆی لەگەڵ پێشکارانی هیتیل-ی شای فریزلانـدا، بۆ ئەو وڵاتە دەچێ تابێ بە هاوسەری پاشا، هاگن دەکەوێتە تاقیبو سۆراخی کیژێ بـەڵام لـە شەڕدا دەشکێ، بەشی سێیەم، کە گرنگترین بەشی بەیتەکەیە چیرۆکی گودرون-ی کیژی هیتیلو هیلدە دەگێڕێتەوە. دەبێ بە مارەبڕو دەزگیرانی هیرویگ-ی شازادەی زیلاند"30"، بەڵام لەلایەن هیرموت-ی شازادەی نورماندییەوە دەفڕێنرێ، گودرون سیازدە ساڵان بە یەخسیری لە نورماندی دەمێنێتەوە، و بە درێژایی ئەو ماوەیە لەلایەن گیرلینت-ی مەلیکەی نورماندییەوە دەچەوسێنرێتەوە. لە ئەنجامدا گودرون بەدەستی هیرویگ-ی دەزگیرانی رزگار دەکرێ، گیرلینت دەکوژرێ، هیرموت عەفو دەکرێ، و هیرویگو گودرون بە خۆشیو شادی زەماوەند دەکەن.

بەیتی گودرون، هەر چەندە لە رووی گەورەییەوە ناگاتە ئاستی سرودی نیبلونگن، بەڵام لە رووی پاراستنی تایبەتمەندییە ناوچەییەکانی بەشی باکووری رۆژئاوای ئەوروپا -کەنارە هۆڤیو خەڵکە سەرکێشەکەی-یەوە بایەخێکی زۆری هەیە, ئەو وێنەیەی لەمەڕ خودی گودرون وەکو کیژە شایەکی سەلارو سەنگین، و بە سەبرو وەفادار، پیشان دراوە، لە جوانترین و واقیعی ترین نموونانی بەیتبێژییە.

شیعری لیریکی

مینی زانگ:

هەر چەند ئەم وشەیە لە باری زمانەوانییەوە مانای ئاوازی ئاشقانە دەگەیەنێ، بەڵام بەمانا بەرینەکەی هەموو هۆزانی لیریکی بە زمانی ئاڵمانی باڵای ناوەڕاست دەگرێتەوە، مەیدانەکەشی تەنیا ئەشقو ئەڤین نییە، بەڵکو سروشت، ئاین، نیشتمانپەروەری، مافناسی، و زۆر بابەتی دیکەش دەگرێتەوە. هەڵبەتە باوترین مەیدانو بابەتی هۆزانی لیریکی ئەڤینی رۆمانتیکییە، بە گوێرەی دابەکانی شیعری ئاشقانەو غەزەلی دەرباری لە سەدەکانی ناڤیندا، ژن ئەوپەڕی رێزو حورمەت دەگیرێ، شایستەی پەرستن، خزمەتو ستایشە.

مینی زانگەکان لە ژێر کاریگەری شاعیرانی فەرەنسیدا بوون. شاعیرانی باڤارییایی و نەمساوی ئەوەندە نەدەکەوتنە ژێر کاریگەری دەرکی و شیعرەکانیان بە ئیلهامی گۆرانی و ئاوازی فولکلۆریی ناوچەیی دەگووت.

شیعری غەزەلی، بە لای کەمەوە (160) شاعیر لەبەر دەستدایە.

والتیرڤون دیرڤوگلوید (1170- 1230ز):

گەورەترین شاعیری مینی زانگە، بەتواناترینو هونەرمەندترین شاعیری لیریکاخوانی ئاڵمانی پێش گوتەیە، و جەماوەری ترین شاعیری ئەو وڵاتەیە لە سەدەکانی ناڤیندا. رەنگە والیتر لە تیرول"31" هاتبێتە دنیاوە، زۆر نزیکە لە دلاوەرانو سوارچاکان بووبێ، پاش چەندین ساڵ خزمەتی ئەشرافو سەرگەردانی لەسەرانسەری ئەوروپای ناوەندیدا (1194- 1213ز) بوو بە هەوادارو لایەنگری فردریکی"32" دووەم-ی قەراڵی تازەی خانەدانی هوهنشتافین، کە پاشان موڵکێکی بچووك بە شاعیر دەبەخشێ.

ناوبانگی شیعری والتیر بەندە بەوەی کە شیعرەکانی حەساسنو تێکەڵەیەکن لە سنعەتکاری و سادەیی، شاعیر جگە لە شیعرێن غەزەلو سروشت، کۆمەڵێك شیعریشی دەربارەی نیشتمانپەروەری, ئاوازی رەقسو سەما، نوکتەو پەند وتاری چڕ و کورت هۆنیوەتەوە، و هەروەها هەندێ شیعریشی داناوە بۆ ئامۆژگاری رابەرانی سیاسیو ئاینی، هەڵبەتە رەخنەش لە ئیهانەکانی پاپاکان دەگرێت.

ژمارەیەك لە بەناوبانگترین شیعرێن لیریکی شاعیر بریتییە لە: (ئەڤینی شادمانی دوو دڵە)، (بەهاران و ژن)، (ئاوازی مانگی پێنج)، (مەحبوبی هەقناس)، (عەدالەتی نابەرانبەری)، (زستان)، (یەکسانی لەبەر بارەگای خوادا)، (رۆژگارێکی ناخۆشە)، (ئەڵمانی بێ شا)، و (مالاوا لە جیهان).

نایدهارت ڤون رونیتال (1245ز):

لە سوارچاکانی باڤاریایە، شۆرەتی وی بەندە بە دوورە پەرێزی هزری وی لە سنعەتکاری لە شیعرێن دەربارییدا باشترین شیعری وی بە ئیلهامی گۆرانییە نەتەوەییەکانەوە گووتراوەو دەبڕی ژیانی دێهاتیانە. ئەم شیعرانە تۆنێکی زیندوو و جەماوەرییان هەیە.

ئولریخ ڤون لیختنشتاین (1260ز):

شۆرەتی ئولریخ بەندە بە ئاهەنگی شیرینی سروودەکانی و بەتایبەتی ئوتوبیوگرافییەکەی لە (خزمەتی خانمێك)دا کە وێنەیەکی پڕ بایەخ لەمەڕ ژیانو دابو نەریتی ناو دەرباری ئەڵمان لە سەدەی سیانزەیەمدا وێنە دەگرێ.

ئەڵمانی بالای ناڤین: ئاوا بوون (1250- 1500ز):

لە ناوەڕاستی سەدەی سیازدەیەمدا، دابو نەریتی سوارچاکی و دەسەلاتی دەربار بەرەو ئاوا بوون چوو. ئیمپراتۆرانو نەجیم زادان کە زیاتر لە خەمی سەلامەتی و شکۆی شەخسیدا بوون، دەستیان لە سوارچاکانی رێگر هەڵگرت، رەونەقو رەواجی دانوستانو بازرگانی بوو

به مایەی پێشڤەچوونی جۆرە فەرهەنگو شارستانیەتێکی تازە لە شاراندا، بەڵام ئاسکیو پاکی ژیاری کۆن لە بیریادان دەرچوو و دەماری نەتەوەیی گەییە نزمترین ئاست.
کاریگەری ئەم بارودۆخە بەسەر ئەدەبیاتەوە ناخۆش بوو. شێوەزاری جۆراو جۆرجێی زمانی ستانداردی گرتەوە، کێشو وەزنی شیعری دووچاری پەشێویو پاشاگەردانی بوو، حیکایەتو نەقڵ جێی بە مەلحەمە لەق کرد، شیعری لیریکی گۆڕا بە مایسترسانگ. بەڵام بەم حاڵەشەوە هێشتا بەرهەمی شایستەی ناوی ئەدەبیات دەهاتە دانان. فابیلان نەقڵو حیکایەتی شیعری بە زمانی گیانلەبەرانەوە, بەیتی تەوسئامێز، واریفاتنامەی شیعری، گۆرانی میللی، پەندو ئامۆژگاری، چیرۆکی پەخشانو کتێبانی مێژوو دەنووسران، بەڵام دیارترین ژانری ئەدەبی لەم قۆناغەدا: هۆزانێن فێرکاری، مایسترسانگ و شانۆنامەیە.

<u>زباستیان برانت (1457– 1521ز):</u>
شاعیرو قانون زانە. گرنگترین بەرهەمی وی: کەشتی گەوجانە (کە لە ساڵی 1494دا نووسراوە)، کرێتیو گەوجێتییەکانی زەمان دەداتە بەر رەخنە.

<u>مایستر زانگ:</u>
شاعیرانی فەزڵ فرۆشی شاری کە تەقریبەن بێ داهێنان بوون ، هەوڵیان دەدا لاسایی مینی زانگەکان بکەنەوەو شیعرەکانیان بە شێوەیەکی گشتی مەزەبی، فێرکاری، مێژوویی، یان رەمزییە. ئەمانە چەند ئەنجوومەنێکیان دامەزراند کە وەکو ئەسناف بازرگانی بەڕێوە دەبران. یاساو رێسایەکی ورد بەسەر فۆرمو ناوەڕۆکی شیعرەکانیانەوە حوکمڕان بوو. شاعیرێك تەنیا کاتێ نازناوی (مامۆستا) ی بەدەست دێنا و بە مایسترسینگەر دەزانرا کە ئاوازێکی تازە –هەم وەکو شیعرو هەم وەکو ئاهەنگی شیعرەکە– دابێنێ. ئەم شاعیرانە جەختیان لەسەر وردەکاریانی هونەری دەکرد، بەڵام بە دەگمەن داهێنانێکی راستەقینەیان دەنواند، وا باوە کە کۆنترین ئەنجوومەن یان نووسینگە لە ماینس لە ساڵی 1200دا بەهیمەتی هاینریش ڤولەمایسن"33" دامەزرا.
بەناوبانگترین شاعیری ئەم جۆرە شیعرە هانس زاکس (1494– 1576ز)ی خەڵکی نورنبرگە.
<u>شانۆنامە:</u>
لە ئەڵمانیاشدا، وەکو یونان، فەرەنساو ئنیگلیستان، شانۆ لە سرووتە مەزەبیو ئاینییەکانەوە هەڵێنجراوە، هەندێ لەو کارە شانۆییانەی کە لە رێو رەسم و بۆنەکانی موشریکاندا نمایش دەکران، بە هۆی زەبرو زەنگی کڵێساوە فەوتانو لە نێوچوون، بەڵام لە سەدەی یانزەیەمدا هەندێ شانۆنامەی ئاینیو مەزەبی (دەربارەی هەندێ لایەنی ژیانی مەسیحو روحانیانی مەسیحی)، یا نواندنی چیرۆکەکانی ناو کتێبی موقەدەس بەرە بەرە رەواجی پەیدا کرد. ئەم شانۆنامانە لەسەرەتاوە لە کاتێ جەژنی کریسمیس، جەژنی پاك، و باقی جەژنو بۆنە پیرۆزەکانی دیکە، وەکو بەشێك لە سرووتی ئاینی لە کڵێسادا، ئەنجام

دەدراو لە ئەنجامدا گەییە ناو کوچەو بازاڕ، بەرەبەرە بابەتی کۆمیدیو نەمەزەبی-شی هاتەسەر، و زمانی ئەڵمانیش جێگەی زمانی لاتینی گرتەوە. شانۆنامانی ژان و سوێ (پرسەی لە خاچدانی مەسیح) لە هەموو ئەم شانۆنامانە پتر باوی پەیدا کردو هەندێکیان (بەتایبەتی ئەو شانۆنامەیەی کە لە ئوبرامرگاو"34" ئەنجام دەدرا، تا ئەمڕۆ بەردەوام بووە. شانۆنامەی نە مەزەبی لە سەدەی پانزەیەمدا پەیدا بوو. شانۆکارانی لاو لە جەژنی شروڤیتایدا"35" ماڵ بەماڵ دەگەڕان و دیمەنی کۆمیدی ژیانی رۆژانەیان نمایش دەکرد. ژمارەیەك لەو شانۆنامانە نوکتە ئامێز و زۆریان-ش تەواو عامیانە بوون. نورنبرگ بە ناوبانگترین شوێنی دەرهێنان و ئەنجامدانی ئەم شانۆنامانە بوو, و هەر لەو شارەدا هانس راکس پەرەی بەم بەرهەمانە دا.

جەرمەنی باکووری (نورس, ئەسکاندیناڤیایی

لە ماوەی نێوان سالآنی900-1300 ز کۆمەڵێك بەرهەمی ئەدەبی پڕ بەها لەسەر زەمینی ئەسکاندیناڤی هاتە ئاراوە. زۆربەی ئەم بەرهەمانە لە زومرەی ئیدا Eddas، شیعری سکالدی, و ساگا- Sagas دەگیرسێنەوە.

ئیدا:

((ئیدای هۆنراوە)) کۆمەڵێکە لە شیعری ئەفسانەیی، حیکایەت، شیعری فێرکاری، و کۆپلەی چڕو کورت. ئەم شیعرانە لە ماوەی نێوان سالآنی 800- 1150ز دانراون و کۆنترین دەستنووسی ئەم شیعرانە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی سیانزەیەم و گوایە زایموند زیگفوسون"36" کۆی کردونەتەوە. ناوەڕۆکی ئیداکان بریتییە لە:

1- پێشبینییەکانی سیبل"37"، دەربارەی خوڵقان و فەوتان و نەمانی جیهان.

2- دوو شیعری خەمین دەربارەی بەسەرهاتەکانی هیلگی، قارەمانیی گەورە.

3- کۆی شەش شیعری جۆراو جۆری ئەفسانەیی: خوازبێنی فری"38"، خۆ هەڵکێشان و رەجەزخوانی تور"39"و ئودن"40"، گەرانی تور بۆ دۆزینەوەی شوێنی شەیتان، جوێنفرۆشی لوکی"41" سرودی تریم"42"، و سرودی ویلاند"43".

4- دوو کۆمەڵە کۆپلەی جۆراوجۆری رەمزی و فێرکاری.

5- کۆی بیست هۆنراوەی دلاوەری کە چیرۆکی ڤولسونگ-ەکان دەگێڕێتەوە.

هەموو ئەم هۆنراوانە لەسەر بنەمای سەنعەتی تەوزیع (دووبارە کردنەوەی فۆنیمەکان) هۆنراونەتەوە. زۆربەی هۆنراوەکان لەسەر وەزنی خێرا، کورت، راستەوخۆ، بێرونگەرایانەو سەنگینن.

((ئیدای پەخشان)) (ئیدای سنووری):

بەرهەمێکە بە هۆنراوەو بە پەخشانە، دراوەتە پاڵ سنووری ستورلوسون"44". بۆ ڕێنوێنی شاعیران دانراوەو پێنج بەشی گرنگی هەیە:

1- کورتەی ئەفسانانی نورس

2- گوتاری براگی"45"، نامەیەکە لەمەڕ گوزارشت و هونەری شیعر.

3- واژەنامەی زاراوەو هاوواتایانی شیعری.

4- پێڕستی وەزن و قاڵبانی شیعری، بە نموونەوە.

5- پاشکۆیەك دەربارەی مێژووی شیعرو شاعیری و نامەیەکی کورت سەبارەت بە دەستووری زمان و واتاناسی و ڕونبێژی.

هۆزانێن سکالدی:

سکالدەکان (شاعیرانی کۆنی ئەسکاندیناڤیایی) شایەرانی گەڕۆك"46" یا شاعیرانی دەربار بوون.

سەردەمی برەوی وان سەدەی هەشتەم تا سەدەی چواردەیەمە. لە حاڵێکا کە (ئیدای شیعری) زیاتر سەرو ساختی دەگەڵ ئەفسانان و سەربوری خواوەندان و پاڵەوانانداییە، هۆزانی سکالدی لە شاهان و رابەرانی کۆن و زەمانی خۆیەوە ئیلهام وەردەگرێ.

ئەم شیعرانە زمانێکی یەجگار رازاوەی هەیە، پڕە لە دەستەواژەو زاراوەی دوورو درێژی ئیستیعاری، چۆنیەتی هۆندنەوەی دابەش کردنی پیتەکان یەجگار لێهاتووانەو ئاڵۆزە.

بابەخی هۆزانی سکاڵدی لە شیعری ئیدایی کەمترە، بەڵام لە بەیتە سکالدییەکاندا زۆر بابەتی مێژوویی ماوەتەوە.

ساگەکان (Sagas):

لە ساڵانی نێوان 1100- 1500 ژمارەیەکی زۆری حیکایەتی پەخشان یان ساگان – Sagas لە نەرویج و ئیسلەند دێتە نووسین. ئەم حیکایەتانە کە زۆربەیان ئەفسانەیین و پڕن لە گیانی میللی و تەبیعەتی دوڕگەنشینی، هەندێ فەسڵی بەرجەستەی مێژووی وڵاتانی ئەسکاندیناڤی و ژیانی قارەمانانی واقیعی یا ئەفسانەیی ئەو مەملەکەتانە دەگێڕنەوە. ساگان- Sagas کورت و چڕو پڕو بێرونگەراو تەقریبەن هەمیشە خەمینن. لە رووی چنین و تەکنیکەوە وەستایانە دانراون.

"ڤۆلسونگاساگا" (دەوروبەری 1170):

وەرگێڕانی چیرۆکی ڤۆلسونگانە بە پەخشان، وەکو لە ئیدای شیعری-دا دەگێردرێتەوە رەنگە حیکایەتی جۆراو جۆرو هەندێ گۆرانی میللی، کە ئێستا نەماون، وەکو سەرچاوە بۆ ئەم ژانرە ئەدەبییە سوودیان لێوەرگیرابێ. ئەم ساگە چیرۆکی زیگورد ڤۆلسونگ دەگێڕێتەوە، کە ئەم حیکایەتە، لە ئەفسانەکەی زیگفریدی مەلحەمەی نیبلونگن، کۆنترە. زیگورد (زیگفرید نیبلونگن)

نەوەی ڤۆلسونگ-ی پاشای هونەکانە. ئەو پاش کوشتنی فافنیری ئەژدیها، و بە دەست هێنانی ئەو موستیلە جادوویی و گەنجینە زێڕەی کە فافنیر پاسداری و پاسەوانی دەکات، بە سواری بە نێو ئاگردا ڕەت دەبێ و براینهیلدی (برونهیلد نیبلونگن) سەرکردەی ڤالکیرەکان"47" لە خەوی تەلیسماوی بێدار دەکاتەوە. ئەم جووتە حەز لە یەکدی دەکەن, بەڵام گریمهیلد-ی هاوسەری گییوکی-ی شای نیبلونگ, شەربەتێکی ئەفسوناوی دەدات بە زیگورد کە دوای خواردنەوەی شەربەتەکە براینهیلد لە بیر دەکات. ئەوسا زیگورد لەگەڵ گودرونی کیژی کریمهیلدا پەیمانی زەوجین دەبەستێ، و براینهیلد لەگەڵ گونار (گونتەر)ی برای گودروندا زەماوەن دەکات. براینهیلد کە لە ئاگری حەسوودی دا دەسووتێ، گوتروم، کە برایەکی دیکەی گودرونە، بۆ کوشتنی زیگورد هاندەدا. گوتروم بە شمشێرەوە پەلاماری گودرون دەداو برینداری دەکات، بەڵام گودرون ئەو دەکوژێ، براینهیلد-ش خۆی دەخاتە ئەو ئاگرەوە کە بۆ سوتانی جەنازەی خۆشەویستەکەی، زیگورد ئامادە کراوەو دەمرێت، گودرون شوو بە ئاتیلا-ی رابەری هونەکان دەکات. ئاتیلا کە لە هەوڵی دۆزینەوەی زێرەکانی زیگورددایە، بەخیانەتکاری برایەکانی گودرون دەکوژێ، بەڵام زێڕەکان لە راین شاردراونەتەوە، گودرون ئاتیلا دەکوژێت، ئاگر لە دەربارو بارەگاکەی بەر دەداو بۆ وڵاتی یوناکرشا هەڵدێ و لەگەڵ ویدا (یوناکرشا) زەماوەند دەکات.
ڤۆلسونگاساگا، سەرچاوەی سەرەکی ئۆپرای موستیلەی واگنر و زیگورد ڤۆلسونگ-ی بەرهەمی ویلیام موریس بووە.

"هاوپەیمانان" (باندامانا‌ساگا):
تاقە ساگێکە کە لە بنەڕەتدا بە مەبەستی کومیکی نووسراوەو پارچە تەنزێکی سیاسیە. ئەم چیرۆکە بەرهەمێکی سوار چاکی تەوس و توانج ئامێزە. تیمەی چیرۆکەکە بریتییە لە ئاشتبوونەوەی کوڕێکی ئابڕومەند دەگەڵ بابێکی دەسبادی دەسبڵاودا.
ئود-ی لاو بەهۆی ناخۆشی نێوان خۆی و ئوفیگ-ی بابیەوە ماڵ بە جێدێڵێ. ساڵانێکی دوورو درێژ بە خۆشی دەقەتێنێ، سەرەنجام گیرۆدەی دادگاییەك دەبێ. هەشت پیاوی هاوپەیمان کە حەسودی و بەغیلی بە سەروەت و دەسەڵاتی دەبەن، لێدەبڕێن زەمینەی مەحکوم کردنی خۆش بکەن، لە دەوروبەری بڕیاردانی یەکجارەکی دادگادا، ئوفیگ، بە ڕێکەوت خۆی بە دادگادا دەکات و هێندە زیرەکانە دەکەوێتە موناقەشەو بەڵگە هێنانەوە کە ئوسپاگ-ی نەیاری ئود مەحکوم دەبێ.
هاوپەیمانان بۆ خستنی ئود دەکەونە پیلانگێڕی و دەسیسە نانەوە، لێ ئوفیگ جارەکی دی بەهانای ئود-ەوە دەچێت و کارێکی وەها دەکات کە پیلانگێڕان خەبەر لە یەکدی بدەن. باب و کوڕ جاریکی دی ئاشت دەبنەوەو ئوسپاگ بە مەرگی موفاجات دەمرێت.
هاوپەیمانان سادگا-یەکی بەرزە، لە رووی وردکارییەوە بێ خەوشەو لە باری بونیادەوە ڕێك وپێکە، رەنگە لایەنی هەرە پۆزەتیفی ئەم کارە ئامادەکردن و پەرداخی کەسایەتییەکان بێ: لە ئودی شایانی ستایش بەڵام تاقەت بەرەوە بیگرە، تا دەگاتە هاوپەیمانانی لە خۆرازی و بەدخواو

لە هەر هەموویان لەبەر دلاْنتر، ئوفیگ-ی خزمەتکارو نوێنەری خوای حەنەك‌و كۆمیدیا، كە رەخنەگری تەنزوێژو ئیرادگری سەردەمی سوارچاكی و دلاوەرییە.

پەراوێزو ژێدەران:

1- تیودوریك (454- 526) پاشای ئوستروگوت-ەكان بوو

2- شارلمانی (742- 814) شای فرانك-ەكان لە 762- 814و ئیمپراتۆری رومی رۆژئاوای جاران لە 800- 814).

شارلمانی لە كاتی دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتە مەزنەكەی خۆیدا ئەو ناوچانەی كە جاران لە ژێر ركێف‌و دەسەلاْتی ئیمپراتۆریەتی رومی رۆژئاواییدا بوو، خستنیە سەر ئیمپراتۆریەتەكەی خۆی و لە سالْی هەشت سەدا پاپای وەخت تاجی ئەم ئیمپراتۆریەتەی پیْ بەخشی.

3- رونی: ناوی ئەلفبایەكە كە تیرە جەرمەنییەكان لە جۆرە خەتێكی یونانییەوە وەریان گرت.

(*) تاقە بەرهەمێكی شایستەی سەر بە ئەلْمانی ژێری، بەیتی (فریارەس)ە كە نووسەرەكەی پێوارە، ئەم بەیتە لە دەوروبەری سالْی 830دا بە زمانی ساكسونی كۆن هۆنراوەتەوە، ئەم بەیتە شەش هەزار بەیتەو دەربارەی ژیانی حەزرەتی عیسایە.

4- هون – Huns:

هونەكان نەژادێكی ئاسیایین كە لە سەدەكانی چوارەم‌و پێنجەمی زایینیدا لە ئەوروپادا خەریكی تالاْن‌و بڕۆ بوون.

5-ئوتفرید – Otfried: (800- 870ز):

6- لامپرخت Lamprecht (1120ز): شاعیرێكی كۆنی ئەلْمانیاو ئەندامی كلْێسا بووە.

7- كونراد Konrad: شاعیرێكی نیوەی دووەمی سەدەی دوازدەیەمی ئەلْمان‌و كەشیشی شاری راتیسبون بووە.

8- لومباردی Lombards: یەكێكە لە تیرە ئەلْمانی نەژادەكان كە لە سەدەی شەشەمی زایینیدا ئیتالْیان فەتح كردو لەوێندەر حكومەتێكی پاشاییان دامەزراند.

9- ئۆتۆ-ی یەكەم Otto 1: (912- 973) لە سالاْنی 936- 973دا گەورە ئیمپراتۆری روم بووە.

10- دیرگلیستەر:

شاعیرێكی ئەلْمانی بالاْی ناڤین بووە لە سەدەی دوانزەیەمی زایینیدا .

11- پروڤینسال:

یەكێكە لە زمانە رومیاییەكان، لە زمانی لاتینییەوە هاتووە، و لە باشووری رۆژهەلاْتی فەرەنسادا برەوی سەندووە.

12- دیتمارڤون ئایست (975- 1018ز): واریقات نووسێكی ئالْمانی بوو.

13- ئارتورشا:

(سەدەی شەشەمی ز): شای ئەفسانەیی یان واقیعی بەریتانیا بوو.

14- سێرگوین: برازای ئارتور شاو یەکێك بوو لە جەنگاوەران‌و دەست‌و پێوەندانی وی.

15- بریتانی Brittany: یا برتانی یا بروتانی: دەڤەرو ویلایەتێکە لە باکوور رۆژئاوای فەرەنسا، نیمچە دوورگەیەکە لە نێوان دەریای مانش‌و (لە باکوور) کەنداوی بیسکی (لە باشوور).

16- ستیریا Styria: ویلایەتێکە لە ناوەندو باشووری رۆژهەلاتی نەمسا.

17- ئاتیلا Attila: (لە سالی 453ز مردووە) بە (بەلای ئاسمانی) بەناوبانگە، و لە سالانی 435- 453دا پاشای هون-ەکان بووە.

18- ئێرماناریك (350- 376): شای گوت-انی رۆژهەلاتی (ستروگوتەکان) بوو.

19- تیودوریك (454- 526): بە تیودوریك-ی گەورە ناسراوە، لە سالانی (474- 526ز)دا شای گوت-انی رۆژهەلاتی بووە.

20- ئامال Amal: ناوی مالباتی پاشایەتی گوتە رۆژهەلاتییەکان بوو.

21- نیبلونگ-ەکان Nibelungs: نەژادێکی کورتە بالان لە ئەفسانانی ئەلمانیدا.

22- فردریك-ی گەورە (1712- 1786): لە سالانی 1740- 1786زدا شای پروس-ەکان بوو.

23- کورتس (1813- 1873)

رۆمانووس‌و شاعیرو وەرگێرێکی ئەلمانییە،

24- لودویگ بور (1816- 1889ز):

ئەلمانییە، زانای خواناسییە.

25- هیبیل (1813- 1865):

شاعیرو شانۆنامەنووسێکی ئەلمانییە.

26- واگنەر (1813- 1883):

شاعیرو ئاوازدانەرێکی ئەلمانییە.

27-فریزلەند:

بەشێکە لە هۆلەندا.

28- فرانك:

قەومێکی ئەلمانی نەژادن کە لە سەدەی شەشەمی زاینیدا هاتوونەتە ویلایەتی روم‌و هۆلەندایان داگیر کردووەو لە کەنارەکانی رایندا ئاکنجی بوونە.

29- Griffin= شێردال، لە ئەفسانانی کۆن‌و سەدەکانی ناڤینـدا بە گیانلەبەرێك دەگوترا کە نیوەی شێرو نیوەکەی دیکەی هەلۆ بووە.

30- زیلاند: ویلایەتی باشووری رۆژئاوای هۆلەندایە.

31- تیرول- Tyrol: ناوچەیەکە لە باکووری ئالپ لە نەمسا.

32- فردریکـــی دووەم (1194- 1250): قــەڕاڵی ئیمپراتۆریـــەتی موقەدەســـی روم (1220- 1250)و شای ئەڵمانی (1212- 1220).

33- هاینریش ڤون مایسن (لە ساڵی 1318دا مردووە):

شاعیرێکی لیریکی ئەڵمانی بووە.

34- ئوبرامرگـاو: گوندێکـە لـە باڤاریـای بـاڵا، پیشـاندانی شـانۆنامانی ئازارەکـانی مەسیح لێرەدا بەڵای گەڕیدەکانەوە مایەی سەرنجە.

35- شرۆڤیتاید: رەسمێکە کە سێ رۆژ بەر لە چوار شەممەی تۆبە ئەنجام دەدرێ.

36- زایموند زیگفوسون (1056- 1133):

زانایەکی ئیسلەندییە کۆمەڵێك بەرهەمی دەربارەی مێژووی ئیسلەندا داناوە.

37- سیبل: لە ئاینی فریگیا، داپیرەی خواوەندانە.

38- فری Frey: لە ئاینی جەرمەنیدا، خواوەندی خۆرو باران و فەڕو بەرەکەتە.

39- تور: لە ئاینی جەرمەنیدا، خواوەندی هەورە تریشقەو دەسەڵات و جەنگە.

40- ئـودین: لـە ئـاینی جەرمەنیـدا، خواوەنـدی مەزنـە، و سـەرۆکی یـازدە خواوەنـدی دیکەیە.

41- لوکی: لە ئاینی جەرمەنیدا، رەمزی شەڕو خوای قەرقەشەیە.

42- تریم Thrym: لە ئاینی جەرمەنیدا، پاشای بێشەی دێوانە.

43- ویلاند: شارێکی کەنداییە، لە باشووری رۆژاوای تاڤگەی نیاگارایە.

44- سنووری ستورلوسون (1178- 1241ن):

مێژوونووسـێکی ئیسـلەلەندییە، و بـە گـەورەترین ئـەدیبی نـورس لـە سـەدەکانی ناڤینـدا دەژمێردرێ.

45- براگی: لە ئەفسانانی نورسدا, خواوەندی شیعرو ئەدەبە.

46- شایەرانی گەرۆك Minstrets: بەو شاعیرانە دەگوترێ کە لە سەدەکانی ناڤینـدا بە دنیادا دەگەڕان و بەر لە برەوی هونەری چاپ، بەیتی زارەکیان (وەکو بـەیتی شانسـون دوژست) بۆ خەڵکی دەگوت و هەندێکیان لە دەرباری شاهانەوە نزیك بوونە.

47- ڤـالکیر-ەکـان Valkyries: لـە ئەفسـانانی ئەسـکاندیناڤیدا دەکەنـە کیـژانی جـەنگاوەری ئـودین کـە بەسـەر مەیـدانی شـەڕدا دەگـەڕێن و لـە نێـو کوژراوەکانـدا شایستەترین قارەمان لە جیاتی و تۆڵەی ئودیندا دەبەن.

ئەدەبیاتی سیڵتی "1"

<u>پێشینەیەکی مێژوویی:</u>

لقێکە لە قەومە هندو ئەوروپاییەکان کە ئێستا بە سیڵتییەکان یاکیلتییەکان ناسراون وا دیارە تا سەرەتاکانی سەدەی حەوتەمی پێشزاین لە ئەوروپای رۆژئاواییدا (فەڕەنساو لەگینە ئەسپانیا) ئاکنجی دەبن. دەستەیەك لە سیڵتییەکان کە دانیشتووی سەرزەمینی گول بوون، تێکەڵاوی رومی و جەرمەنییەکان دەبن. گەیلی"21"یەکان، کە وادیارە لە سەردەم و رۆژگارێکدا ناوچەیەکی بەرینی ئینگلیستانی ئەمڕۆ داگیر دەکەن، لە دەوروبەری ساڵی 400 پێشزاینەوە بە هۆی شەپۆلێکی تازەی سیڵتی و بریتونی"3"یەوە بەرەو رۆژئاواو باکوور راودەنرێن. پاشان گەیلییەکان لە ئیرلەنداو سکۆتلاندە ئاکنجی دەبن و بریتونەکان نیوەی باشووری جەزیرە داگیر دەکەن، لە نیوەی سەدەی پێنجەمی زاینیدا کە ئانگلەکان"4"،

ساكسونەکان"5"و جوتەکان"6". هێرش دەبەنە سەر بریتانیا، تاقمێك لە بریتونەکان بۆ ویلزو کورنوال، و ئەوانی دی بۆ برتانی لە ئەوروپا کۆچ دەکەن.
گەیلییەکان لە سەرەتای قۆناغی مەسیحیەتەوە تا سەدەی شەشەم لە ئیرلەندەدا ئارامیەکی رێژەییان دەبێ. پاشان بۆ ماوەی سێ سەد ساڵ، هەوەڵجار لەلایەن نەرویجییەکانەوەو پاشان لەلایەن دانیمارکییەکانەوە بەر هێرش‌و پەلاماری بەردەوام دەکەون، تا لە ساڵی 1014دا، ئیرلەندییەکان بە سەرکردایەتی براین"7"برۆ، کۆتایی بە دەسەڵاتی میللەتانی ئەسکاندیناڤی دێنن، ماوەیەك لەوە دوا هنری"8" دووەمی پاشای ئینگلیستان پەلاماری ئیرلەندا دەدات‌و ئەم وڵاتە دەخاتە ژێر فەرمانڕەوایی‌و رکێفی خۆیەوە (1172).
رۆشنبیریی سیڵتییەکان بە تایبەتی ئیرلەندییەکان، تاوەکو پێش هاتنی مەسیحیەت رۆشنبیریی میللەتانی هۆڤی بوو. ئەم قەومە پیاوانی دیلیان دەکوشت، ژنانیان بە کۆیلەیەتی دەبرد، لەزەتیان لە نیشاندان‌و نمایشی سەری بردراوی دژمنان دەبینی، تەنانەنت مێشکی دژمنانی خۆیان بە شێوەی تۆپ لێدەکرد وەکو دەستکەوت-ی جەنگی بۆ یادگار هەڵیاندەگرت، پیشەی سەرەکی سیڵتییە کۆنەکان ئاژەڵداری، کشتوکاڵ، و جەنگ بوو.
سیڵتییەکان، خواوەندانێکی زۆریان، کەنیشانەی هێزە سەرەکییەکانی سروشت‌و تەبیعەت بوون، دەپەرست، و باوەڕیان بە جادوو و خورافات‌و دۆنای دۆنی گیانان‌و قوربانی کردنی مرۆڤان هەبوو. سەرکردایەتی‌و ئەنجامدانی سرووتێن پەرستنی خودایانی سیڵتییەکان بە دروئیدەکان"9" بوو، دروئیدەکان ئەو کاهین‌و روحانیانە بوون کە نەك هەر دەسەڵاتی مەزەبی‌و ئاینیان هەبوو، بەڵکو لە مەیدانی کاروباری ناوخۆو، رامیاری‌و سوپاییشدا نەخش‌و رۆڵێکی گرنگیان دەستۆ دبوو. جگە لەمە خەریکی فاڵگرتنەوەو سیحربازیش دەبوون. مەسیحیەت، لە سەدەکانی سێیەم‌و چوارەمدا گەییە دەڤەرەکە، و لە ناوەراستی سەدەی پێنجەمدا بە هیمەتی قەشە پاتریك"10" بوو بە ئاینی فەرمی، پاش ماوەیەکی کورت ئیرلەند بوو بە مەڵبەندی زانست‌و رۆشنبیریی مەسیحیەت‌و رەواجدەرانی ئاینی لەوێندەرەوە بۆ فەرەنساو ئینگلتەرا چوون.
دیارە هەر کورتە مێژوویەکی سیڵت ئەگەر سوکە باسێکی دەربارەی سروشت‌و تەبیعەتی زاتی خودی قەومی سیڵت تێدا نەبێ، نا تەواوە.
ئەم قەومە وێڕای شەقڵی هۆڤیگەری سەرەتاییان، هێشتا زۆر لە جەرمەنەکانی سەدەکانی ناڤین کەمتر گرژو مۆن، خەمین، و مالیخولیایی بوون سیڵتییەکان خەڵکانێکی رۆمانسی بوون -لە خۆ رازی، بزێو، ناسك، خەیاڵپەروەر، خورافی‌و هەستیار بوون. ئەوانیش وەکو جەرمەنییەکان، حەزیان لە دادپەروەری‌و ئازایەتی دەکرد، بەڵام شەیدای سەیران‌و رابوردن‌و ئەڤین‌و رەمزو رازی جوانییەکانی سروشت-ش بوون.
هیچ سەیر نییە کە سیڵتییەکان هەرگیز لە ئەوروپادا نەگەییونەتە دەسەڵاتێکی سیاسی گەورە، پێشکەوتنی وان لە مەیدانانی دیکەدا بووە. سیڵتییەکان لە وارێن ئەفسونگەری،

پێکـەنینۆك، و نوکتەبازیـدا خزمـەتی رۆشـنبیریی ئـەوروپای سـەدەکانی ناڤینیـان کـردووەو بەشدارییان لەم بوارەدا رەنگە لە دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتێك گرنگتر بوو بێ.

نۆڕینێکی گشتی:

هـەر چـەندە لـە هەندێ ریوایـەتو هـەواڵنامان سـەرەتاو دەسـتپێکی شـیعری ئیرلەنـدی بـە سەرەتاکانی یەکەمین سەدەی زاینی دادەنەن، بەڵام دەکرێ بگوترێ تا پێش سەردەمی قەشە پاتریـك (دەوروبـەری 432) شیعرو ئـەدەب بـە مانـای دروسـتی وشـە، لـە ئیرلەنـدەدا نایەتـە ئاراوە، گەیلییـەکان تـا سـاڵی 1172، کـە سـەرکەوتنی هنـری دووەم، کۆتـایی بـە ئـەدەبیاتو هونەری راستەقینەی سیلتی لە ئیرلەندەدا دێنێ، لـە رووی ئەدەبیـەوە هـەر چالاكو چـەلەنگ دەبن، بریتونەکان لە ویلـزدا، درەنگتر روو دەکەنـە ئـەدەبیاتو سـەردەمی ئـەدەبی وان پـتر لـە هاودینـانی ئیرلەنـدی خۆیـان دەوام دەکـات. هـیچ مێژوویـەکی وردو دروسـت لـە بـەر دەسـتدا نییە کە سەرەتای ئەدەبیاتی زارەکی و فۆلکلۆری یان نووسراو دیاریو دەست نیشان بکات. بەڵام گومان لەوەدا نییە کە بەرهەمێکی زۆر، بەر لەم شێوەی کە گەییوەتـە دەسـتی ئێمـە، بـە درێژایی رۆژگاران و قـەڕنان چ بـە شێوەی نووسـراوو چ بـە شـێوەی زارەکـی هـەبووە. سـەدان دەستنووسـی سـیلتی کـە زۆربـەیان لـە مـاوەی سـاڵانی 1100- 1400زدا دادەنـرێن، لـە چەپۆکی رووداوو قەوماوانی رۆژگار خەلەسیونو تاوەکو ئەمڕۆ پارێزراون، کـە لـە گـرنگترین بەرهەمێن سیلتی دەشێت ناوی ئەمانە ببرێ:

1- کتێبی دان کاو (دەوروبەری 1100).

2- کتێبی لینستر (دەوروبەری 1150).

3- کتێبی زەردی لکان (دەوروبەری 1391).

کـە بەشـی سـەرەکی ئـەم بەرهەمانـە تایبـەتن بەرۆمانسـەوە (واتـە چـیرۆکێن ئەڤینـداری و سەرکێشـی)، و هـەموویان لێکـدی دەشـوبهێنە سـەر یـەکتر. دەستنووسـە بریتونیکـە"11" گرینگەکانیش بریتین لە:

1- کتێبی رەشی کرمارزن (سەدەی دوازدەیەم) کە بە شیعرە.

2- کتێبی ئانیورین (سەدەی سیانزەیەم) کە ئەویش بە شیعرە.

3- کتێبی تیلیسن (سەدەی چواردەیەم)، ئەمیش بە شیعرە.

4- کتێبی سووری هرجست (سەدەی چواردەیەم)، کە بە هۆنراوەو پەخشانە.

هەم ئیرلەندییەکان و هەم ویلزییەکان بەرهەمێکی زۆریان چ بە شیعرو چ بە پەخشـان داناوە کە بریتیین لە: سرودێن مەزەبی، هۆزانی ئەڤینی، وەسفی تەبیعەت، مێـژوو، یاسـا، سـرودێن مەلحـەمی، سـرودێن پاڵـەوانی، رومـانسو (چیرۆکێن ئەڤینـداریو سەرکێشـی)... هتـد. هـەر چـەندە ئـەم بەرهەمانـە لـە بـاری مێژوویـیـەوە بایەخـدارن، بـەڵام بـەیتو ئەفسـانەکان بـۆ خوێندکارانی ئەدەبیاتی پراکتیکیو خوێنەرانی ئاسایی زیاتر دڵگیرو جوانن.

رۆمانس‌و (چیرۆکێن ئەڤینداری‌و سەرکێشی) سروودە پاڵەوانیەکان، وەکو چۆن لە یۆنان‌و وڵاتانی جەرمەنیدا باو بووە، وادیارە لە ماوەی سەدان ساڵدا پشتاو پشت لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە هاتووەو ماوەتەوە. نەقڵبێژان‌و حیکایەتخوانان بەشێوەیەکی گشتی (باردەکان Bard"12") بوون کە لە باری دەسەڵات‌و پایەی کۆمەڵایەتییەوە بە پلەی دووەم و تەنیا لە دوای پاشایانەوە دەهاتن، بۆ گەیشتن بە پلەی (بارد)ی ئاسایی داواکاران دەبوایە حەوت ساڵان موتاڵاو کاریان بکردایەو ئەگەر بیانویستایە بگەنە پلەیەکی باڵاتر، واتا بگەنە پلەی عولەمایی دەبوایە دوازدە ساڵان بخوێنن‌و 3 سەدو پەنجا چیرۆك‌و ژمارەیەکی زۆر لە شیعری کورت ئەزبەر بکەن.

ئەفسوس کە شاعیرێکی بەهرەمەند پەیدا نەبوو تا ئەم چیرۆکانە لە قاڵبی مەلحەمەو بەیتی مەلحەمی وەکو ئیلیاد و سروودی نیبلونگندا دابڕێژێ. هەر چەندە ژمارەیەك لەو چیرۆکانە دراونەتە دەم یەکەوە، بەڵام لە دەستنووسی جۆراوجۆردا تۆمار کراون کە لە رووی مێژوو و شوێنەوە زۆر لە یەکدی جیاوازن، لە راستیدا کاری داهێنان‌و ئەفراندنی چیرۆکی یەکپارچەی یەکگرتووی هونەری بۆ نووسەران‌و دانەرانی تازە مایەوە.

وێڕای ئەوەی کە فۆرم‌و شێوەیەکی دیاریکراو لە بەیت‌و ئەفسانانی سیلتیدا بەدی ناکرێ، هەندێ تایبەتمەندێ هاوبەش لە هەموویاندا هەیە. لەم بەرهەمانەدا هیچ جۆرە نەزاکەت‌و وشەبازییەك نییە، بەڵکو لە زبری، ناپوختەیی‌و تەنانەت گیانی هۆڤیکاریدا شەپۆل دەدەن. چیرۆکەکان هەمووی لە بت پەرستییەوە سەرچاوە دەگرن دەخالەت و دەسکاری دواتری مەسیحیان دەسکرد دەیان نوێنێ نێروی دراماتیکی، حەنەك کاری، دڵگیری‌و وەسفێن جوان‌و درەوشاوە لە تایبەتمەندییەکانی دیکەی ئەم چیرۆکانەن: فیشاڵبازی، دووبارە کردنەوەی سیفەتی کلێشەیی‌و درێژدادڕی ئاسیوو زیانی زۆری لێداون. هەندێ چیرۆکی شاعیرانە قافیەدارن.

چیرۆکێن گەیلی

چیرۆکێن گەیلی (یا ئیرلەندی) سێ قۆناغی سەرەکی‌و گەلەك وردە قۆناغ و چیرۆکێن سەربەخۆ دەگرێتەوە.

<u>قۆناغی ئەفسانەیی:</u>

چیرۆکێن ئەفسانەیی، مێژووی ئیرلەندا لە کۆنترین رۆژگارەوە تا زاڵبوون‌و سەرکەتنی میلیسەکان"13" (Milesians) پەیگیری دەکات. پەیدا بوونی تزاروپارتولون-ی منالانی نوح، تالان‌و بڕۆی فورمورەکان"14"، دوو شەڕی موتیورا"15" لە نێوان قەومی دانا"16"و فیربولگە"17"کان، و سەرەنجام شکستی قەومی دانا لە لایەن میلیسە ئەسپانیاییەکانەوە، هەر هەموو ئەمانە لەو چیرۆکانەدا دەگێڕدرێنەوە.. بەناوبانگترین چیرۆکانی سەربەخۆ کە باسی دوو شەڕەکەی مویتورا دەکەن بریتین لە: ((خۆازبێنی ئاتین)). ((چارەنووسی منالانی توئین))، و (چارەنووسی منالانی لیر)). ئەم دوو چیرۆکەی دواییان لەگەڵ چیرۆکی ئەسارەت

و غەریبی مناڵانی ئوسناكدا (كە هی سەردەمی لقی سوورە) كۆ چیرۆكی ناسراو بە (سێ چیرۆكی خەمناكی ئێرین) پێك دێنن.

<u>سەردەمی لقی سوور (یان كوچولین):</u>

چیرۆكانی سەردەی لقی سور (یان كوچولین) لە ژیانی كونچوبار, شای ئۆلیستێر"18", و جەنگاوەرەكانی ئەوەوە سەرچاوە دەگرن, كە بە گوێرەی ریوایەتان لە یەكەمین سەدەی زاییندا دەژیان. زۆربەی ئەم چیرۆكانە بە دەوری كەسایەتی, لە دایك بوون, كارە گەورەكان و مەرگی كوچولیندا, كە گەورەترین قارەمانی ئەفسانەیی ئێرلەندییە, دەسوڕێتەوە. بەشێك لەم سەردەم و قۆناغە تایبەتە بەو رووداوانەی كە ((تین بوكولی)) پێ دەگوترێ. بەناوبانگترین چیرۆكی ئەم سەردەمە (ئەسارەت و غوربەتی مناڵانی ئوسناك)) ی ناوە5.

<u>تین بوكولی (هێرش بۆ سەر كولی):</u>

بە گەورەترین مەلحەمە (داستان)ی ئێرلەندی كۆن لە سەردەمی لقی سوردا دێتە ژماردن.

میدب-ی مەلیكەی كونات"19"، داوا لە پیاوێكی خەڵكی ئالستر دەكات، جوانەگایەكی بە ئەمانەت بداتێ. كابرا كە هەندێ جنێوی دەست و پێوەندانی مەلیكەی بیستووەتەوە، نایەوێ جوانەگاكەی بداتێ و خۆی دەدزێتەوە، میدب، لێدەبڕێ هێز نوێنی بكات و سەربازانی خۆی بۆسەر لەشكریانی كونچوبار دەنێرێ، بەڵام ژمارەیەكی زۆر لە جەنگاوەرانی وی بە دەستی كوچولین دێنە كوشتن. لەشكریانی میدب كە خراپ دەشكێن، پاش كوشتارێكی زۆر لە كونات وەدەردەنرێن، لە گەرمەی شەڕو شۆڕو هەڵاتنا میدب جوانەگایەكە دەفڕێنێ و بۆ قەڵایەكی كونات-ی دەنێرێ. جوانەگای ئالستری، جوانەگاكەی مێردی مەلیكە دەكوژێت و دەگەڕێتەوە بۆ گەوڕەكەی خۆی لە كولی"20". هەنگێ بۆڕەیەكی هێندە دوورو درێژ دەكا كە دڵی دەتەرەكێ و مردار دەبێتەوە.

<u>ئەسارەت و غوربەتی مناڵانی ئوسناك:</u>

ئەم چیرۆكە سەر بهوردی خەمناكی دیردر"21"، هیلنی ئەفسانانی ئێرلەندی ، دەگێڕێتەوە. لە كاتی لە دایكبوونی (دیردر)دا كە تباد-ی غەیبزان پێشبینی ئەوە دەكات كە ئەم كیژە دەبێتە مایەی بەدبەختی و نەگبەتی بۆ ئالستر. بەڵام دیردر كە خۆی دەناسێتەوە هێندە جوان دەبێ كە كونچوبار شا لێبدەبڕێ بیخوازێ ((دیردر)) بەم پەیوەندییە قاییل دەبێت، بەڵام گاڤێ كە (نیزی"22") دەبینێ، ئاشقی دەبێ و ناچاری دەكات پێكەوە بڕەڤن. جووتە ئاشقە دەگەڵ دوو برای نیزیدا، واتە لەگەڵ ئاینل، و ئاردندا، پەنا دەبەنە بەر ئوسكاتلاندە. ئەنجام هەر چواریان بە هێڤی عەفوی گشتی بۆ ئالستر دەگەڕێنەوە. لەوێندەر هەر سێ پیاوەكە بەر پەلامار دەدرێن و دەكوژرێن، ((دیردر))ش خۆ كوژی دەكات. كە تباد پێشبینی

نەگبەت و فەلاکەتی زادەی خیانەت لە ئایندەی کونچوبار دەکات و لەگەڵ جەنگاوەرەکانی دیدا بڵاوەی لێدەکەن.
وەسفی خەیاڵاوی دیردر، شەرحی ئەڤینی سادەو بێ رتوشی دیردر دەرهەق بە نیزی، و کاراکتەرسازی سێ کوڕەکەی ئوسناك، وەکو نموونەێن چەلەنگی و راستگۆیی و بوێری، لە تایبەتمەنییە بەرجەستەکانی ئەم چیرۆکەیە.

<u>سەردەمی فینی (یائوسانی):</u>

کاراکتەری سەرەکی زۆر چیرۆکی ئیرلەندی، ناوی (فین)ـە. ئەمە سەرکردەی گروپی پاڵەوانانی فینی ـە (گروپی فیانا)، واتە سەرکردەی ئەو سەربازە پیشەییانەی کە پشتیوانی پاشایانی جۆراو جۆر بوون، و وڵاتیان لە هێرش و پەلامار دەپاراست، باج و خەراجیان کۆ دەکردەوە، و زیاتر بە راوو ماسیگری دەژیان. بە گوێرەی ئەفسانان، سەردەمی هەرزەکاری فین بە ئەنجامدانی کارێن گەورەو موعجیزە ئامێز دەگوزەرێ، لە جەنگ و نەبەردانیدا بەشداری دەکات، گیرۆدەی گێرمەو کێشەی نێوخۆیی دەبێ و ئەنجام لە ساڵی 283ز لە شەڕدا تیا دەچێت. ئوسین (ئوسیان)ی کوڕی لە هەوەڵەوە بە جەنگاوەری و دەنگبێژی و شایەری ناوبانگ دەردەکات، بەڵام لە ریوایەتەکانی دواتردا تەنیا وەکو شاعیر ناو دەبرێ. دەگێڕنەوە دەڵێن تا زەمانی قەشە پاتریك لە ئیرلەندەدا دەژیا. بە گوێرەی یەکێك لە ئەفسانەکان (نیامە)ی کیژی خواوەندی دەریا، شەیدای ئوسین دەبێ و دەیبات بۆ سەر زەمینی لاویی جاویدانی و هەمیشەیی، ئوسین سێسەد دانە ساڵ لەوێندەر دەژی. لە هەندێ ئەفسانانیدا دەگێڕدرێتەوە کە "فین"ش هەرگیز نەمردووە. هێشتا لەگەڵ هاوسەنگەرەکانیا لە هەڵەتەکانی ئیرلەندەدا دەژی و لە کاتی پێویستدا دووبارە دەردەکەوێتەوە تا یارمەتی هاووڵاتیانی خۆی لە شەڕیاندا دەگەڵ دژمناندا، بدات.

چیرۆکێن بریتانی

چیرۆکانی بریتانی (وڵزی) بە پێچەوانەی چیرۆکێن ئیرلەندییەوە نە ئەوەندە زۆرن و نە ئەوەندەش هونەرمەندانە نووسراون، گرنگی ئەم چیرۆکانە لە باری مێژووییەوەیە. نەوەك هەر لەبەر ئەوەی رەنگدانەوەی داب و نەریت و نۆڕینی خەڵکی بریتانی کۆنن، بەڵکو لەبەر ئەوەی کە یەکەمین ئاماژەیان بۆ ئارتور لە خۆ گرتووە، کە بە گوێرەی ریوایەتان دوایەمین شای بریتانی بووە بەر لە هاتنی داگیرکەرانی ئەنگلۆساکسونی. لە ئەدەبیاتی ولزدا بە پێچەوانەی ئەدەبیاتی ئیرلەندییەوە، هیچ قۆناغێکی دیاریکراو لە ئارادا نییە، لێ لە بەرهەمی ئەدەبی ئەم وڵات و دەڤەرەدا، لە سەدەکانی ناڤیندا بەلای کەمەوە نۆجار ئامارە بۆ ئارتور شا کراوە.

<u>چیرۆکی پۆیل:</u>

شازادە پویل-ی خەڵکی دایڤید"23"، لە شێوەی شای هادیس (پن ئانوین)دا دەتوانێ ریانون"24"-ی دەزگیرانی گوال"25" بکات بە هاوسەری خۆی. پاشان بە فێڵو دەهۆ گوال لە ناو کیسەیەکدا حەپس دەکاتو بەو مەرجە ئازادی دەکات کە چاو لە ریانون بپۆشێت. (پرایدری)ی فەرزەندی پویلو ریانون، پاش لە دایکبوونی بە ماوەیەکی کەم ون دەبێ، و دایکەکەی بەوە تاوانبار دەکرێ کە منداڵەکەی خواردووە، پرایدری پاش چەند ساڵێک دووبارە پەیدا دەبێتەوە.

<u>کیهلوکو ئولون:</u>

بە فەرمانی ئارتورشا، سێ کەس لە دلاوەرانو سوارچاکان (کەی، بیدیڤر، و گاوین) یارمەتی کیهلوك دەدەن تا ئولون-ی کیژی هاثورن -ی سەرداری دێوان بکات بە هاوسەری خۆی، سێ دلاوەرەکە ئەو سیازدە گەنجە دەدۆزنەوە کە هاثورن وەکو ((دیاری زاوا)) داوای کردووە، ئەو گەنجینانەی کە وەدەست هێنانی هەر یەکێکیان کۆمەڵێک گێرمەو کێشەی گەرەکە.

ئەم چیرۆکە بە هۆی وێنەگرتنی کەسایەتی ئارتۆر وەکو شای پەریان، و نۆ پاشای سەردەمی سوارچاکی، شایانی ئاوڕلێدانەوەیە، پەیڕەوانی ئارتور لە زومرەی جەنگاوەرانی لە مرۆڤ بالاّترن، و نێروی ئەفسونئامێزی ئارتۆر ئیلهامبەخشی فتوحاتی پرشنگداری ئەوانە، وادیارە جفری "26" ئاومان موثو کرتین دوتروا کاریگەری ئەم چیرۆکەیان بەسەرەوەیە.

<u>پەراوێزو ژێدەران:</u>

1- سیڵتی- Celtic: وشەی سیڵتی یا کیلتی لێرەدا بە ئیرلەندی و ویلزی گوتراوە.

2- گەیلی- Caels: دانیشتوانی زۆزانەکانی ئوسکاتلەندا.

3- بریتونی- Brythons: سیڵیتانی لقی بریتانیا.

4- ئانگل- Angles: قەومێکی جەرمەنی زمانن، کە لە سەدەی پێنجەمی زاینیدا هێرش دەکەنە سەر بریتانیا.

5- ساکسون- Saxons: قەومێکی جەرمەنی زمانن، کە لە سەدەی شەشەمی زاینیدا لە بریتانیا ئاکنجی دەبن.

6- جوت- Jutes: قەومێکی جەرمەنی زمانن، کە لە سەدەی پێنجەمی زاینیدا پەلاماری بریتانیا دەدەن.

7- براین برۆ- Brian Boru: (962- 1014ز) شاهنشای ئیرلەندا کە سەرانسەری ئیرلەندای خستە ژێر رکێفی خۆیەوە.

8- هنری دووەم (1133- 1189ز): لە ساڵانی (1154- 1189ز)دا پاشای ئینگلیستان بووە.

9- دروئید: Druids: کاهینانی بەریتانیای مەزنی سەردەمی سیڵتییەکان بوون.

10- قەشە پاتریک- Saint patrick: (385- 461ز): مژدەبەرێکی مەسیحی بوو، کە بە پەیامبەری ئیرلەندە بەناوبانگ بوو.

11- بریتونیک- Brythonic: ناوی یەکێکە لە زمانە هندو ئەوروپاییەکانی گروپی سیڵتی، کە زمانانی ویلزی، بریتانیی و کورنوالی دەگرێتەوە.

12- باردەکان- Bards: ئەمانە لەناو میللەتانی سیڵتی کۆندا جۆرە شاعیرێکی فەرمی و دەربارى بوون کە ئەرکیان ئەوە بووە یادی رووداوو بۆنە نەتەوەیی و نیشتمانییەکان، بەتایبەتی کارو سەرکەوتنە قارەمانیەکان بکەنەوە.

13- میلیسەکان- Milesians: پەیڕەوانی میلید-ی شای ئەفسانەیی ئەسپانیان، کە کوڕەکانی لە دەوروبەری ساڵی 1300 پێشزدا بەسەر ئیرلەندەدا زاڵ دەبن، و ئیرلەندیانی ئەمڕۆ بە نەوەو نە تیرەی ئەوان دەزانرێن.

14- فورمورەکان- Formorians: (بە گوێرەی ئەفسانەی سیڵتی): نەژادێکی دێوانی دەریایین کە ئەژدادیان خواوەنانی شەڕو تاریکی بوون.

15- موتیورا- Moytura: دەڤەرێکە لە ئیرلەندا.

16- دانا- Dana: (بە پێی ئەفسانەی ئیرلەندی) کەسوکارو خزمانی دانا- Dana:ن (خواوەندی دایک و رەمزی مەرگ و ژیان) کە لە جەرگەی هەڵەتەکانی ئیرلەندەدا دەژین.

17- فیربولگەکان- Firbolgs: هێرشکارانی ئەفسانەیی کۆنی ئیرلەندەن.

18- ئولستیر – Ulster: با کوریترین چوار ویلایەتی مێژووی ئیرلەندا.

19- کونات- Connacht: ویلایەتی رۆژئاوای کۆماری ئیرلەندا.

20- کولی- Cooley: ناوچەیەکە لە ئالستر.

21- دیردر- Deirdre: ژنێکی جوانە لە ئەدەبیاتی کۆنی ئیرلەندەدا. کیژی یەکێك لە داستان بێژانی کونچوبار بوو.

22- نیزی- Naisi: جەنگاوەرێکی قۆزو یەکێك لە کوڕانی ئوسناك بوو.

23- دایڤید- Dyvid: ناوچەیەکی کۆنە لە باکووری رۆژئاوای ولز.

24- ریانون- Rhiannon: لە ئەفسانانی ولزیدا، ریانون هاوسەری شاهادیس-ە. ریانون سێ باڵندەی هەبوو کە ئاوازو دەنگیان دەبووە مایەی مەرگی زندووان و زندوو بوونەوەی مردووان.

25- گوال- Gwawl: بە گوێرەی ئەفسانانی ولزی، خواوەندی هەتاوە.

26- جفری ئاومان موت- Geoffrey ofmon mouth: (1100- 1154ز) کادری کڵێساو واریقاتنووس بوو، یەکێك لەبەرهەمە بەناوبانگەکانی (مێژووی بریتونەکان)ە.

ئەدەبیاتی فەرانسەوی

<u>پێشینەیەکی مێژوویی:</u>

کۆنترین دانیشتوانی سەر زەمینی فەرەنسای ئێستا قەومی گل (Galli)ـە کە لقێکی نەژادی سیلتییە، کە رەنگە لە سەدەی حەوتەمی پێشزاینەوە لە ئەوروپای رۆژئاوادا ئاکنجی بووبن.

تاوەکو بەر لە سەرکەوتنی رومییەکان لە سالانی 154- 50پ. زدا، زانیارییەکی ئەوتۆ دەربارەی گولەکان لە بەردەسدا نییە. بە سەرکەوتنی رومییەکان، شارستانیەتێکی ئاوێتەی گولی و رومی پەیدا دەبێ و هەردوو قەومەکە لە یەکتردا دەتوێنەوە.

هێرش و پەلاماری بەربەرەکان (تیرە جەرمەنییەکان) دوو شوێنەواری گەورە بەسەر فەرەنساوە بەجێ دێلن، یەکەم ئەمەیە کە بەربەرەکان، وێڕای ئەوەی لە باری ژیاری و رۆشنبیرییەوە لە ئاستێکی نزمترا بوون و چاویان لە فەرهەنگ و رۆشنبیری لاتین بوو، سەرەنجام دەبن بە

فەرمانڕەوایانی فەڕەنسا، و دووەم ئەمەیە کە لەگەڵ هێرشو پەلاماری ئەنگلوساکسونەکاندا بۆسەر ئینگلیستان، گەلێك لە سیلّتانی بریتانی ڕەهەندەی نیمچە دوڕگەی باکووری ڕۆژئاوای فەرەنسا، کە بە برتانی بەناوبانگە، دەبن.

مێژووی فەرەنسا لە سەدەی شەشەمەوە تا سەدەی یازدەیەم بریتییە لە چیرۆكو سەربهوردی شەڕی دەسەلاتخوازی نێوان تیرە جۆراوجۆرەکانی هێرشبەرانی جەرمەنی. لە ساڵی 507دا کلۆڤس"1" دەبێ بە پاشای فرانکەکانو مەسیحیەت دەکات بە ئایینی فەرمی وڵاتەکەی. لە ساڵی 732دا شارل مارتل"2"، لە جەنگی توردا"3" ئەو موسوڵمانانەی کە ئەسپانیایان داگیر کردبوو و هێرشیان بۆ فەرەنسا هێنا بوو، تێك دەشکێنێ.

شارلمانی لە ساڵی 800دا بەشێکی بەرینی فەرەنساو ئەڵمانیا یەك دەخاتو تاجی ئیمپراتۆری لەسەر دەنێ. لە سەدەی دەیەمدا نورمانەکان باکوری ڕۆژهەلاتی فەرەنسا داگیر دەکەنو لە ساڵی 1066دا ئینگلیستان دەگرن.

سەدەی پانزەیەم بە تایبەتی لە باری پەرەسەندنو گەشەکردنی فیودالیزمو دابی سوارچاکیو دلاوەرییەوە مایەی سەرنجە. فیودالیزم ڕێكو پێك تر دەبێو نەخشو ڕۆڵی ئافرەتان لە کۆمەڵگەدا لە جاران زیاتر دەبێ. ئیدی لە سەدەی دوانزەیەمدا سوار چاکی و فیودالیزم دەگاتە لوتکەی خۆیو پاشان ڕوو لە نەمان دەروات.

شەڕی خاچپەرستان مەرگو هەژار بوونی ژمارەیەکی زۆری فیودالانی بە دوودا دێ کە زیادبوونی توانای دەسەلاتو بورژوازی لێدەکەوێتەوە. شووکردنی ئیلنورئاو ئاکویتین"4" بە هنری دووەم-ی پاشای ئینگلیستان لە ساڵی 1152دا، فەرەنساو ئینگلیستان لە رووی شارستانیەتو ڕۆشنبیریو رامیارییەوە لێکدی نزیك دەکاتەوە. لە ئاخرو ئۆخری سەدەدا قوتابخانەی کلێسای پاریس دەبێ بە زانستگەو، و پاریس دەبێ بە مەڵبەندی ڕۆشنبیری ئەوروپا، بە جۆرێ کە زانایانو دانایان لە سەرانسەری کیشوەری ئەوروپاوە لەوێندەر کۆ دەبنەوە.

سەدەی سیانزەیەم کەم بونەوەی پتری و زیاد بوونی دەسەلاتی فیودال دەسەلات-ی پاشایانو جەماوەری خەڵك بەخۆوە دەبینێ ، گەشەکردنی پیشەسازیو ڕەونەقی بازرگانی ئیحتوبارو بایەخی شاران دەباتە سەرێ، سەرهەڵدانی گیانی زانستی، بەشێك لە ئامۆژگاریو پرەنسیپەکانی کلێسا دەخاتە بەر پرسیارانو، خەڵکی ڕۆژ بە ڕۆژ پتر دژی دەسەلاتی کلێسا بەسەر مەسەلە ئەخلاقیو هزرییەکانەوە دەوەستن.

جەنگی سەد ساڵەی (1338- 1453) نێوان فەرەنساو ئینگلیستان ڕەوتو ڕێبازە فکرییەکانی سەدو پەنجا ساڵی پێشوو بۆ ماوەیەکی کورت دەگۆڕێ: پێشڤەچوونی ڕۆشنبیریو چەلەنگی بازرگانی تەقریبەن دەوەستێ، و ئیحتوبارو دەسەلاتی چینانی فیودالیو سوپایی تا رادەیەك دەبوژێتەوە. بەلام لە کۆتایی جەنگدا بازرگانیو پیشەسازی ڕەونەقو برەو پەیدا دەکات، فیودالیزمی سەدەکانی ناڤین کۆتایی دێت، و بورژوازی، جگە لە دەسەلاتی سیاسی، هەر هەموو ئەو شتانەی کە لە دەستی دابوون، دووبارە بە دەستیان دێنێتەوە. دەسەلاتی پاشایەتی بێ

ئەندازە زیاد دەکات، سەرکەوتنەکانی جاندارک"5" یەکێتییەکی میللیو نیشتمانپەروەرییەکی بێ وێنە لەگەڵ خۆیدا دێنێ، بەمجۆرە سەدەکانی ناڤین لە فەرەنسادا کۆتایی دێت.

نۆڕینێکی گشتی:

زمانی فەرەنسی راستەوخۆ لە زمانی لاتینییەوە وەرگیراوە، کە لە سەردەمی رومیاندا لەسەر زەمینی گولدا زمانی فەرمی حکومەت، قوتابخانەکان، و ئەوجا کڵێسا بووە، ئەم زمانە ئەو لاتینییە کلاسیکەیە کە سیسیرونو سزار بەرهەمەکانی خۆیان پێ نووسیوە، لە نێو سەربازانو چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە بەرە بەرە لاتینی عامیانە رەواج پەیدا دەکات کە زمانێکی پچڕ پچڕتر، بێ سەروبەرتر، و لە رووی دەستووورو رێزمانەوە پڕ هەڵە تر بووە، تا وەکو سەدەی پێنجەمی زایینی گۆڕانێکی زۆر بەسەر ئەم زمانە لاتینییە میللییەدا دێت. وێران بوونی قوتابخانەکانو سیستەمی حکومەتی بە دەستی بەربەرەکان دەورێکی زۆر لە برەوپێدانی ئەم زمانە عامیانەیەدا دەبینێو دەیکات بە زمانی نەتەوەیی، سەرەنجام کڵێسا کە یەجگار پابەندی لاتینی کلاسیك بوو بە ناچاری رێگە بە قەشەو کەشیشەکانی دەدات کە لە وەعزو خوتبەکانیاندا لاتینی عامیانە بەکار بێنن.

لە ساڵی 842 شارل"6" کچلو لویسی"7" جەرمەنی سوێندە بەناوبانگەکەی ستراسبورگ دژی لوتار"8"-ی برایان دەخۆن لویس سوێندەکەی خۆی بە فەرەنسی دەخوات، کە دەقی ئەو سوێندە بە کۆنترین نموونەی زمانی فەڕەنسی دەزانن. لە سەدەی دەیەمەوە تا چواردەیەم بە دوو دیالێکتی سەرەکی قسان دەکرێ: "دیالێکتی ئوك" لە باشووری روباری لوار، و "دیالێکتی ئوئی" لە باکووری لوار ("ئوك" و "ئوئی" هەردووکیان بە مانای "ئاری" دێن). لە سەدەی چواردەیەم بە دواوە دیالێکتی باکووری زاڵ دەبێو دەبێت بە باپیری زمانی فەرەنسی ئێستا.

لە سەدەی دەیەمدا، چوار بەرهەمی کورت"9" بەرهەم دێت، کە پتر لە باری زمانەوانییەوە بایەخدارن، بە هەر حاڵ مێژووی ئەدەبیاتی فەرەنسا لە سەدەی یازدەیەمەوە دەست پێدەکات.

ئەو بەرهەمە ئەدەبیانەی کە بەر لە ساڵی 1480 نووسراون دەکرێن بە سێ گرووپی سەرەکییەوە: ئەدەبیاتی کڵێساو دێران، ئەدەبیاتی کۆشكو دەرباران، و ئەدەبیاتی شاری.

لە سەدەی یازدەیەمدا سێ جۆرە نووسینی ئەدەبی دەسەڵاتی کڵێساو فیودالیزم بەرجەستە دەکەن: ژیاننامەی قەدیسان، بەرهەمی مەزەبی لاتینی تازە، و بەیتەکانی شانسون دوژست (هەندێ شیعرن لەمەڕ کاری گەورەی قارەمانان. بڕوانە دێرەکانی داهاتوو).

هەم زۆری چەندێتیو هەم چۆنیەتی بەرزی بەیتەکانی شانسون دوژست، واتا ئەو رۆمانسە شیعریو هۆزانە لیریکیانەی کە لە ماوەی سەدەی دوازدەیەمدا دەنووسرێن، رەخنەگرانی وەخت والێدەکەن کە ئەم سەردەمە ناوبنەن سەردەمی زێڕینی ئەدەبیاتی فەڕەنسا لە سەدەکانی ناڤیندا. شیعری ئەم قۆناغە لە چاو شیعری سەدەکانی پێشووتردا رازاوەیی، پوختەیی، و هوشیاری کۆمەڵایەتی زیاتری تیایە.

ئەدەبیاتی سەدەی سیانزەیەم لە رووی رۆمانسی بە پەخشان نووسراو، شانۆنامە، تەنز، شیعری لیریکی و حیکایەتی رەمزمی مایەی سەرنجە. زۆربەی بەرهەمی ئەم سەدەیە نیشانەی گەشەکردنی بورژوازییە. ئەم بەرهەمانە کەڵکەڵەی ئەقڵگەرایی"10"، واقیعگەرایی و رەشبینی نیشان دەدەن.

ئەدەبیاتی سەدەکانی چواردەیەم و پانزەیەم کاریگەری موسیبەت باری جەنگەکانی سەد ساڵە دەگێڕێتەوە. لەم قۆناغەدا هیچ دەلیڤەیەك بۆ ئەفراندنی بەرهەمی فانتازی لە ئارادا نییە. چەند چیرۆکێکی شیعری، چەند واریقاتنامەیەکی پەخشانی و چەند قەسیدەو هۆنراوەیەکی لیریکی دەنووسرێن، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی ئەم سەدانە لە رووی ئەدەبییەوە بە نەزۆك دەزانرێن.

ئەدەبیاتی کڵێساو دێران

کڵێسا وەکو بەهێزترین فاکتەری یەکێتی و مەدەنیەتی سەدەکانی ناڤین، کارێکی قووڵ و سەیر بەسەر ئەدەبیاتی کۆنی فەرەنسیدا بەجێ دێڵێ. بۆ ماوەی چەند سەدەیەك هەر هەموو مەتن و دەقە فەلسەفی و پەیڤەوانییەکانی فەرەنسا بە لاتینی تازە دەنووسرێن، چونکە تەنیا ئەهلی کڵێسا دڵبەندو پابەندی ئەم جۆرە پەخشانە بوون، ئەمە جگە لەوەی بۆ ماوەی ساڵانێکی دوورو درێژ وا وێنا دەکرا کەزمانی فەرەنسی بۆ دەربڕینی هزرێن تەجریدی نەگونجاوە. ژیاننامەی روحانیان و پەرجووەکانی مریەمی موقەدەس-ش بە هەردووك زمانی لاتینی تازەو فەرەنسەوی دەنووسران. کڵێسا بە مەبەستی فێرکردنی پرەنسیپەکانی ئەخلاق سوودی لە تەنزو حیکایەتان (بە تایبەتی ئەو چیرۆك و حیکایەتانەی بە زمانی گیانلەبەران و بەردانەوە دەگوتران) وەردەگرت. ئەوە بوو لە ئەنجامدا نمایشی سروتێن خواپەرستی لە کڵێساوە دەستی پێکرد، بەڵام زۆر زوو لە بازنەی کڵێسا دەرباز بوو و قاڵب و شێوەی نمایش و شانۆنامەی نە مەزەبی وەرگرت.

ئەدەبیاتی کۆشك و دەرباران

دەکرێ ئەو بەرهەمانەی کە بۆ نەجیم زادەو فیودالان دەنووسران بکرێن بە دوو بەشەوە، ئەدەبیاتی فیودالیزم (پتر لە سەدەکانی یانزەیەم و دوانزەیەم)و ئەدەبیاتی سوارچاکی (بە تایبەتی لە نێوان ساڵانی 1150و 1300).

1- ئەدەبیاتی فیودالیزم:

شانسون دوژست.

داب و نەریت و رێ و رەسمان، ئارمانج و ئایدیالان، و روحیاتی خەڵکی، لە رۆژگارانی هەوەڵی فیوداڵیزمی فەرەنسییەوە، لە نەوەدو پێنج بەیتی مەلحەمی ناسراو بە شانسون دوژست (واتە گۆرانی شاکاران) ماوەتەوە، ئەم بەیتانە بریتین لە سەربهوردی ئەو قارەمانانەی کە لە سەدەکانی هەشتەم و نۆیەمدا دەژیان، بەڵام هاماجی رۆژگارانی فیودالیزم و، شەڕێن خاچپەرستی سێبەری بە سەر ژیانی هەموویاندا کێشا بوو . ئەم شانسون-انە

نیمچە مێژوون، و بە زۆری کاروکردەوەی دوو یان چەند کەسایەتییەکی واقیعی دەدرێتە پاڵ یەك قارەمان، ئەم بەیتانە جەخت لەسەر هێزو توانای بەدەنی، ئازایەتی، سەبرو وەفاداری دەرهەق بە خاوەنی هەمووان و خودا دەکەنەوە.

سەرچاوەی بەیتەکانی شانسون دوژست نادیارە رەنگە لەو بەیتە مەلحەمیانەوە هاتبن کە ماوەی دوو سەد، یا سێ سەد ساڵێك دەماو دەمیان دەکرد. یا لەوەیە یەکێك لە ئەربابانی کڵێسا لە سەدەکانی ناڤیندا کە ئارەزوومەندی راکێشانی رێبواران بووە بۆ زیارەتگەو مەزارەکان، بە پشکنینی سەرچاوە نووسراوەکان و گوێ گرتن لە ژونگورەکان (نمایشکارانی پیشەیی گەڕۆك) ویستبێتی هەندێ بابەت دەربارەی قارەمانێك کە کارە بەرجەستەکانی یان شاکارەکانی بە شێوەیەك لە شێوەکان بەو مەزارو زیارەتگەیەوە پەیوەست بووبێ، کۆبکاتەوە، و ئەوسا شانسونێك–ی دەربارەی ئەو قارەمانە دانابێ.

زۆربەی شانسون–کان لە قاڵبی بەیتێن دە سیلابی و دەبڕگەییدا داڕێژراون، هەندێکیانیش دێری دوانزە برگەییان هەیە، لە شانسون–ە کۆنەکاندا سیلابە هاودەنگ و سەداکانی کۆتایی، بەیتەکان پێکەوە دەبەستنەوە، پاشان، قافیە جیگەی بڕگە هاودەنگ و سەداکان دەگرێتەوە، هەرچەندە هەر بەیتێك یەك بەند لە خۆ دەگرێت، و ژمارەی بەیتەکانی کەم و زیاد دەبێ، هەموو بەیتەکانی هەر بەندێکیش بڕگەی هاوسەدا یان قافیەی یەکسانی هەیە.

نێوەڕۆکی هەموو بەیتەکانی شانسون دوژست بەکاروباری فەرەنساوە پەیوەستە– ئەو چیرۆك و سەربهوردانەن کە باسی شارلمانی، فەرزەندانی وی، و فیوداڵی فەرەنسە دەکەن، لە شانسون–ەکاندا سێ قۆناغی سەرەکی بەرچاو دەکەوێ، قۆناغی شارلمانی، قۆناغی گیوم دورانژ، و قۆناغی دومایانس.

<u>قۆناغی شارلمانی (کارەکانی پاشا):</u>

لەم قۆناغەدا هەموو ئەو بەیتانە دێن کە شارلمانی ڕۆڵ تیایاندا هەیە، چەند ڕۆڵێکی لاوەکیش بێ.

<u>"سرودی رولان" (شانسون دو رولان) (دەوروبەری 1100)</u>

کۆنترین و باشترین مەلحەمەی فەرەنسییەو بریتیە لە 4002 چوار هەزارو دوو بەیتی دە سیلابی و هاوسەدا.

دانەرەکەی نادیارە، لەوەیە تورولدوس ناوێك بێ، کە لە کۆتایی نوسخە دەستنووسەکەی ئوکسفوردا ناوی هاتووە، بەڵام ئەگەری بەهێز ئەوەیە کە تورولووس تەنیا نووسەرێك بووە و نوسخەکەی نووسیوەتەوە. زەمینەی مێژوویی بەیتەکە زۆر کەمە بە گوێرەی واریقاتنامەیەکی ئاینهارد–ی رەبەن، لە ساڵی 778دا دەستەیەك لە باسکەکان "12" رێگەی پشتەوەی لەشکری شارلمانی لەملەی پیرنە دەبڕن و هرودلاندوس–ی خواناس دەکوژرێ، لەم چەکەرە بچووکەوە، ئەو درەختە گەورەیە سەر دەردێنێ کە بە زۆری مەلحەمەو داستانی نەتەوەیی (فەرەنسای ئازین)ی پێ دەگوترێ، لەشکرکێشییەکی سوکەڵە بۆ سەر باسکەکان تەشەنە دەکات و دەبێ بەشەڕێکی پیرۆز لەگەڵ ساراسنە"13"کانی (عەرەبەکان)ی

ئەسپانیاداو ئیدی هەردوو لاندوسی گومناو، ناوی رولان-ی برازای ئازیزی شارلمانی و دلاوەری نموونەیی فەرەنسا وەرگرتووە.

چیرۆکی "سرودی رولان" بەمجۆرەیە: شارلمانی پاش حەوت ساڵ شەڕ دەگەڵ ساراسنەکاندا لە ئەسپانیا، هەموو شارەکان دەگرێ جگە لە ساراگوسا"14" کە بە دەستی مارسیل-ی فەرمانڕەوای موسوڵمانەکانەوە دەبێ. مارسیل داوای ئاشتی و مەسڵەحەت دەکات، و شارلمانی گانیلوی زڕبابی رۆلان بۆ گفتوگۆ دەربارەی هەلومەرجەکانی ئاشتی و سولْح دەنێرێ.

گانیلو کە بەغیلی بە رۆلان دەبات دەکەوێتە بیری خیانەت و بەهاوکاری مارسیل، پیلانی هێرش بۆ سەر پاشینەی لەشکرەکە بە فەرماندەیی رولان دەکێشێت، ئەم پیلانە سەر دەگرێ و پاشینەی لەشکرەکە نابوت دەبێ، بەڵام رۆڵان و هێزەکەی رۆلان پێش ئەمە بیست هەزار کەس لە ساراسنەکان دەکوژن.

رۆلان بە چەند ساتێك بەر لە مردن فوو بە شەیپوردا دەکات، سەربازانی شارلمانی بە هانایەوە دەچن و پاشماوەی ساراسنەکان لەناو دەبەن، لەگەڵ ئەمەشدا لەشکرێکی دیکەی موسوڵمان دەکەوێتە بەرگری و بەرەڤانی لە ساراگوساو فەرەنسییەکان ناچار دەبن بچنە شەڕەوە. شارلمانی بۆ ئیکس لاشاپل"15 دەگەڕێتەوەو بە تاوانی خیانەت گانیلو لە سێدارە دەدات، ئەود-ی دەزگیرانی رۆلان، کە هەواڵی مردنی دەزگیرانەکەی دەژنەڤێ لە داخ و سوێیاندا دەمرێت.

ئەوەی ئاسیوی فرە لەم بەیتە دەدا موبالەغەکاری، شەرحی تاقەتبەری وردەشتان و دووبارەکردنەوەیە لەگەڵ کاراکتەرسازی ناپوختەو نەخەملیو: هەر کاراکتەرێك یا بەباشی موتڵەق یا خراپی موتڵەق وێنە دەگیرێ، بەڵام وێڕای ئەمەیش سروودی رۆلان گوزارشتێکی دڵگیری نیشتمانپەروەریی فەرەنسەوی و گیانی مەسیحیەتی خەباتگێڕە.

<u>چوونی شارلمانی بۆ بەیتول مەقدیس (دەوروبەری 1115):</u>

بەیتێکە لە قاڵبی دێڕی دوانزە هیجاییدا هۆنراوەتەوە و وادیارە دەربارەی شەرح و شرۆڤەی کارو توحفە موبارەکەکانی قەشەدنی"16" هۆنراوەتەوە. کاتێ کە هاوسەرەکەی شارلمانی بە دەم قسەکردنەوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە هیو-ی ئیمپراتۆری قەستەنتەنیە، لە مێردەکەی ئەو باڵا بەرزترو جوانترە، شارلمانی بۆ بەیتول مەقدس دەڕوات، لەو شارەدا کۆمەڵێك توحفەو کۆنینەی موفەڕك بە دەست دێنێ و ئەوجا بۆ قەستەنتەنیە دەڕوات، لەوێندەر پاش ئەوەی هەندێ کاری سەیر لە سایەی بەرەکەتی ئەو توحفانەدا ئەنجام دەدرێ، شارلمانی باڵای خۆی بە باڵای هیو دەگرێ و بۆی دەردەکەوێ کە پێیەك لە هیو بەرزترە، ئیدی بە پەلە بۆ فەرەنسا دەگەڕێتەوەو هاوسەرەکەی دەبەخشێت و یادگارەکان پێشکەش بە دێر-ی قەشەدنی دەکات. ئەم بەیتە تەژی نوکتەو حەنەك و پێکەنینۆکە، و لە راستیدا زیاتر مایەی سەرگەرمییە تا ئیلهامبەخش.

هویون دو بوردو (دەوروبەری 1200):

بە ئیلهامی رۆمانسە پڕ رووداوەکان نووسراوە. هویون-ی کوڕی دۆقی بوردو، بە مەبەستی بەرەڤانی لە خۆی، شارلوت-ی کوڕی شارلمانی دەکوژێت، و مەحکوم بە ئەنجامدانی زنجیرە کارێکی بە رواڵەت مەحاڵ دەبێ، بەڵام ئوبرون"17"ی شەمولە بە هانایەوە دەچێ.

قۆناغی گیوم دورانژ:

ئەم قۆناغە ئەو سەربهوردو چیرۆکانە دەگرێتەوە کە دەربارەی گیوم دوانژ-ی پشتیوانی لویس-ی کوڕە بودەڵەو ترسنۆکەکەی شارلمانییە. گیوم بە قارەمانی بەهێزی مەسیحی-ش دەژمێردرێ کە بەرانبەر بە ساراسنەکان رادەبێ.

جوانترین سروودو هۆنراوانی ئەم قۆناغە بریتین لە:

سرووودی گیوم (1120)، ئالیسکانس و تاج لەسەر نانی لویس (1150). ئەم قۆناغە لە قۆناغی شارلمانی یەکگرتوو ترو پوختەترە.

قۆناغی دون دومایانس:

ئەم قۆناغە دەربارەی ئەو پێشکارە سەرکێشانەیە کە دژی ئەربابانی گەورەو بەتایبەتی شارلمانی شۆڕش دەکەن. زۆربەی شیعری ئەم قۆناغە پڕە لە توندوتیژی و بێ رەحمی و هۆڤیگەرێتی.

2- ئەدەبیاتی سوارچاکی و دلاوەری:

رۆمانس:

رۆمانسە کۆنەکانی فەرەنسا، وەکو شانسون دوژست، چیرۆکی شاعیرانەن، لەگەڵ ئەمەشدا، جیاوازی ئاشکرا لە نێوان ئەم دوو جۆرە بەیتانەدا هەیە:

1- رۆمانس، بە پێچەوانەی بەیتەکانی شانسون دوژست-ەوە هیچ زەمینەیەکی مێژوویی نییە.

2- رۆمانسەکان، زۆر هونەرمەندانەترو پوختەتر نووسراون.

3- رۆمانس، پتر لە ئەڤین دەدوێ.

4- رۆمانس، زیاتر سەروساختی دەگەڵ خەیاڵ، موعجیزەو کاری سەیرو سەمەرەدایە تا لەگەڵ فتوحاتدا کە لە تواناو شەهامەتەوە سەرچاوە دەگرێ.

رۆمانس بەسەر سێ قۆناغی سەرەکیدا دابەش دەبێ: رۆمانسانی کۆن، کە ناوەرۆکیان لە بابەتەکانی مێژووی رومەوە سەرچاوە دەگرێ. رۆمانسانی برتن"18"، کە بابەتی چیرۆکە سەرەکییەکانی لە نێوەرۆکە برتانییەکانەوە وەردەگیرێ.

رۆمانسانی سەرکێشی.

ڕۆمانسێن کۆن:

"چیرۆکی ئەسکەندەر": وا دیارە لە دەوروبەری ساڵی 1147دا لەلایەن لامبرلوتور-ەوە دەستی پێکراوەو لە ساڵی 2276دا لەلایەن ئەلکساندەر دوبرنە-ەوە تەاو کراوە. ئەم بەیتە کە لە قاڵبی بەیتی دوانزە هیجاییدا داڕێژراوە، ژیاننامەیەکی خەیاڵی ئەسکەندەری گەورە نیشان دەدات.

"چیروکی تب" (دەوروبەری 1150):
دانەرەکەی نا دیارە، ئەفسانەی تب-ی کۆن دەگێڕێتەوە.

"چیرۆکی ئاینیاس" (دەوروبەری 1155):
دانەرەکەی نادیارە، زیاتر چیرۆکی ئانیئید-ی ڤیرجیل دەگێڕێتەوە.

"چیرۆکی ترۆادە" (دەوروبەری 1165):
بەرهەمی (بنوا دوسنت- مور)ەوە، بەیتێکی سی هەزار دێڕییە کە لە قاڵبی بەیتی هەشت بڕگەیی قافیەداردا هۆنراوەتەوە. نووسینەکانی هۆمەر و بەرهەمەکانی دارس فریگیایی"20" و دیکتس کرتی"21" لە جوملەی ئەو سەرچاوانە بوون کە بنو بۆ دانانی ئەم بەرهەمە سوودی لێ وەرگرتوون.
ئەم بەیتە وێڕای درێژدادڕیو دووبارە کردنەوەو کاوێژکردنەوە، بایەخێکی زۆری هەیە چونکە بۆ یەکەمین جارە ئەفسانەی ترویلوس و کرسیدا"22" دەگێڕێتەوەو دەبێ بە زەمینەی چیرۆکی نووسەرانی وەکو بوکاچو، چاسر، شەکسپیر، درایدن، مورلی و زۆری دیکە.

ڕۆمانسێن برتن:

دڵبەندی نورماندیان بە ئەفسانانی سیلتی، و دڵبەندی پرووانسال بە ئەڤینی دەرباریو سوارچاکی، دەبێتە ئیلهامبەخشی ئەو چیرۆکە ڕۆمانسیانەی دەربارەی ئارتوشاو دلاوەرەکانی، تریسترامو ئیسولت، و جامی پیرۆز دێنە نووسین، ئەم سێ ڕەگەز یان بابەتە (کە لە بنەڕەتدا هیچ پەیوەندییەکیان پێکەوە نییە) لە ئەنجامدا چەند بەشێك لە یەك قۆناغ پێك دەهێنن. مێژووی شاهانی بریتانیا-ی بەرهەمی جفری ئاومان موث (کە بە لاتینییە 1147)و ڕۆمانسی بروتوس (دانانی واس 1155) دوو سەرچاوەی تۆمارکراوی گرنگی ڕۆمانسێن ئارتوری فەرەنسەوین.
لێرەدا لەوە پتر دەرفەتی باسکردنی ڕۆمانسێن برتن نییە، تەنیا ئەوەندە دەکرێت ئاماژەیەکی خێرا بۆ کاریگەری قوڵو برەوو ڕەواجی بابەتێن بریتانیایی بکرێت، چاسر،

مالوری، سپنسر، درایدن، تنی سین، سوین برن، واگنر، جوزیف بدیه، لوول، و ئی ئەی رۆبینسن، تەنیا هەندێکن لەو کەسانەی کە ئیلهامیان لە ئەفسانانی تریسترامو سوارچاکانی دیکەی ئارتوری وەرگرتووە.

تریسترام و ئیسولت"23":

باث برول (1150)و توماس برتانی (1170)، شاعیرانی نورمانی ئینگلیستان، چیرۆکی ئەشقی تریسترام و ئیسولت دەگێڕنەوە، کە تەنیا هەندێ کۆپلەو بەشی ئەم بەیتانە ماوەتەوە ئەم ئەفسانەیە لە رادەبەدەر شۆرەتو نێوبانگ پەیدا دەکات، و لە سەرانسەری ئەوروپادا بەشێوەی جیاواز دێتە گێڕانەوەو دەکەوێتە سەرزاران، بە نێوبانگترین ریوایەتو گێڕانەوەی ئەم ئەفسانەیە بەمجۆرەیە:

تریسترام لەلایەن مامییەوە، واتە لەلایەن مارك–ی پاشای کورنوال–ەوە رادەسپێردرێت کە بچێ بۆ ئیرلەنداو خوازبێنی شازادەخانم ئیسولت–ی بۆ بکات. ئیسولتو تریسترام لە کاتی گەڕانەوەدا بۆ کورنوال، شەربەتێکی ئەفسوناوی دەخۆنەوەو گیرۆدەی ئەڤینی یەکدی دەبن. مارك بە سەربووڕەکە دەزانێ و دەمو دەست بۆ تاراوگە یان دەنێرێ، بەڵام دواتر ئیسولت دەبەخشێت. تریسترام دەچێ بۆ ئارموریکا، لە برتانیو لەوێندەر لەگەڵ ئیسولت–ێکی دیکەدا زەماوەند دەکات. لە ئەنجامدا تریسترام کە بە سەختی بریندار بووە پەیامێك بۆ ئیسولت–ی کورنوالْ دەنێرێو داوا لە قاسیدەکە دەکات لە گاڤی گەڕانەوەدا، ئەگەر سەرکەتوو بێ، چارۆکەی سپی هەڵبدات، ئیسولت چاو لە هەموو شتێ دەپۆشێتو بەرەو ئارموریکا وەڕێ دەکەوێ، بەڵام ئیسولت–ی برتانی هەواڵ بە مێردەکەی دەدات کە کەشتیەك بە چارۆکەی رەشەوە دێو نزیك دەبێتەوە. تریسترام – دڵشکاو، لە داخو کەسەردا دەمرێت، و ئیسولت–ی کورنوال–ش کە هەواڵی مردنی دڵدارەکەی دەژنەوێ دەمرێت.

جامی مقەدەس:

ئەفسانەیەکی دیکە کە زۆر رەواج پەیدا دەکاو دەچێتە ریزی ئەفسانانی ئارتوری، چیرۆکی جامی مقەدەسە (ئەو قاپەی کە حەزرەتی عیسا لە عیشای رەبانیدا نانی تیا دەخوات، یا ئەو جامەی شەرابی تیا دەخواتەوە). وابـاوە کـە قەشـە یوسـف–ی رامـەیی"24" دەیبـات بـۆ بریتانیا، بەڵام پاشان ون دەبێ. ئەم جامە بایەخێکی رازئامێز پەیدا دەکات، و منە کردنی جامەکە لەلایەن سوارچاکانو جوامێرانی ئەفسانەییەوە بەجۆرە جیهادو کۆششێك دەژمێردرێ، لە ئەفسانە کۆنترەکاندا پرسیوال قارەمانی ئەم چیرۆکەیە، لە ئەفسانەکانی دواتردا (تازەتر) گەلهەد"25" جێی پرسیوال دەگرێتەوە.

ماری دوفرانس: (1147– 1189)

ئەم ئافرەتە شاعیرو حیکایەتخوانێکی نورماندییە کە ساڵانێکی زۆری تەمەنی خۆی لە دەرباری هنری دووەم-ی پاشای ئینگلیستاندا بەسەر دەبات، ماری بە چیرۆکانی شیعری کورت بە ناوبانگە ، و سادەیی، روونی، هەڵچوون، سۆزو سۆزداری، دەرکی قوڵی خۆشەویستی مرۆڤانی، لە تایبەتمەندییەکانی چیرۆکە شیعرییەکانی مارییە کە ژمارەیان دەگاتە پانزە دانە. بەناوبانگترین بەیتی وی بریتییە لە:

1- لانڤال، چیرۆکی سوارچاکێکە کە پەریزادەیەك حەزی لێدەکات، بەڵام سوارچاکەکە رازی ئەم ئەڤینە ئاشکرا دەکات، و پەریزادەکە وازی لێدێنێ.

2- فرسنە، حیکایەتێکە دەربارەی ژنیکی بەسەبر.

3- لاولاو، گۆشەیەکە لەسەر بهوردی ئەڤینی تریسترامو ئیسولت، کە تریسترام پەیامێکی رەمزی لەسەر تەڕکەی فندق(درەختێکە، وەرگێڕ) بۆ ئیسولتی خۆشویستی دەنێرێ.

4- دوو دڵدار، چیرۆکێکی پڕ هەستو سۆزە دەربارەی کوڕێکی گەنج کە لە پێناوی گەیشتن بە کیژە شایەکی خشکۆك دا گیانی خۆی لە دەست دەدات.

ماری، جگە لەو بەرهەمانە سەدو سێ فابیلی"26" لە ژێر سەرناوی زوپەدا لە پاش بەجێماوە.

<u>کرتین دوتروا (1130- 1180ز):</u>

گەورەترین چیرۆکنووسی فەرەنسییە لە سەدەکانی ناڤیندا و یەکەمین نووسەرە کە ئەفسانانی ئارتوری لە یەك زنجیرە دا رێك دەخات. و بۆ یەکەمجار ئەڤینی لانسلو دەرهەق بە مەلیکە گوینڤیر دێنێتە ناو ئەدەبیاتی نووسراوەوە، کرتین بۆ ساڵانێکی زۆر لەلایەن ماری کنتس شامپانییەوە پشتیوانی دەکرێت، کرتین حیکایەتخوانو دەروونناسێکی کارامەو بەهرەدارە کە شێوازێکی سادەو دڵگیری هەیە، کرتین پێنج بەیتی شیعری لە پاش بە جێماوە: ئیرك، لانسلو، کلیجە، یڤێن، و پرسیوال.

روبردو بورو (1170- 1212):

جێگری کرتین-ە، یەکێك لە بەرهەمە هەرە بەناوبانگەکانی بەیتێکی سێ بەشی ئارتوری-یە (1210)، لە سێ چیرۆك پێکهاتووە:

1- یوسف-ی رامەیی یا جامی مقەدەسی گەورە، کە چیرۆکی کۆنی جامەکە دەگێڕێتەوە.

2- میرلین، کاراکتەرە سەرەکییەکەی سیحر بازێکە.

3- پرسیوال، کە دۆزینەوەی جامەکەو کۆتایی جیهانی ئەفسانەیی ئارتوری دەگێڕێتەوە.

رۆمانسێن سەرکێشی:

ئەو بەیتە بە رەگەز رۆژهەڵاتی و چیرۆکە کورتانە (ئەستەمە بتوانرێ ناوی رۆمانسی، بە مانای وردی وشە، لێبنرێ) دەگرێتەوە کەتیمەو ناوەڕۆکیان لە دەڤەرو وڵاتانی رۆژئاواییەوە

وەرگیراوەو دەچنە ریزی رۆمانسانی سەرکێشییەوە. ئەم رۆمانسانە بە ئیلهامی بەیتەکانی شانسون دوژست–ی سەدەکانی دوازدە تا پانزدەیەم نووسراون.
تایبەتمەندی سەرەکی ئەم رۆمانسانە لایەنی رۆمانتیکی زۆر بە هێز, و پڕن لە رووداوانی نا ئاسایی و سەیر، و ئەڤینداری ئاگرین و سوارچاکی و جوامێری.

"فلوروبلانشفلور" (سەدەی دوانزەیەم):

ناوەڕۆکی ئەم بەیتە بریتییە لە واریقاتی ئەڤینداری نێوان دوو دڵدار: فلور، کیژە مەسیحیەك بە نێوی بلانشفلور، لە یەخسیری لە بابیل رزگار دەکات، جووتە ئاشق بۆ ئەسپانیا دەگەڕێنەوە، فلور لەبەر خاتری بلانشفلور دەبێ بە مەسیحی و واریقاتەکە کۆتایی دێت.

"ئوکاسن و نیکولت" (سەدەی دوانزەیەم):

چیرۆکێکی ئەڤینداری سەدەکانی ناڤینە کە لە رووی پێکهاتەی پەخشانی و شیعرییەوە بێ هاوتایە. ئەم چیرۆکە خەیاڵییەو بونیادێکی سست و لاوازی هەیە. رووداوەکان دوا بەدوای یەکدی دێن بێ ئەوەی هیچ پەیوەندییەکی لۆجیکی پێکیانەوە ببەستێ، بەلام لە رووی دەربڕین و نیشاندانی ئەڤینێکی رۆمانتیکییەوە کەم چیرۆك بە پێیا دەگات. قارەمانی چیرۆکەکە لە پێناوی ئەڤیندا هەموو شتێك فیدا دەکات، و نیکولت، بە پەیڕەوی داب و نەریتی ئەڤینی دەرباری، بە حوسن و رەزا تەسلیمی ئەو دەبێت، ناوەڕۆکی چیرۆکەکە دێتە دەربڕین: کونت گارن دوبیوکر کەپێی وایە نیکولت لە چینی هەژارانە نایەڵێ ئوکاسن–ی کوڕی بیخوازێ، بۆیە جووتە دڵدار بە ناچاری رێگەی رەڤین دەگرنە بەرو رووبەڕووی زۆر رووداوی باوەڕ نەکردەنی دەبنەوە. سەرەنجام کونت گارن دەمرێت، ئوکاسن پەی بەوە دەبات کە نیکلولت کیژە پاشایە و زەماوەندی دەگەڵ دا دەکات.

واریقاتنامەکان:

مێژووی رەسەنی فەرەنسا تا نیوەی دووەمی سەدەی دوازدەیەم بە زمانی خۆماڵی نەنووسراوە. هەندێ رووداوێن ناوچەیی و نەتەوەیی لەلایەن کەسانی ئەهلی کلێساوە بە لاتینی بۆ توێژەرانی زانستی دەنووسرێنەوە، بەلام جەماوەری خەڵکی فەرەنسا هیچ سەرچاوەیەکیان لەبەر دەستدا نەبووە، تەنیا ئەو رووداوو واریقاتانە نەبێ کە بەشێوەیەکی پەراگەندە لە بەیتەکانی شانسون دوژستدا ئامارەیان بۆ کراوە. بە هەر حاڵ لە ساڵی 1150 بە دواوە، واریقاتنووسان و مێژوونووسان هەندێ بەرهەم بە شیعرو پەخشان دادەنەن کە ژمارەیان زیاد دەکات.

واریقاتنامە شیعرییەکان:

واس (1119- 1175):

بەناوبانگترین شاعیری واری واریقاتی شیعرییە, لە ساڵی 1170دا رۆمانسی بروتوس، یان سەرکەوتنی برتونەکان-ی لە قاڵبی شیعری هەشت هیجاییدا هۆنییەوە کە باسی رەگو رەچەڵەکو مێژووی برتونەکان دەکات.

بەرهەمێکی دیکەی رۆمانس-ی رو، یان سەرکەوتنی نورمانەکانە (کەی تەواو نەبوو بوو بنوا دوسنت- مور تەواوی کرد) کە مێژووی کۆنی نورمانەکانو نورمانانی ئینگلیستان دەگێڕێتەوە، ئەم بەرهەمە لە راستیدا وەرگێڕانێکی ئازادی (مێژووی شاهانی بریتانیا)ی ، جفری ئاومان موث-.

واریقاتنامە پەخشانیەکان:

ژوفروادو ویلا رودوین (1150- 1218) یەکەمین نووسەری دیارو بەرجەستەی مێژووی بە پەخشان نووسراوی فەرەنسایە. لە کتێبە بەناوبانگەکەی خۆیدا (فەتحی قەستەنتەنیە)دا باس دەکات کە چۆن چوارەمین جەنگی چەلیپایی لە ئارمانجو مەبەستی سەرەکی خۆی، واتە گرتنی بەیتول مەقدس، دوور دەکەوێتەوەو شێوەی لەشکرکێشی بۆ سەر قەستەنتەنیە وەردەگرێت، گرینگی ئەم واریقاتنامەیە پتر لە شێوازە پەخشانیە روونو لۆجیکیو رەوانەکەیدایە کە بە سەر مەشقی پەخشانی نوێی فەرەنسی دەژمێردرێ.ویلاردوین، لە نیشاندانی مێژووەکانو شرۆڤەی مێژوویی رووداوەکاندا وردو جێگەی متمانەیە، بەڵام لە تەفسیرو راڤەی هۆکارەکاندا ئەوەندە سەرکەتوو نییە.

جان دو جوینڤیل (1224- 1317):

مێژوونووسی فەرەنسیو شیرەتکاری سن ملویس-ە. لە ساڵی 1304دا ژیاننامەی سن لویس دەنووسێت کە گێڕانەوەیەکی بێ سەرو بەرو تەژی پڕوپاگەندەو بانگەشەی بێ بنجو بناوان-ە، بەڵام لەبەر ئەوەی وێنەیەکی زندووی ژیانە لە فەرەنسای سەدەی سیانزەیەمدا، سەرچاوەیەکی بەنرخە، لەم ژیاننامەیەدا هەندێ جاریش هەندێ چمکی ژیانی نووسەریش، بە تایبەتی لە بەرانبەر سن لویسدا دێتە دەربڕینو وێنەگرتن.

جان فرواسار (1333- 1410):

گەورەترین واریقاتنووسی فەرەنسییە لە سەدەکانی ناڤیندا، لە دەوروبەی ساڵی 1405دا کتێبە چوار بەرگییەکەی خۆی (واریقاتنامان) تەاو دەکات کە بریتییە لە مێژوو و واریقاتی فەرەنسا، ئینگلیستان، ئەسپانیا، برتانی، گاسکونی"28"، فلاندر"29"، و هەندێ دەڤەری دیکە. وادیارە ئەم واریقاتنامانە بە مەبەستی نیشاندانی فتوحاتە گەورەکانی لەشکریانی فەرەنسەو ئینگلیستان لە ماوەی سەدەی چواردەیەمدا نووسراون، بەڵام لە راستیدا ئەم بەرهەمە مێژووی ئەورووپای رۆژئاوایی لە ساڵی 1325ەوە تا ساڵی 1400ز دەگرێتە خۆ.

فرواسار لە دەربڕین و تۆمارکردنی ڕووداوەکاندا بێلایەن نییەو هەندێ جاریش تووشی لادان و هەڵەو خزین دەبێ. هەمیشە لایەنگری فیودالانەو ڕەمەکی خەڵکی بە کەم و نزم دەزانیٚ و ستایشی ژیان و شکۆی دەرباری دەکات. هەروەها بە لەزەتێکی زۆرەوە وەسفی شمشێربازی، جەنگ، دیمەنان، سوارچاکانی زرێپۆش، و خانمانی جوان دەکات, فرواسار جگە لە واریقاتنامەکان کە بە (دوا غەزەلی سوارچاکی) بەناوبانگە، شیعری زۆریشی نووسیوە.

<u>فیلیپ دوکومین (1447– 1511):</u>
یەکەمین مێژوونووسی نوێخوازی فەرەنسایە. فیلیپ هزرڤانێکی ڕەخنەگرەو پێی وایە مێژوو دەبێ فەلسەفەیەکی ڕەسەنی هەبێ، هۆکارو سۆنگەو ئەنجامی ڕووداوەکان تاوتوێ دەکا. کتێبە بەنێوبانگەکەی (بیرەوەریان– 1500) بریتییە لە مێژوویەکی گشتی و ڕووداوەکانی سالانی 1464– 1483و 1494– 1495)ی فەرەنسا لە خۆ دەگرێت.

هۆزانێن لیریکی

<u>هۆزانێن لیریکی کۆنی فەرەنسای باکووری:</u>
لە سەدەی شەشەمدا لە مەجلیسێکی وەعزو ئامۆژگاریدا، گەندەڵی شیعری لیریکی فەرەنسای باکووری، بە هۆی بێهودەیی و سەرچاوەو بناوانی کوفر ئامێزییەوە دەخرێتە بەر ڕەخنەو ناڕەزایی. شیعری لیریکی لە سەدەی شەشەمەوە لە فەرەنسای باکووریدا گەشە دەکات، و بە زۆری بە دەم سەماو ڕەقسەوە بە ئاوازەوە دەگوترێ، لیٚ ئەم شیعرانە فەوتاون و ژمارەیەکی زۆر کەمیان لیٚ ماوەتەوە. کۆنترین مێژووی هۆزانێن لیریکی دەگاتەوە سەرەتاکانی سەدەی دوانزەیەم. ئەم شیعرانە دەکرێن بە چوار بەشەوە:

1– گۆرانی کار، ئەو شیعرە نیمچە چیرۆکیانەن کە ژنان بە دەم ڕستن و چنینەوە لەبەر خۆوە بە ئاوازەوە گوتوویانن.

2– سترانی ژنانی خەمگین، کە سکالاو گازاندەی ژنێکی گەنج لە هاوسەرەکەی دەگێڕێتەوە.

3– گۆرانی شوانکارەیی، کە ئەشقی سوار چاکێکی لاو دەرهەق بە کێژێکی شوانکارە هەوێنیەتی.

4– سترانی جەنگی چەلیپایی، کە بە بۆنەی شەڕەکانی چەلیپییەوە گوتراون– جاریٚ سوارچاکێك لە پێناوی عیسادا دەچیٚ بۆ شەڕ، گاڤێ سوار چاکێك بەرەو ولاتی پیرۆز دەڕوات و خەمی جودایی مەحبوبە دەگێڕێتەوە، و هەندێ جاریش کێژێکی گەنج خەم و نیگەرانی خوی بە هۆی ڕۆییشتنی دلدارەکەیەوە بۆ شەڕەکانی چەلیپی دەردەبڕیٚ.

<u>ترۆبادورەکان و تروڤەرەکان(سەدەکانی 11–13):</u>

کاریگـەری رۆشـنبیری و شارسـتانی رومیـان و ساراسـنەکان بەسـەر دەڤـەری باشـووری فەرەنسادا (پرووانسال) قوڵترو زیاتر بوو تا لەسەر دەڤەری باکوور. بۆیە کۆمەڵگەی فیودالی لە باشووردا خەملیوتر بوو، و سوارچاکی لە شیعری لیریکیدا رەنگی دایەوە. نەنجیم زادەو فیـودالان حـەزیان چـووە سـەر تروبادورەکـان و کەسـانێکی زۆر کەوتنـە شـیعر گـوتن. ترۆبادورەکان کە بە شاعیرانی لیریکی دەژمێردرێن، نێوەڕۆکی بنەڕەتی شیعرەکانیان ئەڤینی دەرباری"30" یە. ئەمڕۆ دەتوانرێ ناوی پتر لە چوارسەد شاعیری ترۆبادور، ئەوانەی کە لە سالانی 1090- 1292دا ژیاون ببردرێ کە بەناوبانگترینیان:

گیـوم دوپواتیـە"31"، ژۆڤـر رودل"32"، برناردوڤانتـادور"33"، گیرودوبـورنی"34"، و برتران دوبورن"35" -یان ناوە.

کاریگـەری شـەڕەکانی چـەلیپایی و زەماوەنـدی ئـالیونور دو ئـاکتین لەگـەڵ لویسـی هەفتەمـدا (1137) بووە مایەی پەرەسەندنی رۆشنبیریی پرووانسال لە فەرەنسای باکوریدا.

لەوێندەر شـاعیرانی تروڤـەر، یـان شـایەران و ئاشـقانی پیشـەیی نێـوەڕۆك و شێوازی شیعری تروبادورەکانیان هەڵبژارد. تروڤەرەکان سادەیی و ناسکی تەبع و تەبیعەتی باکوورییەکانیان نەبوو، و داب و نەریتی ئەڤینی دەرباری لە شیعری ئەواندا وردترو جدی تر تەجەلی کرد، لـە بـەناوبانگترین شـاعیرانی تروڤـەر دەتـوانرێ نـاوی: کـرتین دوتـروا، جـان بـودل"36"، شـاتلن دوکسی"37"، و تیبودوشامپانی"38" ببرێ.

شاعیرانی لیریکی سەدەکانی چواردەیەم و پانزەیەم:

شیعری لیریکی فەرەنسی لە نیوەی دووەمی سەدەکانی ناڤینەوە وەکو سـەدەکانی پێشـووتر پڕە لە سنعەتبازی و تەکەلوف، قاڵب و فۆرمە شیعرییەکانیش زۆر ئاڵۆزترو دژوارتر دەبێ.

گیوم دوماشو (1305- 1377):

ماشـۆ پـتر بـە تـەکنیك و شـێوازی شیعرەکانی بەناوبانگـە تـا بـە سـۆزو گـودازی خـۆی یـا نـاوەڕۆکی هۆنراوەکـانی. شـانازی بـە ئـاڵۆزی و سـەختی شـیعرو بەیتەکانییـەوە دەکـات. چیرۆك و حیکایەتی رەمزی (بەیتی سەرچاوەی ئاشق)ی ماشۆ ئیلهامبەخشی چاسر بووە لـە دانانی (کتێبی دوشس)دا.

ئوستاش دیشان (1340- 1407):

شاعیری پتر لە هەشتا هەزار بەیتە شیعرە. جگە لە هۆزانێن غەزەل، زۆر قەسیدەو هـۆنراوەی تەنز ئامێزو مێژوویی لە پاش بەجێماوە، زۆربەی شیعرەکانی دیشـان هـۆزانێن ئەفسانەیی و بەیتی کورتن. ئەویش وەکو ماشو کاریگەری بەسەر چاسرەوە هەبووە.

کریستین دو پیزان (1363- 1431):

ئەم شاعیرە نەجیب زادەیە لە ئیتاڵیا لە دایك بووەو لە بیست و پێنج ساڵیداو بەسێ منداڵەوە بێوەژن دەکەوێ و بۆ بەڕێوەبردنی ژیان و بژێوی نووسەری دەکات بە پیشە. بەرهەمی بەناوبانگی کریستین (کتێبی سێ فەزیلەت)ە نامەیەکە دەربارەی ئامۆژگاریی و پەروەردەی ژنان، کریستین لەم بەرهەمەدا بە توندی رەخنە لە دیدو بۆچوونە تەنزئامێزەکانی جان دومون"39"و ژندژی وی کە لە بەشی دووەمی چیرۆکی گوڵەباخدا دەربڕاوە، دەگرێت، کریستین کۆمەڵێك هۆنراوەی ناسك و راستگۆیانەشی گووتوە کە رەنگدانەوەی هەست و سۆزی خودی ئەون.

<u>**ئالن شارتیە** (1385– 1433):</u>

شارتیە کە بە باوکی زمانپاراوی لە زمانی فەرەنسیدا ناسراوە، زۆر هۆزانی پوختەو رەمزی داناوە، شاعیرانی کلاسیکی لاتینی دەناسێت و هەوڵدەدات بە فەرەنسییەکانیان بناسێنێت. شارتیە نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆزەو زۆر شیعری گووتوە کە فەرەنسا بۆ ئەوە هاندەدات کە لە ناوەوە خۆی چاك بکات و ئینگلیزەکان بۆ ئەوبەری کەناڵی مانش وەدەربنێ.

<u>**شارل دو ئورلیان** (1391– 1465):</u>

باوکی لویسی دوانزیەمەو لە خانەدانانی شاهانی فەرەنسایە، 25 ساڵی تەمەنی لە زیندانانی ئینگلیزەکاندا دەباتە سەرو لەو ماوەیەدا خۆی بە دانانی (کتێبی زیندان)ەوە مژول دەکات. ئەم بەیتە پڕ دەستکردو خاڵی لە هزرو هەستە، بەڵام کەماڵی وەستایی لە تەکنیکدا مامەڵە کردنی دەگەڵ بابەتەکەدا، حاڵەتێکی سادەیی سروشتی بە هۆزانەکانی دەبەخشێت.

ئەدەبیاتی شاری

لەگەڵ داروخانی فیودالیزم و رەواج و رەونەقی بازرگانی و پیشەسازیدا، شارەکان دەوڵەمەندو بەهێز دەبن و بۆرژوازی (سێیەمین سیستەمی سیاسی تەقلیدی) کەم کەم بایەخی خۆی پەیدا دەکات و کاریگەری خۆی لە رووی شارستانی و هزرییەوە دەنوێنێ. بەجۆرێ کە لە ناوەندی سەدەی سیانزەیەمدا قەبارەی بەرهەمی ئەدەبیاتی بورژوازی دەگاتە ئاستێکی بەرچاو. ئەم بەرهەمانە قارەمانگەرایی و رۆمانتیزمی ئەدەبیاتی دەربارییان کەمە، و لە بری ئەوە گیانی شادی و شۆخییان بەسەرا زاڵەو بە ریشخەن و تەنزی ناسکی ئاوێتەیە ، و لە واقیع و ئاوەزگەراییەوە هەڵدەقوڵێ.

خەڵکی و دام و دەزگاو ئەو هزرو بیرانەی کە جاران بە ئایدیالی وەردەگیران و بەڕێزەوە سەیر دەکران، لە ئەدبیاتی بۆرژوازیدا گاڵتەیان پێدەکرێ و بابەتی رەخنەن، ژن، کڵێساو سوارچاکیش دەبن بە بابەتی دڵخوازی رەخنەگران.

ژانره گرنگەکانی ئەدەبیاتی بورژوازی بریتین لە: تەنز، شانۆنامە، و هۆزانێن لیریکی، فێرکاریو تەمسیلی(مەجازی).

تەنز

روتبوف (1230 –1285):

ئاشق و شایەر، قوماربان، وادیارە بە تواناترین شاعیری چەرخی خۆی، و گەورە ترین نووسەری فەرەنسی سەدەی سیانزەیەمە، زانیارییەکی زۆر کەم لە بارەیەوە هەیە. لە بورگوندی یا پاریس هاتە دنیاوە، و بە هەژاریو کلۆلی ژیاوە، بەرهەمەکانی دەکرێن بە سێ بەشی دیارەوە:

بەیتێن شەخسیو کۆمیدی:

لەم بەشەدا ئەو شیعرە تەنزئامێزانەی دەربارەی سکالای شاعیرە لە بەدبەختی (وەکو دەستکورتی روتبوف) کۆکراوەتەوە. شیعرەکانی دیکە پڕ کینایەترنو تەوس بەریاکاریو هەندێ حوکمی مەزەبی دەکەن، تەنزی ناو ئەم بەیتانە زۆر زندوو و پرشنگدارەو کەمتر بە پێکەنینۆكو شۆخیانی بێ پەروا ئاوێتە دەبێ. هەندێ لە بەیتەکانی ئەم بەشە دەچنە خانەی فابیلاندا دەگیرسێتەوە.

بەیتێن بۆنەیی:

ئەم بەیتانە کە زۆر بەرزترن لەبەیتەکانی بەشی یەکەم(شەخسی و کۆمیدی). لە بەرەڤانیانی شاعیرو لاواندنەوەی گەورە پیاوانەوە سەرچاوە دەگرن. هەندێکیانیش دەربڕی شرۆڤەو راڤەی تەنزئامێزی رووداوەکانی رۆژن.

بەیتێن خواپەرستی:

ئەم بەیتانە ژیانی روحانیان، ئیعترافاتی شەخسیو نمایشی پەڕجووی تیوفیل لە خۆ دەگرن.

فابیلو:

لە فابیلویاندا گیانی شادیو سوعبەتچیاتی بە روونی دیارە. فابیلۆ چیرۆکێکی شیعرییە (عادەتەن بەیتەکانی هەشت هیجایی یان برگەیین) کە زۆربەی بەشەکانی پێکەنیناویو کۆمیدییەو رووداوانی واقیعی یان ئەو رووداوانەی لەگوینە لە ژیاندا روو بدەن، دەگێڕێتەوە. فابیلو بە کینایە گاڵتە بە هەموو توێژەکانی کۆمەڵگە ، بە تایبەتی ژنان، ئەشرافو کەشیشان دەکات. گەلێك لەم چیرۆکانە ناشیرینو تەنانەت بێ پەردەن، و تەژی نێرەنگو فریوی سوعبەتامێزن.

نزیکەی دوو سەد فابیلوی فەرەنسی لەبەر دەستدان کە ژمارەی بەیتەکانیان لە نێوان سی تا سەدان بەیتە، زۆربەی هەرە زۆریان بێ خاوەنن، یا دراونەتە پاڵ نووسەرانێك کە جگە لە ناوەکانیان چ شتێکی تریان لەبەر دەستا نییە، مێژووی هۆندنەوەی ئەم چیرۆکانە بۆ دەوروبەری سالآنی 1150– 1340 دەگەڕێتەوە.

زۆر راوبۆچوونی جیاواز دەربارەی بایەخ و گرنگی فابیلویان هاتۆتە دەربڕین. پرۆفیسۆر رایت پێی وایە تاقە باشی ئەم فابیلویانە لەو دیدو بۆچوونە واقیعیانەدایە کە تیایا نادیارە، هەندێ لە رەخنەگرانی دیکە ئەم چیرۆکانە بە وێنەیەکی گاڵتە ئامێزی داب و نەریتی خەڵکی سەدەکانی دوانزەیەم و سیانزەیەم دەزانن.

بە هەر حاڵ جگە لە هەر بایەخێ کە بۆیان تەسەور بکرێ، ئەم چیرۆکانە، زۆر بە قوڵی کاریگەرییان لەسەر بوکاچو، چاسر، مولیر، لافونتین و زۆری دیکە هەبووە.

پزیشکی دێهاتی:

مولیر، لە نووسینی چیرۆکی "پزیشکی ناچاری"دا بووە. ژنێکی دێهاتی کە لە دەستی سزاو تەمێکاری مێردەکەی بێ تاقەت بووە و خەبەر بە دوو پەیکی دەربار دەدات کە هاوسەرەکەی دکتۆرێکی بەناوبانگە، کابرای دێهاتی بۆ دەربار بانگ دەکرێ تا ئێسقانی ماسی لە گەروی شازادە دەربێنێ. رەفتارو ئەتواری سەیرو سەمەرەی کابرای دێهاتی، بە جۆرێ شازادە دەخاتە پێکەنین کە ئێسقانەکە لە گەرووی دەردەپەڕێ، لە دوای ئەم رووداوە، خەڵکی بە مەبەستی چارەسەر لە دەوری کابرای گوندی خڕ دەبنەوە، و ئەو کە خۆی لەو وەزعە دژوارەدا دەبینێ، پێشنیاز دەکات کە تاقە مەرجی ئەو بۆ چارەسەر کردنیان ، سوتاندنی دەغەزارترین نەخۆشە. کە گوێیان لەم مەرجە دەبێ هەموو ڕایدەگەیەنن کە چاك بوونەتەوە.

کەو:

ژنێکی زۆرخۆر هەموو ئەو کەوانە دەخوات کە هاوسەرەکەی بۆ خۆی وەلاوەی ناون، ئیدی پەنا وەبەر یەکێك لەو فێڵە هەمیشەییانە دەبات کە لەم بابەتە چیرۆکانەدا دەخرێتە بەردەم ژنان تووڕەیی مێردەکەی دادەمرکێنێتەوە.

فابیل و تەنزان بە زمانی گیانلەبەرانەوە:

لە سەدەکانی ناڤیندا فابیل بە گونجاوترین چیرۆکی فێرکاری دەژمێردرا، لەم قۆناغەدا فابیلەکانی (چیرۆك) فیدروس"40"، هیزۆپ"41"، و ئاڤیانوس"42"، خوێنەری یەجگار زۆریان هەبوو، لە فەرەنسادا بە ئیلهامی فۆلکلۆر و چیرۆکەکانی هیزۆپ، نەقڵ و حیکایەتێکی زۆر دادەنرێ. هەندێ لەم حیکایەتانە زیاتر لایەنی تەنزیان هەبوو تا ئامانجی فێرکاری پەتی.

"حیكایەتی ڕێوی" (ڕۆمانی ڕینارد):

باوترین بەیتی سەدەكانی ناڤینە بەزمانی گیانلەبەرانەوە. ئەم بەرهەمە تەنیا یەك نەقڵ (حیكایەت) نییە، بەڵكو كۆمەڵە حیكایەتێكی چوار، و برتییە لە 25 بەیت، كەلە نووسەرانی جیاواز لە ماوەی سالآنێكدا گووتویانن. هەوەڵین بەیتەكان (1174)، مایەی سەرگەرمی و فەنبازی بوو، تا ژمارەیان زیاتر دەبوو تەنزو تەمسیلی هۆنراوەكان چڕتر دەبوو، بە جۆرێ كە لە دوا بەیتەكاندا، گیانلەبەران وەكو نمایندەی نموونان (وەكو فرایرەكان"43") یا تاكی تایبەتی بوون، بەیتەكانی قۆناغی یەكەم (ڕناردی كۆن) هەندێ چیرۆكی هەمە جۆر بە زمانی گیانلەبەرانەوە دەگێڕێتەوە وەكو ڕناری ڕێوی، شێری نەجیب، كەڵەشێری پاڵەوان، و.... هتد، ئەم گیانلەبەرانە توانای بیركردنەوەو پەیڤینیان هەیە.

قۆناغی دووەم، واتە تاج دانانی ڕنار، 1260ز) فیرقەكانی كاتولیكی ڕومی فرانسیسیان و دومینیكیان بەرتەنز دەدات. قۆناغی سێیەم (ڕناردی نوێ، نوسراوی سالی 1288) گیانلەبەران لە ڕاستیدا تەمسیلی سوارچاكانی سەدەكانی ناڤین دەكەن: زرێ لەبەر دەكەن، سواری ئەسپ دەبن، بە چەك شەڕ دەكەن و كاری دیكەی لەم جۆرە، دیارە تەمسیلی زۆر، ئەم حیكایەتانەی لە فۆرم و شەكڵ خستووە، واتە شێوەو قالبی ئەم حیكایەتانەی تەواو شێواندووە. قۆناغی چوارەم (ڕناری حیلەباز، 1335) بریتییە لە كۆمەڵە حیكایەتێكی درێژ، كە یەكێك لە نوسخە دەستنووسەكان 32 هەزار بەیتە. ئەم حیكایەتە بەڕواڵەت لاسایی كاری و داشۆرین ئامێزانە باسی دووروودرێژی ئەخلاقییان لەگەڵە. لە هەندێ نوسخەدا فابیلۆ ڕۆمانسانی سەرگەرم كەر لە نێو بەیتەكاندا هەیە، و هەندێ جاریش ئامارەی پڕ كینایە بۆ مەینەتیەكانی جەماوەری خەڵك دەكرێ.

فوڤل (1310- 1314):

جەرڤو دوبو،ی نورمانی ئەم بەیتە مەجازییە دوو بەشییەی بە ئیلهامی (ڕناری نوێ)داناوە. فوڤل ئەسپێكە ناوەكەی لە یەكەمین پیتێن شەش واژەیی فەرەنسی هاو واتای: زمانلوسی، چاوچنۆكی، هەرزەیی، بێكاری، بەغیلی، و ترسنۆكی، پێكدێ: ئەم ئەسپە ڕەمزی هەموو خراپیەكانە، بەتایبەتی درۆ، لە یەكەمین بەشی بەیتەكەدا چینە جیاوازەكان —شاهان، ئەشراف، ڕوحانیان، و تەنانەت پاپاش— بۆ مەرایی ئەسپەكە دەكەونە زمانلوسی و خۆشیرینكردن، لە بەشی دووەمدا پێشنیازی زەماوەندی فوڤل لەگەڵ (ئیقبال)دا ڕەفز دەكرێ، و ئەویش دەگەڵ (خۆپەسندی)دا زەماوەند دەكات و زۆری پێناچێت كە منالەكانیان دەبنە مایەی سەریەشەی دنیا، ئەم بەیتە بە پێشبینی سەرەنجامی فوڤل و هەموو خراپیەكانی كۆتایی دێت.

هۆزانێن مەجازی و فێركاری

خەڵكی سەدەكانی ناڤین لە ڕادەبەدەر حەزیان لە مەجاز بووە، لەم سەردەمەدا جگە لە چیرۆكی گیانلەبەران، زۆر بەیتیش (چیرۆكی شیعری، وەرگێڕ) دێتە ئاراوە كە بیرو خەیاڵی ڕووت لە چوارچێوەو قاڵبی چیرۆكێن مەجازی و تەمسیلییەدا دەگێڕنەوە ، و عادەتەن مەبەستی شاعیرش فێركردنی هەندێ پرەنسیپی ئەخلاقیە، كلێساش بە گەرمی ئەو جۆرە ئەدەبیاتە قەبوڵ دەكات تا ئەو شوێنەی كە، تەنانەت چاوپۆشی لە ئەفسانانی كوفر ئامێزش دەكات و بە دەربڕینێكی مەجازی هەواڵەكانی كتێبی مقەدەسی لێك دەداتەوە. لە سەرەتاكانی سەدەی چواردەیەمدا (میتامۆرفوس)ی ئوڤید تەرجەمە دەكرێتو ستایشێكی زۆر دەربارەی كتێبی (فابیلەكانی ئوڤیدی گەورە) دەنووسرێت. لەم قۆناغەدا، چیرۆكی گوڵەباخ لە ڕیزی باوترین بەرهەمدا دەگیرسێتەوە.

<u>چیرۆكی گوڵەباخ</u>:

ئەم ڕۆمانسە شیعرییە بە یەكێك لە كاریگەرترین بەرهەمێن سەدەكانی ناڤین دەزانرێ، چاسر بەشێكی لەم بەیتە هەڵبژاردووەو بۆ زمانی ئینگلیزی ناوەڕاستی وەرگێڕاوە، ئەم ڕۆمانسە دوو بەشە، و هەر بەشێكی لەلایەن شاعیرێكی جیاوە نووسراوە. ئەم دوو بەشە لە ڕووی شێوازو گیانی چیرۆكڤانیەوە زۆر جیاوازن.

<u>بەشی یەكەم</u> (4058 بەیتە) لە ساڵی 1230 دا لەلایەن گیوم دولوریس"44"وە نووسراوە، لوریس، چیرۆكی ڕەمزی، لە ڕادەبەدەر ڕۆمانتێكی ئەڤینداری نێوان سوار چاكێكو كیژێكی جوان (بەناوی ڕوز) دەگێڕێتەوە. ڕوز لە باخی ئەشقدا ئاكنجییە، و دیوارێك ئەو لە نێگەرانیو مەترسییەكانی جیهانی دەرەوە وەكو پیری، بەغیلی، بێ كاری، نەفرەتو ئەو جۆرە شتانە دەپارێزێ، ڕۆژێ سوار چاكێك خۆی بە باخەكەدا دەكات، و بەر تیرێكی زێڕینی كوپید"45" دەكەوێو ئاشقی ڕوز دەبێ. دەكەوێتە هەوڵو تەقەللای گەییشتن بە دلبەر. پێشواز دەچێتە یارمەتی، بەڵام خەتەر، شەرم، ترس، توڕەییو تۆمەت لە هەموو شوێنێ ڕێی لێدەگرن. لە ئەنجامدا سوارچاكی ئاشق بە دلبەر دەگات، بەڵام تۆمەت ئەو جووتە دەبینێو حاڵو حیكایەتەكە بۆ بەغیلی دەگێڕێتەوە. بەغیلی، پێشواز حەپس دەكاتو دیوارێك لە دەوری ڕوز دروست دەكات، و سوارچاكی ئەڤیندار لەگەڵ چارەنووسی تاڵی خۆیدا لەو دیو دیوارەكە دەمێنێتەوە.

كە چیرۆكە كە دەگاتە ئێرە دوو لوریس بە سەریا دەمرێت. ئەگەر مردن مەودای دابایە، بێگومان چیرۆكەكە بە شێوەیەكی دیكە كۆتایی دەهات، ڕەنگە كابرای سوارچاك پێشواز-ی لە زندان ڕزگار بكردایەو بە خۆیشی بە ئاواتی خۆی بگەیشتایە.

<u>بەشی دووەم (نزیكەی 18 هەزار بەیتە)</u> لە ساڵی 1277دا لەلایەن جان دو مون-ەوە دەنووسرێ. ئەم نووسەرە، هەموو ئەو شتانەی كە دولوریس بە پیرۆزیان لە قەڵەم دەدات بە توندی بەر ڕەخنە دەدا. لە كاتێكدا كە لەلایەكەوە شاعیرێكی خەیاڵپەروەری وەكو گیوم دولوریس، لە زیارەتگەی ژنو ئەڤیندا دەكەوێتە عیبادەت، ستایشی سوار چاكی دەكات،

ڕێزو حورمەتی کڵێساو روحانیان دەگرێ، و ستایشی نەجیم زادەکان دەکات، لە لایەکی ترەوە جان دوو مون، بابایەکی ریالیستی رەشبین بە کینایە چزودارەکانی خۆی، ژن، داب و نەریتی سوار چاکی، کڵێسا، روحانیان، و نەجیم زادەکان دادەشۆرێ. تیشکی کەم رەنگی ئەقڵ و بەڵگان دەخاتە سەر خەوشەکان و ژن بە گەوج و هەوەسباز دەزانێ، پێی وایە کڵێسا لە رادە بەدەر پابەندی زوهدو، ئەشراف و شاهان دیلی خۆهەڵکێشین.

بەشی دووەمی چیرۆکی گوڵەباخ مەیدانێکی بەرێنە بۆ خۆ نواندن و فەزڵفرۆشی دومون، پڕە لە چوونە سەر فەلسەفە، میتولۆژی، و زانستەکانی سەدەکانی ناڤین. بە رواڵەت بەشێوەی رێکەوتەکی هەوڵ و تەقەلاکانی ئاشق و دوا تەقەلاکانی روز دەگێڕێتەوە. ئەگەرچی ئەم بەشە لە رووی ئەدەبییەوە لە بەشی یەکەم لاوازترە، بەڵام ئەنجامگیرییەکانی دومون جوانترن و بە ڕاستی پڕن لە گیانی کنەکاری و تەنزو ئەقڵگەرایی بورژوازی تازە کورە.

شانۆنامە

شانۆنامەی جدی (تراجیدی)

شانۆنامەی عیبادەتکاری (لیتورجی"47")

شانۆنامەی جدی لە فەرەنسادا، وەکو یونان، ئاڵمان و ئینگلیستان لە سرووتە ئاینییەکانەوە سەرچاوە دەگرێ، هەر چەندە کە عیبادەتی کڵێسا بە زمانی لاتینی ئەنجام دەدرا، رەگەزی تەمەشایی بایەخێکی هەبوو. خوێندنەوەی ئینجیل لە قاڵبی دیالۆگیدا بوو، کە لە هەندێ بڕگەی تایبەتیدابە خوێندنی سروود دەهاتە بڕین. بەرە بەرە کۆپلەی دیالۆگی هاوڕێ لەگەڵ ئامـاژەو جووڵـەی زیـاتر هاتنـە نـاو موناجاتەکانـەوە. لـە ئەنجامـدا کەشیشـان هـەموو چیرۆکەکانی پەیدا بوون و ژیانەوەو رابوونی حەزرەتی عیسایان لە بۆنەکانی کریسمیس و جەژنی پاکدا لەسەر پلەکانی میحرابدا نمایش دەکرد، زمانی ئەم درامایانە وەکو جاران لاتـینی بـوو. ئـەم شـانۆنامە لیتـورجی-یانـە شـانۆنامەی واقیعـی بوونـەو، وادیـارە تـا سەرەتاکانی سەدەی دەیەمیش ئەنجام دراوە.

دوای ماوەیەك کە شانۆنامەکان درێژترو دیمەنسازی پوختەترو دەبێ، شوێنی نمایش کردن دەگوازرێتـەوە بـۆ نـاو حەوشـەی کڵێسـاو دواتـر ئەنجامـدانی شـانۆنامە دەگوازرێتـەوە بـۆ دەرەوەی کڵێساو دەبرێ بۆ حەوشی کاروانسەراکان. هەندێ پارچەو کۆپلەی نەمەزەبی دێتە ناو شانۆوە، ئەکتەرانی غەیرە کەشیش رۆڵی جۆراوجۆر لە ئەستۆ دەگرن. ئەنجام، وادیارە لە ئاخرو ئوخری سەدەی یازدەیەمدا، شانۆنامە بە زمانی فەرەنسی ئەنجام دەدرێ.

شانۆنامەی ئادەم (1215):

کـۆنترین شـانۆنامەی فەرەنسـییە. ئـەم شـانۆنامەیە نیشـانەی گـۆڕانی شـانۆنامەی عیبادەتکارییـە (لیتـورجی) بـۆ قۆنـاغێکی پێشـکەوتووتر، واتـە بـۆ شـانۆنامەی رەمـزو راز شانۆنامەی ئادەم بە زمانی ئەنگلۆنۆرمانەکانی فەرەنسایە، بەڵام دەرهێنانی شانۆنامەکە بە

لاتینییە. ئەم شانۆنامەیە چیرۆکی دابەزینی ئادەمو حەواو کوژرانی هابیل بە دەستی قابیل دەگێڕێتەوە، و بە پێشبینی دەرکەوتنو هاتنی مەسیح کۆتایی دێت.

شانۆنامەی رەمز و راز:

ئەم جۆرە شانۆنامەیە دەشێت بە چیرۆکانی کتێبی موقەدەس یا رووداوێن مێژوویی پێناسە بکرێ. زۆربەی شانۆنامانی رەمزو راز لە ناوەرۆکی مەزەبییەوە سەرچاوە دەگرن، کەمیش لە بابەتی نە مەزهەبییەوە. نزیکەی شەست شانۆنامەیەکی رەمزو رازی، سەردەمی سەدەی پانزەیەم ماوەتەوە، و شانۆنامانی کۆنتر نەماون، شانۆنامانی رازو نهێنیی بە ناوەڕۆک ئاینی بەسەر سێ قۆناغدا دابەش دەبێ:

1- قۆناغی سەردەمی کۆن(تەورات)، کە بە شانۆنامەی بە هەشتی عەدەن دەست پێدەکاتو تا سەردەمی حوکمڕانی ئوگوستوس تزار دەروات.

2- قۆناغی سەردەمی نوێ(ئینجیل)، کە لە دایك بوونی حەزرەتی عیسا تا چالاکی یاوەرەکانی پاش مردنی ئەو دەگرێتەوە.

3- قۆناغی قەدیسان، کە هەر شانۆنامەیەکی ئەم قۆناغە ژیانو مەرگی هەندێ لە روحانیان وێنە دەگرێت. زۆربەی شانۆنامانی رازو نهێنی دوورو درێژنو ئەنجامدانیان چەند رۆژێك دەخایەنێ. جگە لەوەی ئەم جۆرە شانۆنامەیە کەم دابێژێك بێ سەروبەرو پەشێوە، و نووسەر بە کەیفی دڵی خۆی سوود لە ناوەڕۆکی کۆمیدی و نەمەزەبی وەردەگرێ، بە دەگمەن سێ یەکێتییەکەی کات، شوێنو کرداریش رەچاو دەکرێت، بەڵام کەرەستەی دیمەنسازیو جلوبەرگ تەواو وەستایانە ئامادە دەکرێ.

لە سەرەتادا ئەکتەرانی خۆبەخش شانۆنامانی راز-یان ئەنجام دەدا، ئەوجا یەکەو دەزگای تایبەتی پەیدا بوو.

هەندێ جار سەدان ئەکتەر، و جارێك 5 سەد ئەکتەر، لە یەك شانۆنامەدا بەشدار دەبوون، لە ساڵی 1402دا شارلی شەشەم مۆڵەتی ئەنجامدانی شانۆنامانی رازو نهێنی بە ئەنجوومەنی پاسیون"49" بەخشی. قۆناغی ئەنجامدانی شانۆنامانی رازدار لە ساڵی 1548دا کۆتایی هات. لەم ساڵەدا نواندنی ئەم جۆرە شانۆنامەیە کە تەواو روو لە نزمی داروخانا بوو قەدەغە کرا.

بەناوبانگترین شانۆنامانی سەر بەخۆی رازدار بریتییە لە:

1- ئازارەکانی مەسیح (1450)، لەلایەن ئارنولد گیریان"50"-ەوە نووسراوە کە لە سیو چوار هەزارو پێنج سەدو حەفتاو پێنج بەیتدا ژیانی تەواوی مەسیح بە دەستەوە دەدات.

2- کرداری پەیامبەران (1450) لە نووسینی ئارنولد گیربانو سیمون گیربانەو برتییە لە 60 هەزار بەیتو پێنج سەد ئەکتەری هەیە.

3- گەمارۆی ئورلیان (1439)، کە شانۆنامەیەکی نە مەزەبییە دەربارەی جاندارك.

4- مێژووی وێرانبوونی تەروادە، نووسینی جاك"51"میلە.

شانۆنامەی موعجیزە:

تەقریبەن هەموو شانۆنامانی موعجیزە، موداخەلەی قەدیسان –لە هەموویان زیاتر مریەمی موقەدەس– لە کاروباری مرۆڤانی وێنە دەگرێت. شانۆنامەی پەرجوو هاوکات لەگەڵ شانۆنامەی رازداردا گەشە دەکات، ئەگەرچی مێژووی نووسخە دەستنووسەکانی شانۆنامەێن موعجیزە لە جۆرە شانۆنامەکانی دی کۆنترە.

زۆربەی شانۆنامانی موعجیزە میلو"52"درامین، و زۆربەی جار گرێی چیرۆکی شانۆنامەکە بە دەرکەوتن و پەیدا بوونی کتوپڕی حەزرەتی مریەم– فریارەسی غەیبی– دەکرێتەوە. هەروەها مەسەلە مرۆڤانی و واقیعییەکان بایەخی زیاتریان هەیە لە ئەندێشە مەزەبیەکان. لە شانۆنامەی موعجیزەدا، بە پێچەوانەی شانۆنامانی رازدارەوە، تەنیا پێنج شەش کاراکتەر دەورەکانیان لە ئەستۆیە.

کۆنترین شانۆنامەی موعجیزە، شانۆنامەی قەدیس نیکولایە (1250) کە جان بودل"53 نووسیویەتی. شانۆنامەیەکی جوانی دیکە موعجیزەی تیوفیل (1260)ەی روتبوف–ە کە رەنگە کۆنترین چیرۆك بێ دەربارەی پەیمانی نێوان مرۆڤو شەیتان. گەورەترین کۆمەڵە شانۆنامەی موعجیزات، کۆمەڵەیەکی چل و یەك شانۆییە بە ناوی(موعجیزاتی خانمی مە) و دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چواردەیەم، کۆنترین شانۆنامەی جدی غەیرە مەزەبی کە بە زمانی فەرەنسی نووسرابێ (مێژووی گریزلدایە (1393). ئەم شانۆنامە موعجیزە نە مەزەبییە چیرۆکی گریزلدای بە سەبرو کارەساتەکانی وی دەگێڕێتەوە.

شانۆنامەی ئەخلاقی:

شانۆییەکە لەمەڕ ململانێی دوو هێزی شەڕو خێر و دیمەنی پێکادانی روحی مرۆڤانی، شانۆنامەی ئەخلاقی تاسەو کەڵکەڵەی خەڵکی سەدەکانی ناڤین بۆ مەجاز بەرجەستە دەکات: کاراکتەران لەم جۆرە شانۆنامەیەدا فەزیلەتی ئەخلاقی و گوناهانی شەیتانی بەرجەستە دەکەن. شانۆنامەی ئەخلاقی راپەڕین و بزوتنەوەیەکی دیارە لە رەوتی پەرەسەندنی شانۆنامەی فەرەنسیدا، بە جۆرێ کە لەگەڵ بەرجەستەکردنی ململانێی هەردوو هێزە هەڤرکەکەدا، نەخشەی واقیعی و چاوەڕوانیش لە شانۆنامەکەدا بەدی دێنێ.

شانۆنامەی ئەخلاقی لە ئاخرو ئۆخری سەدەی پانزەیەم و سەرەتاکانی سەدەی شازدەیەمدا گەشە دەکات.

هەندێ لە شانۆنامە ئەخلاقییە هەرە بەناوبانگەکانی فەرەنسا بریتییە لە:

1- هوشیار، کە قارەمانی ئەم بەرهەمە لە دنیادا بەختیار دەبێ و، لەبەر رۆشنایی ئاوەز، ئیمان، پەشیمانی، ئیعتراف و تۆبەدا رێگەی بەهەشت دەگرێتە بەر.

2- ناهۆشیار، کە قارەمانی ئەم بەرهەمە بە رێگەی شەیتاندا دەڕوات، و سەرەنجام رێگەی دۆزەخ دەگرێتەبەر،

3- منالآنی ئەمڕۆ، بەسەرهاتی دوو کوڕی هەرزەکارە کە دوای رابواردن و عەیش و نۆش دەکەون تا لە ئەنجامدا یەکێکیان بە تاوان و تۆمەتی گەندەڵی لە سێدارە دەدرێ، ئەوی دیکەیان تۆبە دەکات، تەمبێ دەبێ، و رزگار دەبێ.

شانۆنامەی کۆمیدی:

پەیدابوون و سەرهەڵدانی:

سەرچاوەو بنج و بناوانی کۆمیدیای فەرەنسی نادیارە. وادیارە شاعیرانی دەنگبێژ لە بەرنامە شانۆییەکانی خۆیاندا- لەگەڵ چیرۆکانی سوارچاکی، رۆمانس، و حیکایەتی گیانلەراندا سێ پارچە شانۆنامەیان پێشکەش دەکرد کە بە گەنگەشە، گوتار، وەعزی شاد بەناوبانگە.. گەنگەشە، گفتوگۆیەکە لە نێوان دوو کەسدا لەمەڕ بەرەڤانی لە چاکی دووکەس یا دوو شت، کە خاڵی پێچەوانەی یەکدی بن. بۆ نموونە دەکرێ گەنگەشەی نێوان زستان و هاوین یان ئاوو شەراب بە نموونەیەکی ئەم پارچە شانۆییانە بژمێردرێ.
گوتار، بەتاک گۆیی شانۆیی دەگووترێ، و بەناوبانگترین نموونەی (گووتاری سەربازی پیادەیە. لەم تاک گۆییە درامییدا (لە ساڵی 1468دا دانراوەو دانەرەکەی نەناسراوە) بەسەرهاتی سەربازێك دەگێڕدرێتەوە کە فشە بە ئازایەتی خۆیەوە دەکات و تا ئەوەی کە تەسەور دەکا لە بەرانبەر سوار چاکێك یان دلاوەرێك وەستاوە، و دووچاری ترس دەبێ، بەڵام بۆی دەردەکەوێ کە کابرای سوارچاك داهۆڵێکەو هیچی دی، و لەوە بەدواوە ئازا دەبێتەوە... وەعزی شاد، لاسایی کردنەوەیەکی هەجوئامێزی هەندێ بەشی داب و رێ و رەسمانی کڵێسایە.

ئادەم دولائال (1260):

بە یەکەمین کومیدیا نووسی فەرەنسی ناسراوە, دوو کومیدیای نووسیوە: "شانۆنامەی کەپر" و "روبن و ماریون". کەپر، لە سێ دیمەنی شاش پێك دێت.
لە دیمەنی یەکەمدا، شاکەسی شانۆکە، ئادەم، لێدەبڕێ هاوسەرەکەی بەجێ بێڵێ و بۆ قوتابخانە بڕوات، زۆر بە توندی باوکی و هاوسەرەکەی خۆی و بورژوازی ئاراس"54" دادەشۆرێ. لە دیمەنی دووەمدا، دوو پەری هەندێ دیاری بە ئادەم پێشکەش دەکەن، بەڵام پەری سێیەم کە پشت گوێ خراوە، ئەو ناچار دەکات لەگەڵ هاوسەرەکەیدا بژی. لە دیمەنی سێیەمدا باسی ئەوە دەکرێ کە چۆن رەبەنێك فریو دەخوات و کۆنینە موفەڕکەکان لە دەست دەدا. روبن و ماریون، شانۆنامەیەکە لە جۆری شانۆنامانی شوانکارەیی، نەخشەو تیمەیەکی سادەی هەیە بەڵام پڕە لە ئاوازو گۆرانی، سەما، و کایەو گەمەی دێهاتیانە، ئەم شانۆنامەیە لە راستیدا بە سەرەتای ئوپرای کۆمیدی"55" دەژمێردرێ.

کۆمیدیای سەدەی پانزەیەم:

لەسەرو بەندی سەدەی پانزەیەمدا دوو جۆە کۆمیدیا لە فەرەنسادا گەشە دەکات: سوتی، و فارس، سوتی، لە هەوەڵەوە بورلیسک"56"-ێك بوو کە لەوێدا کەشیشانی پلەنزم تانەو تەشەریان لە کەشیشانی بالاّ دەستی خۆیان دەداو گاڵتەیان پێدەکردن، و پاشان قاڵبی پارچە هەجوی وەرگرت، کە پاشا، دەوڵەت، ئەشراف، یا کڵێسای نەدەبواردو رەخنەی لە هەموویان دەگرت، مەنشوورترین نموونەی ئەم جۆرە کۆمیدیایە (شانۆنامەی شازادەی گەوجان)ە (1512) کە هێرش دەکاتە سەر پاپا یولیوس"57"-ی دووەمو کڵێسا.. فارس، وەکو نێوان پەردەیە(*) لە ئەدەبیاتی ئینگلیزیدا (نێوان پەردە: پارچەی نمایشێکی کورتە لە نێوان ئەنجامدانی دوو بەشی یەك بەرنامە). ئەم جۆرە کۆمیدیایە لە راستیدا فابلۆیەکی کورتە لە قاڵبێکی نمایشیدا، کە لە بنەڕەتدا وەکو تابلۆیەکی کۆمیدی لە شانۆنامەی رازداردا بەکار دەبرا. گەنجەفەو بێ پەروایی لە تایبەتمەندی و خەسڵەتەکانی ئەم کۆمیدیایەیە. نزیکەی سەدو پەنجا فارس ماوەتەوە. ئەم جۆرە شانۆنامەیە تاقە شێوەیەکە لە شانۆنامەی فەرەنسی کە پاش رینیسانس-ش دەمێنێ. دوو نموونەی فارسی سەرگەرمکەر شایەنی باسن 1- "تەشتی جلشۆری" کە لەوێدا مێردێکی گوێڕایەڵ، پێداویستییەکانی باشبوونی وەزعی خۆی سەبارەت بە هاوسەرەکەی فەراهەم دەکات. 2-ئەوقاتی پاتلن، کە لەوێدا ئەوقاتێکی زیرەك موکیلەکەی فێردەکات کە چۆن خۆی لە دانەوەی قەرزێك بدزێتەوە، موکیلەکەش بە هەمان فێڵ ئەوقاتەکەی دەستخەڕۆ دەکات و هەقدەستەکەی ناداتێ.

هۆزانی لیریکی

<u>فرانسوا ڤیون (1431- 1480):</u>

بە گەورەترین شاعیری فەرەنسایی سەدەکانی ناڤین دەژمێردرێ. ناوی راستەقینەی وی فرانسوا دو مونکوربییە، بەلاّم ناوی خانەوادەیی و شۆرەتی زڕبابەکەی (گیوم ڤیون) هەڵدەبژێرێ. فرانسوا لە زانستگەی پاریس ماستەرنامە وەردەگرێ (1452)و گوایە تا ماوەیەکیش بیری بە کەشیش بوونی لەسەرا بووە ، بەلاّم بە هۆی هاونشینی دەگەڵ دزان و بەرەڵلاّیاندا چەندین جار دەکەوێتە زندانەوە. سێ جاران تووشی دەردی سەری دەبێ: جارێك بە تۆمەتی پیاوکوژی (1455)، جاری دووەم بە تاوانی دزی (1462)، و جاری سێیەم بە تۆمەتی شەڕ (1462) فرانسوا لە ئەنجامدا حوکمی ئیعدام دەدرێ، بەلاّم حوکمەکە سووك دەکرێ بۆ نەفی و دوورخستنەوە. لە ساڵی 1463 بە دواوە هیچ زانیارییەك دەربارەی ژیانی فرانسوا لە دەستدا نییە.

بەرهەمی شیعری ڤیون کەمە، دوو بەرهەمی درێژی هەیە بە ناوی (وەسێتنامەی بچووك-1456)و (وەسێتنامەی مەزن- 1461). ڤیون لەم بەرهەمانەدا زۆر شت و خەسڵەتی خەیاڵی دەداتە پاڵ دۆست و دژمنانی خۆی -کە لە خەڵکانی پایە بەرزەوە تا لات و لەوێرانیان تێدایە- شیعری لیریکی کورتیش بە زۆری لە شێوەی سروود و غەزەلدا لە نێو

بەرهەمەکانیدا هەیە، و دوو شیعری لیریکی مەنشووری وی بریتین لە (بەستەی خانمانی ونبوو) و (گۆرانی ئیعدام کراوان).

ڤیون بە هۆی قووڵی و راستگۆیی هەست، سەراحەت و جوانی شێوازەوە بە هەق شایانی ستایشە. سۆزو گودازو نوکتەبازییەکی گەرمو گوڕو خۆش لە بەرهەمەکانیدا ئاوێتە دەبن. لەو دەمەدا کە بۆ ناپایەداری و تێژتێپەڕی جوانیەکان دەگری، بە روو گرژییەوە گەنجەفە بە نزیک بوونەوەی کاتی ئیعدام کردنەکەی خۆی دەکات, ڤیون یەجگار رمودەی لەزەتە بەدەنییەکانی وەکو شەراب، خواردن، پەناگەی گەرم لە زستاندا، و ژنانی جوانە، تەبیعەت تەقریبەن هەمیشە بۆ ڤیون زبر و بێ رەحمە، و زۆر دڵی بە حاڵی بێنەوایان دەسوتێ. لەگەڵ ئەمەشدا ڤیون هیچ کاتێك نە گلەیی لە بەختی خۆی دەکات نە تاوانی وەزعو حاڵی نالەباری خۆی لە چاوی قەدەرو چارەنووس دەزانێ. ئیعتراف بە گوناحەکانی خۆی دەکاتو داوای بەخشین تەنیا لە خودا دەکات.

تەسلیم بوونی ڤیون بە مەرگ، لەگەڵ جۆشو خرۆشی بۆ ژیان، سیمایەکی پێ دەبەخشن کە باشترین جیلوەی قۆناغە گۆڕکێی فەرەنسایە لە سەدەکانی ناڤینەوە بۆ رینیسانس.

ژێدەرەکان:

1- کلوڤیس- Clovis: (466- 511ز): شای فرانکەکان بووە لە ساڵانی 481- 511.

2- شارل مارتل: (688- 741ز): فەرمانڕەوای فرانکەکانو باپیری شارلمانی بووە.

3- تور- Tour: شارێکە لە فەرەنسا.

4- ئیلنورئاو ئاکویتین (1122- 1204ز): کیژی ویلیامی دەیەم (دۆکی ئاکویتین) بوو، شوو بە لویس (پاشان بوو بە لویسی حەوتەم-ی پاشای فەرەنسا) دەکاتو مێردەکەی دوای یەك مانگ دەبێ بە پاشای فەرەنسا. لە ئەنجامداو پاش جیابوونەوە لە لویس شوو بە هنری دووەم دەکات.

5- جاندارك (1412- 1431ز): قارەمانی نەتەوەیی فەرەنسا بوو.

6- شارل کچل، شارلی دووەم (823- 877ز) ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریەتی مقەدەسی روم(875- 877): شای فەرەنسا (843- 877ز).

7- لویسی جەڕمەنی (804- 876ز): شای فرانکانی رۆژهەڵاتی بوو.

8- لوتار (795- 855ز): ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریەتی مقەدەسی روم (840- 855ز) بوو.

9- چوار بەرهەمی کورت: سروودی قەدیس ئایولالیوس (رەنگە بۆ ئاخرو ئۆخری سەدەی نۆیەم بگەڕێتەوە) شیعرێك لەمەڕ ئازایەتی عیسا، ژیانی قەدیس لیجە، شیعرێك دەربارەی بوئیتوس.

10- ئەقڵگەرایی: تێورییەکی فەلسەفیە کە ئەقڵ بە گرنگترین ئەوزاری وەدەست هێنانی مەعریفەت دەژمێرێ.

11- ئانیهارد (770- 840ز): مێژوونووسێکی فرانکییە، و ژیاننامەی شارلمانی نووسیوە.

12- باسکەکان: قەومێکی ئاکنجی باکووری ئەسپانیاو باشووری رۆژئاوای فەرەنسایە، کە رەگو رەچەڵەکیان نادیارە.

13- ساراسنەکان: یونانی و رومییە تازەکان، خەڵکی خێوەت نشینی سوریاو عەرەبستانیان، کە پێ دەچێ لە بنەڕەتدا خەڵکی نیمچە دوورگەی سینا بەرەو سنووری میسر بووبن، بەو ناوەوە ناو دەبرد، پاشان وشەی "ساراسن" بە مانای عەرەب و تەنانەت لە سەرو بەندی جەنگی چەلیپاییدا بە مانای موسوڵمانان بەکار هاتووە.

14- ساراگوسا: ویلایەتێکی باکووری رۆژهەڵاتی ئەسپانیایە.

15- ئیکس لاشاپل: شارێکە لە رۆژئاوای ئەڵمانیا، لە نزیکی بەلجیکو سنووری هۆڵەندایە.

16- قەشە دنی: (سەدەی سێیەم): قەشەی پارێزەری فەرەنسایە، دەڵێن یەکەمین ئەسقوفی پاریس بووە.

17- ئوبرون: لە ئەدەبیاتی ئەوروپای رۆژئاواییدا، شای پەریانو مێردی تیتانیا-ی شابانۆی پەریانە.

18- برتن: دەڤەری برتانی.

19- بنوا دوسنت- مور: شاعیری تروڤەری فەرەنساییە لە سەدەی دوانزەیەمی میلادیدا.

20- دارس فریگیایی:م کاهینی شاری تەروادە بووەو بەدانەری "مێژووی روخانی تەروادە" دەژمێردرێ، ئەم کتێبە لە سەدەی پێنجەمی زاینیدا وەرگێردراوەتە سەر زمانی لاتینی.

21- دیکتس کرتی: خەڵکی کرت-ە، واریقاتنامەیەك دەربارەی جەنگی تەروادەیە کە دەدرێتە پاڵ ئەو، ئەم بەرهەمە یەکەمجار لە سەدەی چوارەمی زاینیدا کراوە بە لاتینی.

22- ترویلوسو کرسیدا: چیرۆکێکی ئەڤینداری سەدەکانی ناڤینە کە رەگی دەچێتەوە سەر ئەفسانەیەکی یونانی، ترویلوس-ی شازادەی تەروادەیی، ئاشقی کرسیدا دەبێ، لێ کرسیدا بێ وەفایی دەرهەق دەکات، ترویلوس بە دەستی ئاخیلوس دەکوژرێ.

23- تریسیترامو ئیسولت: ئەم دوو ناوە بە شێوەی دیکەش تۆمارکراون وەکو: ترسیترم، تریستران، تریستان، و ئیزۆ، ئیسولد، ئیزولدە، ئیزوت...

24- قەشەیوسفی رامەیی: جولەکەیەکی دەوڵەمەندە کە جەستەی عیسای لە گۆڕ ناوە.

25- گەلهەد: لە ئەفسانانی ئارتوریدا، نەجیب ترینو پاکترین دلاوەرو سوارچاکی باوەڕپێکراوە.

26- فابیل – Fable: چیرۆکێکی ئەخلاقی کورتی شیعری یان پەخشانییە کە قارەمانەکانی بە زۆری گیانلەبەران یان شتی بێگیانن.

27- گوینڤیر: لە ئەفسانەی ئارتوریدا. هاوسەری ئارتورشاو ماشوقەی لانسلوت-ە.

28- گاسکونی: دەڤەرو ویلایەتێکی کۆن بووە لە باشووری رۆژئاوای فەرەنسا.

29- فلاندر: دەڤەرێکە لە رۆژئاوای بەلجیكو باکووری فەرەنسا.

30- ئەڤینی دەرباری: یاساو رێساو دابو نەریتی ئەڤینی دەرباری بابەتێکی ئاڵۆزە، بە کورتی ئەم جۆرە ئەڤینە بریتیە لە پەیوەندی حەرامی نێوان ئاشقێكو خانمێکی مێردار،

یەکێك لە ئەتەکێتە گرینگەکانی ئەم ئەڤینە، ڕێزگرتنی لە ڕادەبەدەرو بێ چەندو چوونی ژنان و پابەندییە بە خزمەتکردنی ئەو ژنانەوە. ئەڤینی دەرباری هەندێ جار نەخۆشییەکەو تەنیا تەسلیم بوونی یەکجارەکی ماشوقە شیفای دەدات. ئاشق-یش بۆ سەلماندنی ئەڤینی خۆی دەبێ مل بۆ هەر هەموو ئارەزووەکانی ماشوق بداتو لەسەر خواستی ئەو دلاوەری و بەهێزی خۆی لە ئەنجامدانی کارێن شایستەو بەرجەستەدا نیشان بدات، هەڵبەتە بە گوێرەی داب‌ونەریتی ئەم جۆرە ئەڤینە، بێ وەفایی و پەیمان شکێنی بە گەورەترین گوناح و تاوان دەژمێردرێ و تەسلیم بوونی ماشوقە بە ئاشق-ی دلاوەر نەك هەر گوناح نییە بەڵکو جۆرە عیبادەتێکیشە، هەر بۆیە سەرچاوەی سەرهەڵدانی ئەڤینی دەرباری زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ زەوجینی نابە دڵ و مەسڵەحەت کە لە سەدەکانی ناڤیندا بە پێی مەسەلە سیاسی و کۆمەڵایەتی و داراییەکان ئەنجام دەدراو گوێ بە ئەڤینداری نێوان کیژان و کوڕان نەدەدرا.

31- گیوم دو پواتیە (1071- 1127) کۆنترین تروبادور-ی پرو وانسال-ە.

32- ژوڤر رودل: لە ناوەڕاستی سەدەی دوازدەیەمی زاینیدا ژیاوە.

33- برناردو ڤانتادور (1145- 1180ز).

34- گیرودو بورنی (لە ساڵی 1170-).

35- پرتران دو بورن (1140- 1215ز).

36- جان بو دل (1165- 1210ز).

37- شاتلن دوکسی (1186- 1203).

38- تیبو دو شامپانی (1201- 1253) شای ناوار لە ساڵانی (1234- 1253)و بە ناوبانگترین شاعیری تروڤەر بووە.

39- جان دومون (لە ساڵی 1355ز مردووە) شاعیرێکی فەرەنسەوییە.

40- فیدروس (فەیلەسوفێکی یونانی سەدەی پێنجەمی پێشزاینە).

41- هیزۆپ: حیکایەتنووسێکی یونانی ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی پێشزاینە.

42- ئاڤیانوس: فابیلنووسی لاتینی سەدەی چوارەمی پێشزاینە.

43- فرایرەکان: ناوێکە بەرە بەنانی مەسیحی بەتایبەتی بەرە بەنانی چینی هەژارانی مەسیحی دەگوترا.

44- گیوم دو لوریس (1215- 1278)

45- کوپید (بەپێی ئەفسانانی رومی) خوای ئەڤینە.

46- جان دو مون (-1305).

47- عیبادەتکاری (لیتورجی): جۆرە عیبادەتێکی دەستەجەمی ناو کڵێسای مەسیحیانە، بە واتای قوربانی پیرۆز دێ. ئەم ڕەسمە نیشاندەری کاری مەسیحە دەگەڵ پەیرەوەکانیدا لە دوا شامدا، و بەرپا کردنی ئەم ڕەسمە بۆ وەبیرهێنانەوەی لە خاچدانی مەسیحە.

48- شارلی شەشەم (1368- 1422) بە شارلی مەحبوب ناسراوە، لە ساڵانی 1380- 1422دا شای فەرەنسا بوو.

49- پاسیون: یەکێك بووە لە ئەنجوومەنە ناودارە مەزەبییەکان، گروپە ئەکتەرێك-ی خەڵکی پاریس‌و شارەکانی دیکەی فەرەنسا بوون، کە لە سەدەکانی پانزەیەم و شانزەیەمدا شانۆنامانی مەزەبیان، بە تایبەتی شانۆنامەی ژانەکانی مەسیح، پێشکەش دەکرد.

50- ئارنولدگیربان: نەواژەن‌و رابەری کۆراڵی کڵێسای نوتردام بووە، و لە شاعیرانی سەلیقەداری فەرەنسەوی ناوەڕاستی سەدەی پانزەیەم بوو.

51- جاك میلە: (1428- 1466): شاعیرێکی فەرەنسایی بوو.

52- میلودراما: شانۆنامەیەکی سووکەڵەیە بە ئاوازو گۆرانی‌و مۆسیقاوە ئەنجام دەدرێ، و مامەڵە لەگەڵ بابەتی پڕ سۆزو گودازو هەستیاردا دەکات‌و بە زۆری ئەنجام‌و ئاکامەکەی خۆش‌و شادە.

53- جان بودل (1165- 1210ز): شاعیرێکی تروڤەری فەرەنسایییە.

54- ئاراس- Arras: شارێکە لە باکووری فەرەنسا، کە لە ئاخرو ئۆخری سەدەکانی ناڤیندا رەونەقی هەبووە.

55- ئوپرای کۆمیدی: شانۆنامەیەکی نیوە تراجیدی‌و نیوە کۆمیدییە کە لە نێوان دیالۆگەکاندا گۆرانی و ئاوازیشی تێ دەکەوێ.

56- بورلیسك: شانۆنامەیەکی پێکەنیناوی موجامەلە ئامێزە.

57- پاپا یولیوس: پاپای ساڵانی 1503 -1513ز بووە.

ئەدەبیاتی ئەسپانیایی

<u>سەرەتایەکی مێژوویی:</u>

نیمچە دوڕگەی ئێستای ئەسپانیاو پرتوغال بە چەند سەد ساڵێك بەر لە زاین دەبێ بە شوێنی ئاکنجی بوونی ئیبریان"1"و بەرەرەکانی"2" ئەفریقای باکووری، لە سەدەی پێنجەمی پێش زایندا سێلتەکان پەلاماری ئەم نیمچە دوڕگەیە دەدەن و، تێکەڵبوونێکی نەژادی دێتە ئاراوە. ئیبریان لە بەشی رۆژهەڵات و سێلتەکان لە بەشی رۆژئاوادا، کە دەکاتە پرتوغال و گالیسیا"3"ی ئەمڕۆ، خڕ دەبنەوە . بەر لە هێرشی سێلتییەکان، فینیقییەکان، یۆنانییەکان، و کارتاژیەکان لە بەشێکی ئەسپانیادا نیشتەجێ دەبن و، کارتاژییەکان دەبن بە دەسەڵاتی حوکمڕانی نیمچە دوڕگەکە. رومیان لە ساڵی 206پ.ز کارتاژیەکان وەدەردەنەن و داب و نەریت و یاسای رومی لە ئەسپانیادا دەسەپێنن. دەسەڵاتی رومییەکان تا ساڵی 409ز کە ئەسپانیا لەبەر سویبەکان، ئالانەکان، و ڤاندالەکاندا، کەتیرەو تایفەی جەرمەنی بوون، هەڵدێ و دەشکی، هەر بەردەوام دەبێ. پێنج ساڵ دواتر ویزیگوتەکان دێنە ئەسپانیا، تا رادەیەکی زۆر کەلتووری رومی قەبوڵ دەکەن، بەڵام هەندێ گۆرانکاری لە یاساو داب و نەریتاندا دەکەن.

لە ساڵی 711ز هێرشی موسوڵمانان بۆ سەر ئەسپانیا دەست پێدەکات و تا ساڵی 758 کە خەلافەتی کوردوبا"4" (قرطبة) دادەمەزرێ، موسوڵمانەکان بەسەر سەرانسەری نیمچە دوڕگەکەدا زاڵ دەبن و تەنیا ناوچە کوێستانییەکانی باکووری رۆژئاوا، کە هێرش بۆ کردنی دژوار دەبێ، لە دەستیان دوور دەبێ، مەسیحیانی ئەسپانیایی سەر زەمینی خۆیان بۆ موسوڵمانەکان چۆڵ ناکەن، بەڵکو ئەم دوو نەژادە چەندین سەدە لە پاڵ یەکدا دەژین، و شارستانیەتی ئەسپانیاییەکان ئاوێتەی رۆشنبیری و فەرهەنگی پرشنگداری فاتیحانی موسوڵماندا دەبێ.

موسوڵمانان، ئەسپانیاییەکان بە زانستی دەوڵەمەندی خۆیان لە بوارەکانی پزیشکی، بیرکاری، و ئەندازە ئاشنا دەکەن، بەڵام کاریگەری ئەدەبی موسوڵمانان زۆر کەمە.

ئەسپانیاییەکان لە ساڵی 1085دا کاتێ کە تولدو"5" Tuleytele: لە دەستی موسوڵمانان دەردێنن، فەتحی دووبارەی وڵات و سەر زەمینی خۆیان دەست پێدەکەنەوە. لە ساڵی

1236دا کوردوباو لە ساڵی 1248دا سەڤیل"6" دەگرنەوە. لە ئەنجامدا، بە هۆی زەماوەندی فردیناندی"7" ئاراگون لەگەڵ ئیزابیلی کاستیل"8"دا تا ئەندازەیەك یەکێتی و یەکپارچەیی وڵات دابین دەبێ. لە ساڵی 1492دا گرانادا"9" Xernateی دوا قەڵای موسوڵمانانیش بە دەستی ئەسپانیاییەکان دەکەوێ.
خەڵکی ئەسپانیا بە شێوەیەکی گشتی، ئارامی، ویقار، تاکپەروەر، دیموکراسیخواز، و خۆشتبەعی لە تایبەتمەندییەکانی خەڵکی ئەسپانیان کە ئەمە کەم دابێژێك بۆ فاکتەرە جوگرافیایی و مێژووییەکانی ئەم وڵاتە دەگەڕێتەوەو، کارێکی زۆری بەسەر ئەدەبیاتی ئەسپانیاوە هەبووە.

<u>نۆڕینێکی گشتی</u>:
لە ساڵی 206پ.زدا لاتینی دەبێ بە زمانی فەرمی ئەسپانیا، و تەقریبەن هەموو کەلەپوری سیلتی-ش هەر زوو لە بەین دەچێت. لە ئەسپانیاش وەکو فەرەنسا، زمانی جەماوەری خەڵك زمانی لاتینی عامیانە بووە، کە بە درێژایی ساڵان گۆڕانی زۆری بەسەردا دێت و دەبێ بە زمانی میللی و نەتەوەیی وڵات. فتوحاتی بەر بەران و موسوڵمانانیش کارێکی پایەدار ناکاتە سەر ئەم زمانە.
ئەدەبیاتی ئەسپانیایی تەقریبەن لە سەدەی دوانزەیەمەوە دەست پێدەکات. لە دەوروبەری ساڵی 1140ەوە تا دەستپێکی رنیسانس لە ئەسانیادا (دەوروبەری 1469) بەرهەمێکی زۆر بە شیعرو بە پەخشان دادەنرێ. کە بە دەگمەن بەرهەمی ئەدەبی ناوازەیان تێدا بەدی دەکرێ. زۆربەی ئەم بەرهەمانە یان لاسایی کردنەوەی بەرهەمی فەرەنسین یان وەرگێڕانی بەرهەمێن فەرەنساوین. بە هەرحاڵ چیرۆکی جۆراوجۆر (بەتایبەتی حیکایەتی ئەخلاقی، ئەفسانەێن مەجازی، و رۆمانسێن وەکو رۆمانسە فەرەنسییەکان).
نووسراوانی مافپەروەری، تەنز، مەجاز، و بەیتێن ئاینی و فێرکاری دێتە ئاراوە. درامای ئەسپانیایی-ش، وەکو فەرەنسا، لە سروتەکانی کڵێساوە سەرهەڵدەدات، لێ شانۆنامانی موعجیزەو رازداری ئەسپانیایی ناگەنە ئاستی رەسەنایەتی و بەرزی شانۆنامانی فەرەنسەوی. بەرجەستەترین ژانری ئەدەبیاتی ئەسپانیا لە سەدەکانی ناڤیندا لەواری : (مەلحەمە، -داستان-، واریقاتنامە، شیعری لیریکی، و بالاد -شیعری ئەفسانەیی)دایە.

داستان (مەلحەمە)
دەربارەی ئەمەی کە داستانی ئەسپانیایی ریشەی فەرەنساوی یان جەڕمەنی هەیە، جیاوازی زۆرە. بەڵام حەقیقەتەکە هەرچییەك بێ، هەم کاریگەری فەرنسی و هەم کاریگەری جەڕمەنی بەسەر داستانی ئەسپانیاوە زۆر قووڵ بووە، وادیارە هەندێ لە داستانو مەلحەمە قەومییەکان لە سەدەی دەیەمەوە دەماودەم هاتوون، و کۆنترین نوسخە کە لەبەر دەستدا بێ

دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1140. داستانە قەومییەکان لە چاو بەیتەکانی شانسون دوژست-ی فەرەنسەویدا زبرترو ناپوختەترن. درێژی دێڕەکانیش ناڕێكو ڕێك و پێچەوانەی ڕێسایە.
شەش جۆرە داستانی قەومی سەرەکی لەسەر بنەمای کەسایەتی مێژوویی یان ئەفسانەیی ئەسپانیا- وەکو رودریگوگوت"10"، برناردو دل کارپیو، و رودریگو دیاز (سید) ڕۆنراوە. بەڵام ئەوەی لە داستانانی ئەسپانیایی ماوەتەوە تەنیا هەندێ بەشە لە سێ داستان: بەستەی سید "سەروەر" (دەوروبەری 1140)، و رونسوو، (ئەو نوسخەیەی لەبەر دەستدایە دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری 1310)و واریقاتنامەیەکی شیعرییە (دەوروبەری 1410). گەلێك لە داستانە قەومییەکانش بە پەخشان لە (واریقاتنامەیەکی گەورە)دا داڕێژراونەتەوە.

بەستەی سید (سەروەر):
وادیارە لە ساڵی 1140داو لەلایەن شاعیرێکی کاستیلییەوە دانراوە، ئەم بەیتە کە کاریگەری سروودی رولان-ی پێوەیە، تاقە داستانی ئەسپانیاییە کە تەقریبەن بە تەواوی لە چەپۆکی رۆژگار دەربازر بووەو ماوەتەوە. نزیکەی سێ هەزارو حەوت سەدو سی و پێنج بەیتە، کە نزیکەی پەنجا بەیتێکی سەرەتای داستانەکە فەوتاوە. بەستەی سید، نیوەی دووەمی ژیانی کەسایەتی مێژوویی، روذریگو دیاز دوبیڤار (1040- 1099) دەگێڕێتەوە، کە لە دەرباری سانچۆی"11" دووەم-ی شای کاستیل، و ئالفونسوی"12" شەشەمی شای لیوندا خزمەتی دەکرد: چیرۆکەکە (وەکو لە بەیتەکەدا گێڕدراوەتەوە) بەمجۆرەیە: شا ئالفونسو، روذریگوی ناسراو بە سەید (لە وشەی سەیدی عەرەبییەوە وەرگیراوە، کە بەمانای سەروەرو پێشەوا دێت) بە درۆ بەوە تاوانبار دەکات کە دەستکاری باجی کردووە، و حوکمی دوورخستنەوەو نەفی کردنی دەردەکات. روژریگو بە خەمبارییەوە مل بۆ فەرمانەکە دەدات و پەناوەبەر زۆزانەکان دەبات، و پەیڕەوانێکی ئەمەکدار لە دەوری خۆی خڕ دەکاتەوەو بە یارمەتی وان دەچێتە جەنگی موسوڵمانانەوە. لە دوای هەر سەرکەوتنێك کۆمەڵێك دیاری بۆ ئالفونسو دەنێرێ، بەو هیوایەی کە پاشا فەرمانی دوورخستنەوەکەی هەڵبوەشێنێتەوە. لە ئەنجامدا روذریگو ، ڤالینسیا"13" دەگرێت، و بە عەمەلی دەبێ بە فەرمانڕەوایەکی سەربەخۆ، ئالفونسو ناچار دەست لە سەرسەختی هەڵدەگرێت و بە گەرمی پێشوازی لە گەڕانەوەی پێشکارە ئەمەکدارەکەی دەکات. سەید بەسوور بوونی ئالفونسو، و بە نە بە دڵی، بە شووکردنی دوو کیژەکەی بە شازادانی کاریون"14" قاییل دەبێ. جووتە زاوا پاش زەماوەندەکە نامەردو خوێڕیو دارکاریکەری ژن دەردەچن. سەید داوای سزادانیان دەکات. دادگاکەیان بە شێوەی ئەزمونێکی جەنگییە کە لە هەنبەر سەیدا بە شێوەیەکی حەیابەرە شکست دێنن. کیژەکانی روذریگو-ش شوو بە شازادانی ناڤارا"15"و ئاراگون دەکەن.
چونکە "بەستەی سەید" چل ساڵێك پاش مردنی قارەمانەکەی نووسراوە، بە واقیعیانەترین داستان (مەلحەمە) دەژمێردرێ، ئەم داستانە لە رووی مێژووییەوە بێ ئەندازە وردە، هیچ شوێنەوارێکی جادوگەری لەو بەرهەمەدا نییە، زۆربەکەمی سوودی لە موعجیزاتی مەسیحی

وەردەگریٚ، تەواو لە موبالەغە دوورە. تۆنو ئاوازێکی سادەو سەنگینی هەیە، بە تەواوی لە توخمو رەگەزی ئەڤینی رۆمانتیکی-ش بەدەرە. ئەم بەیتە لە باری رەنگدانەوەی یاساکانی کاستیلی دابو نەریت، و شێوەی ژیانو گوزەران لە سەدەی یازدەیەمدا یەجگار بایەخدارە. نووسەرانێکی وەکو دوکاسترو"15"، کورنی، هردروساوثي بە ئیلهامی ئەم داستانە هەندیٚ بەرهەمیان نووسیوە.

واریقاتنامە

لە سەدەی پێنجەم بەدواوە، گەلێك لە بنکەو دەزگا مەزهەبیەکان رووداونامەو واریقاتنامەکان بەلاتینی تۆمار دەکەنو دەنووسنەوە. زۆربەی ئەم بەرهەمانە نوقستانو ئالۆزن. روذریگوخیمنپ درادا (1170- 1247)و لوکاس دوتوی (؟ -1249ن) هەندیٚ هەولیان هەیە کە رووداوە جیهانیو نەتەوەییەکان بە گوێرەی ریزبەندی مێژوویی پەیگیری بکەن. ئەم پیاوانە دەتوانن مێژووی واقیعی بنووسنەوە، بەلاٚم ئەوانیش بەلاتینی دەنووسن، یەکەمین واریقاتنامە (مێژوو)ی گرینگ بە زمانی خۆمالّی لەلایەن ئالفونسوی زاناوە دەنووسریٚت.

<u>ئالفونسوی زانا (1226- 1284)</u>:

شای کاستیل، ئەدیب، شاعیرو مێژوونووسە، بە ئیلهامی بەرهەمەکانی روذریگو لوکاس، واریقاتنامەی جامیع-ی بە زمانی کاستیلی دا نا کە بە گرنگترین بەرهەمی مێژوویی سەدەکانی ناڤین دەژمێردریٚ. واریقاتنامەکە بە تۆفانەکەی نوح دەست پێدەکاتو پاشان مێژووی تەواوی ئەسپانیا لە رۆژگاری نیشتەجیٚ بوونی یونانیو کارتاژییەکانەوە تا پاشایەتی فردیناند-ی سێیەم (1252) دەگێڕێتەوە. ئەم بەرهەمە وەکو مێژوو بە گشتی جێی متمانە نییە، بە جۆریٚ کە خودی نووسەرەکەشی کەمترین هەولی بۆ جیاکردنەوەی حەقیقەت و ئەفسانە دەدا. بەلاٚم لەگەلٚ ئەمەشدا بەرهەمێکی جوانو لەبەر دلاٚنە. لە رووی ئەدەبییەوە گرنگترین بەشی ئەم واریقاتنامەیە، نووسینەوەو شەرحو شرۆڤەی داستانو مەلحەمە کۆنەکانە کە نووسەر بە هەوالٚو زانیاری رەسەنی مێژووییان دەزانیٚ.

شیعری لیریکی

تەقریبەن شتێك لە شیعری لیریکی سەرەتایی ئەسپانیایی نەماوەتەوە، لەگەلٚ ئەمەشدا کۆمەلێك گەواهی هەن کە لە سەدەکانی ناڤیندا زۆر هۆزانی لیریکی نووسراون، لەوانە گۆرانی نیگابانان، گۆرانی کریسمیس، گۆرانی ئەڤینیو گۆرانی شوانکارەیی. شاعیرانی تروبادور-ی پرووانسال لە سەدەکانی دوازدەیەمو سیانزەیەم-شدا کاریگەرییەکی قوولیان هەبووە، بە تایبەتی لە کاتولونیاو گالیسیادا.

<u>خوان رویت (1283- 1351)</u>:

گەورە کەشیشباشی (اسقف) ئیتا "16"، یەکەمین پێکەنینۆك نووسی ئەسپانیایی و رەنگە گەورەترین هۆزانڤانی لیریکی ئەم وڵاتە بێ لە سەدەکانی ناڤیندا. دانانی خوان رویت– لە خانەیەکی تایبەتیدا لەبەر هەمجۆری بەرهەمەکانی دژوار دەنوێنێ. ناوبانگ و شۆرەتی وی بە یەك بەرهەمیەوەیە "کتێبی ئەڤینی باش"ە (کە مەبەستی ئەشق و ئەڤینی خواو چاکەیە). بەڵام ئەم بەرهەمە کەشکۆڵێکە لە چیرۆکێن مەکشوف، دوعاو نزا، سروودی پاڕانەوە، چیرۆکێن مەجازی، هۆزانێن شوانکارەیی، گۆرانی ئاشقانە، و حیکایەتی ئەخلاقی. وادیارە شاعیر مەبەستی فێرکردنی پەندو ئامۆژگاری ئەخلاقییە، لە رێگەی دەرخستنی جیاوازی ئاشکرای نێوان ئەشقی حەقیقی و ئەشقی سێکسییەوە.
جوانی سەرەکی ئەم بەرهەمە بەهۆی ئاشکراسازی کەسایەتی نووسەرەکەی، و ئەو وێنە تەواوو راستگۆیانەیەوەیە کە ژیانی سەدەی چواردەیەم نیشان دەدا.

بالادەکان (Ballads):

رەنگە پڕ خوێنەرترین ژانری ئەدەبیاتی ئەسپانیای سەدەکانی ناڤین بووبێ، کە لێرەدا مەبەست لە بالاد، کورتە هۆزانی داستانی– لیریکییە. هەندێك لە ئەدیبان پێیان وایە کە بالاد لە کۆنەوە هەبووەو سەرچاوەی بەیتە داستانییە قەومییەکانە، هەندێکی دیکە بەوە قاییل نین کە بالاد پێشینەیەکی دوورو درێژی هەبێ و بە هەندێ کۆپلەی پاشماوەی مەلحەمەو داستانی دەزانن، بە هەر حاڵ ئەم بابەتە هێشتاش جێی باسە. لەوەیە گەلێك لەم شیعرە کورتانە بە درێژایی رۆژگارێکی دوورو درێژ (رەنگە سەد ساڵ) دەماو دەم لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە هاتبێ، لەوە دەچێ زۆربەی ئەم بالادانە (بەلای کەمەوە بەم شێوەیەی ئێستایان) لە پاش ساڵی 1400ەوە دانرابن. چەندین کۆمەڵەی گرنگیان هەن، بەڵام هەر هەموویان لە سەدەی شانزەیەم یان پاشتر کۆکراونەتەوە، لەبەر ئەمە سەر بە قۆناغی رینیسانسن.
گەلێك لە بالادانی تەقلیدی، شادو رۆمانتیکین، و سکاڵا و گلەیی، تاڵی، ئازایەتی و دژمنایەتی رۆژانی شەڕی مەسیحیان دەگەڵ ساراسنەکان وەبیر دێننەوە. ژمارەیەك لەم بالادانە، جوامێری و قارەمانێتی قۆناغە داستانی و مەلحەمییەکان دەگێڕنەوە. ژمارەیەکی دیکەشی، چیرۆکی ئەڤینداری‌ن، هەندێکی تریان رووداوە مێژووییەکان دەگێڕنەوە، کۆمەڵێکیانیش رووداوێن کۆمیدی.
هەندێ لە بالادە مەنشورەکان بریتین لە: "شیوەنی دون رودریك"، "ئەشقبازی سەید"، و "کۆنت ئارنالدو".

ژێدەران:

1- ئیبریان: قەومێکی کۆنن کە لە چاخی بەردینی تازەدا لە ئەفریقاوە بۆ نیمچە دوڕگەی ئیبری باکووری رۆژئاوای ئەوروپا کۆچ دەکەن.

2- بەر بەرەكان: دانیشتووانی بەربەری زمانی ئەفریقای باكووری كە لە دەوروبەری 3000پ. ز لەم دەڤەرەدا دەژیان.

3- گالیسیا: لە سەرچاوە ئیسلامییەكاندا بە جلیقیە ناو براوە، مەملەكەتێكی كۆنە لە باكووری رۆژئاوای ئەسپانیا.

4- كوردوبا: لە سەرچاوە ئیسلامییەكاندا قرطبة-ی پێ دەگوترێ، دەڤەرێكی باشووری ئەسپانیایە.

5- تولدو: ویلایەتێكە لە ئەسپانیای ناوەندیدا، لەسەرچاوە ئیسلامییەكاندا "طليطلە"یە.

6- سەڤیل: دەڤەرێكی باشووری رۆژئاوای ئەسپانیایە، لەسەرچاوە ئیسلامییەكاندا "ئەشبیلیە"یە.

7- فردیناند ئاراگون (1452- 1516ز): فەردیناندی پێنجەم لە خانەدانی شاهانی ئەسپانیا، فردیناندنی دووەم لە خانەدانی شاهانی ئاراگۆن و سیسیل، فردیناندی سێیەم لە خانەدانی شاهانی ناپل، ناسراو بە فەردیناندی كاسولیك.

8- ئیزابیل كاستیل (1451- 1504ز): بە ئیزابیل-ی كاسولیك ناسراوە. شابانۆی كاستیل كە پاش شوكردن بە فردیناند ئاراگون دەبێ بە شابانوی ئەو وڵاتە.

9- گرانادا: ناوچەی باشووری ئەسپانیایە، لەسەرچاوە ئیسلامییەكاندا (غرناطة)یە.

10- روذریگوگوت: دوایەمین پاشای "گوتە رۆژئاواییەكان" بوو لە ئەسپانیادا، كە لە ساڵی 715ز هاتە سەر حوكم.

11- سانچوی دووەم (1072ز): كوڕی فردیناندی یەكەم و شای كاستیل بوو (1065- 1072).

12- ئالفونسوی شەشەم (1030- 1109): ناسراو بە دلاوەر، شای لیون لە ساڵانی (1065- 1109ز) و شای كاستیل لە ساڵانی 1072- 1109ز).

13- كاریون: ناوچەیەكە لە باكووری ئەسپانیای ناوەندی.

14- ناڤارا: ویلایەت و حاكم نشینی جارانی باكووری ئەسپانیایە

15- دوكاسترو "1569- 1631" شانۆنامەنووسێكی ناوداری ئەسپانیاییە.

16- ئیتا: شارێكە لە ئەسپانیای ناوەندی.

ئەدەبیاتی ئیتالیایی

<u>سەرەتایەکی مێژوویی:</u>

خەسڵەتی خودی مێژووی ئیتاڵیا ناکۆکیو جیاوازییە- جیاوازی نەژادو دیالێکت، جیاوازی مەیلی سیاسی، جیاوازی پێشکەوتنی ناوخۆو دابو نەریتو ڕێورەسمی باو. لە ساڵی 476ز کە دوا ئیمپراتۆر بە دەستی هەندێ تیرەی هۆڤی دەکەوێ، ئیتاڵیا تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم هیچ کاتێک یەکێتیو یەکپارچەیی بەدەست نایەنێ. ئوسترو گوتەکان، ویزگوتەکان، ڤاندالەکان و بیزانسەکان، بە درێژایی سەدەکانی پانزەیەمو شانزەیەم ئەم وڵاتو سەر زەمینە غەرقی ئاژاوەو پاشاگەردانی دەکەن، لومباردەکان لە ساڵی 568دا پەلاماری ئیتالیا دەدەنو بۆ ماوەی دوو قەڕن حوکمڕانی ئەوێندەر دەکەن، لەگەڵ ئەوەشدا، هەرگیز ناتوانن ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نیمچە دوڕگەکە، بەشێک لە باشوور، روم، سیسیل، ساردنیو کرس بگرن. شارلمانی لە ساڵی 774دا لومباردەکان دەشکێنێ، و لە ساڵی 800دا وەکو ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریەتی مقەدەسی روم تاج لەسەر دەنێو تا ساڵی 888 ماڵباتو خانەدانی وی لەسەر حوکم دەمێنن. پاشان ئیتاڵیا دەکەوێتە گێژاوی پەشێویو پاشاگەردانییەوەو تا لە ساڵی 962دا ئوتوی ساکسون (ئوتوی "1" مەزن)دەگاتە ئیمپراتۆری. لە سەرەتاکانی سەدەی پانزەیەم دا نورمانەکان دزە دەکەنە ناو ئیتاڵیای باشووریو حوکمڕانی سیسیل، ناپل، کاپوا"2"، و ئاپولیا"3" تا ساڵی 1137 دەگرنە دەست. ئەنجام لە ساڵی 1197دا یەکێتی لە نێوان حکومەتی دەڤەری باشوورو ئیمپراتۆریەتی مقەدەسی رومدا چێدەبێ.

لە سەدەکانی دوازدەیەمو سیانزەیەمدا ئیتالیا دوو ڕووداوی مێژوویی بە خۆیەوە دەبینێ کە بۆ توێژەرانی ئەدەبیاتی ئەم وڵاتە یەجگار گرنگن، و بریتیین لە: پەیدا بوونو سەرهەڵدانی دەوڵەتی -شاران لە باکوورو هەوڵو کۆششی پاپا لە پێناوی دەسەڵاتی سیاسیدا.

لە سایەی سەر هەڵدانی چینی شارنشینو لەبەر ڕۆشنایی برەوی بازرگانیدا، کە زادەی جەنگێن سەلیبییە گەلێك لە شارەکانی ئیتالیای باکووریو ناوەندی سەروەتو سامانێکی فرە بە دەست دێننو بە جۆرێك دەسەڵاتی رامیاری خۆ فراوان دەکەن کە -هەر چەند بەناو بە پەیڕەوی ئیمپراتۆری مقەدەسی روم یان ئیمپراتۆری بیزانس دەژمێردرێن- بە ئاشکرا خودموختاریان دەبێ، فلورانس، ڤینیز، جەنەوا، پیزا، میلان، بولونی، پاویا، و کریمونا، لە ڕووی بازرگانی، رامیاری، و ڕۆشنبیرییەوە بایەخێکی شایستە پەیدا دەکەن.

کاتێ کە هنری "4" شەشەم، پاپائینوسنت-ی سێیەم"5" بە سەرپەرشتیاری شازادە فردریك"6" هەڵدەبژێرێ، مشتومڕێکی توند دەست پێدەکاتو تاوەکو سەدەی چواردەیەم

درێژە دەكێشێت. لەگەڵ مردنی هنریدا لە ساڵی 1197، سەنگ و ئیحتوباری سیاسی پاپا زیاد دەكات، و لە لایەن ئوتوی برونسویكی"7"، لە خانەدانی گویلف"8" (ویلف)، و داواكاری پاشایەتییەوە پشتیوانی دەكرێت. ئیمپراتۆری لاو فردریكی دووەم، لە ماڵباتی گیبلین"9"، سەركردایەتی ئۆپۆزسیۆن لە ئەستۆ دەگرێت. هەڤركی و رقبەرقێی نێوان ئەم دەوڵەتو شارو ئەو دەوڵەتی-شار، گەلێكیان بەرەو لایەنگری لە تاقم تاقمێنە دەبات كە بە زۆری لە ناو شارەكاندا دروست دەبێ، شەڕێكی زۆر روو دەدا، بەڵام هیچ یەكێك لەو شەڕانە چارەنووسساز نین، لە ئەنجامدا هەردوو هەڤركەكە واتە گویلف-ەكانو گیبلینەكان لە پێناوی بردنەوەی شەڕدا داوای كۆمەك لە شاهانی بێگانە دەكەن، و ئەم وەزعو حاڵە تا زەمانی مردنی دانتی (1321) بەردەوام دەبێ.

نۆڕینێكی گشتی:

زمانی ئیتالیایی لە زمانی لاتینی – زیاتر ناسراو بە لاتینی كلاسیك-ەوە سەرچاوە دەگرێ ئەم زمانە بەرە بەرە گەشە دەكاتو تا دەوروبەری ساڵی 915 وەكو زمانێكی تازە ئیعترافی پێناكرێت.

شانو شەوكەتو ئیحتوباری نووسەرانی گەورەی ئیمپراتۆریەتی رومی كۆنو قاییل نەبوونو ئیعتراف نەكردن بە ئیتاڵی وەكو زمانێكی نوێ -نەك لەهجەیەكی میللی- زۆربەی نووسەرانی ئیتالیایی والێدەكات بەرهەمەكانی خۆیان بە لاتینی بنووسن. بۆیە ئەدەبیاتی ئیتالیایی لە سەدەكانی ناڤیندا، بەو مانا و چەمكەی ئەدەبیاتی فەرەنساوی، ئاڵمانی، یا ئەسپانیایی لە سەدەكانی ناڤیندا، نایەتە ئاراوە، لەگەڵ ئەمەشدا لە سەدەی سیانزەیەمدا، گوئیدو گوئینیچلی"10"، گوئیدو دل كولونە"11"، قەشە فرانسیس ئاسیزی"12"، گوئیدو كاڤالكانتی"13" و چینودا پیستویا"14" كۆمەڵە شیعرێكی لیریكی ستایش ئەنگێز دەنووسن، و برونتولاتینی"15" ئەنسكلوبیدیایەكو، گەنجینە كە بەیتێكی فێركاری درێژە لە قاڵبو چوارچێوەی ڤیز"16"یوندا دەنووسێت. هەڵبەتە دانانو نووسینی یەكەمین بەرهەمی ئەدەبیی بە قەدرو ئیحتوباری جیهانی بۆ دانتی دەمێنێتەوە.

دانتی (دورانتی) ئالیگیری

:(1321 -1265)

دانتی ئالیگیری، شاعیری گەورەو دەوڵەتڕانی ئیتالیایی لە خانەدانی دیاری گویلف- لە فلورانس دێتە دنیاوە، زانیارییەكی زۆر دەربارەی سەرەتاكانی ژیانی شاعیر لە بەردەستدا نییە، بەڵام گومان لەوە نییە كە لەلای برونتولاتینیی زانای ئیتالیا خوێندویەتی. دانتی بە خۆی دەڵێت لە مانگی 5/ 1274دا، كە تەمەنی نزیكەی نۆ ساڵێك دەبێ، تووشی بیاتریچە پورتیناریی كیژی (كە هەشت ساڵان دەبێ) یەكێك لە دەوڵەمەندانی شاری فلورانس دەبێو یەكسەر ئاشقی كیژە دەبێ. بیاتریچە دوای نۆ ساڵ بۆ یەكەمین جار قسەی لەگەڵدا دەكاتو

ئەمە دانتی دەکات بە شاعیر. دانتی هەمیشە لە دوورەوە، و تەنانەت پاش شووکردنی بیاتریچە بە پیاوێکی دیکە، دەیپەرستێ. مەرگی مەحبوبە لەساڵی 1290دا شاعیر لە نائومێدییەکی قووڵدا غەرق دەکات. دانتی لە ساڵی 1289دا لەگەڵ گویلفەکاندا دژی گیبلینەکان دەکەوێتە شەڕو لە ئەنجامدا سەرکەوتنێکی گەورە بەدەست دێنن. ئەو دە ساڵێك لەوە دواتر لە سیاسەتی فلورانسدا ڕۆڵو دەورێکی گەورە دەبینێ. لە ساڵی 1300دا بۆ باڵاترین پایەو مەقامی سیاسی ناوچەیی بەرزدەبێتەوە: دەبێ بە یەکێك لەو شەرش رابەرەی کە حوکمڕانی شار دەکەن. لەوە دوا گویلفەکان دەبن بە دوو بەشەوە: سپییەکان (بیانکی)، یان میانڕەوەکان، و ڕەشەکان (نیری)،یان لایەنگرانی پاپاو تەرفدارانی ریفۆرمی بنەڕەتی. دانتی لە بەرەی سپییەکاندایە. لە ساڵی 1301دا توندوتیژی زیاد دەکاتو ڕەشەکان بەسەر سپییەکاندا سەردەکەون، دانتیوهاوڕێیانی لە فلورانس دوور دەخرێنەوە. دانتی ئیدی هەرگیزبۆ فلورانس ناگەڕێتەوە، و دوا بیست ساڵی تەمەنی لە شارانی جۆراوجۆردا بە گەشتو گەڕان دەقەتێنێو لە هەموو شوێنێکدا دۆستانو هەوادارانی بە دڵو بەگیان خزمەتی دەکەن. ئەنجام لە راڤینا"17"دا کۆچی دوایی دەکاتو هەر لەوێندەر بە خاك دەسپێردرێ.

<u>بەرهەمەکانی:</u>

<u>ژیانی نوێ (1291- 1300):</u>

ژیانی نوێ لە ئەڤینی دانتی بۆ بیاتریچە سەرچاوە دەگرێ. ئەم بەرهەمە کۆمەڵەیەکی سی و یەك شیعریە -زیاتر لە قاڵبی سانت"18"و کنزونە"19"-دایە کە ئاوێتەی پەخشانە. لە فەسڵی یەکەمدا (دە شیعرە) باسی یەکتر دیتنی دانتیو بیاتریچە و کاریگەری جوانیو نازداری وی دەکرێ، لە فەسڵی دووەمدا (کە دە شیعرە) باسی ئەو موعجیزاتە دەکرێ کە سامو شکۆی ئەڤینی بیاتریچە دەخوڵقێنێ، لە فەسڵی سێیەمدا باسی مەرگی بیاتریچەو بیرەوەرییەکانی دانتی دەربارەی وی دەکرێت. دانتی لە بەشی کۆتایی ئەم فەسڵەدا، قۆناغی گۆڕانی ئەشقی دنیایی بیاتریچە بۆ نموونەیەکی ئەشقی ئاسمانی یا روحانی دەست پێ دەکات، ئەو قۆناغەی کە لە کتێبی بەهەشت-ی کۆمیدیای خواییدا کەماڵی پێ دەبەخشێت. کۆمەڵە شیعری (ژیانی نوێ) بە پاشگوتارێکی (پاشەکییەك) دانتی کۆتایی دێت کە لەوێدا ئاماژە بە بیرۆکەی ئەفراندنی کۆمیدیای خوایی دەکات. دەڵێ لە دنیای خەوندا هەندێ شتی دیتووە کە ڕێگەی نادەن شیعر بە بیاتریچەدا هەڵبڵێ مەگەر کاتێ کە بتوانێ لە شیعر گەورەتری پێدا هەڵبڵێ، یان کاتێك کە بتوانێ بە جۆرێ باسی بکات کە هەرگیز کەسێك دەربارەی هیچ ژنێك نەیکردبێ.

<u>(زیافەت- 1301- 1309):</u>

دانتی لەم بەرهەمەدا هەوڵدەدا کە فەلسەفە بۆ خەڵکی ئاسایی و عەوام باس بکات، و زیافەتێك لەپاشماوەی سەر سفرەو خوانی گەورە فەیلەسوفان ساز بدات، جا بۆیە زیافەتەکەی دانتی شتێکی ئەوتۆ نییە جگە لە وەرگێڕانێکی(بۆ ئیتالیایی)عەوام پەسندی هەندێ بەرهەمی ئالبرتوس ماگنوس"20"، و توماس ئاکویناس"21" لەمەڕ حیکمەت و فەلسەفەی ئەرەستۆ، ئەم بەرهەمەی دانتی کاریگەری یوئیتوس"22"-شی پێوەیە.

دانتی پێوە بوو هەوەڵجار پێشەکییەکی تێرو تەسەل دەربارەی فەلسەفە بنووسێت، پاشان شروڤەی هەر یەکێك لەو 14 کنزونەیە بنووسێت کە وادیارە پێشتر نووسی بووبنی. بەڵام تەنیا پێشەکییەکەو سێ شروڤەی پێ دەنووسرێت.

لێرەدا بیاتریچە بە شێوەی مەجازێك لە فەلسەفەی خوایی تەجەلی دەکات، و لەم قۆناغەدا خودی بیاتریچەیە کە بوونەوەرێکی خوایی ستایش دەکرێت.

دەربارەی زمانی میللی (1304):

ئەم بەرهەمە بەڵگەنامەیەکە بە پەخشانی لاتینی کە، دانتی داکۆکی لەمەڕ لە زمانی ئیتاڵیایی بۆ نووسینی ئەدەبیات(لە هەنبەر لاتینی)نووسیویەتی, بایەخی ئەم قەواڵەیە تەنیا لە داکۆکییە زندووەکەی لە زمانی خۆماڵی نییە، بەڵکو لەو روونکردنەوانەشدایە دەربارەی شێوەزارە باوەکانی ئیتاڵیا و لەو ئامۆژگارییانەشدایە کە دەربارەی کێش و وەزنی شیعری ئیتالیایی دەیکات. لێرەشدا دانتی لە چوار کتێبە دڵخوازەکەی خۆی، تەنیا کتێبی یەکەم و هەندێ بەشی کتێبی دووەمی پێ تەواو دەکرێ.

دەربارەی دەسەڵات و پاشایەتی (1313):

نامەیەکە بە پەخشان و بە زمانی لاتینی. کە دانتی بیروبۆچوونی خۆی لەمەڕ قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی حکومەتی دنیایی و خوایی بە دوورو درێژی دەردەبڕێت، ئەم نامەیە بریتییە لە سێ کتێب: لە کتیبی یەکەمدا باسی زەرورەت و پێویستی حکومەتی دنیایی بۆ جیهان دەکرێت، لە کتێبی دووەمدا، باس باسی ئەوەیە کە قازانجی خەڵکی روم لە پەیڕەویکردنی ویستی خوایی دایە، و لە کتێبی سێیەمدا باس باسی ئەوەیە کە دەسەڵاتی ئیمپراتۆران لە دەسەڵاتی خوداوەیە نەك لە دەسەڵاتی پاپاوە.

کۆمیدیای خوایی (سەرەتا1307- کۆتایی 1321):

کاریگەری فاکتەرە ژینگەیی و ئەدەبییەکان:

نیشاندانی هەموو ئەو فاکتەرە ژینگەییانەی کە کاریان کردۆتە سەر کۆمیدیای خوایی نووسینەوەی مێژووی تەواوی فلورانس-ی سەدەی سیانزەیەم و ژیاننامەی تەواوی دانتی دەخوازێ. گەندەڵی کڵێسا، شەڕی نێوان کویلفەکان و گیبلینەکان، دابەش بوونی گوبیلفەکان بەسەر سپییان و رەشاندا، نەفی کردن و دوور خستنەوەی دانتی، تۆرانی دانتی لە فلورانسا،

وەفاداری دانتی دەرهەق بە هاندەران و هەوادارانی خۆی و ئەشقی وی (هەڵبەتە لە هەموو فاکتەرەکانی دی گرنگترە) بۆ بیاتریچە، لە ئاسۆی بەرینی کۆمیدیای خواییدا رەنگ دەدەنەوە.

لە نێو ئەو نووسەرانەدا کە کاریگەرییان بەسەر ئەم شاکارە مەزنە شیعرییە بەشەرییەوە حاشا هەڵنەگرە، دەکرێ ناوی ئەمانەیان ببرێ: هۆمەر، ئەرستۆ، سیسرون، ڤیرجیل، ستاتیوس، لوکانوس، بوئتیوس، ئالبرتوس، ماگنوس، توماس ئاکویناس، گوئیدو گوئینیچلی، گوئیدو کاوالکانتی، چینوداپیستویا، و برونتولاتینی.

کرۆك و چەمکی بەیتەکە:

کۆمیدیای خوایی، مەجازێکە دەربارەی سەفەری روحی مرۆڤ بۆ سێ شوێنی ئەو دنیا، واتە بۆ دۆزەخ، بەرزەخ، و بە هەشت، روح خۆی بە تاقی تەنێ لە جەنگەڵ و بێشەیەکی ترسناکدا دەبینێتەوە. ئەقڵ (لە شێوەی فیرجیل-ی گەورە شاعیری رومی) لێی پەیدا دەبێ و بە بیرە قووڵەکانی دۆزەخا، و بۆ کێوی ئەعراف-ی (بەرزەخ) دەبات. لێرەدا روح، کە لە دۆزەخدا سزای سامناکی گوناهکاریی دیوە، پاڵاوتەو پاکژ دەبێتەوەو شایستەیی ئەوە پەیدا دەکات کە بۆ سەر ئەستێران بچێ، هەنگێ حیکمەتی خوایی (لە شێوەی بیاتریچە)دا دەردەکەوێ، روح بەنۆ بورجی بە هەشتیدا دەپەڕێنێتەوەو دەیگەیەنێتە مەلەکوتی باڵا. گەلێك لە هێماو رەمزەکان، دوو یان سێ مانای، ئەخلاقی، مەزەبی، و مێژوویيان هەیە، هەندێ لەم رەمزانە هێشتاش هەر ئاڵۆزو نامەفهوم دەنوێنن. ژمارەیەك کەسایەتی مێژوویی و ئەفسانەییش باس دەکرێن کە هەر یەکێکیان چاکەیەك یان خراپەیەکی تایبەتی بەرجەستە دەکەن، هەندێك لە دۆزەخدا یان لە بەرزەخدا لە ئازارو عەزابان، و ژمارەیەك کە بەر لوتف و مەرحەمەتی خوا کەوتوون لە یەکێك لە بورجەکانی بەهەشتدا لە خۆشی و نازو نیعمەتدان.

لەم بەرهەمەدا سوودی زۆر لە ژمارە رازدارەکانی وەکو 3، 7، 9، دەو سەد وەردەگیرێ.

کۆمیدیای خوایی مەلحەمەیەکی (داستان) ئەدەبییە، بەڵام لە داستانانی وەکو ئیلیادو سروودی رولان ناچێت، چونکە ئەمانە بە ئیلهامی ئەو ئەفسانەو گۆرانی و سروودانە نووسراون کە ساڵانێکی دوورو درێژ دەماو دەم دەگێڕدرانەوە، لێ کۆمیدیای خوایی بە تەواوی زادەو خەڵقی خەیاڵ و بلیمەتی یەك مرۆڤە، کۆمیدیا، بە پێچەوانەی ئانئید-ەوە، لە خانەی داستانانش ناگیرسێتەوە، چونکە کەسایەتی یەکەم (خودی دانتی) بەرجەستەکاری فەزیلەتە تەقلیدیەکانی وڵات نییە، بەڵام رەنگە لەو رووەوە کە رەنگدانەوەیەکی مامۆستایانەو وەستایانەی پەشێوی و پاشاگەردانیەکانی ئیتالیای سەدەی سیانزەیەمە بە داستانێکی نەتەوەیی بژمێردرێ. رەنگە گونجاوترین سەرناو بۆ ئەم بەیتە (داستانی سەدەکانی ناڤین) بێ، چونکە ناوەڕۆك و تیمەکەی بریتییە لە زەمینە خۆشکردن بۆ ژیانی دوای مردن، کە مایەی دڵتەنگی و خەمباری مرۆڤی سەدەکانی ناڤین بوو.

بونیادو کێشی کۆمیدیای خوایی:

دانتی سوودی زۆری لە ژمارەی رازداری (3) هەم لە بونیادی کۆمیدیاو هەم لە قافیە بەندییەکەیدا دەبینێ. بەیتەکە سێ کتێب یان لە سێ چامە: دۆزەخ، بەرزەخ، بەهەشت، بەرزەخ و بەهەشت هەریەکەیان 33 پارچەیە، و دۆزەخ-ش لە سی و سێ پارچە، ئەمە جگە لە پێشەکییەکەش کە لە حوکمی یەك پارچەدایە، بەم پێیە، ژمارەی پارچەکانی ئەم شاکارە سەد پارچەی خشتە. بەیتی کۆمیدیای خوایی چواردە هەزارو دوو سەدو سی دێڕە.

هەر بەیتێکی کۆمیدیا یازدە هیجا یان بڕگەیە، عادەتەن وەستان لەسەر دەنگی بڕگەی پێش کۆتاییە (و هەندێ جار لەسەر دەنگی کۆتایی یان دەنگی بەر لە دەنگی پێش کۆتاییە).

قافیەی شیعرەکان (کە لە داهێنانی خودی دانتییە) (ترزاریما -Terzarima)ی ناوە، (هۆنراوەیەکی سێ بەندییە لە ئەسڵدا ئیتاڵییەو قافیەکەی بەمجۆرەیە: Aba, bcb, cdc: "موشح". بەمجۆرە لە شیعری سێ بەند، یا سێ خشتەکیدا، لە ئەسڵدا ئیتاڵییەو قافیەکەی بەمجۆرەیە: aba, bcb, cdc (موشح). بەمجۆرە لە شیعری سێ بەند یان سێ خشتەکەیدا. بەیتی دووەم لە بەندی یەکەم، لەگەڵ بەیتی یەکەم و سێیەم لە بەندی دووەمدا هاوقافیە دەبێ و هەروەها بەیتی دووەم لە بەندی دووەم لەگەڵ بەیتی یەکەم و سێیەم لە بەندی سێیەم هاوقافیە دەبێ. بەمجۆرە:

______ ا
______ ب بەندی یەکەم
______ ا

______ ب
______ ج بەندی دووەم
______ ب

______ ج
______ د بەندی سێیەم
______ ج

زمانی کۆمیدیا:

زمانی کۆمیدیای خوایی دیالێکتی توسکا"23"نییە کە دانتی دەورێکی یەجگار گەورەی لە گۆڕین و چەسپاندنیا وەکو شێوەزاری هەرە زاڵی وڵاتی ئیتاڵیا هەبووە. ئەم دیالێکتە بە بناغەی زمانی تازەی ئیتاڵیایی دەژمێردرێ.

چیرۆکی کۆمیدیا:
دانتی، زەوی بە چەق و ناوەندی جیهان دەزانێ. کاتێ ئەهریمەن و فریشتە لەگەڵ ویدا لە بەهەشتەوە بۆ سەر زەوی دێن، لە ئەنجامی بەرخوردی واندا، بیرێکی شێوە مەخرووتی چێدەبێ، کە سەرەکەی لە خاڵی چەقی زەویدا جێگیر دەبێ. ئەم بیرە دۆزەخە، کە نۆ تەبەقەی هەیە کە بەرەبەر تەنگتر دەبێ.
شاری بەیتول مەقدس کەوتووەتە سەر بنکەی مەخروتەکەو بەرزترین خاڵی گۆی زەوی. لەوبەری گۆی زەوییەوە، لە خاڵی بەرانبەری بەیتول مەقدسدا، کێوێکی گەورە سەری بەرزکردۆتەوە کە ئەعراف یان بەرزەخی ناوە دەکرێ بە حەوت سەکۆی سزاوە. باخی عەدەن یا بەهەشتی زەمینی کەوتۆتە قوللەو لوتکەی ئەم کێوەوە. نۆ بورج یان فەلەکی یەك چەق، یا ئاسمانان دەوری زەمینیان گرتووە، لە پاش دوا فەلەکەوە، بورجی بلورین یان عەرشە کە جێگەی خوایە.

أ- دۆزەخ:
دانتی لە دنیای خەونانـدا خۆی لە بێشەیەکی تاریکـدا، لەناو مەترسی و خەتەری گیانەوەرانی هۆڤیدا دەبینێتەوە. لەم کاتەدا فیرجیل (نوێنەرو نیشانەی ئەقڵ و ئاوەزی مرۆڤانی) پەیدا دەبێ، و رێنوێنی دانتی لە سەفەرەکەیدا (کە بیاتریچە بە مەبەستی ئامۆژگاری و پاکژبوونەوەی ئاشقەکەی خۆی پێشنیازی کردووە) دەکات. بە دوو قۆڵی رێگەی سەفەر دەگرنە بەر. یەکەم قۆناغیان دەروازەی دۆزەخ، شوێنی گیانە ترسنۆکەکان و هەلپەرستانە. ئەوجا سەفەرەکە بۆ هەر نۆ بیرەکەی دۆزەخ بەردەوام دەبێ، چەند لە چینەکانی خوارەوە نزیکتر دەبنەوە, سزاکان توندتر دەبێ. بەڵام لە سەرانسەری دۆزەخدا هەر سزایەك لەگەڵ جۆری تاوانەکەدا گونجاوە. لە چینی یەکەمدا دیداری گیانی منداڵانی تەعمید نەکراوو بێ دینانی بە فەزیلەت دەکەن، و ڤیرجیل بە خۆی یەکێکە لە دانیشتووانی ئەم تەبەقەیە. لە تەبەقەی دووەمدا، سێکس پەروەران، لە تەبەقەی سێیەمدا چڵێس و ورگ پەروەران، لە تەبەقەی چوارەمدا حەسوودو پیسکەو بەغیلان، لە تەبەقەی پێنجەمدا، تەمەڵ و توندە تەبیعەتان، و لە تەبەقەی شەشەمدا زەندیقان نیشتەجێن. تەبەقەی حەوتەم تایبەتە بە درندە تەبیعەت و دەست درێژکاران، و هەر هەموو زۆرداران، پیاوکوژان، خۆ کوژان، توندڕەوان و دەست درێژیکاران بۆ سەر خواو سروشت و هونەر لەوێندەر خڕبوونەتەوە. تەبەقەی هەشتەم دەکرێ بە دە بەشەوەو لە هەر بەشێکیدا بەریز ئەم سنفانە: 1- قورمساغان و دەغەڵبازان. 2- ریاکاران. 3- فرۆشیارانی ماڵ و پایەی روحانی. 4- فاڵچیان و غەیبگۆیان. 5- دزان. 6- موناففقان. 7- دزان و رێگران. 8- راوێژکارانی تەزویرچی. 9- بەدزمانان و 10- ساختەچی و قەڵپکاران، سزا دەدرێن. تەبەقەی نۆیەم. بۆ شوومترین دۆزەخیان، واتە بۆ مەحکومان بەخیانەت و بەد ئەندێشی، تەرخان کراوە، چوار بەشی هەیەو لە هەر بەشێکیاندا بەریز ئەم سنفە خەڵکانەن: 1- خاینان بە کەسوکاران. 2-

خاینان به نیشتمان. 3- خاینان به میوانان. 4- خاینان به پێشەوایان و خێرخوازان و چاکەخوازان سزا دەدرێن. لە بنکی بەشی چوارەمداو تەقریبەن لە قولآیی سەهوڵبەنداندا (زەمهەریر) -لە چەقی زەویدا- شەیتان دەژی، کە بە بەردەوامی بە ددانەکانی یەهودا"24"، بروتوس"25"، و کاسیوس"26" دەجوێ. لە پشت بارەگاو ماڵەکەی شەیتانەوە، رچەڕێیەکی پەنهان و ژێر زەمینی بۆ کێوی ئەعراف (بەرزەخ) دەچێ، و ڤیرجیل و دانتی لەم رێگەیەوە دەگەنە بەرزەخ.

ب- بەرزەخ:

واتە بەشی دووەمی چامەی کۆمیدیای خوایی، لە چاو دۆزەخدا، کە تۆن و نەوایەکی ترسناکی لەمەڕ بەکارهاتووە ، زۆر نەرمترە ، گەرچی رەنج و عەزاب سەرانسەری بەرزەخی گرتووە، بەڵام هاماجێکی ئومێدەوارانەی هەیە، چونکە شوێن و جێگای گوناحکارانی تۆبەکارە -کە لە ئەنجامدا دەچنە بەهەشت. بەرزەخ حەوت سەکۆو یەك حەوشەو مەیدانی هەیە. خەمساردان و بێ موبالاتان و ئەوانەی کە بەبێ ئەڤینی خوا مردوون، لە حەوشەو مەیدانەکەی بناری کێوەکە پاڤژ دەبنەوە، لە حەوت سەکۆکەشە ئەنجامدەرانی حەوت گوناحانی گەورە، واتە خۆپەسندی و لوتبەرزی، حەسودی، رق، تەمەڵی، چاوچنۆکی یا زێدە مەسرەفی، چلێسی و زیادە خۆری، و نەفسپەرستی، بەریز شوێنی خۆیان گرتووە. دانتی تازیاتر لە لوتکەی کێوەکە نزیك دەبێتەوە بۆی دەردەکەوێ کە سەختی و دژواری سزاکە بە گوێرەی گەورەیی و بچووکی گوناحەکە کەم و زیاد دەبێ.

کاتێ کە دانتی و ڤیرجیل لە لوتکەی کێوەکە نزیك دەبنەوە، بیاتریچە دەردەکەوێ و وەکو رێنوێن جێی ڤیرجیل دەگرێتەوە، بە هۆی کەم تەقواییەوە سەرزەنشتی دانتی دەکات بەڵام بۆ باخی عەدەن و پاشان بۆ بە هەشت رێنوێنی دەکات.

ج- بەهەشت:

(فیردەوس یان بە هەشت نۆ فەلەکی هەیە: مانگ، عەتارد، زوهرە، خۆر، مەریخ، مشتەری، زوحەل و، "فەلەك"ی جێگیران و بورجی بورجان).

دانتی کە بە رێنوێنی بیاتریچە دەچێتە سەرێ شکۆو مەزنایەتی ئەفلاك (بورجان) دەبینێ لە سێ بورجی یەکەمدا، ئەو روح و گیانانە دەبینێ کە لە رێگەی خواپەرستی و پارێزکارییەوە چوونەتە بەهەشت، بەڵام ئەوەندە پارێزکارو خواپەرست نەبوونە کە بگەنە بالآترین پلە. لە بورجی مانگدا ئەو گیانانە دەژین کە درێغیان لە ئەنجامدانی نەزران کردووە، لە بورجی عەتاردا ئەو کەسانە دەبینرێن کە لە دادگەریدا کەمتەرخەم بوونە، ئەو کەسانە لە بورجی زوهرەدان کە لە رێگەی میانرەوی دەرچوون. لە چوار بورجەکەی دواتردا ئەوانە دەژین کە نموونەی چوار فەزیلەتی بنچینەیین: لە خۆردا زانایان و دووربینان، لە مەریخدا دلاوەران و جوامێران، بە تایبەتی خەباتکاران، لە مشتەریدا دادپەروەران، بە تایبەتی فەرمانڕەوایان، و

لە زوحەلدا عیبادەتکاران، بە تایبەتی گیانانی چلەکێشان و هزرڤانان، بورجی هەشتەم، بورجی جێگیرەکانە کە قەرینەو هاوتای بەهەشتی باخی عەدەنە، لێرەدا دانتی خەونی رزگاری ئادەمیزاد، سەرکەوتنی مەسیح، و ئادەمی تازە دەبینێ، لەم بورجەدا فەزیلەتی سییانەی خوایی، واتە ئیمان، ئومێد، و چاکە تەجلی دەکات و، بورجی نۆیەم، بورجی بلورین یا داینەمۆی بنچینەییە کە تەبیعەت، زەمان و جوولە لەوێندەرەوە دەست پێدەکات. لە دوای ئەوە ئیدی عەرشی بالآیە، واتە (بەهەشتی راستەقینەی بەسیرەت، و یەکپارچەیی و فەرو بەرەکەت، کە لەوێدا، خواستی ئادەمی دەگاتە ئارامی لە پاڵ خێری رەهاو حەقیقەتی موڵتەق بە دەست دێنێ). لێرەدایە کە یەزدان هەموو قەدیسان و فریشتەو مەلایەکەتانی بە روناکی بوونی خۆی جوان کردوە. ئەمە بەهەشتی راستەقینەی ئەندێشەیە کە هەموو جیهانە مەلەکوتییەکانی دیکە بە یەکترەوە دەبەستێت. دانتی لێرەدا لە رازو نهێنی Trinity"27" سێینە "تەسلیث" و یەکبوونی ئادەمیزاد لەگەڵ خوادا حاڵی دەبێ،هەموو مەبەستی سەفەرەکەی ئەویش هەر ئەمەیە. بەمجۆرە کۆمیدیاکەی کۆتایی دێت.

کورتەیەکی رەخنەکان:

بەلای کەمەوە یەکێك لە رەخنەگران (چارلز هال گرانجنیت) دانتی بە یەکێك لەو سێ شاعیرە دەزانێ (دووەکەی دی هۆمەرو شکسپیرن) کە توانای خەیاڵی مرۆڤیان زۆر بەرز کردووە. جگە لە هەندێ راوبۆچوونێکی دژ، ژمارەیەکی زۆر لە ئەهلی ئەدەب و مێژوونووسانی مێژووی ئەدەبیاتیش دانتیان بە یەکێك لەو 5- 6 گەورە شاعیرە زانیوە کە تاکو ئێستا لە ئاسمانی شیعرو ئەدەبی جیهاندا درەوشاونەتەوە. رازی گەورەیی و شکۆی دانتی لە تەکنیك و شێوەی پەرداخ و نێوەڕۆکی بەرهەمەکانیدا پەنهانە.

یەکێك لە لایەنە هەرە سەیرەکانی قەریحەی دانتی خەیاڵی وێنە پەروەری ویە. شێوازی وەسفکاری دانتی دەکرێ بە میلتن بەراورد بکرێت: ئەم شاعیرە ئینگلیزە لە باسی دۆزەخدا پەنا وەبەر هێڵە گشتی و موبالەغە ئامێزەکان دەبات، دانتی بە پێچەوانەی ئەوەوە پابەندی وەسفی وردو تێر تەسەلە. میلتن لایەنی تەجریدی دەگرێت، دانتی ئیلهام لە پێگەی واقیعی و بابەتی وەردەگرێ و ورد و درشتی حەقیقەتەکان لەبەر چاو دەگرێ.

تایبەتمەندییەکانی دیکەی شێوازی دانتی کە لەسەریان ستایش کراوە بریتییە لە: قەرینەسازی، هاوسەنگی، تیباق و لوتکەی بەرهەمەکانی.

دەبێ ئەوە بگووترێ کە عەیبی وەکو، پەخشان ئامێزی یەکهاوی، (بەتایبەتی لە بەند و پارچە فەلسەفییەکاندا)، ئاڵۆز، نامۆییان لە دانتی گرتووە.

هەر چەندە دانتی مامۆستای هونەرو شێوازە، گەورەترین هونەری وی لەواری شاعیریدا، لە هزرو خەیاڵ، رێچکەو رێباز، راوبۆچون، و دید و گۆشەنیگای ئاینی و ئەخلاقی ئەودا پەنهانە. هەر چەندە هەندێ جار دژمنانی خۆی دەداتە بەر ئاگری دۆزەخ و بێزاری خۆی لێیان دەردەبڕێ و لەم رووەوە بووەتە مایەی سەرزەنشت و گازاندە، لەگەڵ ئەمەشدا

(کومیدیای خوایی)یەکەی بەیتێکی تاسەر مۆخ ئەخلاقیە. لە سەرانسەری ئەم بەیتەدا کە داستانی ئادەمیزادە, بنیامێك رووبەرووی دادپەروەرە کە بەپێی یاسایێن بنجبڕ, پاداشت و سزای ئەو (بنیادەم) رادەگەیەنیٚ. دۆزەخ و بەرزەخ و بەهەشت چەند قۆناغێکن لە گۆڕانی روحی بەشەر، لە داننان بە گوناحکاریو دزێوی خەتاو تاوان، لە پەشیمانی و تۆبەکاری، و سەفای روحیو ئەشقو ئەڤین.

جگە لەمە بەیتەکە کاریگەرییەکی جیهانی گەورەشی هەیە، و لەمەی پتر چاوەڕوانی چ لە شاعیرێك دەکریٚ؟ دانتی هەر هەموو ژیانو سروشت، وەکو چۆن لێی دەگات، دەکات بە شیعر. خەیاڵی بەرزی وی باڵی بەسەر سەرانسەری جیهاندا کێشاوە، شیعری وی باڵی بەسەر هەر قەڵەمرەوێکدا کە پێی شیعی دەگاتیٚ، بە هەر شتێکا کە شیعری پیٚ دەگووتریٚ کێشاوە. هەموو سنوورێکی بەزاندووەو گەییووەتە هەموو شوێنێك.

بە کورتی، بتەویو کۆکی پەیڤو زمان، قوڵی هزرو بیر، راشکاوی، کورتبڕیو جوانی و دڵگیری وشەو پەیڤان، و راستگۆیی و دڵسۆزی لە خەسڵەتەکانی بلیمەتی دانتی-ن.

کاریگەری:

دانتی کاریگەرییەکی زۆر بەهێزی بەسەر پترارك، بوکاچو، چاسر، میلتن، بایرۆن، شیللی، لانگفلو، شاتوبریان، گوتەوە هەبووە.

پەراوێزان:

1- ئوتوی مەزن (912- 973ز) ئیمپراتۆری مقەدەسی روم (962- 973(و شای ئەڵمان (936- 973).

2- کاپوا: شارێکە لە باشووری ئیتاڵیا.

3- ئاپولیا: ناوچەیەك لە باشووری ئیتاليا.

4- هنری شەشەم (1156- 1197): ئیمپراتۆری مقەدەسی رومو شای ئاڵمانی (1190- 1197).

5- پاپا ئینوست-ی سێیەم (1161- 1216ز) پاپا بوو لە سالانی 1198- 1216، و زانایەکی گەورەی خواناسیو ئیلاهیاتی مەسیحی بوو.

6- شازادە فردریك (1194- 1250ز): پاشان دەبیٚ بە ئیمپراتۆری مقەدەسی روم، شای ئاڵمان، شای سیسیل، و شای ئورشەلیم و بە فردریکی دووەم ناسراوە.

7- ئوتو برونسویکی (1174- 1218ز): ئیمپراتۆری مقەدەسی روم (1209- 1215)، و شای ئەڵمان (1198- 1215).

8- گویلف (ویلف): دەستەیەکی سیاسی جەماوەری ئیتاڵیای ئاخرو ئوخری سەدەکانی ناڤین بوو کە لایەنگری دەسەڵاتدارێتیی پاپا بوو.

9- گیبلین: گروپێکی سیاسی فیودالانی ئیتالیای ئاخرو ئوخری سەدەکانی ناڤین بووە کە لایەنگری دەسەڵاتدارێتی ئیمپراتۆر بوو.

10- گوئید گوئینیچلی (1135- 1276ز): شاعیرێکی ئیتالياییە.

11- گوئیدو دل کولونه (سەدەی سیانزەیەم) شاعیرێکی سیسیلی بووە.

12- فرانسیس ئاسیزی (1182- 1231ز): لە ئاسیزیی ئیتاڵیا لە دایکبووە، لە قەشە گەورەکانی مەسیحی بووەو دامەزرێنەری فیرقەی فرانسیسیان بووە.

13- گوئید و ڤالکانتی (1259- 1300ز): شاعیرو فەیلوسوفێکی ئیتالیاییەو لە فلورانس هاتۆتە دنیاوە.

14- چینودا پیستویا (1270- 1336ز): شاعیرێکی ئیتالیاییە.

15- برونتولاتینی (1220- 1294ز) : ئەدیب و سیاسەتوانێکی ئیتالیاییە.

16- ڤیزیون: "ژانرێکی ئەدەبی رەواجداری سەدەکانی ناڤین بووەو برتییە لەو شیعرانەی کە شەرحی خەون و خەیاڵ و موکاشەفە دەروونییەکانی شاعیر دەکەن.

17- راڤینا: ویلایەتێکە لە باکووری ئیتاڵیا، لە نزیکی دەریای ئادریاتیکە.

18- سانت (سونێت- Sonnet): جۆرە قەسیدەیەکی چواردە بەیتییە لەسە وەزنی ئیامبیك و قافیەدارە، ئەم جۆرە شیعرە لە سەرەتاکانی سەدەی سیانزەیەمدا لە ئیتاڵیادا برەوی سەندووە .

19- کنزونە- Canzone: جۆرە شیعرێکی لیریکی ئیتاڵیایی سەدەکانی ناڤینە. ئەم شیعرە بریتییە لە چەند بەندێك، هەر بەندێك بریتییە لە 7- 20 بەیتی یازدە بڕگەیی.

20- ئالبرتوس ماگنوس (1206- 1280ز): بە مامۆستای هەمووان ناسراوە، لە فیرقەی دومینیکیانەو خەڵکی ئاڵمانیایە

21- ئاکویناس (1225- 1274): بە حەکیمی ئاڵمانی ناسراوە، فەیلەسوفێکی ئیتاڵیاییەو گەورەترین کەسایەتی فەلسەفەی مەدرەسییە.

22- بوئیتوس: ئانیکیوس مانلیوس سورینوس بوئیتوس (475- 525): فەیلەسوفێکی رومی و لە وەزیرانی تیودوریك-ی گەورە بوو. بە تۆمەتی خیانەت زندانی کراو لەو رۆژگارانەدا کە لە زینداندا چاوەڕوانی مەرگ بوو، کتێبە بەناوبانگەکەی (تەسەلای فەلسەفە)ی نووسیوە.

23- توسکانی: ناوچەیەکە لە ئیتاڵیای ناوەندی کە لە ئاخرو ئۆخری سەدەکانی ناڤینداو لە سەردەمی رینسانسدا لە مەڵبەندە گرنگەکانی هونەرو زانست بوو.

24- یەهودا: یەکێك بوو لە یاوەرانی مەسیح کە خیانەتی لێکرد.

25- بروتوس: (85- 42پ.ز): سیاسەتوانێکی رومی بوو کە لە پیلانی کوشتنی قەیسەردا بەشدار بوو.

26- کاسیوس (- 44پ.ز): یەکێکە لەو فەرماندە رومییانەی کە دەستی لە پیلانی کوشتنی قەیسەردا هەبوو.

27- سێینە Trinity: (لە مەسیحیەتدا) سێینەیی خوایە لە رووی کەسایەتییەوە، کە لە هەمان کاتدا لە رووی تەبیعەتەوە یەکێکە. ئەم سێ کەسایەتییە برتیین لە: باب، کور، روحی قودس.

ئەفسانەناسی (My thology)

دوو جـۆرە ئەفسـانە کاریـان کردووەتـە سـەر ئـەدەبیات, و هونـەر و موسـیقای جیهـان: ئەفسانانی کلاسیك و ئەفسانانی نورس (جەڕمەنی). دەربارەی ڕەگ و ڕیشەی ئەم ئەفسانانە کە پەیوەندیی نزیکیان بە ئەفسانانی دییەوە هەیە, زۆر تیۆری و بۆچوونان خراوەتە روو.

تێوری سروشت:

ئەفسانە زادەی هەوڵ و تەقەلای مرۆڤی سەرەتاییە بۆ زانین و ناسینی دیاردە سروشتییەکانی وەکو تۆفان, هەڵهاتنی خۆر, گۆڕانی وەززەکانی ساڵ و... هتد.

تێوری سایکولوژی:

ئەفسانە رەمزێکە لە رەمزە بابەتییەکانی کێشمانە کێشی جنسی یا سۆزداری.

تێوری کۆمەڵناسی:

ئەفسانان بەمەبەستی گێڕانەوە تۆمارکردن نووسین، چەسپاندنی داب و رێ و رەسمانی سەرەتایی، یاسای عیبادەت کاری، و بەها مەزەبی و ئەخلاقییەکان هاتووەتە ئاراوە بەگوێرەی ئەم تێورییە, ئەفسانە گێڕانەوەیەکی زندووی رووداوە کۆنەکانە کە لەپێناوی رازیکردنی خواستە قوڵە مەزەبییەکان, ئارمانج و مەبەستە ئەخلاقیەکان، تەبایی کۆمەڵایەتی و تەنانەت پێداویستییە واقعییەکانی بەشەر دەگێڕدرێتەوە. ئەفسانە کارایی یاساو رێسا مەزەبییەکان زامن دەکات, زۆر پەندی بە کەڵکی تێدایە بۆ رێنوێنی کردنی بەشەر.

ئەفسانانی کلاسیک

ئەفسانانی خولقان:

پەیدا بوونی ئاسمان و زەوی.

ئەو ئەفسانانەی کە باسی خوڵقانی ئاسمان و زەوی و توخم رەگەز و پێکهاتەکانیان دەکەن زۆر ئالۆز و جیاوازن لەیەکتری:

أ- ئۆقیانوس دەوری هەموو دەریاکان و وشکایی دەگرێ (هومەر)

ب- شەو و تاریکی هەموو شوێنێ دەگرێت و روناکی لەوەوە پەیدا دەبێ.

ج- لە زەمانەوە، هیولای بێ شێوە پەیدا دەبێ، لەم هیولایەوە، شەو، غوبار، و ئەتیر سەر هەڵدەدەن، زەمان دەبێتە مایەی ئەوەی کە گەردو غوبار بە دەوری ئەتیردا بگەڕێ تا سەرەنجام شێوەیەکی هێلکەیی پەیدا دەکات، و دەبێ بە دوو لەتەوە، واتە ئاسمان و زەوی، ئەڤین لە ناوجەرگەی ئەم تۆپەڵە هێلکەییەوە پەیدا دەبێ.

د- هیولای بێ شەکڵو شێوە لە بۆشاییو قەوارەو تاریکی پێکهاتووە، کە گایا (زەوی دایك)، ئەڤین، و شەو لەوەوە پەیدا دەبن، لە گایاشەوە ئوارنۆس (ئاسمان)و پاشان زەوی دێتە ئاراوە.

پەیدابوونی خودایان:

یەکەمین بنەماڵە: گایاو ئورانوس:

له ئەنجامی ویساڵی گایا و ئورانوس دا سیانزە تیتان، سیٚ سیکلوپ، و سیٚ هکاتونشیر دێنە ئاراوە. تیتانەکان کۆمەڵە دێوێکن نیشانەی هەندیٚ نێروی سروشتی و بەدەنی دیاردەکانن، کە دیارترینیان هوپریون Hyperion ئوکیانووسی Occanus، کرونوس Cronus، ئەتڵەس Atlas، و پرومتیوس Prometheusیان ناوە. سیکلوپەکان Cyclope کۆمەڵە دێوێکی بنیادەمخۆرن‌و یەك چاویان لە ناوەندی تەوێڵیان دا هەیەو بە هێمای هەورە تریشقە دەژمێردرێن. هکاتونشیرەکان Hecatonchire هیولای سەد دەستن‌و وادیارە هێمای بوومەلەرزەن. بەمجۆرە کۆتایی بە دەسەلاٚتی گایا و ئورانوس دێت: ئورانوس کە ترسی لە توانای مناڵەکانی خۆی، واتە سیکلوپەکان‌و هکاتونشیرەکان هەیە، لەتارتاروس"1"دا Tartarus حەپسیان دەکات. کرونوس لەسەر داوای گایا، بە داسێك ئەندامی ئورانوس دەبڕیٚ‌و زندانییەکان ئازاد دەکات. خوێنی ئورانوس دەڕژێتە سەر زەوی‌و لەم خوێنەوە هەندیٚ دێو پەیدا دەبن کە پێیەکانیان ئەژدیهایە، خواوەندانی تۆڵە پەیدا دەبن کە گێسویان مارە (ئەم خواوەندانە ناویان –ئەرینوس Erinys، و ئومینیدس Euminides–ە، و هەروەها هەندیٚ حۆریانی ئاوازخوێن پەیدا دەبن (کیژانی جەنگاوەر کە نێزە لە لەشیاندا دەڕۆیٚ). ئورانوس گۆشەگیر دەبیٚ.

دووەمین ماڵبات: کرونوس‌و راء.

لە ئەنجامی ویساڵی کرونوس لەگەڵ خوشکە تیتانەکەی خۆیدا (راء) دا هەندیٚ زوڕیەت لە دایك دەبن کە دواتر دەبن بە خواوەندانی ئولەمپی. ئەم خواوەندانە (زیوس– Zeus، پوسیدون– Poseidon، هادیس– Hades، هیرا– Hera، دمتر– Demeter، و هستیا– Hestia)یان ناوە. کۆتایی دەسەلاٚتی دووەمین ماڵبات بەم شێوەیە دەگێڕدرێتەوە: کە پێشبینی ئەوە دەکریٚ کە کرونوس بە دەستی یەکێك لە فەرزەندەکانی خۆی لە دەسەلاٚت دەخریٚ، لە ترساندا پێنج مناڵی یەکەمی خۆی قووت دەدا. شەڕێك لە نێوان تیتانەکان‌و مناڵانی کرونوس و راء دا هەڵدەگیرسێت.

تیتانەکان دەشکێن‌و کرونوس لە پاشایەتی دەخریٚ. هەموو تیتانەکان، جگە لە ئەتڵەس (کە دنیا لەسەر شانەکانی خۆی رادەگریٚ)، پرومتیوس، و ئوکیانوس لە تارتاروسدا حەپس دەکرێن.

سێیەمین ماڵبات: زیوس‌و هرا.

خواوەندە سەرەکییەکانی ئەم بنەماڵەیە ئەمانەن:

ناوی یۆنانی	ناوی رومی	نەخش ورۆل
زیوس،کوری کرونوس و راء	جوبیتەر	پاشای خودایان و ئاسمان
هیرا، خوشك و هاوسەری زیوس.	ژونون	مەلیکەی خودایان، پشت و پەنای زەوجین.

پوسیدون، برای زیوس	نبتون	خواوەندی دەریا
ئافرودیتـــە، کیـــژی زیـــوس و دیون	ڤینوس	خواوەندی ئەڤین
ئاریس، کوری زیوس و هیرا	مارس	خواوەندی جەنگ
هادیس، برای زیوس	پلوتون	خواوەندی جیهانی ژێر زەوی
هستیا، خوشکی زیوس	وستا	خواوەنـدی کـوانگی ئـاگر و، ژیانی خێزانداری
دمیتر، خوشکی زیوس	کریس	خوای بەرو بوم و کشتوکاڵ
هفائیستوس، کوری زیوس و هیرا	ڤلکان	خوای ئاگر و ئاسنگەری
ئاپولون، کوری زیوس و لیتو	ئاپولون	خـوای خـۆر، شـیعر، مۆسـیقا، پزیشکی
هرمس، کوری زیوس و مایا	میرکوری	تەتـەری خوایـان، خـوای دزی، بازرگانی
دیونوســوس،کوری زیــوس و سمله	باکوس	خوای پیت و فەر و شەراب
پرســفونە، کیــژی زیــوس و دمیتر	پروسرپینا	خواوەنـدی جیهـانی ژێـرین، هاوسەری هادیس
ئـارتیمیس، کیـژی زیـوس و لیتو	دیانا	خواوەنـــدی مـــانگ و شـــکار، پارێزەری داوێن پاکی
ئاتینـە، کیـژی زیـوس کـە لـە تەوێڵی ئەوەوە پەیدا دەبێ	منیرڤا، پالاس	خواوەنـدی حیکمـەت، شـەڕ، چـنین، رسـتن و هونـەرەکانی ناوماڵ

خواوەنـدانی ئۆڵـەمپی بنیادەمئاسـا، تەقریبـەن بـێ ئـەخلاق و بـە توانـان هـەموو سـۆزە بەشـەرییەکانی وەکـو حەسـودی، ئـارەزووی سێکسـی، و کینەکێشـیان تێدایـە. خـواردن و خواردنەوەی خواوەندان هەنگوین و گیاو سەوزەی بەهەشتییە. شوێنیان کێوی ئۆڵەمپە"2" Olympes، کە شوێنێکی تەواو یوتوبیاییە، بەڵام کێوی ئۆڵەمپ لـە تسالی"3" Tessaly، بە رەمزێکی ئەوە دەژمێردرێ.

<u>پەیدابوونی ئادەمیزاد:</u>

ریوایەتەکان لە مەڕ پەیدا بوونی ئادەمیزاد جیاواز و هەمە جۆرن:

أ- ئـادەمیزاد لـە گایـا (زەوی دایـك) دەبـێ، و رەنگــە هاوتەمــەن و هــاو ســاڵی خواوەندانی ئولەمپ بێ.

ب- پرومیتـوس، ئـادەمیزاد لـە ئـاوو گـڵ دەخـولقێنێ، و ئـەوو ئیپـی میتـوس-ی Epimetheus برای هێزوتوانای جۆراو جۆری پێ دەبەخشن (بە ئادەمیزاد).

<u>کەسایەتییە سەرەکییەکانی ئەفسانە بەناوبانگە کلاسیکەکان ئاتالانتە"4" Atalanta</u>:

ملیـاگر Meleager، بەرازەکـەی شـاری کالیـدون"5" دەکوژێـت و پاشـان باسـی ئـەو زەرەرو زیانانە بۆ مامەکانی دەکات کە بەرازی نێوبراو لە ئاتالانتەی داوە. ملیاگر، مامـەکانی لـەناو دەبـات، بــەڵام بــە خۆیشــی دەمرێــت، چــونکە ئالتیــا Altheaی دایکــی، ئــەو بســۆتەی (سەرەبزووت) کە ژیانی ملیاگر-ی پێوە بەندە، دەخاتە ئاگرەوە. ئاتالانتە، پاشان پێشبڕکێی غــاردانێ لەگــەڵ هیپومینســـدا Hippomenesدا دەکـات و دەدۆڕێ و زەماوەنـدی لەگەڵـدا دەکات.

<u>ئادونیس، Adonis</u>:

لاوێکـی بـەژن و بـاڵا رێك و پێکـە کـە ئافرودێتـە حـەزی لێـدەکات بـەڵام ئـادونیس ئـەڤینی وی رەتدەکاتەوە. لە ئەنجامدا، ئادونیس لە راوی بەرازە کێوییەکدا دەکوژرێ. ئافرۆدێتـە گوڵاڵـە سورە لە خوێنەکەی ئەو دەڕوێنێ.

<u>ئیخۆ Echo</u>:

یەکێکە لە حۆریانی دەنگبێژ کە بە هـۆی زۆر وێژییـەوە بـەوە مـەحکوم دەبـێ کـە هـەرگیز لێـو لەبەر یەکدی هەڵنەیەنێ، تەنیا بۆ وەڵامدانەوە نەبێ. ئیخۆ ئاشقی نارکیسـوس Narcissus دەبێ، بەڵام نارکیسوس خۆی لێ دەدزێتەوە، ئیخۆ لە سوێی ئەشقدا بە جۆرێ دەتوێتەوە کە جگــە لــە دەنگێــك هیچــی تــری لێنامێنێتــەوە. نارکیســوس-ش کــە وێنــەی خــۆی لــە سەرچاوەیەکدا دەبێنێ، ئاشـقی جـوانی خـۆی دەبـێ، و بـە دەم سـوێی ئەشـقەوە دەمرێـت. گوڵی نێرگز لەسەر گۆڕەکەی دەڕوێ.

<u>ئیراخنە، Erachne</u>:

کیـژێکی جوانـە کـە لـە واری تەشـی رێسـیدا دەکەوێتـە رکابـەری ئاتنـە، و ئاتنـە دەیکـات بـە جاڵجاڵۆکە.

<u>ئاکتایون- Actaeon</u>:

بابایەکی راوچییە کە ئارتەمیس بە رووتی لە ئاودا دەبینێ، ئارتەمیس سزای دەداو دەیکات بە گا کێوییەك تاژییەکانی ئاکتایون-ش هەڵیدەدڕن.

ئورفیوس Orpheus:

فەرزەنـــدی ئــاپولون و کالیوپەیــە"6" Calliokpe، شــاعیرو چــەنگژەنێکی جادووگــەرە. ئورفیــوس لەگــەڵ ئورودیکــەدا، کــە لــە پــەری و حۆریانــە، زەماوەنــد دەکــات. مارێــك بــە ئورودیکــەوە دەدات و دەمرێــت. پلوتــون، لەســەر داواو تکــای ئورفیــوس، رێگــەی دەدا کــە ئورودیکە بۆ ســەر زەوی بگەڕێنێتــەوە –بەو مەرجەی کە ئورفیوس تا دەگاتە ســەر زەوی ئاوڕی پشتەوە نەداو سەیری ئورودیکە نەکات. لە رێگەدا تاسەو کەڵکەڵە بەسەر ئورفیوسدا زاڵ دەبێ و ئاوڕی پشتەوە دەداتەوەو دەمو دەست ئورودیکە بۆ جیهانی ژێرین دەگەڕێتەوە. دوای ماوەیەك ئورفیوس–ش بۆ هەمیشە دەچێتە پاڵ وی.

ئیۆ– Io:

ئیۆ، کیژێکە کە زیوس حەزی لێدەکات، و دەیکات بە نوێنگینێك تاوەکو لە پشم و غەزەبی هیرا بە دوور بێ، لێ خەرەنگێزێك لە هەموو شوێنێ دەکەوێتە ئازاردانی. سەرەنجام زیوس، پشت گوێی دەخات، و ئیۆ دیسان شێوەی مرۆڤ پەیدا دەکاتەوە.

پاندورا– pandora:

(خواوەندان بە پاندۆرادا سەنوقێك بە دیاری بۆ ئیپی متیوس دەنێرن).

پاندۆرا هوشیار دەکرێتەوە کە سەری سەنوقەکە نەکاتەوە، بەڵام پاندۆرا لە رووی فوزوڵیەتی ژنانەوە سەنوقەکە دەکاتەوەو هەر هەموو ئەم بەڵایانەی کە تا ئێستا یەخانگیری مرۆڤ بووە، لــەو ســەنوقەوە دێنــە دەرێ. (تــەنیا ئومێــد بــۆ ســوکنایی بەشــەر لــە بــنی ســەنوقەکەدا دەمێنێتەوە).

پرومتیوس– Prometheus:

یەکێکە لەو تیتانانەی کە ئاگر لە رۆژ دەدزێ و بۆ بەشەری دێنێتە سەر زەوی. زیوس، سزای دەدات و لــە کێــوی قــەوقازدا بــە زنجیر دەیبەســتێتەوە. داڵاشــێکیش بەردەبێتــە گیــانی پرومتیوس و ئەندامەکانی بەدەنی دەخوات (و شەوانە ئەندامەکان دەڕوێنەوە). پرومتیوس ئاگای لەم سرەیە کە هەرکول– هەمان کوڕی زیوسە کە، بە تەمایە ئەو لە دەسەڵات بخات، بەڵام ئەم نهێنییە دەپارێزێ. لە ئەنجامدا هەرکول، پرومتیوس ئازاد دەکات و داڵاشەکە دەکوژێت.

تانتالوس– Tantalus:

پاشای لیدیایە، رازو نهێنی خوداوەندان ئاشکرا دەکات. گەنجەفە بە توانای رەهایان دەکات، و گۆشــتی ئادەمیزادیــان، واتــە گۆشــتی کوڕەکــەی خــۆی، دەرخــوارد دەدات، زیــوس بــەوە

حوكمی دەدا كە تینوو و برسی لە تار تاروسدا بژی، بە جۆرێ كە هەموو بەدەنی تا گەردنی لە ئاوا غەرق بێ بەڵام نەتوانێ ئاو بخواتەوە، درەختانی میوەی ئاوێزان بەدیار سەرییەوە بدینێ بەڵام نەتوانێ بیانكاتەوە.

<u>تسیوس- Theseus</u>:

پاڵەوانێكی ئەتینییە. بە كۆمەكی ئاریادنە"7"- Ariadne، مینوتاور"8"- Minotaur، (گا بنیادەم) لە ملەكانی كریتدا دەكوژێ، پاشان تسیوس، ئاردیانە بەجێدێڵێ. تسیوس كەمتەرخەمی دەكاتو مژدەو هەواڵی سەركەوتنی خۆی لە شەڕی پڕ خەتەری مینوتارو، بە بابی نادات. بابیشی خۆی دەكوژێت. تسیوس-ش دەبێ بە پاشای ئاتین.

<u>دافنی Daphne</u>:

یەكێكە لە حۆری‌و پەرییەكان كە ئاپولون حەزی لێدەكات، لێ دافنی خۆی لێ دەدزێتەوە. دافنی بۆ ئەوەی لە تاقیب‌و سۆراخی ئاپۆلون ئاسوودە بێ، دەبێ بە دار سەروویەك (غار) كە ئاپۆلون بەداری خۆیی هەڵدەبژێرێ.

<u>سورینكس- Syrnix</u>:

كیژێكە كە پان"9" Pan ئاشقی دەبێ، و بۆ هەڵاتن لە پان دەبێ بە قامیش. لەوە بە دواوە قامیش بۆ دروستكردنی نای‌و شمشاڵ بەكار دەهێنرێ.

<u>فیلوملا- Philomela</u>:

دۆتشایەكی (كیژە شا) ئاتینییە. تریوس Tereusی مێردی پروكنی Procne خوشكی، تەفرەی دەدات‌و دەستدرێژی دەكاتە سەر. فیلوملا بە هاودەستی پروكنی خوشكی، ئیتولوسی Itylosی كوڕی تریوس‌و پروكنی دەكوژێت‌و دەرخواردی تریوس-ی دەدا. فیلوملا و پروكنی هەڵدێن‌و تریوس دەكەوێتە تاقیبیان خواوەندان-ش فیلوملا دەكەن بە بولبول‌و پروكنی بە پەڕەسێلكە، و تریوس دەكەن بە باز.

<u>میداس- Midas</u>:

شای ئەفسانەیی لیدیایە كە پێداویستییەكانی میوانداری و پەزێرایی سیلنوس-ی Silenus هاونشینی دیونوسوس فەراهەم دەكات. دیونوسوس-ش لە بری ئەوە بەهرەیەكی دەداتێ كە دەست بەرهەرچییەكەوە بدات دەبێ بە زێڕ.

لە ئەنجامدا خواردنەوەو خواردنی میداس-ش دەبێ بە زێڕ. ناچار داوا دەكات كە لەم بەهرەیە رزگار بێ‌و داواكەی پەسند دەكرێ. پاشان میداس دەڵێ نەواو دەنگی شمشاڵەكەی

پان لە نەواو ئاوازی چەنگەکەی ئاپولون خۆشترە، و لە سزای ئەمەدا گوێی گوێدرێژی لێدەڕوێت.

نیوبە- Niobe:

کیژی تانتالوس-ە، و دایکی چواردە منداڵە، نیوبە پڕکێشی ئەوە دەکات کە خۆی لە لیتۆ Leto، کە دایکی دوو منداڵە، واتە -ئارتیمیس‌و ئاپولون- بە گەورەتر دەزانێ. لە سزای ئەم پڕکێشییەدا هەموو منداڵەکانی نیوبە بە خواستی خواوەندان دەکوژرێن. نیوبە سەری خۆی هەڵدەگرێ‌و دەکەوێتە کێوان‌و لە خەمباریدا هێندە بە کوڵ‌و بە دڵ دەگری دەبێ بە تاوێر. کانییەکی روون‌و هەمیشە رەوان لەم تاوێرەوە هەڵدەقوڵێ کە بە رەمز‌و هێمای فرمێسکەکانی نیوبە دا دەنرێ.

هرکولس (هراکلس) – Hercules, Heracles:

کوڕی زیوس و ئالکمیون-ە، هرکول رق‌و بەغیلی هیرا هەڵدەستێنێ، و هیرا دەیخاتە ژێر فەرمانی ئوریستیوس Eurystheusەوە، ئوریستیوس، دوانزە ئەرک‌و ماموریەتی سەخت‌و دژوار بەسەر هرکولدا دەدات:

1- کوشتنی شێری نیمە"10" Nemea.
2- کوشتنی ئەژدیهای نۆسەر Hyera"11".
3- راوکردنی بەرازی ئارکادیا Arcadea"12"
4- راوکردنی مامزی سرینی Cerynea"13"
5- کوشتنی مەلانی دەریاچەی ستومفالیس"14"- Stymphalian.
6- پاککردنەوەو ماڵینی تەویلەکانی ئاوگیاس Augeas"15".
7- راوکردنی گای کریت- Cretan buil"16".
8- راوکردنی ماینەکانی دیومد Diomedes"17"
9- هێنانی پشتێنەکەی هیپولیتە"18"- Hippolyta.
10- راوکردنی گایەکانی گریون"19"- Geryon.
11- دزینی سێوە زێڕینەکانی هسپریدەکان Hesperides.
12- هێنانی کربروس – Cerberus"21"، سەگی سێ سەر لە جیهانی ژێرینەوە.

هیاکینتوس- Hyacinthus:

لاوێکی جوانە کە ئاپۆلون ئاشقی دەبێ. رۆژێك ئاپۆلۆن ئەڵقەیەکی ئاسنین توڕ دەدات کە بەرێکەوت بەسەر هیاکیتوس دەکەوێ‌و دەیکوژێ، کە خوێنەکەی دەڕژێتە سەر زەوی، گوڵی سنبلی لێ دەڕوێ.

یاسۆن– Jason:

قارەمانێکی یونانییە کە بە یارمەتیی و کۆمەکی ژنێکی جادووباز بە نێوی میدیا Medea، دەتوانێ خۆری"22" زێڕین Golden fleece بە دەست بێنێ، و پاشان میدیا بە جێدێڵێ.

ئەفسانانی نورس (جەرمەنی)

ئەفسانانی خوڵقان:

پەیدا بوونی ئاسمان و زەوی

بە گوێرەی ئیداکان Eddas"23"، بەر لەوەی کە ئاسمان یا زەوی دروست بێن و بخوڵقێن، تەنیا یەك بیری بێ پایانی قوڵ، گینونگاگاپ– Ginungagap،... دنیایەکی تاریك و غوباراوی (نیفلهیم Niflheim) و دنیایەکی ئاگرین (موسپلهیم – Muspelheim) هەبووە. لە دڵی نیفلهیم–ەوە، سەرچاوەیەك (ڤێرگلمیر– Vergelmir) هەڵدەقوڵێ، کە دوانزە روباری لێ دەبێتەوە. ئەم رووبارانە دەڕژێنە ناو گینونگاگاپەوە، دەبن بە سەهۆڵ و بیرەکە پڕ دەکەنەوە. بای گەرمی موسپلهیم سەهۆڵەکان دەتوێنێتەوە، و تەم و مژێکی یەجگار زۆر بەرپا دەبێ، ئەم تەمومژە ئیمیر Ymirی دێوە بەفرینە و ئەدهومیلا Audhumblaی مانگای لێ دەکەوێتەوە کە خواردنی سەهۆڵی سوێرە.

رۆژێك کاتێ کە ئەدهومبلا سەهۆڵەکان دەلێسێتەوە، بوری Bori دەردەکەوێ، بوری خواوەندێکە کە پاشان ژنێکی دێو نەژاد دەخوازێ و کوڕێکیان دەبێ بەناوی بور Bor، بور بابی ئودن Odin، ڤیلی Vili و ڤە Veیە، ئەم خواوەندە لاوانە ئیمیر دەکوژن. زەوی لە جەستەی ئەو دروست دەکەن، لە خوێنەکەی ئۆقیانوسان، لە ئێسکەکانی کێوان، لە مووەکانی درەختان، لە کاسەی سەری ئاسمانان، و لە مێشکی هەوران، و لە برۆکانیشی دیوارێك بە دەوری دەڤەری نێوان موسپلهیم و نیفلهیم دروست دەکەن، ئەم دەڤەرە شورادارە میدگارد Midgard، واتە پانتایی زەوییە، کە شوێنی ئایندەی ئادەمیزادە.

یگدراسیل – ygdrasil:

دەرختێکی گەورەی زمانە چۆلەکەیە کە لە جەستەی ئیمیر–ەوە دەڕوێت و بەکۆڵەکەی جیهان دادەنرێ. ریشەیەکی ئەم درەختە بە میدگاردا رۆ دەچێ, رەگێکی دیکەی دەچێتە سەر بوتونهیم _ jotunheim (مەڵبەندی دێوان), و رەگی سێیەمی لە نیفلهیم–ەوە دەچێت بەو هیل helی ئارامگەی مردووان.

رێك لە ترۆپکی یگدراسیلدا، ئەسگارد Asgard واتە بارەگای خواوەندان هەیە. ئەم دەڤەرە بەسەر دوو ناوچەدا دابەش دەبێت: گلادسهیم Glad sheim (بارەگای یەزدانان) و ڤینگولف Vingolf (بارەگای ئیزەد خانمانە).

کۆشکانی ئاسمانی خودایان، تەنیا لە ڕێگەی بیفروست Bifrostەوە واتە لە ڕێگەی پردی پەلکە رەنگینەوە دەگاتە سەر زەوی. ئەم کۆشکانە هەر هەموویان لە زیوو زێڕ دروست کراون، و ڤالهالا Volhallaی کۆشکی ئودن لە هەر هەموویان جوانترە.

پەیدا بوونی خودایان:
مێژووی ئەفسانانی نورس لە باسی رەگو رەگەماو ماڵباتی خودایاندا، نە تێرو تەسەلی و نە راشکاوی ئەفسانانی کلاسیك-یان نییە. خواوەندە سەرەکییەکانی نورس ئەمانەن:

ئودن- Odin(وودن Woden، ئەلفادور- Alfadun):
کوڕی بورو دێوەمێچکەیەکە، شای خواوەندانە.

فریگا- Frigga (فریکا Fricka): هاوسەری ئودن و مەلیکەی خواوەندانە.

تور- Thor:
کوڕی ئودون، بە هێزترین خوداوەندە. گورزێکی ئەفسوناوی هەیە کە پاش هەڵدانی بۆ سەر دژمن دووبارە دەگەڕێتەوە، هەروەها کەمەربەندێکی هەیە کە هێزو توانای دوو چەنانە دەکات، هەروەها جووتێك دەستکێشی ئاسنینی هەیە کە کارایی گورزەکەی زیاد دەکات.

ڤیدار- Vidar:
کوڕی ئودونە، بە هێزترین خواوەندە لە دوای تور.
براگی- Bragi:
کوڕی ئودونە، خوای شیعرو شاعیرییە.
ئیدونا- Iduna:
هاوسەری براگییە، پاسەوانی ئەو سێوانەیە کە خواردنیان مایەی گەنجێتی هەمیشەیی خواوەندانە.
بالدر- Balder:
کوڕی ئودنە، خواوەندی روناکی، بەهاران و شادییە.
هودر- Hodur:
هاوسەری ئودنە، خوای نابینای زستانە.

فریر- Feryr (فری- Frey):
خواوەندی باران و پیت و بەرەکەت
فرییا- Freyia (فریا- Freya):

خوشـکی فریـره، ئیـزه[خـانمی ئەڤینـه، دۆسـتداری موسـیقا، گـوڵان، بـەهاران و حـۆری و پەرییانە.

تیر- Tyr (زیو- Ziu):
خواوەندی شەڕە.
هیمدال- Heimdall:
پاسەوانی خواوەندانە، پارێزەری سنوورەکانی سگاردە بۆ ڕێگەگرتن لە هێرشی ناگەهانی و کوتوپڕی دێوان.

ڤالگیرەکان- Valkyries:
کیژانی ئودنن، چەکدار، جەنگاوەر، پاکیزەو ئەسپ سوارن،
ئەوانە بەردەوام بە مەیدانەکانی شەڕدا دەگەڕێن تا دلێرترین کوژراوان بۆ ڤالهالا ببەنەوە. ئەم قارەمانە کوژراوانە هەموو شەوێك لـە گوشـتی سـریمنیر - Serimnir (ئەو بـەرازەی کـە هەموو بەیانییەك لێدەنرێ، بـەڵام شـەوێ زنـدوو دەبێتـەوەو وەکـو خـۆی لێدێتـەوە). دەخـۆن، قارەمانـان بـە ڕۆژەوە دەجـەنگن و یەکـدی بریـندار دەکـەن، بـەڵام شـەوێ برینـەکانیان سـاڕێژ دەبێتەوە.

پەیدا بوونی ئادەمیزاد:
ئودن، ڤیلـی و ڤیـە، بەماوەیـەکی کـەم پـاش دروسـتبوونی جیهـان، پیاوێـك لـە درەخـتی زمانـە چۆلەکە دروست دەکەن و ناوی دەنەن ئەسك- Ask. ئـەوجا ژنێـك لـە داری نـارەوەن دروسـت دەکـن نـاوی دەنـەن ئیمـبلا- Embla ئـودن ژیـان و گیـان بـەم بوونـەوەرە تازانـە دەبەخشـێت، ڤیلـی، ئـەقڵ و جوڵـەیان پێدەبەخشـێت و، ڤیـە بـەهرەی هەسـتەکان و توانـای قسـەکردنیان دەداتـێ. میـدگاردش دەبـێ بـە مەیـدانی ژیانیـان. ئـەم ژن و مێـردە بـە سـەرچاوەو بنەچـەکی نەژادی بەشەر دەژمێردرێن.

ئەفسانانی بەناوبانگی دیکە.

لوکی- Loki و منداڵەکانی:
بە گوێرەی ئەفسانانی نورس، لوکی لە نـەژادی ئەهریمەنـەو سەرچاوەی شـەڕو تاوانکارییـە، سێ فەرزەنی هەیە. یەکـەمیان فنـریس- Fenrisە، گورگێکـە کـە لـە ئەنجامـدا خواوەنـدان بـە زنجیرەی گلیپنـر"24" دەیبەسـتنەوە. دووەمیـان میـدگارد سـرپنت Midgard Serpentـە (حـەزیا)یـە کـە ئـودن تـوڕی دەداتـە نـاو ئوقیانووسـی دەوری زەوی، ئـەم هیولایـە هێنـدە زل و زەبەلاحە کە بە دەوری جیهاندا ئەڵقە دەبەستێ.

سێیەمیان هیلا Helaیە (مەرگ)ە کە ئودن تورِی دەداتە هل-ەوە (ئارامگەی مردووان)ـەوە. ئەو لێرەدا حوکمی هەموو ئەوانە دەکات کە لە نەخۆشیا یان پیرییا دەمرن.

دیواری سگارد:

خواوەندان بەڵێنی بەخشینی خۆرو مانگو هەروەها زەوجینی فرییا بە کرێکارێك دەدەن کە دیوارێك بە دەوری سگاردا دروست بکاتو بەر لە یەکەمین رۆژی هاوین تەواوی بکات. خواوەندان کە هەستدەکەن کابرای کرێکار دەتوانێ کارەکە تەواو بکات، پەنا وەبەر لوکی دەبەن تا فێڵێکی لێبکات. لوکی-ش ماینێك دێنێتە بەرانبەر سڤادیلفاری- Svadilfariی ئەسپی کابرای کرێکار، و ئەسپەکە کۆمەکی کابرای کرێکار ناکات. ئەوجا کابرای کرێکار خۆی ئاشکرا دەکات کە دێوە, و دووبارە دەچێتەوە پێستی دێو. لێ بە دەستی تور دەکوژرێ. گورزەکەی تور کاسەی سەری دێوەکە ورد و خاش دەکات.

دزینی گورزەکەی تور:

تریم-ی Thrymی پاشای دێوە بەفرینان، گورزەکەی تور دەدزێو دەیبات لە هەشت مەتری قوڵایی یوتونهیم، واتە لە بارەگای دێواندا دەیشارێتەوەو ئەو مەرجە بۆ گەراندنەوەی گورزەکە دادەنێ کە فرییا شووی پێ بکات. تور بە ئاماژەیەکی لوکی دەچێتە پێستی فرییاوەو بۆ یوتونهیم دەڕوات، و گورزەکە بە دەست دێنێتەوەو دیسان دەگەڕێتەوە پێستی خۆی، و تریم و پەیڕەوەکانی دەکوژێت.

چوونی تور بۆ یوتونهیم:

تور، لوکیو تیالفیی –Thialfi پێشکاری تور، بە پیادە دەچن بۆ دیتنو سەردانی بارەگای دێوان. لە رێگەدا تووشی سکریمیر- Skrymir دەبن، پرخە پرخی ئەم دێوە بە جۆرێ تور پەریشانو نارەحەت دەکات کە سێ جاران بە گورزەکەیەوە پەلاماری دێوەکە دەدا تا بیکوژێت، بەڵام گورزەکە کار لە دێوەکە ناکات. تور و هاوڕێکانی دەگەنە یوتگارد Utgardی مەڵبەندی دێوان. یوتگارد- لوگی، شای دێوان، تورو هاوڕێکانی ناچاری چەند شەڕێکی تەن بە تەن دەکات. لوکی لە پێشبڕکێیەکی خواردندا لە بەرانبەر لوگی دێودا دەبەزێ، و تیالفی-ش لە پێشبڕکێی غاردانێدا لەبەردەم هوگی- Hugiی دێودا دەبەزێ. تور-ش هەوڵدەدات کە ئامانێکی پڕ لە خواردنەوە بە سێ قوم بخواتەوە، بەڵام ئەم کارەی پێناکرێ، پاشان دەیەوێ گورپەیەك لەسەر زەوی بەرز بکاتەوە، بەڵام تەنیا یەك پێی گورپەکەی پێ بەرز دەکرێتەوە. لە ئەنجامدا تور لە پێشبڕکێیەکی زۆرەبانیدا بە پیرەژنێك بە نێوی (ئیلی- Elli) دەدۆڕێ.

ئەوسا یوتگارد- لوگی خۆی ئاشکرا دەکات، تومەز سکریمیرەو خۆی لێگۆڕیونو لە راستیدا گورزەکە بەر قەدپاڵی کێوەکە کەوتووە نەك بەر سەری ئەو، پێشبڕکێیەکانیش

کۆمەڵە فەندو فیلێك پتر نەبوون. لوگی ئاگر بووە، هوگی بیرو ئەندێشە، ئامانەکەش دەریا بووە. گورپەکە میدگارسرپنت، و ئیلی-ش رۆژگار بووە. تور کە لەم فەندو فیلانە تورە دەبێ، لێدەبڕێ گورزەکە بسرەوێنێتە لوکی، بەڵام پاشاو پەیڕەوانی پاشاو شارەکە هەموو لەبەرچاو ون دەبن.

شمشێرەکەی فریر:
فریر خاوەنی شمشێرێکی جادووییە کە لە مەیدانی شەڕدا دەماری دژمن دەردێنێ جەستەی کوژراوان هەڵدەداتەوە. رۆژێك فریر کە لەسەر تەختەکەی ئودن دادەنیشێت لە دوورەوە و لە یوتونهیمدا، گیردا- Gerda کە کیژێکی جوانە دەبینێ، گیرۆدەی ئەشقی ئەو دەبێ و ئاگری تاسە دەکەوێتە گیانی، فریر بەڵێن بە پەیکەکەی خۆی، واتە سکرنیر- Skirnir دەدات کە ئەگەر بەو کیژەی بگەیەنێ شمشێرە جادووییەکەی دەداتێ، پەیکەکە ئەو کارە ئەنجام دەداو شمشێرەکە بەدەست دێنێ.

مەرگی بالد- Baldur:
بالدر لە نێو خواوەندانذا بلاوی دەکاتەوە کە خەونی ترسناکی دیتووەو بەو زووانە کۆمەڵێك بەلای بەسەرا دێت, فریگا وەعدو بەڵێن لە هەموو بوونەوەرانی دنیا وەردەگرێ کە چ ئاسیوێك بەبالدر نەگەیەنن -تەنیا مویزك هیچ قەولێك نادات. ئەوسا خودایان هەرچییەکیان بەر دەست دەکەوێ دەیسرەوێننە بالدرو دەکەونە کایەو گەمان، و بالدر-ش هیچ ئازارێکی ناگاتێ. هودر کە نابینایە لەم گەمەیەی خوایاندا بەشداری ناکات و قاییل دەبێ کە لوکی لە جیاتی ئەو مویزەکەکەی بهاوێ. لوکی سەری بالدر دەکا بە نیشانە. مویزەکەکە بەر نیشانەکە دەکەوێ و بالدر دەمرێ، هیرمود- Hermod کە لە هەموو خواوەندەکان گورج و گۆڵترە، بە سواری ئەسپەکەی ئودن، واتە بە سواری سلیپ نیر- Sleip nir بۆ هل دەڕوا تا داوا لە هیلابکات کە ڕێگە بدات بالدر بۆ سگارد بگەڕێتەوە. خواوەندی مەرگ داواکە قەبوڵ دەکات- بەو مەرجەی کە هەموو بوونەوەرانی دنیا بۆ بالدر بکەو نەشین و گرین. هیرمود واریقاتی سەفەرەکەی خۆی بۆ خواوەندان دەگێڕێتەوە، هەر هەموو گیانداران و بێ گیانان شین و گرین بۆ بالدر قەبوڵ دەکەن تەنێ توك- Thokی پیرەژنی دزێوی سیحرباز نەبێ (کە دەبێ لوکیی بێ خۆی گۆڕیبێ).. بالدر لە هلدا دەمێنێتەوە، جەنازەکەی بالدر بە کەشتییەکەی ئەو, واتە بە هرینگهام- Heringham دەبەن و ئاگری تێ بەردەدەن.
خواوەندان بۆ سزادانی لوکی زنجیری دەکەن و مارێکی بەر دەدەنە گیان کە تا ئەبەد هەر بەسەروچاوەیەوە بدات. سیگونای- Siguna هاوسەری لوکی، بەردەوام ژەهری مارەکە دەکاتە فینجانێکەوە، بەڵام کە فینجانەکە خاڵی دەکاتەوە، ژەهرەکە دەچێتەوە سەروچاوی لوکییەوە، لوکی-ش لە تاو ئازارو ژان بە جۆرێ دەتلێتەوە کە زەوی دێنێتە لەرزە.

راگناروك (ئاوابوونی خودایان):

خەڵكی نورس-ی كۆن باوەڕیان وابوو كە ئاقیبەت ڕۆژێك دێت كە هەموو دنیی بوونا نابوت دەبیّ‌و نامێنیّ، پاش شەش زستانی تووش، زەوی دەكەویّتە لەرزە، دەریا وشك دەكات، ئاسمان دەبیّ بە دوو لەتەوە، زۆربەی بنیادەمان دەمرن. لوكی‌و فنریس كۆت‌و زنجیرەكانیان دەپچڕێنن، و لەگەڵ میدگاردسرپنت، دێوە بەفرینان، و دانیشتوانی هیل‌و موسپلهیم، بەسەر پردی بیفروستدا ((پەلكە رەنگینە)) دەپەڕنەوە بۆ مەیدانی شەڕی ڤیگرید- Vigrid تا دوا شەڕو جەنگی یەكجارەكی لەگەڵ خودایانا دەست پیّ بكەن. فنریس، ئودن دەكوژێت‌و بە خۆشی بە دەستی ڤیدار- Vidar دەكوژریّ.

تورو میدگاردسرپنت یەكتر دەكوژن، و لوكی‌و هیمدال-ش یەكدی لە ناو دەبەن. سرتور- Surtur، پێشەوای دانیشتوانی موسپلهیم فریر دەكوژێت‌و ئەوجا سەرانسەری جیهان لە بڵێسەی ئاگردا غەرق دەكات. خۆر تاریك دەبیّ، زەوی غەرقی دەریا دەبیّ، ستێران رادەخوشن‌و دەكەون‌و زەمەن و كات دەوەستێت. ئەوسا بە فەرمانی ئیلفادرۆ (خوای بالاّ دەستی ئودن) ئاسمان‌و زەوییەكی تازە لە دەریاوە رادەبن، و سەردەمی شادی و نیعمەت، بەدەر لە هەژاری‌و گوناه دێت، بینادەمان‌و خودایان بە شادی دەژین.

ژێدەران:

1- تارتاروس- Tartarus: بە گوێرەی ئەفسانانی یونانی بیرێكی زۆر قوڵ‌و تاریكە لە ژێر هادیسدا.

2- ئۆلەمپ- Olympus:

زنجیرە چیایەكە لە باكووری یونان كە لوتكەكەی بەرزترین شوێنە لە یونان‌دا.

3- تسالی- Thessaly:

ناوچەیەكە لە بەشی باكووری یۆناندا

4- ئاتالانتە- Atalanta:

مەرجی شووكردنی ئاتالانتە ئەوە دەبیّ كە خوازبێنی كەرەكەی لە پێشبڕكێی غاردانێدا براوە بیّ. هیپومنس سیّ سێوی زێڕین لەسەر ڕێگەی پێشبڕكێیەكە دادەنیّ، ئاتالانتە بەهۆی سەرقاڵی بە هەڵگرتنەوەی سێوەكانەوە دوا دەكەویّ و پێشبڕكێیەكە دەدۆڕێنیّ.

5- كالیدون- Calydon:

شارێكە لە باشووری یونان، كە خەڵكی شار لە ڕێوڕەسمی قوربانیدا درێغی دەكەن، ئارتیمس بەرازێك رادەسپێریّ بۆ وێرانكردنی شارەكە.

6- كالیوپە- Calliope:

بە گوێرەی ئەفسانانی یونانی، خواوەندی شیعری حەماسیە.

7- ئاریادنە- Ariadne:

شازادە خانمێكی كریتییە، كیژی مینوس‌و پاسیفائییە.

8- مینوتاور- Minotaur:

هیولایەکی سەیرە کە بە بەدەن ئادەمی و بەسەر گایە.

9- پان- Pan:

بە گوێرەی ئەفسانانی یونانی خواوەندی شوانکاران و راوچییانە.

10- نیمە- Nemea:

شارێکە لە یونانی کۆندا کە هیرا شێرێکی پۆلایین بۆ وێرانکردنی دەنێرێ.

11- ئەژدیهای نۆ سەر- Hydra:

ئەژدیهایەکی سەیرە کە نۆ سەری هەیە، و ئەگەر سەرێکی بېڕی، دوو سەری دیکەی لە شوێن دەڕوێتەوە.

12- ئارکادیا- Arcadea:

ناوچەیەکە لە یۆنانی کۆندا، کە بەرازێکی ترسناك لە کەنار رووبارەکەیدا دەژیا.

13- مامزی سرینی- Cerynea:

ئەم مامزە (ئاسکی مێچکە) لە زۆزانەکانی سرینیدا دەژیاو وەقفی ئارتیمیس بوو، بۆیە کوشتنی ئەو مامزە بەکوفر دەژمێردرا.

14- ستومفالیس- Stymphalian:

دەریاچەیەکە لە ئارکادیا کە لە بێشەکانی دەوروبەریا مەلانی بنیادەمخۆر دەژیان.

15- ئاوگیاس- Augeas:

پاشایەك بوو کە 3 هەزار جوانەگای هەبوو و تەویلەو گەوڕەکانی بۆ ماوەی سێ ساڵان پاك نەکرابوونەوە.

16- گای کریت- Cretan Bull:

گایەکی سەیرە کە رۆژێ لە دەریاوە دێتە دەرێ و مینوس بەڵێن دەدات کە لە رای پوسیدوندا بیکات بە قوربانی، پاشان ژێوان دەبێتەوەو گایەکە دەنێرێ بۆ ناو گاگەلەکەی خۆی. پوسیدون تۆلە دەکاتەوەو گایەکە دەکا بە گایەکی سەرکێش و توڕە.

17- دیومد- Diomedes:

یەکێکە لە شاهانی تراکیە، کە ئەسپەکانی خۆیان لە گۆشتی بنیادەم ئالیك دەدا.

18- هیپولیتە- Hippolyta:

مەلیکەی دەڤەری ئامازۆنییەکان بووە، ئارس کەمەربەندێکی ئەفسوناوی دەداتێ تا نیشانەی تواناو دەسەلاتی وی بێ بەسەر خەڵکی وڵاتەکەیدا.

19- گریون- Geryon:

یەکێکە لە دێوە سێ سەرەکان و خودان چەندین گەلە گاگەلەکە جگە لە گاوان سەگێکی گەورەش پاسەوانیان دەکات.

20- هسپریدەکان- Hesperides:

سێ خواوەندی شەون کە بە کۆمەکی ئەژدیهایانی سەد سەر، پاسەوانی باخی سێوی زێڕینی هیرا، لە بناری کێوی ئەتڵەسدا دەکەن.

21- کربروس- Cerberus: سەگێکی سێ سەری کلك ئەژدیهایە، کە پاسەوانی دەروازەی هادیس دەکات.

22- خوری زێڕین- Golden fleece

خورییەکی سیحرئاسای بەرانێکە کە لەبەر دەستی ئایتس-ی شای کولخیسدایەو ئەژدیهایەك نیگابانی دەکرد.

23- ئیداکان- Eddas:

کۆمەڵە سەرچاوەیەکی ئەفسانانی ئەسکەندیناڤیو ئیسلەندین بۆ سەدەی سیازدەیەم دەگەڕێنەوە.

24- گلیپنر- Gleipner:

زنجیرێکە لە دەنگی پێی گوربە، کاکڵەی بەرد، هەناسەی ماسی، هەستیاری ورچ، و تفی مەلان دروستکراوە.

سەرچاوە:

تاریخ ادبیات جهان (جلد اول) بوکنر، ب- تراویك/ عربعلي رضائي/ و یراستار: سعید حمیدیان

چاپ اول: 1373، تیراژ: 3000 نسخە.

پێرست

بەرگی یەکەم:

ئەدەبیاتی کۆنو سەدەکانی ناڤین

بەشی یەکەم:

ئەدەبیاتی رۆژهەڵاتی کۆن

1- ئەدەبیاتی میسری و ئاشووری- بابیلی

ئـ : ئەدەبیاتی میسری

ب: ئەدەبیاتی ئاشووری- بابیلی

2- ئەدەبیاتی هندی

بەرهەمێن مەزەبی (ئاینی)

بەرهەمێن نە مەزەبی

3- ئەدەبیاتی چینی
فەلسەفە
هۆزان
مێژوو
سەفەرنامە
4- ئەدەبیاتی عیبری
کتێبی مقەدەس
تەلمود
کاریگەریی ئەدەبیاتی عیبری
بەشی دووەم:
ئەدەبیاتی یونانی کۆن
5- سەردەمی هۆزانی مەلحەمی
هۆمەر
هیسیود
بەیتە مەلحەمییە وەرزییەکان
داستانە (مەلحەمە) سەربەخۆکان
مەلحەمەی گاڵتەجاڕی
گۆرانی و سرودێن هۆمەری
6- سەردەمی هۆزان لیریکی
جۆرەکانی شیعری لیریکی
شیعری شیوەن و لاوانەوە
ئیامبیک
میلیک
7- سەردەمی ئاتیک
مێژوو
شانۆنامە
تراجیدیا
تراجیدیا نووسانی گەورە
کۆمیدیای کۆن
کۆمیدیای ناوەڕاست
کۆمیدیای تازە
ڕەوانبێژی و وتاربێژی
فەلسەفە

8- سەردەمی ئەسکەندەرانی و رومی

ئـ: سەردەمی ئەسکەندەرانی

کاراکتەرسازی

هۆزان

فەلسەفە

ب: سەردەمی رومی

مێژوو

ژیاننامە

فەلسەفە

شیعری ئاوێتە

رەخنەی ئەدەبی

بەشی سێیەم:

ئەدەبیاتی رومی کۆن

9- سەردەمی کۆماری

شانۆنامە

تەنز

فەلسەفە

هۆزانێن لیریکی

وتاربێژی

مێژوو

10- سەردەمی ئوگوستوس

داستان (مەلحەمە)

هۆزانێن لیریکی

شیننامەو لاوانەوە

مێژوو

11- سەردەمی ئیمپراتۆری

تراجیدیا

داستان

مێژووی سروشتی

نامە

مێژووی ئەدەبو رەخنە

مێژوو و ژیاننامەنووسی

چیرۆك

ئەدەبیاتی مەسیحیەت

بەشی چوارەم:

ئەدەبیاتی رۆژهەلات لە سەدەکانی ناڤیندا

12- ئەدەبیاتی چینی

هۆزان

مێژوو

شانۆنامە

رۆمان

بەشی پێنجەم:

ئەدەبیاتی رۆژئاوا لە سەدەکانی ناڤیندا

13- ئەدەبیاتی جەرمەنی

جەرمەنی رۆژهەلات ((گوتیك))

جەرمەنی رۆژئاوا ((ئاڵمانی))

ئاڵمانی باڵای کۆن

ئاڵمانی باڵای ناوەڕاست

ئاڵمانی باڵای ناوەڕاست: قۆناغی کلاسیك

هۆزانێن لیریکی

ئاڵمانی باڵای ناوەڕاست: ئاوابوون

جەرمەنی باکوور(نورس، ئەسکەندیناڤیایی)

14- ئەدەبیاتی سیڵتی

چیرۆکێن گەیلی

چیرۆکێن بریتانی

15- ئەدەبیاتی فەرەنساوی

ئەدەبیاتی کلێساو دێران

ئەدەبیاتی کۆشكو دەرباران

ئەدەبیاتی فیودالزم

ئەدەبیاتی سوارچاکی (دلاوەری)

هۆزانێن لیریکی

ئەدەبیاتی شاری

تەنز

ئەدەبیاتی مەجازی و فێرکاری

شانۆنامە

هۆزانی لیریکی

16- **ئەدەبیاتی ئەسپانیایی**

داستان (مەلحەمە)

واریقاتنامە

هۆزانێن لیریکی

بالادەکان

17- **ئەدەبیاتی ئیتالیایی**

دانتی ئالیگیری

ئەفسانەناسی

ئەفسانانی کلاسیك

ئەفسانانی نورس (جەڕمەنی).

زۆر سوپاس بۆ ڕێزدار (زنار محمد) کە بۆ جاری دووەم هەڵەچنی ئەم کتێبەی بۆ کردین نموونەیان زۆر بێ.

حەمە کەریم عارف

- **کەرکووکییە و لە ساڵی 1951دا لەدایك بووە.**
- **لە ساڵی 1975 کۆلیژی ئەدەبیاتی بەغدای تەواو کردووە.**
- **یەکەم بەرهەمی شیعرێکە بەناوی (هەڵبەستێکی هەتیو کەوتوو) کە لە ژمارە (170) ڕۆژنامەی هاوکاری ساڵی 1973 بڵاوبووەتەوە.**
- **لە ساڵی 1976ەوە بە بەردەوامی نووسین و بەرهەمی ئەدەبی بڵاو دەکاتەوە.**
- **سەرنووسەر یان بەڕێوەبەری نووسین یان سکرتێری نووسین یان ئەندامی دەستەی نووسەرانی ئەم گۆڤار و بڵاوکراوانە بووە: گۆڤاری گزنگی نووسەرانی کەرکووك, نووسەری کوردستان, کەلتوور, نووسەری کورد, گولانی عەرەبی, ئالای ئازادی تا ژمارە 00222, گۆڤاری نەوشەفەق.**

- جگە لە ناوی خۆی, بە تایبەتی لە گۆڤاری گزنگی نووسەرانی کەرکووك, نووسەری کوردستان, کەلتوور, رۆژنامەی ئالای ئازادی تا ژ: 222 بەناوی گۆڤەند, زنار, سیپان, پاکزاد, محەمەدی حاجی, سیروان عەلی, دیدار هەمەوەندی, هێژا, ح. ع بەرهەمی بڵاو کردۆتەوە.
- جگە لە پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتیی قوتابیانی کوردستان ئیدی ئەندامی هیچ حیزب و رێکخراوێکی سیاسی نەبووە, لە ساڵی 1974 – 1975دا پێشمەرگەی شۆڕشی ئەیلوول بووە, لە هەشتاکاندا بۆ ماوەی نۆ ساڵ, بێ وابەستەگی حیزبی, پێشمەرگە بووە و وەکو بەشدارییەکی مەیدانی و ویژدانی لە خەباتی رەوای نەتەوەی کوردا شانازی پێوە دەکات و منەت بەسەر کەسدا ناکات, چونکە باوەڕی وایە کە رۆڵەی میللەتی مەزڵوم مەحکومە بە پێشمەرگایەتی.
- لە هەشتاکانەوە تا ئێستا راستەوخۆ سەرپەرشتی و سەرۆکایەتی لقی کەرکووکی یەکێتیی نووسەرانی کوردی کردووە.
- زۆر بەرهەم و کتێبی چاپ و بڵاو کردۆتەوە, لێ زۆربەی هەرە زۆریان, بە تایبەتی ئەوانە لە چیادا چاپ بوون بە نوسخەی هێندە کەم بڵاو بوونەتەوە, لە نرخی نەبوو دان و هەر ئەوەندەیە کە لە فەوتان رزگار بوون. هەندێك لە وانە:

1- تیرۆژ, کۆ چیرۆك, چاپی یەکەم 1979
2- کۆچی سوور, رۆمان, چاپی یەکەم 1988
3- بەیداخ, چیرۆك, 1988
4- داوەتی کۆچەرییان, کۆ چیرۆك چاپی دووەم 2005
5- لە خۆ بێگانە بوون, کۆمەڵە چیرۆك, چاپی یەکەم (1999) دەزگای گوڵان
6- کوچ سرخ, کۆ چیرۆك, بە فارسی, وەرگێران چاپی یەکەم 1987 شاخ
7- نینا, رۆمان, سابت رەحمان, دوو چاپ, شاخ, شار 2002
8- نامۆ, رۆمان, ئەلبێر کامۆ, دوو چاپ, شاخ, شار 2003 دەزگای ئاراس
9- رێبەر, رۆمان, مەهدی حسین, یەك چاپ (شاخ)
10-شکست, رۆمان, ئەلکساندەر فەدایەف, چاپی شاخ (راە کارگر)
11 – هاوماڵەکان, رۆمان, ئەحمەد مەحمود, دوو چاپ, شاخ, شار 2000 گوڵان
12- بێناسنامەکان, رۆمان, عەزیز نەسین, 3 چاپ شاخ, شار 2003
13- قوربانی, رۆمان, هیرب میدۆ, چاپی یەکەم 2004 دەزگای شەفەق
14- دووره وڵات, رۆمان ع. ڤاسموف, چاپی یەکەم2000 دەزگای گوڵان
15- ئازادی یا مەرگ, رۆمان, کازانتزاکیس, چاپی یەکەم 2003 کتێبخانەی سۆران
16- چیرۆکەکانی سەمەدی بیهرەنگی, دوو چاپ, شاخ, شار 2004 کتێبخانەی سۆران هەولێر
17- ئامانجی ئەدەبیات. م. گۆرکی, چاپی شاخ 1985
18- دلێریی خۆراگرتن, ئەشرەف دەهڤانی, چاپی شاخ

19– مەسەلەی کورد لە عێراقدا, عزیز شەریف
20– مێژووی رەگ و رەچەڵەکی کورد, ئیحسان نوری پاشا, یەك چاپ
21– خەباتی چەکداری هەم تاکتیکە هەم ستراتیژ, مەسعودی ئەحمەد زادە, چاپی شاخ
22– کورد گەلی لە خشتەبراوی غەدر لێکراو, د. کوینتەر دیشنەر, چاپی شێیەم 2004 دەزگای ئاراس
23– لە مەهابادی خوێناوییەوە بۆ کەنارێن ئاراس, نەجەف قولی پسییان
24– گوزارشتی مۆسیقا, د. فۆاد زەکەریا.
25– دەربارەی شیعر و شاعیری, رەزا بەراهەنی.
26– ڤنسنت ڤان گوگ, شانۆنامە, باول ئایز لەر
27– بە دوعا شاعیرەکان, شانۆنامە, جەلیل قەیسی (گزنگ ژ:12)
28– جولەکەکەی ماڵتا, شانۆنامە, مالرۆ.
29– دادپەروەران, شانۆنامە, ئەلبیر کامۆ.
30–بەد حاڵی بوون, شانۆنامە, ئەلبیر کامۆ.
31– چاو بە چاو, شانۆنامە, گەوهەر مراد (غوڵام حسەینی ساعیدی)
32– ریچاردی سێیەم, شانۆنامە, شەکسپیر.
33– گەمەی پاشا و وەزیر, شانۆنامە, عەبدوڵڵائەلبوسێری.
34– کورد لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام دا, چاپی یەکەم 1998 وەزارەتی رۆشنبیری.
35– هونەر و ژیانی کۆمەڵایەتی, پلیخانۆڤ, چاپی یەکەم 2005 دەزگای موکریانی
36– پێکهاتەی بەدەنی و چارەنووسی ئافرەت, ئیڤلین رىيد.
37– لێکدانەوەیەك لە مەڕ نامۆ, لویس ریی.
38– منداڵە دارینە, چیرۆکی درێژ بۆ منداڵان.
39– فاشیزم چیی؟ کۆمەڵە چیرۆك بۆ منداڵان, یەلماز گونای
40– شوانە بچکۆلەکە, چیرۆکێکی درێژی چینی یە بۆ منداڵان
41– زارۆکستان (چوار شانۆنامە بۆ مناڵان)
42– لە گەنجینەی حیکایەتی تورکمانییەوە.
43– کۆمەڵێك ئەفسانەی جیهانی (23 ئەفسانە)
44– زندە خەون, کۆمەڵە چیرۆکی چیخوف, چاپی یەکەم (2001) دەزگای موکریانی
45– ئەفسانەێن گریکی و رۆمانی, چاپی یەکەم (2004) کتێبخانەی سۆران, هەولێر
46– جیٚ پیٚ, کۆمەڵێك چیرۆکی فارسی چیرۆکنووسان:(سادقی هیدایەت, جەلال ئال ئەحمەد, بوزرگی عەلەوی, سادقی چوبەك, مەنسوری یاقوتی)
47– چیرۆکستان, کۆمەڵێك دەق و رەخنە, چاپی یەکەم 2005 نووسەرانی کەرکووك
48– چۆنیەتی فێر بوونی زمانی فارسی, چاپی یەکەم (2000) حەمە کەریم عارف
49– گۆڤەند و زنار (فەرهەنگی فارسی – کوردی) حەمە کەریم عارف

50- پەلكە رەنگینە, حەمە كەریم عارف, چاپی یەكەم (2004) وەزارەتی رۆشنبیری
51- كۆمەڵێك چیرۆكی بێگانە
52- چزیشفسكی, فەیلەسوف و زانای گەورەی میللەتی روس
53- چایكۆ فسكی, ژیان و بەرهەمی.
54- ئیدگار ئالین پۆ, ژیان و بەرهەمی.
55- جاك لەندەن, ژیان و بەرهەمی
56- گوگول, نووسەری ریالیست
57- یەڵماز گونای, ژیان و بەرهەمی
58- سادقی هیدایەت, ژیان و بەرهەمی
59- خافرو غ لە شیعر دەدوێ, ژیان و بەرهەمی
60- رێبازە هونەرییەكانی جیهان
61- ریالیزم و دژە ریالیزم لە ئەدەبیات دا, چاپی یەكەم (2004) دەزگای سپیرێز
62- راگەیاندن لە پەراوێزی دەسەڵاتدا (بە شەریكی) چاپی یەكەم (2001) دەزگای گوڵان
63- راگەیاندن لە نێوان حەقیقەت بێژی و عەوام خەڵەتێنی دا, حەمە كەریم عارف
64- دیدار و دەق و رەخنە.
65- دیداری چیرۆكڤانی.
66- قوتابخانە ئەدەبییەكان, رەزا سەید حسەینی.
67- ناودارانی ئەدەب, حەمە كەریم عارف
68- هەزار تۆپی شیعری نوێخوازی و چەند باسێكی دی, حەمە كەریم عارف.
69- كورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا, كریس كۆچرا, چاپی یەكەم 2003 كتێبخانەی سۆران
70-مێژووی ئەدەبیاتی جیهان(لە كۆنەوە تا سەدەكانی ناڤین)
71-مێژووی ئەدەبیاتی جیهان(لە رینیسانسەوە تا سەدەی بیستەم)
72-مێژووی ئەدەبیاتی جیهان(ئەدەبیاتی ئینگلیزی زمان- ئەمریكا و ئینگلیستان لە سەرەتاوە تا ئێستا).

* لە راپەڕینەوە تا نەوو چالاكانە بەشداری بزاڤی ئەدەبی و رۆشنبیریی كوردی دەكات و بەرهەمی هەمە جۆر (نووسین و ئامادە كردن و وەرگێڕان) بڵاو دەكاتەوە..

* ئەو بەرهەمانە و زۆری دیكەی ئامادەن بۆ چاپ و چاپكردنەوە و هەر كەس و گروپ و لایەن و دەزگایەك تەماحی بڵاو كردنەوەی هەبن, دەتوانێ پرس بە نووسەر بكات...